

Әбдуәли Қайдар

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақстан - 2030

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

АЛМАТЫ «АНА ТІЛІ» 1998

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр.

Выпущено по программе Министерства информации и общественного согласия Республики Казахстан.

Қайдар Ә.

Қ 12 Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка.— Алматы: Ана тілі, 1998.— 304 бет.

ISBN 5-630-00549-9

Бұл ғылыми жинаққа Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Ә. Т. Қайдардың әр түрлі халықаралық, бұрынғы одақтық, республикалық құрылтайлар мен конференцияларда әр кезде жасаған баяндамалары мен ғылыми журналдарда жарияланған және жаңадан жазылған мақалалары енді. Олар — қазақ тіл білімінің этнолингвистика, лексикология, ономастика, терминология, фразеология, этимология салаларына жататын теориялық һәм практикалық мәні зор мәселелеріне бағышталған зерттеулер.

Кітап түрколог-ғалымдарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, филолог-аспиранттарға, мұғалімдерге және түркі тілдерінің табиғатына қызығушы жалпы оқырман қауымға арналған.

Данный научный сборник академика НАН РК А. Т. Кайдара включает в себе его доклады на разных международных, союзных и республиканских форумах и конференциях, опубликованные в разное время в научных журналах статьи на казахском, русском языках, частично переработанные, ставшие ныне библиографической редкостью, а также статьи, написанные в последнее время. Эти исследования посвящены в научно-практическом отношении вопросам в области этнолингвистики, лексикологии, ономастики, терминологии, фразеологии и этимологии казахского языкознания.

Книга предназначена ученым-тюркологам, преподавателям и студентам высших учебных заведений, аспирантам-филологам, учителям, а также тем, кто интересуется природой тюркских языков.

К $\frac{4602020400 - 028}{415(05) - 98}$ 17 - 98

ББК 81.2-3

ISBN 5-630-00549-9

© Әбдуәлі Қайдар, 1998

Этнолингвистика

Лексикология

Ономастика

Терминология

Фразеология

Этимология

БАСПАДАН

Қолдарыңыздағы кітапта белгілі тілші-ғалым, академик, профессор, Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының президенті Әбдуәли Қайдардың қазақ тіл білімінің өзекті мәселелеріне арналып, көптеген халықаралық, бұрынғы одақтық, республикалық құрылтайлар мен ғылыми конференцияларда, әр кезде сөйлеген сөздері мен әр түрлі ғылыми журналдарда жарияланып, бүгінде сирек кездесетін библиографиялық нұсқаларға айналған, сондай-ақ жаңадан жазылған мақалалары жинақталып беріліп отыр.

Қазақ тіл білімінің «Этнолингвистика», «Лексикология», «Ономастика», «Терминология», «Фразеология» және «Этимология» салаларына қатысты бұл материалдар осы проблемалардың әрқайсысына тән көптеген жеке-дара мәселелерді жалпы түркология деңгейінде әр қырынан сөз етеді. Бір мақалада көтерілген мәселе екінші мақалада қайталанбайды, ал, сөз бола қалған күнде, олар сол тілдік құбылысты әр тұрғыдан айқындауға бағышталады. Аталмыш алты саланың әрқайсысының өзіндік зерттеу объектілері, мақсат-мүддесі бола тұрса да, олар бір тілдің (қазақ тілінің) тұтас табиғаты мен өзара тығыз байланысты заңдылықтарын қарастырады. Басқаша айтқанда: бұл еңбек бойынша әрбір зиялы азамат бүгінде мемлекеттік мәртебе алып, жаңа бір үрдіспен дамуға бет алып отырған қазақ тілінің іс жүзінде дамуына, қолданыс шеңберінің кеңейе түсуіне қажетті, оған жол-жоба көрсететін ғылыми-теориялық мағлұматтармен танысып, өз білімін көтеруге болады. Мәселен, қазақ этносының өзін-өзі тілі арқылы танып-білу проблемасы «Қазақ этнолингвистикасы» атты тарауда қарастырылса, сөз байлығымыздың даму, өзгеру, жаңалану заңдылықтарын зерделеу «Лексикологияның» үлесінде. «Ономастика» тарауында кең-байтақ қазақ жерінің мыңдаған атауларын, олардың жасалу тәсілдері мен мотивтерін айқындау принциптері және оның ғылым саласы ретінде қалыптасуы, мақсат-мүддесі, тәсілдері сөз болады.

Қазақ әдеби тілінің жон арқасы болып саналатын ғылым тілінің ең басты мәселесі — ғылыми-техникалық терминдерінің баю көзін анықтау, бүгінгі қолданысында байқалып отырған жаңа

үрдісті айқындап, реттеп, қалыптастыру проблемасы жинақтың «Терминология» тарауында қарастырылады. Кең мағынасындағы фразеология проблемасы, яғни қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің теориялық және практикалық мәселелерін топтастыру, олардың салалық, тақырыптық, компаративтік т. б. түрлері мен жасалу негізін саралап зерттеулер «Фразеология» тарауына арқау болған. Жалпы түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілі бойынша ғылыми этимологияның негізгі принциптері мен зерттеу әдіс-тәсілдерін, «қазақ» этнонимінің, қос сөздер мен бір буынды түбір сөздердің төркінін айқындайтын этимологиялық этюдтерді жинақтың «Этимология» бөлімінен табуға болады.

Қысқасы, академик Ә. Қайдардың бұл еңбегі қазақ тілінің көкейтесті мәселелерін жоғары оқу орындары мен мектептерде жеке-жеке оқытатын пәндерге, оқулықтарға қосымша құрал болып табылады. Кітап жалпы тіл мамандарына, оқытушы, мұғалімдер мен аспирант, студенттерге, сондай-ақ ана тілінің табиғатына ден қойған зиялы қауымға арналады.

I. ЭТНОЛИНГВИСТИКА

ҚАЗАҚ ЭТНОЛИНГВИСТИКАСЫ

Этнолингвистика — этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес бір саласы. «Тіл әлемінің» өзіндік табиғатын, даму заңдылықтарын толық та жан-жақты зерттеу барысында іштей жіктеліп, дүниеге келген социоллингвистика, психоллингвистика, статоллингвистика, паралингвистика іспеттес этнолингвистика да — «этностаным» мен «тілтаным» ғылымдарының ортақ проблемасы шеңберінде тоғысу нәтижесінде пайда болған жаңа сала. Ол — этностың инсандық һәм дүнияуи табиғатын тереңнен танып-білу үшін басқа емес, тек тіл феноменінің өзіне ғана тән ғажайып мүмкіншіліктері мен қазына байлығын зерделеп зерттеуді мақсат ететін ғылым.

Осыған байланысты этнолингвистика «этнос», «этнос болмысы», «этнос тілі», не «тіл әлемі» деген ұғым-түсініктерге ерекше мән береді. Өйткені бұлар жай термин ғана емес, бір таяқтың екі басы сияқты, бір-біріне етене қатысты, бірінсіз бірінің күні жоқ бір тұтас құбылыстың көрінісі іспетті. Бұл «этнолингвистика» терминінің атынан да, құрамынан да (грекше *ethnos* — «халық» және латынша *lingua* — «тіл» > французша *linguistique* — «тілтану») айқын көрініп тұр.

«Этнолингвистика» терминіне тіл мамандарының беріп жүрген ең жұпыны, бірақ дәл анықтамасы (дәл түсіну үшін түпнұсқа бойынша келтірейік) мынадай:

«Этнолингвистика» — это раздел макролингвистики, изучающий отношения между языком и народом и взаимодействия лингвистических и этнических факторов в функционировании и развитии языка»¹;

Алайда бұл термин ғылым саласында көптен бері-ақ қолданылып келе жатса да, оның дәл осы мағынасы бірден қалыптаса қойған жоқ әрі ол туралы пікір таластар әлі күнге дейін жалғасуда; олар негізінен этнолингвистиканың зерттеу объектісіне және басқа ғылым салаларымен қатысына байланысты болып келеді.

Мәселен, проф. М. М. Копыленконың пайымдауынша, «этнолингвистика»² термині ғылым әлемінде ең алғаш шетел ғалымы Б. А. Уорфтың идеясы негізінде этнография мен социология ғылымдарының аралығынан туындаған болып танылады. Ал, бұл идея Э. Сепирдің³ тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға тұрғысынан қарастыратын теориясымен сәйкес болғандықтан, ғылымда «Сепир — Уорф болжамы» деген атпен де белгілі болып келді.

Алайда этнолингвистика идеясын әр қырынан және әр деңгейде қарастырып келе жатқан ғалымдардың (мәс., В. Гумбольдт, В. Вундт, А. А. Потебня, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Кур-

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 539.

² Копыленко М. М. Основы этнолингвистики. Алматы, Евразия, 1995, с.15.

³ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993, с. 465, 627.

тенә т. б.) өздері де о бастан-ақ этнолингвистиканың «Этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқанын толық мойындаса да, олардың өзара қатыстылығы мен үйлесімін айқындауға келгенде бір жерден шыға алмай жүргендігі мәлім. Мәселен, этнолингвистиканың аяқ тірер бір тағаны — «этносты» кейде «этнос» деуден қашқақтап, сан саққа жүгіртіп, біресе «*мәдениет*», біресе «*тарих пен әлеуметтік жағдай*» деп, оның шеңберін тарылтып, бүтіннің бөлшегі ретінде көрсетулері ерекше көзге түседі. Мәселен, Фердинандт де Соссюр этнолингвистиканы этнос тарихы мен этнос тілі тарихының өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде танып, өз ойын «халықтың салт-дәстүрі оның тілінде көрінсе, тіл, керісінше, сол халықтың өзін қалыптастырады»⁴ деп тұжырымдады. Жалпы дұрыс пікір. Бірақ этнос тілінде өз көрінісін табатын тек оның салт-дәстүрі ғана емес қой.

Сол сияқты, Э. Сепир де этнография, салт-дәстүр, мифология т. б. осы сияқты ұғымдарды этнос болмысымен шендестіріп, «*тіл әлемін*» тілдің символдық қызметімен шектеп көрсеткісі келеді⁵. Ал, кейінгі кезде (АҚШ-та) қалыптаса бастаған тағы бір көзқараста «этносты» «Адам» деген ұғыммен алмастыру арқылы этнолингвистиканың баламасы ретінде антропология («адам туралы ғылым») терминін қолдану үрдісі де байқалып отыр. Тағы бір пікір: Этнолингвистиканы тек «көне дүниені» зерттеуші ғылым деп танып, оларды байырғы халық тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен іздеу. Мұны негізінен орыс ғалымдарына (Н. И. Толстой, В. Н. Топоров, В. В. Иванов, А. Ф. Журавлев т. б.) тән дәстүр десе де болады. Көненің көзіне көбірек көңіл бөлу үрдісі қазақ этнолингвистерінен де⁶ байқалады. Саясатта: этнолингвистика — қоғамдағы этнос тілінің жағдайын білдіреді.

Міне, көріп отырғанымыздай, «этнолингвистиканы мақсат-мүддесі мен зерттеу объектісі, әдіс-тәсілдері айқын, төрт аяғынан тік тұрған ғылым» деп айтуға әлі ерте. Мұны біз жоғарыда аталған профессор М. М. Копыленконың еңбегінен де көріп отырмыз.

Осы орайда, этнолингвистиканың барлық тілдерге қатысты әмбебап ғылым ретінде толық қалыптасып, дами түсуіне кейінгі кездерде түркі тілдері негізінде көбейе бастаған ізденістер мен зерттеулердің, соның ішінде қазақ тілінің де қосып отырған үлесін ескерген жөн.

Бүгінгі таңда қазақ этнолингвистикасы ғылыми негізі қалыптаса бастаған, жан-жақты ізденіс нәтижесінде өзіндік ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан, дербес те перспективті ғылым саласы ретінде танылып отыр. Мұны белгілі ғалым проф. М. М. Копыленко өзінің «Этнолингвистиканың негіздері»⁷ деп аталатын еңбегінде айқын көрсетіп отыр. Қазақ этнолингвистикасына қатысты мәселе-

⁴ Каралсын: *Слюсарева Н. А.* История языкознания. Вып. V. М., 1970.

⁵ Сепир Э. Положение лингвистики как науки // *Звегинцев В. А.* История языкознания XIX и XX в.в. Ч. 1, М., 1960, с. 177.

⁶ *Жанпейісов Е.* Этнолингвистика // *Ана тілі*, 1994, 20 қаңтар.

⁷ *Копыленко М. М.* Основы этнолингвистики. Отв. редактор академик А. Т. Кайдаров. Алматы, Евразия, 1995, с. 178.

лермен шұғылданушылар үшін бұл еңбектің берері мол. Онда, мәселен, қазақ топырағында дүниеге келген этнолингвистика ғылымының төңірегінде ғылыми мектеп қалыптасқандығы және бұл салада көп жылдар бойы үздіксіз жүргізіліп келе жатқан ізденістердің нәтижесінде айқындала түскен оның бағыт-бағдары, өзіндік үрдісі, зерттеу объектілері мен тәсіл-әдістері кеңінен сөз болады. Мәселен, оның бұл кітапта жалпы проблема мен қазақ этнолингвистикасының нақтылы мәселелеріне қатысты 1044 еңбектің тізімін (библиографиясын) беруі зерттеудің құндылығын арттырумен қатар, қазақ этнолингвистикасымен шұғылданамын деген жас талапкерлер үшін жасалған үлкен қамқорлық.

Айта кету керек: осы еңбектің дүниеге келуі этнолингвистика тарихына, оның қалыптасу дәуірлеріне, жеке-дара пікірлерге шолу жасау міндетінен бізді босатып отыр.

Енді қазақ этнолингвистикасының қадау-қадау мәселелеріне ой жүгіртіп, өз пікір-пайымдауларымызды ортаға салып көрейік.

Жоғарыда этнолингвистика о бастан-ақ екі ұдай объектінің — этнос және оның тілінің — ортасынан туындаған ғылым саласы дедік. Демек, бұл этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, «*Этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды*» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз.

Әдетте, осы екі объектіні — «*этнос*» пен «*тілді*» — біз тым еркін, кең мағынада да, тар мағынада да қолдана береміз. Осыған байланысты біз өз тарапымыздан ұсынып отырған концепциямызда «*этностың*» орнына «*этнос болмысы*», «*тілдің*» орнына «*тіл әлемі*» деген термин-ұғымдарды қолдануды жөн көрдік. Оның екі-үш түрлі себебі бар: біріншісі — «*этнос*» деген ұғымның ауқымы тым кең және барша жұртқа бірдей түсінікті еместігі; екіншісі — «*этносты*» тар мағынаға сыйғызып, жоғарыда көрсетілгендей, «*мәдениет*», «*этнография*», «*мифология*» т. б. осы сияқты ұғымдардың баламасына айналдыруға келмейтіндігі; үшіншісі — этнолингвистиканың *этностың* шығу тегін, қауым ретінде қалыптасу процесін ғана емес, сонымен қатар оның тілінде қалыптасқан деректер арқылы болмысын (яғни рухани, мәдени өмірін, салт-дәстүр, тіршілік-тірлік көздерін, ұлттық дүниетаным мен менталитетін т. т.) паш етуге мүдделі екендігі.

Сонда, «*этнос*» және «*этнос болмысы*» деген ұғымдарды этнолингвистика тұрғысынан қалай түсінуіміз керек?

«*Этнос*» — ғылым жүзінде: «*өткен бір дәуірлерде дүниеге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршілік-тірлігі бірыңғай, мінез-құлқы үксас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы*» болып танылады.

Мұндай этностар жер жүзінде өте көп және олар сан жағынан да, даму сатысы бойынша да әр түрлі: көбісі халық, ұлт дәрежесіне көтерілсе, ру-тайпа деңгейінде қалып қойғандары да аз емес. Қазақ этносы болса, бүгінде өзінің шарықтау шегі — ұлт дәрежесіне көтері-

ліп отыр. Зерттеу мақсатына байланысты *қазақты «этнос»* деп караудағы мақсат — оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын (ретроспективті бағытта) саралай түсудің, тарихи этнотұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі деген сөз.

Енді осы «этнос» деген тарихи күрделі ұғымды сол қалпында ала салмай, этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы» деген ұғыммен алмастыруымыздың себебіне келсек, ол да ойға қонарлық уәж сияқты. *Біріншіден*, біз этностың жеке мәселелерін емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтағымыз келеді; *екіншіден*, этнос туралы толық мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Этностың шынайы болмысын басқа (мәс., этнология, антропология, археология, этнография т. б.) ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды.

Сонда, «этнос болмысы» деп нені түсінеміз? Біздің пайымдауымызша, «этнос болмысы» — этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реальды шындық (реальная действительность). Басқаша айтқанда: «этнос болмысы» дегеніміз — этностың сонау балаң кезінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өмір-тіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай рухани-мәдени қазынасы.

Этнос туралы кейбір деректер бүгінгі ұрпаққа археологиялық қазбалар мен сәулет кесенелері, тас мүсіндер мен қашалып жазылған тас ескерткіштер арқылы да жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі — этнос басып өткен өмірдің мың да бір елесі ғана. Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тілі арқылы ұрпақ жадында ғана сақталады екен. Этнос тілінде тек оның өзі туралы ғана емес, өзі жасап келе жатқан табиғи ортасы мен қоғамдағы қарым-қатынастары туралы да, жан дүниесі, жүрек сыры, қуануы мен сүйінуі, ренжуі мен күлуі, түс көруі, ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы, барлықтағы құбылысты өзінше бағалап-бағамдауы — бәрі-бәрі, біле білсек, өз тілінде өрнегін тауып, өзіне-өзін көрсететін айна іспеттес.

Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады. Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін — «*тіл әлемі*» этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да — тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып-білудің өлшемі де — сол тіл т. т. Осының бәрі «тіл әлемінен» табылады. «*Адамтану*», «*Қоғамтану*», «*Табиғаттану*» деп аталатын ғылым салаларының қалыптасуына негіз болатын да, біле білсек, осы «тіл әлемі».

Сонымен, «*тіл әлемі*» дегеніміз — этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі.

Міне, осынау бай тіл қазынасын этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеру, оның бейне бір тұңғық теңіздей терең мағына-

мазмұнына бойлап еніп, оны игеріп, танып-білу, жүйелей түсіп, жан-жақты зерттеу этнолингвистиканың ең басты міндет-мақсаты болмақшы.

Тілді кейде көп бұлақтан бастау алып, арнасына сыймай, асыптасып жатқан шалқар дарияға теңейтіміз, шынында да, оның мәңгілікті қалайтын, жасай бергісі келетін, жасаған сайын жасара беретін (Ғ. Мүсірепов) ғажайып құбылыс екеніне байланысты болса, этнолингвистиканың дүниеге келіп, өзін болашағы зор ғылым саласы екенін көрсете бастауы, оның ана тіліміздің, міне, осы бір қасиеті мен құдіретіне байланысты.

ЭТНОЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІЛЕРІ МЕН МАҚСАТ-МҮДДЕЛЕРІ. Этнолингвистиканың зерттеу объектісін этностың тілі десек, ондағы мақсаты — сол тіл арқылы этностың болмысын танып-білу болады. Алайда, бұл баршаға түсінікті нәрсе болып көрінгенімен, нақтылай келгенде, ол туралы әр түрлі көзқарастың барлығы, әркімнің әр түрлі бағытта әрекет етуі байқалады. Бір жағынан бұл заңды да құбылыс. Өйткені қай ғылым саласы болмасын, өзінің қалыптасуы дәуірінде ең алдымен бағыт-бағдарын, өз концепциясы мен принциптерін, зерттеудің тәсіл-әдістерін анықтап алуға тырысады. Сондықтан да этнолингвистиканың объектілері мен мақсат-мүддесін айқындаудағы бұл тәрізді әр түрлі көзқарастарды сол ізденістердің жолдары деп қараған жөн.

Осы орайда, қазақ этнолингвистикасының да қалыптасу барысында айқындала бастаған өзіндік дәстүрі мен үрдісі, зерттеу объектісі мен әдіс-тәсілдері, ұстанған принциптері жоқ емес⁸.

Енді соларға тоқталып өтейік.

Этнолингвистиканың зерттеу объектісі — барлық жағдайда да этнос тілі екендігі айтылды. Алайда ғылым-білім саласында тілге тікелей қатысты, оны әр тұрғыдан зерттеуші, оған арқа сүйеуші пәндер көп-ақ. Олардың біразы этнос тіліне байланысты этнолингвистикамен де сыбайлас, тілдік деректерді өз мүддесіне қарай зерттеп, білуге бағышталған ғылым, білім, мәдениет т. б. салалар.

Бұл пәндерді өз ретінде 1) этнос тіліне жалпы қатысы бар (мәс., мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрология, дінтану, педагогика, дидактика т. б. осы сияқты) қоғамдық-әлеуметтік пәндер және 2) этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты (мәс., этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография т. б.) лингвистикалық пәндер деп, үлкен екі топқа бөліп қарауға болады. Этнолингвистика мен социоллингвистика да, экстралингвистика мен психоллингвистикалар да, міне, осы кейінгі топқа жатады.

Ендігі мәселе: бір объекті төңірегіне шоғырланған соншама пәннің өзіне меншікті үлесі мен бірлесе отырып шешетін мәселесінің қатынасын айқындап алған да артық емес. Бұл, әрине, өз алдына

⁸ Қайдаров Ә. Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985. №10, 18—22-бб.

жеке мәселе. Біздің айтайық деп отырғанымыз: этнолингвистиканың осы пәндермен ара қатынасы жайында. Өйткені өзіндік мақсат-мүддесі бола тұрса да, бір ортақ объектіге — «тіл әлеміне», «тіл қазынасына», «тіл құдіретіне» т. б. — соқпай кете алмайтын аталған пәндерден этнолингвистика да бөлініп, жарылып өз алдына оңаша тұра алмаса керек. Осыған байланысты этнолингвистиканы «пәнаралық ғылым саласы» деп есептейтін ғалымдар да (М. М. Копыленко т. б.) бар.

Бірақ пайымдап қарасақ, аталмыш пәндердің этнолингвистикамен қатыстығы бірінші (қоғамдық) топтағы пәндермен зерттеу объектісіне байланысты болса, екінші (лингвистикалық) топтағы пәндермен зерттеу тәсіл-әдістеріне байланысты екен. Демек, объектіге (этнос тіліне) қатысты екі топтың екеуіне де ортақ объект және өзара мүдделестік бар деген сөз, бірақ олар бірін-бірі ауыстыра алмайды, өйткені олардың алдына қойған өз мақсат-мүддесі бар және олар бірдей емес. Солай бола тұрса да, этнолингвистика бұл екі топтың екеуімен де ыңғайына қарай үйлесіп, этнос болмысын танып-білуге қажетті әр пәннің өз тұсынан айқындап, саралап үлгірген деректерін өз елегінен өткізіп, өзінше пайымдап, пайдалануға тырысады.

Енді, этнолингвистиканың кейбір қоғамдық және лингвистикалық пәндермен нақтылы қарым-қатынасына тоқталып өтейік.

Этнолингвистика және мәдениеттану (культурология). Этносты танып-білуге тұс-тұсынан атсалысып, өзіндік үлесін қосушы қоғамдық ғылым салаларының бірі — мәдениеттану (культурология) десек, ол этнос болмысының ауқымды да маңызды саласымен шұғылданады. «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым.

Этнос мәдениеті ғылыми тұрғыдан былай анықталып жүр: «Этнические культуры — эти особые исторически выработанные способы деятельности, благодаря которым обеспечивалась и обеспечивается адаптация народов к условиям окружающей их природной и социально-культурной среды»⁹. Бұл — мәдениет — әрбір этноста тән белгілі бір табиғи-әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасатын құбылыс. Өмір-тіршілік салты да, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология т. т. — осының бәрін біз этнос мәдениетінен таба аламыз. Ал, соның бәрін танып-білудің ең басты құралы — тіл екендігін мәдениеттанушы ғалымдардың¹⁰ бәрі мойындайды. «В языке народ выражает себя полнее и многостороннее, чем в чем-либо другом — не только в последнем своем положении, но и исторически. Все, что есть у народа в его быте и понятиях, и все, что народ хочет сохранить в своей памяти, выражается и сохраняется языком»¹¹.

Бұл пікірден біз этнолингвистика мен мәдениеттің тіл әлемінде

⁹ Беляев А. И. Культурологические гипотезы... // Этнолингвистические проблемы семантики. М., 1978, с. 48.

¹⁰ Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура... М., 1983, с. 3 и др.

¹¹ Толстой Н. И. И. И. Срезневский — диалектолог // Учен. зап. Тартуск. гос. унив. 1981, с. 573.

тоқайласатынын айқын көреміз. Алайда осыған қарап олардың зерттеу объектісін біріктіріп жіберіп, бір ғылым деп қарауға да, өзіндік ерекшеліктері бар этнолингвизмдер мен мәдени лексиканың арасына тепе-теңдік белгісін қоя салуға да болмайды. Оның басты себептері: *біріншіден*, этнолингвистика этнос болмысына қатысты «тіл әлемін» түгел қамтуға тырысса, мәдениеттану пәні өз міндетін «мәдениет» ұғымымен ғана шектеуге тиіс; демек, ол, қанша күрделі, ауқымды болса да, «бүгіннің бөлшегі іспетті дүние»; *екіншіден*, мәдениеттану мәдениет түрлерінің (әдебиет, жазу-сызу, колөнер, ән-күй өнері т. б.) пайда болуын, қалыптасуын, дамуын, өзіндік ерекшеліктерін талдап, таратып айтуды негізгі міндетім деп санаса, этнолингвистика барша мәдени лексиканы іштей сала-салаға жіктеп, жүйелеп, мүмкін болғанынша толық жинап алып, тілдегі өзінің нақыш-өрнегімен сөйлете білу, сан алуан ұғым-түсініктердің мән-мағынасын ашып, номинация, дифиниция түрінде сипаттап, этностық таным-талғам тұрғысынан түсіндіруді мақсат етеді. Демек, бұл ортақ бір объектіні мәдениеттану мен этнолингвистика әр түрлі бағытта, деңгейде және мүдде-мақсатпен қарастырады деген сөз.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ. Бұл екеуінің тоқайласар тұсы этнос болмысының сүбелі саласы — заттық бағалылықты (материальные ценности) зерделеуге байланысты. Бұл екеуіне де ортақ объект — «тіл әлеміне» тән көл-көсір мол дүние. Алайда осыған қарап, этнолингвистика мен этнографияны да бір-бірімен алмастыруға болмайтын сияқты. Олардың өзара сыбайластығымен қатар «ортақ» терінің пұшпағындай өз тәсілімен илейтін еншісі де жоқ емес. Бұл әсіресе тіл фактілерін пайдаланудан айқын көрінеді.

Зерттеушілердің көбі-ақ этнолингвистика мен этнографияны «мақсат-мүддесі ортақ, бағыт-бағдары бір, бір таяқтың екі басындай егіз ғылым» деп қарайды. Бұл пікірді кезінде өзіміз де¹² қолдаған едік. Алайда «тіл әлемін» тәптіштеп зерттеу барысында бұл пікірге де сын көзбен қарау керектігіне көзіміз жеткен сияқты. Оның басты себебі: екеуіне ортақ объект — этнос тілі болғанымен, оны екеуінің зерттеу тәсілі мен терендік деңгейі бірдей емес. Мәселен, «Киіз үй» деген объектіні алсақ, этнографтар да, этнолингвистер де оның құрамын (*сүйегін, киізін, бау-шуын*), бөлшек-бөліктерін (*шаңырақ, уық, кереге, есік, туырлық, үзік, түндік, басқұр, белдеу, желбеу т. б.*), сондай-ақ оларды жасау технологиясын сөз етуге міндетті. Алайда киіз үйге қатысты тіліміздегі бұлардан басқа жүздеген атаулар мен мындаған қосымша ұғым-түсініктерді тәптіштей жинап, этнос тұрғысынан талдап, тарату этнолингвистердің ғана міндеті болса керек. Мұны нақтылы мысалдармен дәлелдеп жатуға мақаланың мүмкіндігі көтермейді.

Қорыта келгенде: этнос болмысына қатысты тіл фактілерін этно-

¹² *Кайдаров Ә.* Этнолингвистика // Білім және еңбек, 1985, № 10, 18—22-бб.

графияға қарағанда этнолингвистика әлдеқайда ауқымды да кең пайдаланып, олардың тілдік мән-мағынасын жан-жақты да терең түсіндіруге тырысады.

Қоғамдық пәндермен этнолингвистиканың ара қатынасы осылай болса, лингвистикалық пәндермен болатын бұл қатынас сәл басқашалау. Олардың бір-екеуін қарастырып көрейік.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ЭТИМОЛОГИЯ. Сөздер мен сөз тіркестерін тәркіндете зерттеу этимологияның төл міндеті болса да, бұған кейде этнолингвистиканың да мұқтаж екендігін көреміз. Мұндай жағдайда, әсіресе, мағынасы күңгірттенген бірліктердің мәнін ашып, жасалу мотивтері мен қолданыс шеңберін айқындауда этнолингвистиканың этимология көмегіне жүгінуіне тура келеді. Сөз төркінін айқындаудың тағы бір қажеттігі тіл практикасында мұндай фактілерді «халықтық этимология» (оны «жалған этимология» деп те атайды) тұрғысынан түсіндіру жиі кездеседі. Мұндай жағдайда бұл тәрізді «еркін» жоба-жорамалдарға дұрыс бағыт-бағдар беру қажет тәрізді.

Кейде этнолингвистикалық түсініктеме дәлелсіздеу көрінгенде де этимологиялық бір деректің өзі-ақ оны айқындай түсуі мүмкін. Мысалы, көне де байырғы «бөрі» сөзінің эвфемистік баламасы деп көрсетілетін, *қарысқыр* сөзін үлкен ғылыми этимологияға бармай-ақ, қырғыз тілінде мойны мен жақ сүйектерінің қарысып қалуына байланысты «қарышқыр» деп аталуы арқылы түсіндіруге де болады.

Айта кету керек: этимологиялық зерттеулерде кейде этнолингвистикалық факторларды пайдалану да жиі кездеседі. Мұндай жағдайда, керісінше, этнолингвистикалық деректер этимологияның негізгі үш — *фонетикалық, семантикалық және морфологиялық* — принципіне қосымша дәйектеме ретінде пайдаланылып, этимология объектісін уақыт-мезгіл кеңістігі мен тарихи дәлдігі тұрғысынан айқындай түсуде өз үлесін қосып отырады.

Бұл — лингвистикалық пәндердің этнолингвистика аясында болатын өзара табиғи байланысы. Дәл осы тәрізді астарлас байланысты біз этнолингвистика мен қазақ диалектологиясы арасынан да айқын көреміз. Өйткені этнолингвистика әдеби тіл ауқымымен ғана шектелмей, жалпыхалықтық тіл фактілерін мүмкін болғанша түгел қамтуды мақсат етеді. Міне, осыған байланысты этнолингвистика жергілікті (жанды, ауызекі, жаргон т. б.) тіл ерекшеліктерін зерттейтін диалектологиямен де мүдделес. Бұл — этнолингвист ғалымдар этнос болмысын танып-білуге қатысты жарияланған диалектологиялық материалдарды да, өз тұсынан жинаған фактілерді де пайдаланады деген сөз.

Этнолингвистиканың диалектологиямен шендесуі ең алдымен біріншісінің түбегейлі мақсатына байланысты: ол этносқа қатысты деректердің бәрін тіл қорының қойнау-қойнауларын тінте қарап, тірнектеп жинап, түгел қамтуды көздейді. Ал, диалектология болса, әдеби тілдің «сыртында» жатқан, сонау тайпа тілінен бастау алып,

жергілікті тұрғындар қолданысында сақталып келе жатқан көне де байырғы сөздерді, көрші халықтар тілінен әр кезде қабылдаған ауыс-түйістерді, жергілікті кәсіпшілікке байланысты ұғым-түсініктерді жинақтап, түсіндіру арқылы этнолингвистиканың бастау алар бұлақтарының бірі болып саналады. Этнолингвистика мен диалектологияның ара қатыстығына байланысты, мәселен, академик Н. И. Толстой бастаған ғалымдар тобының көп жылдан бері славян тілдерінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеу арқылы бүгінде ұмыт бола бастаған көне дүниелерін жаңғыртуды мақсат ететіндігін айта кеткен жөн.

Міне, қазақ этнолингвистикасы осы тәрізді басқа да лингвистикалық пән салаларымен (фразеология, паремиология, ономастика, терминология, социоллингвистика т. б.) тығыз байланыста дамитынын көреміз. Оны зерттеу өз алдына жеке мәселе.

Қазақ этнолингвистикасының өзіндік ерекшеліктері.

Сонымен, қазақ этнолингвистикасының қалыптасу, даму үрдісінен кейбір өзіндік ерекшеліктер де байқалады. Ол жалпы этнолингвистикалық идея аясында туындап, қазақ этносын оның тілі арқылы танып-білу мақсатымен бұдан 15—20 жыл бұрын (1985 жылдарда) басталған ізденіс барысында іргетасы қаланып, өзінің бағыт-бағдарын, мақсат-мүддесін айқындай түскен, зерттеу объектілерін саралап, тәсіл-әдістерін күн санап ширата түскен ғылым саласына жатады. Алайда бұл айтқанымыздан қазақ этнолингвистикасы өзінің шарықтау шегіне жетті деген ұғым тумаса керек. Бірақ ол — ғалымдар тарапынан қолдау тауып жатса, өзінің даму барысында әлі де шыңдала түсері кәміл өміршең ғылым.

Қалай болған жағдайда да: қазақ этнолингвистикасының бүгінде өзінше түйген ой-тұжырымы, өзінше бағамдап, бағдарлауы, өзіме тән деп айта алатын ерекшеліктері жоқ емес. Солардың біразын санамалап өтейік.

1. Қазақ этнолингвистикасының өзі үшін (басқалар үшін де!) біржолата басын ашып, айқындап алған мәселесі — Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның тіл байлығы — «тіл әлемі» арқылы ғана жан-жақты танып-білуге болатындығы.

2. Қазақ этнолингвистикасы алдына қойған мақсаттың үддесінен шығу үшін этнос тіліне қатысты көптеген қоғамдық пәндермен де, лингвистика салаларымен де бірлесе отырып, өзара сыбайласа, іліктесе әрекет ететін, бірақ олардың бірде-біреуінің шылауында жүрмейтін, пәнаралық қызмет атқарып, «қолбала» да болмайтын, өзіндік үрдісі мен принципін сақтаушы әмбебап ғылым.

3. Қазақ этнолингвистикасы қазақ тілінің лексикалық байлығын мүмкін болғанша (жетер жеріне жеткізе) түгел қамтып, індетте зерттеуді мақсат етеді. Тіл әлеміндегі этнос бейнесін тек лексика қорының жиі қолданылатын «үстіңгі қабатындағы» мағыналық бірліктер негізінде ғана емес, сонымен қатар оның төменгі қабаттарына, қойнау-қолаттарында тұнып жатқан (бүгінде

сирек қолданылатын) сөз маржандары арқылы да жаңғыртуға тырысады. Этнолингвистикалық зерттеулердің өзіндік бір ерекшелігі — әдеттегі (түсіндірме, екі тілдік, терминдік, этнографиялық т. б.) сөздіктерге ене бермейтін құнарлы да сапалы, бейнелі де көркем, көне де байырғы сөз өрнектерін, тіпті айтуға тыйым салынған «ұят» сөз деректерді де, әзіл-қалжындарды да қамтуында.

4. Қазақ этнолингвистикасының тағы бір принципі — лексикалық байлықтың мазмұны мен мән-мағынасын этностық таным тұрғысынан толық ашу, этнос болмысына қатысты бағалы мағлұматтар мен құнды деректерді түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу-нақышымен бейнелі де көркем түрде суреттеу.

Бұл принциптер мындаған (сөз, сөз тіркесі, тұрақты тіркес түріндегі) бірлікті екі түрлі деңгейде — алғашқы (о бастағы, не негізгі) номинативті мағынасы мен этностық танымынан туындаған «*этнолингвистикалық мағынасы*» деңгейінде — түсіндіруді, анықтауды, топшылауды, сипаттауды талап етеді. Бірінші деңгейдегі түсініктеме, анықтамаларды біз әр түрлі лексикографиялық еңбектерден кездестірсек, екінші деңгейдегі терең де жан-жақты түсініктемелер тек этнолингвистикалық зерттеулерде ғана берілуге тиіс. Бұл туралы төменде жеке тоқталамыз.

5. Қазақ этнолингвистикасының мықтап ұстанатын принциптерінің тағы бірі — жүйелілік. Мұны этнолингвистикалық зерттеулерде тұрақты да бірізділікпен қолдану әдіс-тәсілдерінің бірі және ең тиімді тетігі деп санаған жөн.

Этнос болмысындағы сан алуан заттар мен құбылыстар бір қарағанда бас-аяғы араласып, қобырап жатқан дүние болып көрінуі мүмкін. Ал, шын мәнісінде олар табиғи болмысынан-ақ бірінен-бірі туындап, бірі мен бірі мағына-мазмұн жағынан, логикалық, тақырыптық қатыстылығына қарай жүйе-жүйесімен тұрған, объективті заңдылық бойынша реттелген дүние. Алайда бұл заттар мен құбылыстардың табиғи реттілігі мен жүйелілігін тіліміздегі мындаған атаулар арқылы анықтау мүмкін емес. Оны алфавит тәртібімен де көрсете аламыз.

Міне, осы орайда, этнолингвистикалық зерттеудің жүйелілікке байланысты тағы бір ерекшелігі, ұстанатын принципі байқалады.

Қазақ этнолингвистикасы зерттеу объектілерін өзара әрі іштей топтастыра зерттеу (классификациялау) принципін қатал сақтауды талап етеді. Бұл жүйелілік принципі талабынан туындайтын әдіс-тәсілдердің біріне жатады.

Жоғарыда көрсетілгендей, объективті болмыстағы заттар мен құбылыстардың табиғатын, тылсым сырын танып-білудің екі түрлі жолы бар: оның бірі — тілдегі барша атауларды хатқа түсіріп, алфавит тәртібімен қарастыру да, екіншісі — олардың мән-мағынасына, қолданылатын тақырып сәйкестігіне, өзара байланыс-қатыстылығына қарай топтастыра зерттеу (классификациялау).

Тіл-тілдердің сөздік қорында ғасырлар бойы қордаланып, шоғырланып тұратын лексикалық байлықты жүйелендіріп, өзара топтас-

тыра қарастыру этнолингвистиканың ғана талабы емес. Оны біз шығыс әлемінде, әсіресе, түркі тілдерін зерттеулерге қатысты еңбегінде тым ертеден-ақ келе жатқан дәстүр екендігін көреміз. Мәселен, Шығыстың ғұлама ғалымы Махмұд Қашғари өзінің «Дивану лұғат ат-түрк» (түркі тілдер сөздігі) атты (XI ғ.) әйгілі еңбегінде де, қыпшақ тайпалары тілінің сөздігі — «Кодекс куманикус» (XIV ғ.) атты сөздікте де, тіпті Шығыстың ұлы шайыры Әлішер Науаидың «Екі тіл туралы ой-пікір» атты (XV ғ.) поэтикалық трактатында да тіл материалын топтастырып қарау принципінің тамаша үлгісі көрсетіледі. Мысалы: М. Қашқари сол кездегі түркі тайпаларының лексикалық байлығын жинақтай келе, оны «Түркілердің өмірі туралы», «Түркілердің материалдық-мәдени заттары туралы», «Ру-тайпа туралы», «Жер-су аттары туралы»... деп басталып, «Балалар ойындарымен» аяқталатын 30 тақырыптық топқа жіктеп қарастырған екен¹³. «Кодекс куманикусте» болса, лексикалық байлық 40 түрлі (мәс., «Құдайға және оның атына байланысты сөздер», «Ауа райы мен аспан әлеміне... байланысты сөздер», «Уақыт, мезгіл атауларына байланысты сөздер», «Бес сезім мүшелерінің аттары» т. т.) тақырыптық топқа жіктеліп беріледі¹⁴. Ал, Әлішер Науаи болса, аталмыш еңбегінде түркі тілінің классикалық парсы тілінен артық болмаса, бірде-бір кем емес екендігін, мәселен, 100 етістіктің синонимінің мүмкіндігін, сондай-ақ әр саладағы тақырыптық топтардың («аң-құстарға», «жылқынын жасы мен түр-түсіне» т. б. қатысты) байлығын келтіру арқылы дәлелдейді¹⁵.

Міне, тіл байлығын жан-жақты паш етудің де, терең меңгерудің де тиімді жолы ретінде тым ерте қалыптасқан осынау бір ұстаным бүгін этнолингвистика ғылымында да өз жалғасын тауып, жаңа үрдіске ие болып отыр. Мұны біз орыс тілінен де көріп отырмыз. Мысалы, академик Н. И. Толстойдың басшылығымен шыға бастаған этнолингвистикалық сөздікте¹⁶ жинақталған тіл материалы 24 тақырыптық топқа бөлініп қарастырылыпты¹⁷. Мысалы, «термины: ботаники, географии, горного дела, демонологии, животноводчества, кулинарии, народной астрономии, одежды, строительства, рыболовства, цветообозначения, ткачества и т. д.» сияқты).

Бұл дәстүрдің тікелей жалғасын қазақ этнолингвистикасынан да көріп отырмыз. Бірақ ол ендігі жерде жай топтастыру ғана емес,

¹³ Кононов А. Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк» // Советская туркология. 1972, № 1, с. 12 и др.

¹⁴ Бұл мысалдар аталмыш сөздіктің негізінде түзіліп, Ә. Құрышжанов, А. К. Жұбанов, А. Б. Белботаевтар авторлығымен шыққан «Құманша-қазақша жиілік сөздік» атты еңбектен (Алм., 1978, 12—14-бб.) алынды.

¹⁵ Насилов Д. Н. Лингвистические взгляды Алишера Навои // История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., Наука, 1981, с. 151.

¹⁶ Этнолингвистический словарь славянских древностей. Под ред. акад. Н. И. Толстого. М., Наука, 1966, т. 1.

¹⁷ Хроника Полесских экспедиций (Лингвистика. Археология. Топонимика). М., Наука, 1968.

қазақ этносының өз болмысын, барлықтағы объективті дүниені өзінше танып-білуі тұрғысынан жүйелік заңдылығына сүйене отырып, әр зерттеудің өз мақсатына орай өз дамуын тауып отыр деп айта аламыз. Басқаша айтқанда: тіл байлығындағы заттар мен құбылыстардың атауларын үлкенді-кішілі (макро-микро) тақырыптық, мағыналық, тұлғалық т. б. топтарға (салаларға, кластарға, тарау-тармақтарға т. б.) бөліп қарау ғылыми тұжырымды (концепция) іске асырудың ұстанымы (принципі) ретінде талап етілмекші.

Бұл принциптің теориялық, сондай-ақ танымдық, талғамдық мәні де, практикалық (материалды пайдалану, оны игеру, үйрену тұрғысынан) маңызы да аз болмаса керек. Мәселен, этносқа қатысты білгің келген ұғым-түсінікті әдеттегі алфавиттік сөздіктерден іздеп табу үшін ең алдымен сол сөздің өзін (жазылуын, айтылуын) білуің керек. Олай болмаған жағдайда сөздікті бастан-аяқ түгел ақтарып, әрбір сөздің мағынасын оқып барып іздеген сөзінді табуың мүмкін. Ал, этнолингвистикалық еңбектерде адам өзіне қажетті сөздерді оның мағына, түсінігі арқылы іздеп, ол жататын тақырыптық топтардың жүйесінен тез тауып, сол сөзді қоршаған контекст арқылы оған қатысты басқа да мағлұматтармен таныса алады.

Этнолингвистикалық материалды топтастырудың принциптері, әдетте, зерттеу объектісі мен оны танып-білу мақсатына байланысты жүзеге асырылады. Егер зерттеу объектісін «қазақ этносы», «этнос болмысы» деп жалпылама қарайтын болсақ, онда тіл байлығы — «тіл әлемі» түгел қамтылуы тиіс. Біздің кейінгі жылдардағы зерттеу тәжірибемізде «тіл әлемі» түгел қамтылып, ол «Адам», «Қоғам», «Табиғат» деп аталатын үш үлкен салаға жіктеліп, олар іштей 30 (6 + 17 + 7) үлкен (макро) топқа, ал, олар өз ретінде 200-дей микро-топқа бөлініп қарастырылуда.

Бұдан шығатын қорытынды: макротоптар өзара «жүйелі қатысты принцип» негізінде, ал микро-топтар бір-бірімен «сатылы қатысты принцип» бойынша топтастырылады деген сөз. Осының біріншісі негізгі үш салаға — «Адам», «Қоғам», «Табиғат» — қандай макротоптар енетінін айқындаса, екіншісі — әрбір макротоптың тарау-тармақтарына енуге тиісті микро-топтарды айқындайды. Мәселен, «Табиғат» саласына жататын ірі-ірі макротоптың бірі «жануарлар дүниесі» десек, ол өз ретінде 1) «Жабайы хайуандар» және 2) «Үй хайуандары» болып екі топқа бөлінсе, кейінгісі «төрт түлік мал» «жылқы», «түйе», «сиыр», «қой, ешкі» болып, оның өзі де сатыланып, кіші топтарға жіктелуі мүмкін.

Қысқасы, жалпы «тіл әлемін», сондай-ақ кез келген тақырыптық топты этнолингвистикалық тұрғыдан осылайша жүйелі де сатылы принциптер бойынша қарастырғанда ғана оларды түгел де түбегейлі меңгердік, танып-білдік деп айтуға болады.

Айта кету керек, бұл принциптер зерттеу объектісіне және оның мақсатына байланысты әр түрлі ауқымда, деңгейде қолданылуы мүмкін. Алайда жалпы принциптер сақталғанымен, мұндай жағдайда қатып қалған қасаң қағида ұсынылмайды, зерттеушілер өз объектісін толық айқындауы үшін бұл принциптерге шығармашылық тұрғысынан қарағаны жөн. Мәселен, қазақ, ұйғыр т. б. түркі тілдерінің эт-

нолингвистикасы бойынша тек біздің жетекшілігімізбен қорғалған докторлық¹⁸ және кандидаттық¹⁹ диссертациялардың бәрінде де зерттеу объектілеріне (мәс., зергерлік өнері, киім-кешек, тамақ-тағам, халықтық астрономия, халықтық өлшемдер, бағыт-бағдарды анықтау (ориентация), халықтық антропонимия, ономастика, эпос тілі, соматизмдер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, жұмбақ тілі, киелі де қасиетті (сокральды) географиялық объектілер, зоофразеологизмдер т. б.) байланысты тілдік материалдар іштей сан алуан ірілі-кішілі тақырыптық топтарға жіктеліп берілуі осының айғағы.

Айта кету керек, бұл принциптерді кез келген тақырыпқа және әр түрлі деңгейде қолдануға болады. Әдетте, тақырыптық шеңберде этнолингвиздер мағына, тұлға (кұрам-құрылым, модель т. б.) түрлеріне қарап та топтастырылады.

Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеу тәсіл-әдістері. Бұл — этностың тіл әлеміне тән лексикалық байлықты тұтас та түбегейлі меңгеру, мән-жайын, мағына-мазмұнын терең түсіну және түсіндіру арқылы этнос болмысын (рухын, бейнесін, өзіндік қасиетін) паш ету деген сөз. Сондықтан да бұл қазақ этнолингвистерінің ұстанатын аса маңызды принциптеріне жатады. Олар: зерттеушінің алдына қойған мақсатына байланысты төмендегідей бірнеше нақтылы шарттан тұрады:

1. Соның бірі — қазақ этносын жалпы түркі тіл әлемі арқылы емес, өз тілінің мүмкіншілігі мен өзіндік табиғи ерекшеліктері арқылы ғана танып-білу.

2. Этнос тіл әлемін түбегейлі меңгеру, игеру. Басқаша айтқанда, бұл принцип тіліміздегі ұшан-теңіз лексикалық байлықты тек сан жағынан ғана түгендеп шығу емес, сонымен қатар оны сапа жағынан да саралай түсу, яғни сөз мұхитының түбіне терең бойлап, «інжу-маржанға» толы қазынасын түгел ақтарып, оның сан ғасырлар бойы сақтап келе жатқан сырын аша түсуге барып саяды. Этнолингвистикалық зерттеуіміздің мақсатына сәйкес осы екі принциптің біріншісіне

¹⁸ Манкеева Ж. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. Алматы, Ғылым, 1997, 272-б.; Сәтенова С. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. Алматы, Ғылым, 1997, 184-б.

¹⁹ Баратов Ш. Профессиональная лексика уйгурского языка (на материале бахчеводства, огородничества, цветоводства). Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1971; Аронов К. Г. Этнолингвистическая природа народных космонимов в казахском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1992; Шойбеков Р. Н. Лексика ювелирного искусства в казахском языке. Автореф. канд. дис... Алм., 1987; Ержанов М. Структурно-семантическая характеристика лексико-семантической группы слов, обозначающих внешность человека... в казахском языке. Алма-Ата, 1988; Мухтаева А. Ж. Этнолингвистическое изучение лексики казахского эпоса (сфера материальной культуры). Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1989; Иманалиева Р. Этнолингвистические вопросы изучения средств выражения пространственных представлений в казахском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1990; Жылкубаева А. Термины питания в казахском языке (в этнолингвистическом освещении). Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1989; Назарова Г. Ш. Названия лекарственных растений в современном уйгурском языке. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1992; Уызбаева Б. Қазақ тіліндегі семантикалық егістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты. Ф. ғ. к. дисс. автореф. Алматы, 1994; Мұсабаева М. Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипаттамасы. Ф. ғ. к. дисс. авт. Алматы, 1995; Оңғарбаева Н. Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу), к. д. авт. Алм., 1997, т. 6.

гвистикалық зерттеудің қиын да, күрделі мәселелерінің бірі осы болмақ.

Олай дейтін себебіміз: барша тіл байлығына этнос танымы тұрғысынан мағыналық талдау жасау кез келген зерттеушінің қолынан келе беретін іс емес. Ол тек ана тілінің асыл қасиеті бойына ананың ақ сүтімен дарыған, оның терең сыры мен құдіретті күшін, бейнелілігі мен көркемдігін жастайынан сезініп өскен тіл маманының ғана қолынан келетін іс. Мұның тағы бір сыры: осыншама тіл байлығын «бір қазақтай-ақ» түсіне білу бар да, сол түсінікті басқаларға айтып, жазып жеткізе білу тағы бар. Бұл екеуі бір емес, ол үшін тіл маманы ғана емес, «тіл тамыршысы» да бола білу қажет сияқты. Демек, этнолингвист-ғалымға қойылатын басты талап — жалпы тіл табиғатын білумен қатар оның әрбір сөзінің мағына астарында жатқан этнолингвистикалық деректі тамыршыдай тап басып, тани білу және таныта білу. Ал, бұл міндетті орындау кез келген адамның, тіпті тілдің структуралық (грамматика, фонетика, лексика т. б.) проблемаларымен ғана шұғылданушы мамандардың да қолынан келе бермейді десек, артық айтқандық емес. Өйткені бұл салада лексикалық байлықтың тек тіл факторы, сөздердің жиынтығы ретінде ғана емес, этностың тілдегі болмысы, бейнесі, көрінісі, негізі ретінде қаралатындығы. Этнолингвистикамен шұғылданам деуші талапкерлердің осы бір талапты білгені абзал.

«Тіл тамыршысы» бола білу деген сөз — тіл байлығын өз білгенімен ғана өлшеп, шектемеу. Өйткені «ана тілімді бір қазақтай-ақ білемін!» дейтіндердің де «білетіні — бір тоғыз, білмейтіні — тоқсан тоғыз». Бұл бір. Екіншіден, көпшілік қауымның білетіні лексикалық бірліктердің бойына тән мағынаның толық ауқымы емес, жарым-жартысы ғана, яғни көбінесе күнделікті өмірде өзара қарым-қатынас жасауға қажетті «үстіңгі қабаттағы» лексикалық мағыналары ғана. Ал, олардың екінші деңгейдегі «ауыс, туынды, келтіріңді, идиомалық, фразеологиялық» т. б. деп аталатын мағыналар тобына келсек, олар көбінесе тілдік ортада қалыптасқан дәстүрлі «мағыналық символ» ретінде сөйлеу контексіне қарай қолданылғанымен, түп-төркіні баршаға айқын емес. Мәселен, *көзіне шөп салу, шөп басын сындыру, итарқасы қиянда, көзайым болу, шөпжелке, шүйке бас* сияқты тіркестердің ауыс, идиомалық мағыналары бізге түсінікті болғанымен, олардың тілде пайда болу мотивтерін бірден айтып беру оңай емес, өйткені олардың астарында этнолингвистикалық факторлар жатыр. Міне, сондықтан да әр алуан лексикалық бірліктердің осы екінші деңгейдегі мағыналарын біз шартты түрде «этнолингвистикалық мағыналар» деп атадық.

3. Тіл байлығын этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеудің тағы бір принципін біз «індете зерттеу» деп атадық. Аңшылар лексиконында: «аңды індетіп алу» — тазылардан қашып келіп, жан сауғалап, кез келген інге тығылған аңдарды (түлкі, қасқыр, қарсақ, борсық т. б.) аңшы амалдап, су құйып, түтін салып, таяқ жүгіртіп т. т. қолға түсіру әдісі.

«Індете зерттеу» деп, шартты түрде алынып отырған бұл терминнің мәнісі — зерттеушінің тілімізде күнделікті айтылып, жазылып жүрген («қолбала, елгезек») сөздермен ғана шектеліп қалмай, не өзі

білетін, шеті көрініп тұрған, не ұм-ят болған тіл фактілерінің «ізіне түсіп», лексикалық қордың қойнау-қолаттарынан іздеп тауып, тұп-тамырымен қопарып, түбегейлі айқындауға тырысу деген сөз. Сонда ғана этнос табиғатын толық танып-білуге қажетті тілдік фактілерді, сол фактілердің қабатында, астарында, қайнар көзінде жатқан небір ғажайып этнолингвистикалық деректерді тауып, сөйлетуге болады. Олардың «ірілерін» ғана емес, «майда-шүйделеріне» дейін түгел қамту ләзім. «*Індете зерттеуге*» әрбір зат пен құбылыстың, ұғым мен түсініктің жеке бастарын ғана емес, олардан туындап, өркендеп, бұтақтап, балалап, тарап жатқан туынды да қатысты дүниенің бәрін (олардың атауы арқылы) түгел қамту міндеті де жатады.

Бір-екі мысал келтіре кетейік.

Мәселен, қазақ тілінде адамның дене мүшелері мен ішкі ағзаларына байланысты 500-ден астам атау бар екен. Ал, сол атаулардың бірі — «көз» десек, сол «көздің» өзінен туындаған ұғымдардың өзі — тілімізде бірнеше жүз. Біз жинақтаған материалымызда «көздің» түрін ғана (түр-түсін, бітім-болмысын, әр алуан қасиетін, өзіндік ерекшеліктерін т. б.) сипаттайтын 100-ден астам тіркес-атау қамтылыпты; *бота көз, қарақат көз, құралай көз, қой көз, сиыр көз, тана көз, жапалақ көз, тышқан көз, жылан көз, қара көз, көк көз, қызыл көз, айран көз, бітік көз, былшық көз, бит көз, жұмық көз, ақ көз* т. т. Бұл арада мәселе, тек көз түрлерінің есебін алып, түгендеу де емес, солардың әрқайсысына тән қасиеттерді этностық таным тұрғысынан сипаттап беруде. Осы орайда: «Ақылсыз басқа ақиған көз бітеді» дегендегі «ақиған көздің» қандай болатынын көз алдына елестетсе де, сөзбен сипаттап беру оңай емес. Сондай-ақ, фольклорда, көркем шығармаларда кездесетін *өңезе көз, нәркес көз, жыртық көз* сияқты көздердің сан алуан көрінісін суреттеп, жас ұрпаққа түсіндіру этнолингвистердің міндеті болса керек.

Тағы бір мысал.

Этнолингвистика саласында өзінің бай өмір тәжірибесін, ел арасынан жинап-тергендерін жариялап, өнімді еңбек етіп жүрген Жағда Бабалықов ақсақал, мәселен, малдың тек бас сүйегіне қатысты тілімізде 500-дей атау қалыптасқанын айта келіп, осы бас сүйектің бір өзінен ғана неше жүз *жік-жапсар, бөлік-бөлшек атауларын* тауып жазып отыр.

Ол қазақ малшылары мен емшілері «...тек қой басы сүйегі бөлшектерінің 170—180 *жік*²⁰ арқылы байланысатынын да айтады. Тағы бір ғажабы: сүйек жіктерінің табиғи ерекшеліктеріне орай, — *60 қақ жік, 40 ұңғылы жік, 30 жапсар жік, 30 жанас жік, 10 киіlmелі жік*» деп бөлгені таңқалдырады...» деп жазады.

«Олардың айтуынша: «*қақ жік*» дегені — әрі қалың, әрі мықты сүйектердің тығыз біріккен жіктері. Бастың миы тұрған *қуысы* — *милық сүйектер жігі*, сол қақ жіктерге жатады. Ұңғылы жіктер бір-біріне қағып кіргізілгендей, күш сала суырғанда бөлек алынатын сүйектер. Бұған тіс пен *жақ сүйектер жігі* жатады. *Киіlmелі жіктер*

²⁰ Сілтемедегі атау сөздердің астын біз сызып отырмыз. — Ә. Қ.

— қақ сүйектер бір-біріне *шарпылар*, *жарғышақтар* арқылы кіргізілгендей болып келеді, сәл қозғалса, иіледі, аздап суыра тартса, суырыла салатын жіктер.

Жалпы сүйек құрылысында қазақша аталатын 95 бөлік бар. Олар емшілер арасында *қақсүйек*, *қағажак*, *шеміршек* болып үшке жіктеледі...»²¹ дей келіп, автор қонақ күту, мал сойып, мүше тарату сияқты халқымыздың салт-дәстүрін білудің бүгінгі үлкен-кішінің бәріне қажет екенін ескертеді.

Осы мақалада қойдың бас сүйегіне қатысты жеке сөз, тіркес түрінде 500-ге тарта атаудың тізімі берілген. Бұл этнолингвистиканың «тіл фактісін түгел қамтып, індетте зерттеу» принципінің алғышартының орындалуы болса, енді осы атауларды жүйе-жүйесі бойынша мазмұнын, салттық мәнін ашып, мағынасын түсіндіру «таза» тіл мамандарының емес, ұлттық салт-дәстүрден хабардар, тіл фактілерін толық игерген этнолингвистердің міндеті деп айтуға болады.

Осылайша әрбір зат пен құбылысты жетер жеріне жеткізе, «індетте зерттеп», оларды жіктеп-жіліктеп қарастыратын болсақ, біздің жалпы дүниетанымымыз артып, этнос ретінде өзіміз туралы білгеніміз көп болар еді.

Бір ғажабы: біз ұсынып отырған «*індетте зерттеу*» тәсілін лексикалық байлығымыздың белгілі бір саласында, не тарау-тармағында, тақырыптық тобында ғана емес, кез келген мағыналық бірліктің тамырын қуалай таратып, танып-білу үшін де пайдалануға болатындығы.

4. Тіл байлығы сөз санымен ғана емес, оның сапасымен, мағына тереңдігімен, ауқымдылығымен де өлшенеді. Олай дейтін себебіміз: тілдің лексикалық байлығын екі түрлі «өлшеммен» анықтауға болады. Оның бірі — көне заманнан бері қалыптасып келе жатқан бір буынды және екі буынды (бұл сиректеу) түбір сөздер мен солардың негізінде пайда болған мыңдаған туынды түбірлердің жалпы саны да, екіншісі — солардың беретін мағына саны мен мағына ауқымы. Бұл лексиканың сандық мөлшерінен 2—3 есе артық сапалық мөлшері. Тілімізде ғасырлар бойы бірде-бір «су жаңа сөздің» (бұған ауыс-түйістер жатпайды) өздігінен пайда болмағанын ескерсек, жалпы тіл лексикасының дамуын ең алдымен ұғым-түсініктер мен мағынаның (семантикалық) дамуы деуге қақымыз бар. Тілімізде бұрыннан келе жатқан және сырттан қабылданған сөздер негізінде толассыз туындап жатқан «жаңа» сөздердің тіркес түріндегі атаулардың бәрі, сайып келгенде, сол жаңа ұғым-түсініктер мен мағыналарды сипаттау үшін барлыққа келіп жатқан дүниелер.

Мұның сыртында негізгі атаулар заттар мен құбылыстардың іштей жіктелуі, бөлінуі, даралануы нәтижесінде пайда болған сан алуан түрлерін білдіретін (мыс., *жел: аңызақ жел, жайдақ жел, баяу жел, саумал жел, жатаған жел, қарсы жел, құма жел, қарыма жел* т. т. — 50-ден астам) туынды мағыналық бірліктер тағы бар. Бұлар этностың дүниетанымына, өмірлік тәжірибесіне қатысты фактордың

²¹ *Бабалықов Ж.* Малдың бас атаулары // Білім және еңбек, № 10, 1985, 38—40-бб.

тілдегі аса қажет бір көрінісі. Бұл құбылысты этнолингвистер кез келген «тірек» сөздер мен нақтылы ұғым-түсініктің төңірегінде өрбітіп, көрсете алады. Мәселен, олар қазақ тілі қорында: ердің 42 түрі, 40-тан астам қауынның түрі, сырғаның 40-қа жуық түрі, күлкінің 10, күлудің 40-тай түрі, ақынның 150 түрі, көздің 100-ден астам түрі, «сөз» сөзінің 300-дей түрі т. т. бар деп көрсетіп те жүр. Бұл тәрізді туынды атаулардың жалпы саны тілдегі негізгі атаулардан 2—3 есе артық.

Бұлар, әрине, қабаттасып жүрген басы артық сөздер емес, қайта ғасырлар бойы этнос тәжірибесінен туындап, қалыптасып, ой өрісімізді кеңейте түсетін, тілдің потенциалдық мүмкіндігін еселеп арттыра беретін, оны дәйім толықтырып отыратын бұлақтардың бірі. Бұларды түгел жинап, жүйелеп, мазмұн-мағынасын ашып беру де — этнолингвистиканың төл ісі.

Этнолингвистикалық арналар. Тілдің лексика-семантикалық қорын дамытудың, байытудың көздері бұлармен ғана шектелмейді. «Негізгі және туынды мағыналық бірліктер» деп аталған бұл екі топты сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да байытып, оны этнос туралы небір құнды дерек-мағлұматтармен толықтырып, мазмұн, тақырып ауқымын кеңейтіп, мән-мағынасын тереңдете түсетін тілдің басқа да көздері бар. Біз оларды «этнолингвистикалық арналар» деп атадық. Олар сан алуан бұлақтан бастау алып, «тіл әлеміне» келіп құйылып жатқан б арнадан тұрады.

Олар мыналар: баламалар, тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауыз әдебиеті үлгілері.

1) Баламалар. Бұларға тіліміздегі негізгі атауларды бейнелі түрде суреттеп беруден туындаған (мыс, көмір — «қара алтын»), телевизор — «көгілдер экран» т. б.) жасанды баламалар (перифраздар) мен әр түрлі наным-сенімге, әдет-ғұрыпқа (ат тергеу, көңіл айту, ұятты сөзден қашу, т. б.) байланысты тыйым салынған «табу» сөздерді (бөрі — «қарақұлақ», жылан — «түйме» т. б.) алмастыратын эвфемистік баламалар жатады. Тілімізде мыңдап саналатын бұл баламалар да рухани дәстүрге, тіл табиғатына, этностық дүниетанымға тікелей қатысы бар ерекше құбылыстың бірі²². Мысал келтіруге мақала көлемі жар бермейді.

2) Тұрақты теңеулер. Бұлар, әдетте, бір зат пен екінші бір затты (құбылысты) өзара салыстыру, ұқсату, бір-біріне балау, теңеу арқылы оларды анықтау, сипаттау, бағалау, бағамдау, өлшеу, болжалдау т. б. осы сияқты танымдық мақсаттан туындап, тұрақталған (көпшілігі) тіркестер. Тілімізде мыңдап саналатын бұл тіркестер (штамптар) тақырыбы (объектісі), мағынасы, құрамы мен құрылымы, уәждік (мотивтік) негізгі және көркемдік ерекшеліктері жағынан сан түрлі. Бұлардың бәрі немен және немі қалай салыстырса да, айналып келіп, адамның іс-әрекетін, сын-сымбатын, қалып-күйін т. б. қасиеттерін сипаттауға бағышталады. Мына мысалдарды зерделеп көріңіздер: *жерден жеті қоян тапқандай* (қуану), *екі иығына екі кісі мінгендей* (дәу, үлкен), *екі бетіне пышақ жа-*

²² Ахметов Ә. Қ. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы, Ғылым, 1995.

нығандай (арық), құлаққа ұрған танадай (мәңгіру), иттің құртындай (құжынаған көп) т. б.

3) Фразеологизмдер. Тақырып, мағына, тұлға жағынан әр түрлі болып келетін тұрақты тіркестердің үлкен бір саласы тілімізде (15 мыңнан астам) — *фразеологизмдер* десек, олар да қандай ұғым-түсінікке қатысты болмасын, сайып келгенде, адамның іс-әрекетін, сын-сипатын, қалып-күйін, дүниетанымын өзіндік бояу-нақышымен бейнелейтін танымдық мәні зор көркем сөз бұлақтарына жатады. Оны мына мысалдардан да: *шошқа тағалау, бастан құлақ садаға, ит терісін басына қаптау, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ, түйе үстінен сирақ үйіту, шөп басын сындыру* т. б. айқын көре аламыз. Бұлардың жасалуына ұйытқы болып тұрған «құлақ» (мал құлағы), «ит терісі», «қағанак, сағанак», «сирақ үйіту», «шөп» тәрізді «тірек» компоненттердің, көріп отырғанымыздай, адамға тікелей қатысы жоқ. Сондықтан да этнолингвистика үшін ең қиын мәселе — осы сияқты фразеологизмдердің ауыс мағынада қолданылу мотивтерін түсіндіру. Басқаша айтқанда: мысалы, «*түйе үстінен сирақ үйіту*» мен «*өз ісіне немқұрайлы қарау, жүрдім-бардым істеу*» арасындағы мағыналық сыбайластық пен астарластықты сөзбен де, жазып та дәлелдей білу. Ол үшін фразеологиялық мағынаның қалыптасуындағы екі деңгейін этнолингвистикалық тұрғыдан сабақтастыра білу қажет.

4) Мақал-мәтелдер. Бұлар да этнолингвистикалық арнаның ең қунарлы бұлақтарына жатады. Егер тіліміздегі 40 мыңнан астам мақал-мәтелді фразеологизмдер сияқты жинап, жүйелеп, белгілі бір «тірек» объектілеріне қатыстығын айқындап, мазмұнын ашып, этнолингвистика тұрғысынан түсіндіретін болсақ, этностың «тіл әлемі» 40 мың мағыналық бірлікпен толығып, байи түскен болар еді. Әрбір мақал мен мәтелдің бойына этнос болмысына, оның рухани заттық (материалдық) мәдениетіне, дүниетанымына, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сеніміне т. б. қатысты бай информация жинақталғанын ескерсек, олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесі зор. Фразеологизмдер сияқты, мұнда да күрделі мәселе — мақал-мәтелдердің тілде пайда болу факторлары мен, дами келе, Адамға (оның сын-сипатына, мінез-құлқына, іс-әрекетіне, қалып-күйіне т. б. қасиеттеріне) ауысу мотивтерін (уәждерін) тап басып, дәл айқындау, мән-жайын таратып, түсіндіру. Бір-ақ мысал: «*Ұяда нені көрсең, ұшқанда соны ілерсің*» деген мақал «от басында қандай тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге көрсең, өсіп-жеткенде де соны істейсің» деген ауыс мағынада бүгінгі педагогикалық тұжырымдаманың (концепцияның) негізіне айналып отыр. Этнолингвистика болса, міне, осындай құбылыстың мән-жайын түсіндіруге тырысады. Мәселен, осы мақалдың өзін алсақ, ол — о баста қыран құстар өмірін байқаудан туып, саяткерлер лексиконында қолданылған жай тіркес болған. Шынында да, бүркіт өз балапандарын күз-қиядағы ұясында түлеп, қара қанат болып ұшқанға (өз тамағын өзі тапқанға) дейін сол төніректегі барлық аң-құстардың, мал төлінің етімен (кейде өлек-сесімен) қоректендіруге тырысқан. Бұл жәйт мақалада «*отбасындағы көрген тәлім-тәрбие, өнеге-үлгі*» мағынасына баланып отыр. Ал, бала бүркіттің өсіп, қыран болғанда «иісін алып, дәмін татып,

құштарлана жеген аң-құстарды көбірек ілетіні» ауыс мағынасында «баланың өскенде де отбасында (семьяда) көрген үлгі-өнегесін істейтін әдетіне» айналып отыр.

Міне, осы тәрізді мағыналық өзгерістерді біз кез келген мақал-мәтел табиғатынан байқаймыз. Осы сияқты өзгерістердің тілдік тетіктері мен мотивтерін айқындап, оларды «тірек» сөздер арқылы тақырыптық топтар жүйесіне енгізу, түсіндіру тағы да сол этнолингвистиканың ең бір күрделі міндетіне жатады.

5) Жұмбақтар. Жұмбақ табиғаты жұртқа мәлім. Ол — жастардың ой-өрісін кеңейтіп, астарлы сөздің сырын түсінуге, тапқырлыққа баулитын, түспалдап, жұмбақтап бейнелеп, бір затты екінші бір затқа балап айту арқылы ой потенциясын кеңейте түсетін танымдық мәні зор құбылыс. Бұл жағынан жұмбақтар эвфемизмдер мен перифраздарға өте ұқсас. Мәселен: «мылтық» деген ұғымды «белі бүкір, алысқа түкір» деп, «құлыпты» — «Бір итім бар үрмейтін, өзімнен басқаны үйге кіргізбейтін» деп, «түтінді» — «ұзыннан ұзақ, көкке тұзақ» деп, «диірменді» — «қараңғы үйде қабан күркіреді» деп түсіндіру жұмбақ мақсатының бір жағы болса, оның екінші жағы — оларды дұрыс байыптап, түсіне білу. Жұмбақталған объектіге (яғни сөзге, ұғымға) сәйкес сайланған баламаның мотивін тек ұлттық менталитет, этностық таным негізінде ғана айқындап түсіндіруге болады. Жұмбақты этнолингвистикалық арнада тоғысатын бұлақтардың бірі деп қарауымыздың басты себебі, міне, осы. Мәселен, «Айдалада қу қазық, мергеншіге жол азық» деген жұмбақтың шешімі «қоян» екенін тек қазақы түсінік негізінде ғана табуға болады.

6) Ауыз әдебиеті үлгілері. Әр түрлі бұлақтардан бастау алып, тарамданып келіп, этнолингвистикалық кең арнаға құятын салаларға ауыз әдебиеті үлгілері де жатады. Бұларға жанры мен тақырыбы, құрамы мен құрылымы, мазмұны мен мағынасы әр алуан болып келетін, халық жадында сақталып, рухани мұра болып, ұла-сып, ауысып келе жатқан: 1) авторы белгілі ақыл-нақыл сөздер; 2) салт-дәстүрге (әдет-ғұрып, наным-сенім, ырым-кәде, жөн-жоралғы т. б.) қатысты деректер; 3) той-томалақ, мереке-мейрамдарға байланысты рәсім-салтанат үлгілері; 4) көріпкел, сәуегейлікке қатысты әңгімелер; 5) әзіл-оспақ, артында зіл жоқ бірқакпайлар мен күлдіргі сөздер т. б. осы тәрізді «тұрмыстық жеңіл жанр» үлгілері жатады.

Бұлардың бәрі — этнос өмірінде туындап, соның өзіне ғана тән рухани, мәдени танымды бояу-нақышымен тағы бір қырынан суреттеп, «тіл әлемінде» бейне бір зерде тас бөлшектеріндей жарқырап тұратын этнолингвиздер. Этнолингвистикалық зерттеулерде олар тұлға, құрылым жағынан әр алуан — бірде жай сөз тіркесі, тұрақты тіркес, енді бірде шағын мәтін (текст), қысқа баяндау, өлең-жыр бөлшегі т. т. — болып келсе де, «тірек» сөз арқылы негізгі және туынды мағыналық бірліктерге (атауларға) қатысты әр түрлі тақырыптық топтарда сипатталуға тиісті. Бір-ақ мысал: негізгі атауды «сүмбіле» десек, оған қатысты ел жадында сақталған «сүмбіле ұзын болса, көктем де ұзаққа созылады» деген болжам мәлімет келтіріп, неге олай деуіміздің мән-жайы түсіндірілуі тиіс.

Міне, «ауыз әдебиеті үлгілері» деп аталатын сала «тіл әлеміндегі» ең бір ауқымды да информативті байлыққа жатады.

ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЭТЮДТЕР. «Этнолингвистикалық этюдтер» деп отырғанмыз — этнос болмысын танып-білу мақсаты мен «тіл әлемін» түбегейлі зерттеудің нәтижесінде әрбір негізгі мағыналық бірлікті және оған қатысты этнолингвистикалық арналарға деректерді жоғарыда айтылған сатылы қатыстық тәртібімен (негізгі — туынды — қатысты атаулар»: баламалар, тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауыз әдебиеті үлгілері) берілетін түсініктемелер, анықтамалар, мағлұматтар, топшылаулар... Олар этнолингвистикалық жұмыстың түрі мен мақсатына (монография, сөздік мақала т. б.), әр түрлі бұлақтардан жиналған информацияның мазмұнына қарай қысқа да, көлемді де болуы мүмкін.

Енді жеке мақала ретінде берілген этнолингвистикалық этюдтің үлгі-жобасы ретінде 1—2 мысал келтіріп өтейік.

Мысалы: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «итсигек» сөзіне: «буын тәрізді бұтақтары бар, биіктігі 30—100 см жапырақсыз жартылай бұта» (ҚТТС, 4, 481) деген анықтама беріліп, этнограф Х. Арғынбаев еңбегінен «халық қыршаңқы болған жылқыны *итсигек*, қарандыз сияқты улы өсімдіктердің кайнатындысымен бірнеше рет жуады» деген дерек келтірілген. Демек, лингвистикалық және этнографиялық деректердің «*итсигек*» туралы беретін мағлұматы осымен шектеледі. Алайда «*итсигек*» шөбінің дәрілік қасиетін, жинап алу, қолдану тәсілін, пайдаланатын ауру түрлерін т. б. ерекшеліктерін танып-білу үшін бұл деректер жеткіліксіз, әрі тым жұпыны сияқты. Шөп табиғатына қатысты бұлақтарды қарастырғанмызда этнолингвист ғалым А. Сейдімбековтың «*итсигек*» шөбі туралы арнайы жазған этнолингвистикалық этюдін кездестірдік. Оны өз сөзімізбен баяндағанда былай болады: Итсигектің уын жинау, әдетте, ел жайлауға көшіп қонған, төлдің піскен кезінде басталады. Бұл кезде ол басқа шөптердей емес, көпке дейін күннің шыжыған ыстығы мен жаңбырдың суынан өзгермей, қан-сөлсіз қуарып, сарғыш тартып, бунақ-бунақ болып, жер бетінде ербиіп, қабық-жапырақсыз қу бұта қалпында тұрып алатын көрінеді. Осылай мамыр, маусым өтіп, шілде айы туғанда оған жан бітіп, бұтақтарында көк түйіндер пайда болып, олар бара-бара жапырақсыз көк бұтақшаларға айналады. Шілде ортадан ауғанда бұл бұтақтар қаузын ашып, түсі жуған шүберектей бес тілді гүл жарады. Міне, осы кезде ауыл жастары бойы аласа, гүлін көп салған *итсигек* бұталарын таңдап жүріп, үстіне шойын қазандарды төңкеріп жауып, ернеуін айналдыра сары топырақпен көміп тастайды. Осылай төңкеріліп, тұмшаланған қара қазандардың астында қалған *итсигек* бұталары шілде мен тамыз ыстығында бусанып, қыркүйек туып, ел күзеуге жылысқанға дейін жата береді. Содан соң баяғы ауыл жігіттері уланып қалмау үшін жел жағынан келіп, төңкерулі қазандарды аударып, қазанның қабырғасы жабысқан көк шұбар түсті итсигек уын қырғышпен қырып, кепсермен шыны ыдысқа салып алады. Міне, осылай алынған *итсигек* уын

малшы қауымы малды ауылды қыстай мазалайтын ит-күсқа қарсы күресу үшін пайдаланады: у сеуіп тастаған өлексе жеген жабайылар сеспей қататынын олар жақсы біледі. Итсигек уы малдың қышыма ауруына да мың да бір ем. (А. Сейдімбеков. Күнгір-күнгір күмбездер, 126—127-бб).

Этнолингвистикалық этюдтердің мақала түрі, міне, осылай берілуі мүмкін.

Ескеретін бір жағдай: этнолингвистикалық этюдтерде келтірілетін осы тәрізді мағлұмат-информациялар ғылыми тұрғыдан дәл де, дәлелді бола бермеуі мүмкін. Ол, әрине, екінші мәселе. Қалай болғанда да, этнолингвистиканың мұндай деректерге ерекше мән беруінің себебі: олар біреудің өз тұсынан ойлап тапқаны емес, этностың өз өмірінен туындап, өзіндік дүниетанымы таразысына тартылып, ғасырлар бойы сыналып, қалыптасқан тәжірибесінің нәтижесі болып саналады.

Тағы бір мысал.

Күшала — иран сөзі; «ыстық жақта өсетін улы дәнді, емдік қасиеті бар өсімдік» (ҚТТС, 5-т, 389-б.). Бұл тәрізді жалпылама анықтамадан да «күшаланың» табиғатын толық тану, әрине, мүмкін емес.

Күшала туралы әр түрлі бұлақтардан біздің жинақтаған этнолингвистикалық мағлұматтарымыз мыналар: 1) *күшала* — көп жылдық шөп тектес «бәйшешек» атты гүлді өсімдіктің түйнек тәрізді жұмыр тамыры; 2) тамырындағы улы затқа бола оны халық дәрі ретінде (жабайы анды, итті уландыру үшін, қымыз бен бозаға қосу үшін т. б.) қолданып келетіндігі; 3) күшаланы, әдетте, бәйшешек гүлдегенде оның әрбірінің түбіне шыбық шаншып, қар кетіп, жер қарайғанда қазып алып, дорбаға салып кептіріп пайдалануы т. т. Күшала қосып ашытқан қымыз бен айран адамды мас қылады. Күшаланы өкпе қабынуына, туберкулезге қарсы пайдаланады. Күшаланың әсеріне байланысты тілімізде: «*күшала жеген иттей*», «*көп жортқан ит күшалаға жолығар*» деген тіркестер (қаңғыбас, бұралқы иттерді жою үшін күшала қосып берген тамақты жеген ит қисаландап, сілекейі ағып, басын көтере алмай, ақыры өліп тынады) о баста итке қатысты айтылғанымен, айналып келіп, адамның іс-әрекетімен салыстырылады. Мәселен, кейінгі мақал «*ит сияқты көп жортқан адам қаңғырып жүріп, ақыры бір бөлеге ұшырайды*» дегенді аңғартады.

Мінеки, «*күшала*» төңірегіндегі бұл әңгімелер қазақ этносының, біріншіден, табиғи танымын танытса, екіншіден, табиғат пен адам арасындағы жіті байланысты көрсетеді. Тілдегі әрбір сөзге қатысты және содан туындаған тұрақты тіркестердің о бастағы қолданыс себептері мен дами келе, адамға ауысу мотивтерін айқындап, түсіндіру этнолингвистикалық этюдтерде өз өрнегін табуға тиіс.

Тағы бір мысал. Қазақ тілінде «*жеті қазына*», «*жеті тұн*», «*жеті бүзірік әулие*», «*жеті шәріп*», «*жеті асыл тас*», «*бес аспақ*», «*бес қонақ*» т. б. осы сияқты мындаған этнофразеологизмдер бар.

Бұлардың әрқайсысына этнолингвистикалық этюд бағыштауға болады.

Міне, осылардың ішінен «Жеті қазына» тұрақты тіркесін негізгі атау — «қазына» сөзіне мақала ретінде былайша берген болар едік.

Қазына...

«Жеті қазына» < ел арасында бұл тіркесті ер адамның жеке басына, өмір-тіршілігіне аса қажетті жеті түрлі асыл зат деп түсіндіреді. Олар: *жүйрік ат, қыран бүркіт, құмай тазы, берен (кейде: қара, тура) мылтық, қандауыз қақпан, майланғыш ау-жылым, өткір кездік...* Бұл этнофразеологизмнің басқа да түсініктеме-лері бар²³.

«Неге олай?» деген сұраққа жауап ретінде бұл қазыналардың ер жігіт үшін асылдығы мен абзалдығы әспеттеліп: «*ер жігіттің атта — қаны, қыранда — қуаты, тазыда — берік сенімі, мылтықта — оты, қақпанда — серті, ау-жылымда — әдіс-айласы, кездікте — сұсы болады*» деген уәж айтылады. Бұл уәждердің өздері де этностық таным, салт-дәстүр тұрғысынан түсіндірілуі тиіс. Көріп отырғанымыздай, сөздік мақаласында басы артық сөз жоқ, фактілер ғана осылай берілгені жөн.

Бір мақалада қазақ этнолингвистикасының теориялық, практикалық мәселелерін түгел шешіп, оларды мысалдар арқылы сипаттап беру, әрине, мүмкін емес. Бұл мәселелер теориялық тұрғыдан келешекте жарық көруге тиісті «Қазақ этнолингвистикасы» атты арнайы зерттеуімізде, ал іс жүзінде отыз жыл бойы жасалып келе жатқан «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты 4 томдық этнолингвистикалық сөздікте өз шешімін табатын шығар деген ойдамыз.

Ең соңғы айтылар сөз: этнолингвистика — болашағы зор ғылым саласы. «Мың өліп, мың тіріліп» келе жатқан қазақ халқы бүгінгі егемендігі мен тәуелсіздігінің арқасында ХХІ ғасырда өркеніетті ел болуы үшін ең алдымен жер бетінде ешқашан да қайталанбайтын феномен — этнос ретінде өзін танып-білуі қажет. Ал, ол үшін өз тілі арқылы этнос болмысын, ұлт бейнесін түбегейлі танытатын күрделі этнолингвистикалық зерттеулер керек. Бүгінгі қазақ этнолингвистикасы саласындағы ізденістер мен зерттеулер, міне, сол бір үлкен мұраның іргетасын қалауға байланысты әрекеттер.

---

²³ Қайдаров Ә. Жеті қазына // Ана тілі, 1990, 1. ХІ.

ДОСПЕХИ И ВООРУЖЕНИЕ ВОИНА-БАТЫРА В КАЗАХСКОМ ЭПОСЕ И ИХ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ*

В многочисленных эпических преданиях тюрко-монгольских народов¹, передававшихся из поколения в поколение, на фоне определенных исторических событий далекого прошлого воспеваются героические подвиги и деяния батыров и в самых причудливых красках художественного слова описываются жизнь и быт кочевых, скотоводческих племен алтайского мира. Сказочно-фантастический образ батыра — центрального героя этих преданий — в мифическом представлении народа характеризуется не только высокими физическими и моральными качествами, но и могуществом его боевого оружия.

Это хорошо прослеживается на материале таких казахских героических эпосов и лиро-эпических дастанов, как «Кобланды-батыр», «Алпамыс-батыр», «Ер-Таргын», «Камбар-батыр», «Козы-Корпеш — Баян-слу», «Кыз-Жибек», «Айман — Шолпан» и др.² Доспехи воина-батыра, к которым следует отнести его личное оружие — *қару-жарақ*, защитное снаряжение — *сауыт-сайман*, боевые знамена и ударные музыкальные инструменты, в казахских эпосах воспеваются преимущественно в поэтических образах и гиперболических сравнениях. Они, как реликты материальной культуры казахов, отражают их своеобразные обычаи, нравы, быт и другие этнографические детали жизни.

Доспехи эпического героя, нашедшие свое конкретное языковое выражение в народных преданиях, составляют определенный пласт лексического богатства современного казахского языка, изучение которого, особенно в этнолингвистическом плане, представляет несомненный научный интерес.

Задача статьи — инвентаризация предметов вооружения воина-батыра по данным казахских эпических произведений и сопоставление их с имеющимися данными эпиграфики, археологии и этнографии народов алтайского мира. В этой связи привлекают внимание предметы вооружения воинов, обнаруженные в погребениях на территории Казахстана, Средней и Центральной Азии, а также в

---

* Доклад, прочитанный на XV сессии постоянной Международной алтаистической конференции (PIAC) в Вене (Австрия) 7—11 августа 1972 г. Подробнее см. в статьях Н. Ц. Мункуева («Народы Азии и Африки», 1973, № 2, с. 219—220) и Н. А. Баскакова («Советская тюркология», 1972, № 6, с. 120—123). Статья опубликована в журнале «Известия АН КазССР. Серия общественная». 1973, № 6, с. 25—34.

¹ См.: «Вопросы изучения эпоса народов СССР». М., 1958.

² «Казак эпосы». Алматы, 1958. «Батырлар жыры», т. 1—2. Алматы, 1961 и др.

других районах Евразии³. Согласно древнему обряду погребения эпох палеолита, неолита, бронзы и последующих времен война, да не только война, хоронили вместе с его боевыми доспехами. Из предметов вооружения археологами⁴ были обнаружены лук, колчан со стрелами, костяными, бронзовыми и железными наконечниками стрел самой различной формы, наконечники копий, панцирь, сабля, кинжал, меч типа палаш, однолезвийный клинок, железные или бронзовые черешковые ножи, а также различные детали к ним.

Доспехи древнего воина и его боевой конь нашли свое отражение в наскальных, надмогильных рисунках, стелах и других эпитафических памятниках древности. Примечательно в этом отношении изображение древнехакасского рыцаря IX—X вв. в полном вооружении, запечатленное на Сулекской писанице в Хакасии.⁵ Здесь также четко вырисовываются панцирь, шлем, булава, лук в чехле, колчан со стрелами, со знаменем на конце и наконечником. Боевой конь рыцаря изображен со всеми принадлежностями конской сбруи.

Сопоставляя эти предметы с предметами вооружения казахских эпических героев, мы убеждаемся не только в древнем происхождении последних, но и в преемственности их развития. Предметы вооружения эпического героя и более древнего воина почти идентичны⁶ с той лишь разницей, что в одном случае мы имеем дело с материальной основой, конкретными реалиями, а в другом — с их языковым обликом, так красочно описанным казахскими сказителями-жырауами порою в самых невероятных гиперболических сравнениях и фантастических представлениях.

Народная память сохранила образы и представления о доспехах и оружии эпических героев, но их языковая природа и этнографические мотивы бытования уже забыты или забываются. По этой же причине многие из перечисленных названий из-за отсутствия реальной основы в современном казахском языке перешли в разряд архаичных, пассивных элементов лексики, а определенная их часть получила этимологическое затемнение, о чем пойдет речь ниже.

Языковый материал казахских эпосов позволяет рассматривать вооружение воина-батыра в самом широком смысле этого слова по следующим группам.

³ «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», М.—Л., 1966; «Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана». Алма-Ата, 1969; Ю. Т а л ь к о - Г р ы н ц е в и ч. Суджинское доисторическое кладбище Ильмовой пади. Труды ТСКОПО, РГО, т. 1—2. М., 1899, табл. XIV—XV; А. К. К а б и р о в. Работа Тянь-Шаньского археологического отряда. Краткие сообщения ИЭ АН СССР, вып. XXVI. М., 1957; А. П. О к л а д н и к о в. Во тьме тысячелетий (В поисках первых обитателей Центральной Азии). «Советская Монголия», 1964, № 9; В. Л а р и ч е в. Сорок лет среди сибирских древностей. Новосибирск, 1970; Л. Р. К ы з л а с о в. История Тувы в средние века. М., 1969; М. К. К а р г е р. Погребение киевского дружинника X в. КСИИМК, вып. V, 1940, с. 79—82 и др.

⁴ Л. Р. К ы з л а с о в. История Тувы в средние века. С. 19, 21—23, 46—47, 72, 75—76 и др.

⁵ Рисунок хакасского рыцаря, приводится в кн.: Л. Р. К ы з л а с о в. История тувы в средние века. С. 109.

⁶ В числе предметов погребения древнего воина по вполне понятным причинам не обнаруживаются остатки огнестрельного оружия и его принадлежностей.

1. Личное боевое оружие воина - батыра: *найза* «копье», которое, в зависимости от внешней формы, материала и размера деталей, имеет следующие разновидности — *толғамалы ақ найза*, *емен сапты найза*, *алты құлаш ақ найза*, *ақ сапты болат найза*, *егеулі найза*, *жалаулы найза*, *жебелі найза*, *күмбезді найза*, *қарағай найза*, *қималы найза*, *қоңыраулы найза*, *шашақты найза*, *сырлы найза* и др.; *сүңгі* «пика», ее разновидности — *толғамалы ақ сүңгі*, *алты құлаш ақ сүңгі*, *ырғай сапты сүңгі*, *төрт қырлаған көк сүңгі*, *асылдан соққан ақ сүңгі* и др.; *семсер* «меч», его разновидности — *ақ семсер* «белый (стальной) меч», *алты құлаш ақ семсер* «белый (стальной) меч длиной в шесть маховых сажен»; *көк семсер* «стальной меч с синими оттенками (металла)» и др.; *қылыш* «кинжол, меч, сабля», разновидности — *алмас қылыш* «алмазный меч», *жалаң қылыш* «обнаженный (без ножен) меч»; *болат қылыш* «булатный меч», *алтын балдақ ақ қылыш* «белый (стальной) меч с золотой рукояткой»; *алдаспан* вид большого обоюдоострого меча, как и *наркесе* (ср. *Жазылы алтын қол кескен. Алдаспаным өзіңсің* — Ал., 7⁸, *Алдаспан ауыр қылыш байлаған* — Ал., 93), *селебе* «разновидность меча-кинжала» (*Селебесін суырып, бос қалдырдым қынабын* — ҚБ, 423); *алмас*, *болат*, *берен*, употребляющиеся в эпосах в значении *қылыш*, *семсер* и *селебе* (ср. *Беліне байлап болатты, Қарына найза іледі* — Қоб., 118; *Тобылғы атқа ер салды, ақ алмасты қолға алды* — АБ., 50; *Қынабынан суырды, қолына алды беренді* — АБ, 40), имеют также свои разновидности — *балдағы алтын шар болат*, *балдағы алтын құрыш болат*, *балдағы алтын ақ болат*, *алтын аршын ақ болат*, *алты қарыс ақ болат*, *балдағы алтын ақ берен*, *алтын сапты ақ берен*, *алтын құндақ ақ берен* и др.; *қанжар* «кинжал», разновидности — *ақ қанжар*, *қара қанжар*; *пышақ* «нож», разновидности — *қара пышақ* «простой нож», *базары пышақ* «нож с инкрустированной ручкой», *кездік* «небольшой нож», разновидности — *құс кездік* «охотничий нож», *болат кездік* «булатный нож», *қара кездік* — «простой нож» и др.; *садақ* «лук», разновидности — *бұлғары садақ* «кожаный лук» (*Бұлғары садақ, бұқаржай, Тартылар майдан күн бүгін* — Қоб., 96); *көн садақ* «лук с чехлом из толстой кожи» (*Көн садақтың ішінде Көбе бұзар жебе бар* — Ал., 85), *қарағай садақ* «лук из сосны»; *мылтық* «ружье», разновидности — *алты қырлы ақ мылтық*, *ақ сырық мылтық*, *ақ берен* или *берен мылтық*, *бітелі* или *бітелі мылтық*, *қара мылтық*, *күмісті мылтық*, *орама мылтық*, *мысық құлақ мылтық*, *он екі құрсау жез айыр мылтық*, *сыр мылтық* и др.; *шоқпар* «дубинка с утолщением на конце», разновидности — *ағаш шоқпар*, *тас шоқпар*, *қорғасын шоқпар*; *сойыл* «дубина, палица (палка с комлем)»; *күрзі* «булава», разновидности — *отыз батпан күрзі*, *алмас күрзі*; *балта* «топор», разновидности —

⁷ Некоторые термины в виду их специфичности и отсутствия реалий на русский язык не переводятся.

⁸ Здесь и в дальнейшем мы пользуемся условными сокращениями источников, из которых приводятся примеры: Ал. — «Алдаспан», КЭ — «Казақ эпосы», АШ — «Айман — Шолпан», Мах. — «Махамбет» и др. Цифры после сокращения указывают страницы книги.

ақ балта «топор железный», ай балта «бердыш», ала балта «вид бердыша», алтын сапты ай балта «бердыш с позолоченным древком», толғамалы ақ балта, алты қарыс ақ балта, қара балта «простой топор», тарақ балта «топор с зубчатым лезвием», ыргай сапты балта и др.; келте шот «топорик с лезвием, насаженным попереk топорича», разновидности — айыр шот, балта шот и др.

2. Вспомогательные предметы воинского снаряжения: оқ «пуля, стрела лука», разновидности — сары жүн оқ, сай кез оқ, орта белін сырлаған оқ, қарға жүнді қамыс оқ, нәрсіз оқ, бұршақ оқ, егеулі оқ, қол оқ, күшіген жүнді оқ, қайың оқ, ала білек оқ, сұр жебелі оқ, доғал оқ и др.; жебе «стрела лука, наконецник стрелы», разновидности — қозы жауырын жебе, қу жебе, қармаулы қабыл жебе, күшіген жүнді сұр жебе, қандыауызды сыйлы жебе, көбе бұзар жебе, қызыл сырлы жебе, сары жебе, сай жебе; адырна «тетива лука», разновидности — шайы жібек адырна, жай жібек адырна; оқшантай «вид колчана, чехол для стрел и пуль»; қылшан «колчан, чехол для стрел лука»; қорамсақ «вид колчана, чехол для стрел»; масақ «наконечник стрелы»; бұл «древко стрелы»; кіріс «центр лука, где происходит стыковка древков при помощи костяной накладки»; арқан «аркан (лассо)», разновидности — шынжыр арқан «цепь», ала арқан, қыл арқан и др.; тор «сеть», разновидности — темір тор, тоғыз қабат тор и др.

3. Доспехи воина-батыра: сауыт «панцирь», разновидности — ақ сауыт, алтынды сауыт жебе, бадана көзді ақ сауыт, бадана көзді берік сауыт, бадана көзді кіреуке, тоғыз қабат көк (ақ) сауыт и др.; берен «вид панциря» (Дәуіт соққан беренді кебінім деп киейн — ҚБ., 159); жеңсіз берен «панцирь-безрукавник»; жалаңқат — «кольчуга, одеяние под панцирем» (Денеге оқты дарытпас, Дәуіт соққан жалаңқат — Қоб., 68); жебе «вид кольчуги, боевая одежда», встречается в следующих вариантах — жебе / / кебене / / кебенек / / кебентай; тон «верхняя одежда (вообще)», разновидности — кіреуке тон, берен тон, қамқа тон, қаптама, оқ өтпес тон, тайжақы, шолақ тон, бөрі ішік; «головные уборы воина»: алтын қалпақ «золотой колпак», жез телпек «медная тубетейка», қамшат бөрік «шапка из шкурки соболя», сусар бөрік «шапка из шкур куницы» оқалы бөрік, құндыз бөрік; дулыға «шлем», разновидности — алтынды қалпақ дулыға, ақ дулыға, құрама болат дулыға, айдары алтын дулыға и др.; қалқан «щит», разновидности — кіреуке көзді қалқан, шарасы алтын ақ қалқан и др.

4. Боевое знамя: айқышты ту, айқышты ала ту, ақ қара бас ту, ала ту, алтынды ту, алтын ту, ақ ту, байсасы ту, жасыл тусары ала ту, шұбар ту, қара жалау, қыл жалау и др.

5. Боевые ударные и духовые инструменты: дабыл «барабан (походный или охотничий)», разновидности — дауылпаз «барабан», даңғара «вид барабана»; піл терісі даңғара «барабан из кожи слона»; керней «корнай, большая музыкальная медная труба»; сырнай «зурна, духовой инструмент типа флейты»; сыбызғы «свирель»; шын «колокол» и др.

Следует отметить, что многие перечисленные названия употребляются в современном казахском языке и на первый взгляд понятны

всем его носителям. Но это лишь общее, приближенное представление. На самом деле природа многих из них требует этимологических толкований и этнографических объяснений. Остановимся на некоторых из них.

Как известно, *садақ* «лук» является одним из основных и наиболее древних видов оружия. Лук и стрела по праву занимают «выдающееся место в истории культуры среди важнейших изобретений первобытного человека»⁹. Своим появлением они открыли новую ступень в эпохе дикости, сделав дичь постоянной пищей человека, а охоту одной из основных отраслей труда¹⁰. Археологическими исследованиями¹¹ в Центральной и Средней Азии установлено, что обнаруженные луки в погребениях воинов были главным образом «тюркского» типа М-образной формы, склеенные из дерева (ивы), сухожилий животных или бересты и усиленные костяными накладками. Длина тетивы в распушенном состоянии 1,4—1,5 м. По мнению некоторых ученых, они, в свою очередь, происходили от предшествовавших гуннских¹² и шумерских¹³ сложных луков, широко распространенных в VI—XI вв. во всей Евразии.

В казахских же эпосах различается лишь несколько разновидностей луков по их внешнему виду. Однако лингвистическая природа слова *садақ*¹⁴ представляет определенный этимологический интерес. Дело в том, что это слово считается производным от общей тюрко-монгольской корневой морфемы, встречающейся во всех алтайских языках, но в разном фонетическом оформлении. Так, в самом казахском языке наряду со словом *садақ* в знач. «лук» употребляются *жақ* // *жай*, в уйг. я, узб. *йй*, азерб., туркм. *йй*, урянх. *ая*, кирг. *жая*, якут. *саа*, башк. *йәйә*, карач.-балк. *джая* // *садакъ джая*, *хакас. чаагах* // *охчаа*, в тувин. *за* // *ая* «лук-самострел», алт. *саадақ* «лук», *яа* «стрела», ног. *йй* «лук», каракалп. *садақ* «колчан», *оқ жай* // *сары жай* «лук», шор. *чачаг* «лук», письм.-монг. *сагадаг* «колчан», кал.-монг., ойр.-монг. *сайдақ* // *садаг* «лук», бур.-монг. *хаадаг* «колчан для стрел» и т. д.

Данные примеры подтверждают общность корневой морфемы, которая в пределах указанной семантики претерпела следующую эволюцию фонетического развития: *я* / *йә* / *яа* / *ая* / *жаа* / *саа* / *чаа* / *хаа* / *йй* / *жай* / *жай* / *сай* / *чай* / *жақ* / *сақ* / *чах* / *жая* / *сага* / *дага* и т. д. Из этого ряда каждый из тюрко-монгольских языков может найти свой вариант, выражающий одно из четырех значений: «лук», «стрела», «колчан» и «лук и стрела». Во всех ос-

⁹ А. П. Окладников. К вопросу о происхождении и месте лука в истории культуры. КСИИМК, вып. V, 1940, с. 17—22.

¹⁰ См.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 21, с. 29—30.

¹¹ Л. Р. Кызласов. История Тувы в средние века. С. 21.

¹² Ю. Талько-Грынцевич. Суджинское доисторическое кладбище Ильмовой пади, табл. XIV—XV.

¹³ Л. Р. Кызласов. Этапы древней истории Тувы. М., 1958, с. 113.

¹⁴ Слово *садақ* в форме *саадак* вошло в русский язык. Так, в «большом наряде» царя Михаила Федоровича, сделанном кремлевскими мастерами в 1628 г., имеется и *саадак*, что означало «налучник и колчан для стрел». (См.: Русское оружие XVII века. М., 1971, с. 5).

тальных случаях мы имеем дело с производными основами¹⁵, причем, что особенно интересно, производящими морфемами в них (*садақ* / / *йэйэ* / *джая* / *чаачақ* / *саадақ* / *чачақ* / *сагадағ* / *сайдақ* / *һаадағ* и др.), где повторно выступает одна и та же корневая морфема с некоторой фонетической модификацией: *йә* / *я* / *чақ* / *чағ* / *дағ* / *дақ*. По существу, здесь мы имеем дело с плеонастическим приемом словообразования на основе семантической и фонетической дифференциации составных компонентов.

Выяснение природы общей тюрко-монгольской корневой морфемы *са* (с вариантами), в свою очередь, позволяет установить, что эта же морфема принимает участие в образовании ряда других производных основ в том же казахском языке. Например: *са* / *сақ* в слове *қорамса* / *қорамсақ* «колчан», *-сақ* в слове *масақ* «наконечник стрелы», *сай* — в *сай жебе*, *сай кез оқ* — разновидности стрел: *жа* / *жай* в слове *сарыжа* / *сары жай* (*Қасы сарыжайдай керілген* — ЕТ, 363), *жай* в слове *бұқар жай* «инкрустированный лук бухарский», *же* в слове *жебе* «наконечник стрелы», *жа* и *сак* в слове *жасақ* «вооруженный отряд, дружина»,¹⁶ *сақ* в выражении *сағы сыну* «получить отпор, подвергаться удару» (*Жаудың сағы сынып тұр* — ХА) и др.

Во всех этих «компонентах» сложных слов и словосочетаний, бесспорно, выступает рассмотренный выше тюрко-монгольский общий корень, который, как видно, в самом казахском языке образует следующий фонетический ряд: *са* / *жа* / *же* / *сақ* / *жақ* / *жай*. Причину таких фонетических изменений, в том числе перехода начального согласного второго компонента, восходящего также к *я* / *са*, в *дж* > *д*, нетрудно объяснить.

Термины, связанные с подвигами эпического героя, по степени архаичности и этимологической затемненности, а также их соотносительности с конкретными предметами — реалиями, можно рассматривать в следующих группах.

1. Слова, значения которых понятны в общих чертах, но не ясны в этимологическом отношении и которые не ассоциируются с какими-либо конкретными предметами или понятиями. Например, *сота* (*Мойнындағы сотамен әрқайсысын бір салды* — АБ, 81) «разновидность дубины»; *тая* (*Алмас тая белінде, Өңі суық батырдың* — ҚБ, 464) — предполагаемое значение «разновидность меча»; *күрзі* (*Қолындағы күрзімен салып кетті басына* — Ал., 52) — предполагаемое значение в контексте «булава, палица»¹⁷; *алдаспан* (*Алдаспан ауыр қылыш суырған* — Ал., 93) — предполагаемое значение «вид большого меча»; *адырна* (*Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен* — Мах., 12) — предполагаемое значение «тетива лука»; *кіріс** (*Ал-*

¹⁵ У.-Ж. Ш. Дондук о в. Словообразование в современном бурятском языке. Улан-Удэ, 1965, с. 38. В бурятском языке *һаахи* «пускать стрелу», *һаали* «лук-самострел», *һаадағ* «колчан».

¹⁶ Ср. также уйг. *ййи* «воин, солдат»; *ясақ* «дружина».

¹⁷ В толковом словаре современного казахского языка («Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», т. 1. Алматы, 1959; т. 2, 1961) слову *күрзі* дано толкование: «Старое название боевого оружия типа современных пушек и зенитных артиллерий» (т. 1. с. 330), с чем нельзя, конечно, согласиться.

тын кіріс сары садақ... Атқаныма шыдамай, кірістен кетсең саған серт — БЖ — П, 24) — предполагаемое значение «стык у основания лука»¹⁸; *торгауыт* (*Тоғыз қабат торгауыт, Сегізінен өтеді* — ЕТ., 397) — предполагаемое значение «панцирь» или «кольчуга»; *бұл** (*Сырым саған түзуді, Садаққа салған бұлыңдай* — Ал., 99) — предполагаемое значение «деревянная часть стрелы лука»; *кіреуке* (*Ханның киген кіреуке, Үстіме кисем деп едім* — Мах., 58) — предполагаемое значение «защитная одежда»; *күнді** (*Аяққа салды кісенді, Мойнына салды күндіні* — БЖ, 363) — издатели эпоса комментируют как «железная цепь»; *сауга* (*Өзіңе біткен мал-жанды саугадан жиған екенсің* — ҚБ, 168) — в указанном словаре объясняется как «трофей» (*олжа*) и «просьба» (*тілек*), а по существу «подарок из военной или охотничьей добычи»¹⁹ и др.

2. Этимологически затемненные слова в составе словосочетаний — сложных названий доспехов воина-батыра: *жазыл: жазылы алтын қол кеспен алдаспаным* в знач. «меч с золотой рукояткой или прутью»; *бадана: бадана көзді кіреуке* в знач. «защитная одежда с круглым выпуклым кольцом на груди»;²⁰ *күшіген: күшіген жүнді сұр жебе* в знач. «стрела с оперением грифа»; *ала білек: ала білек оқ* «разновидность стрел»; *тіз: тіз оқ* в знач. «трассирующая стрела, пуля»; *қабыл: қабыл жебе* в знач. «стрела с большой пробивной силой»; *ереулі; ереулі ат* в знач. «боевой конь»; *шөже: алтынды сауыт шөже көз* в знач. «позолоченный панцирь из мелких колечек» и др.

3. Одно и то же слово как в отдельности, так и в сочетании, передающее несколько смежных или совершенно разных предметов военного снаряжения. Так, например, в казахских эпосах слово *берен* употребляется в следующих значениях: а) «меч» (*Қолына алды беренді* — АБ, 40); б) «панцирь», «кольчуга» (*Дәуіт соққан беренді, Киімім деп киейін* — Қоб., 159); в) «защитная одежда» (*Берен тонның жағасы* — Қоб., 176); г) «ружье» (*Алтын құндақ ақ берен* — Қоб., 4); д) «богатырь, силач, герой» (*Қара берен батыр еді* — ЕТ, 409). Это объясняется тем, что слово *берен* иранского происхождения и первоначально означало «один из лучших видов беркута»²¹, а затем на основе функциональной семантики перенесено на названия военного снаряжения и других предметов, отличающихся своей прочностью, могуществом и превосходством.

4. Синонимные слова, обозначающие один и тот же предмет воинского вооружения или его разновидности, не поддающиеся в настоящее время четкой дифференциации. Например, понятие и предмет «колчан» в енисейских памятниках передавалось словом *кешіір* (*Altunlüy kesig belimkä bántim* «я повязал золотой колчан себе на поясницу») ²². Этот же предмет в казахском эпосе передается

¹⁸ Слова со звездочкой не зафиксированы в указанном толковом словаре.

¹⁹ К. К. Ю да х и н. Киргизско-русский словарь. М., 1965, с. 554.

²⁰ Слово *бадана* в киргизском языке К. К. Юдахин переводит как «панцирь», «кольчуга». См. там же, с. 92.

²¹ См.: К. К. Ю да х и н. Киргизско-русский словарь. С. 129.

²² Древнетюркский словарь. М., 1971, с. 81.

еще тремя синонимами: *қылшан* (*Қылшанымды сары жүн оққа толтырып — БЖ, 103*), *қорамсақ* (*Қорамсаққа қол салды, Қозы жауырын оқ алды — ҚЖ, 508*); *оқшантай* (*Оқшантайын байланып — Ал., 21*).²³ Первые два слова в казахском языке уже позабыты и не фиксируются словарями, третье относится к числу архаизмов, а четвертое, хотя и встречается в эпосах, считается более поздним образованием, связанным с появлением ружья, пули, пороха, пистона и других принадлежностей огнестрельного оружия.

5. Лексико-фонетические или морфологические варианты слов, выражающие одни и те же или очень близкие понятия и предметы. Например: *көбе* «панцирь, кольчуга» (*Көкірек қысқан көбеден, Зырылдаумен өтеді — ЕТ., 398*); *кебе* «панцирь, кольчуга» (*Қанды кебе киініп — Мах., 41*); *кебене* «панцирь, кольчуга» (*Есіктің алды ебене, Ерлер киер кебене — Қоб., 49*); *кебенек* «панцирь, кольчуга» (*Кебін киген келмейді. Кебенек киген келеді — Мах.*); *кебентай* «панцирь, кольчуга» (*Дал-дал болып кебентай — Ман., IV, 17*). В толковом словаре казахского языка зафиксированы: *көбе* в знач. «панцирь», *кебенек* в знач. «плащ из кошмы, одеваемый скотоводами в дождь» и в переносном — «живой, вернуться живым» (*Ерді кебенек ішінде таңы — Мах.*). В словаре К. К. Юдакина *кебенек /кеменек/ кементай* объясняется как «верхняя одежда из войлока». Надо думать, что архаичность понятия «панцирь» служит поводом как для семантической дифференциации, так и для интеграции фонетико-морфологических вариантов одного и того же слова, а также сближения внешне сходных слов. В данном случае *көбе* и *кебе* (производные от них: *кебенек /кебене/ кебентай*), на наш взгляд, разные корневые слова.

Перечисленные группы слов, связанные с предметами вооружения эпического героя, представляют определенный интерес и с точки зрения этимологии. Одни из них, например, *сота*, *тая күрзі*, *алдаспан*²⁴, *адырна*²⁵, *бұл*, *кіреуке*, *күнді* и другие, пока еще не поддаются точной этимологизации, другие могут быть объяснены путем сопоставления и сравнения с аналогичными фактами и формами слов того же казахского и родственных ему языков, а также материалами заимствования. Так, например, слово *кіріс*, как удалось выяснить, обозначает утолщенное место лука, где происходит стыковка остова, сверх которого накладывается костяная накладка (место, за которое держится стрелок при натягивании тетивы)²⁶. Образовано оно от тюркского глагольного корня *кір* и имяобразующего афф. *-іс* (ср. *мігіс* < *тік* + *іс* «шов», *шығыс* < *шық* + *ыс* «восток» от «вос-

²³ Там же.

²⁴ В Казахской советской энциклопедии («Қазақ Совет Энциклопедиясы», т. 1, Алматы, 1972, с. 261) указывается, что *алдаспан* употребляется как синоним *адырғы қылыш* в ткацком деле.

²⁵ Там же (с. 125). *Адырна* имеет общий тюрко-монгольский корень *адар/адыр*. См.: «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі». Алматы, 1966, 21-бет (ст. А. Махмұтова).

²⁶ Проф. Г. Г. Мусабаев *кіріс* переводит как «гнездо в луке». См.: «Современный казахский язык», т. 1. Алма-Ата, 1959, с. 83.

ходить» и др.). Омонимичное с ним слово *кіріс* в значении «вход», «приход» выражает не конкретное, предметное, а абстрактное значение.

Своеобразную этимологию можно предложить и в отношении слова *қылшан*. Исходя из того, что в древние времена чехол для стрел изготовляли из плетеных конских волос (гривы или хвоста), а затем уже из бересты, кожи, кошмы и т. д., можно предполагать, что слово это состоит из корневой морфемы *қыл* «конский волос» и форманта *-шан*, в котором в одном случае можно усматривать древний словообразующий аффикс *-шан* (с редуцированными вариантами *-шың* / *-шін*, сохранившимися в таких казахских словах, как *көгаршың*, *буыршың*, *бүлдіршін*)²⁷, а в другом — самостоятельное слово неизвестного происхождения, обозначающее всякую посуду, тару, футляр. Ср. уйг. *чан*, русск. *чан* в значении «большая кадка», каз. *шанақ* «ящик над жерновом мельницы»; утолщенная (круглая или продолговатая) «часть щипковых музыкальных инструментов» (домбры, кобыза и др.); *шанаш* «бурдюк»; уйг. *чанақ* «глазная впадина» и т. д. Из этого видно, что *қылшан* первоначально означало торбообразный футляр из плетеных конских волос, в которой складывали стрелы, что также подтверждается некоторыми археологическими находками²⁸.

В старославянский язык XVI в. слово *қылшан*, как подтверждают источники²⁹, пришло из тюркских языков. Колчан у русских, как и у древних тюрков, делался из кожи или плетения, чтобы не портить стрел и их оперения³⁰.

Небезынтересна этимология слова *ереулі*: *ереулі атқа ер салмай* (Мах., 5). Составитель сборника произведений Махамбета Отемисулы³¹ проф. К. Джумалиев данное слово комментирует как «оседланный» (конь). На наш взгляд, оно имеет другую этимологию, т. е. состоит из трех морфем: корневой *ер* «храбрый, боевой, мужественный, смелый», аффиксальной *-еуіл* (с вариантами *-ауыл* и *-әуіл*), образующей в тюрко-монгольских языках целый ряд слов — *қарауыл*, *бақауыл*, *тосқауыл*, *ереуіл* и др. и аффиксальной *-лі*. Таким образом, *ер + еуіл + лі > ереулі* образовалось в результате стяжения трех звуков: *ілл* в один *л*. Слово *ереуіл*, употребляемое в казахском языке самостоятельно, означает «демонстративное выступление против чего-то», «показ своей силы, боевого духа» и т. д. В этом смысле *ереулі ат* вполне соответствует значению «боевой, предназначенный для похода конь».

Можно было бы продолжить подобную этимологизацию. Однако и этого достаточно, чтобы подтвердить тот тезис, что военная лексика эпических произведений в силу своей преимущественной архаич-

²⁷ См.: «Девону луготит турк». Индекс — лугот. Тошкент, 1967, с. 468.

²⁸ Л. Р. Кызласов. История Тувы в средние века. С. 109.

²⁹ М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. М., 1967, т. 2, с. 298; Н. М. Шанский, В. В. Иванов. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1961, с. 157.

³⁰ «Большая советская энциклопедия», 2-е изд., т. 22, с. 88.

³¹ Махамбет Отемисұлы. Өлеңдер. Алматы, 1962, с. 5.

ности представляет прежде всего этимологический интерес. Интересна она и в этнографическом аспекте, в том смысле, что отражает в себе сугубо народные традиции языка и мышления, образы и представления.

Специфичность языкового мышления сказывается во всем: и в трафаретных, канонических формах трактовок и повествования событий, и в создании образов эпических героев, и в характеристике их боевого оружия и коней, и в описании различных деталей воинских доспехов и связанных с ними понятий. Так, почти во всех казахских народных эпосах повторяются следующие трафаретные выражения: *Қорамсаққа қол салды. Қозы жауырын оқ алды... Ертеңнен салса, түсте озған, Ылдидан салса, төсте озған... Тұлымдысын тұл қылып, Айдарлысын құл қылып... Беркініп садақ асынын, Біртіндеп жауды қашырып... Қанжарменен қармасты, Семсерменен серместі, Қанжар қалды қайысып, Семсер қалды майысып... Құланның атты қодықты, Көлден тартты борықты... Тебіңгі терге шірімей, Терлігі майға ерімей... Қылышпенен өлтірсем, Қиқаладың дерсің сен, Найзаменен өлтірсем, Миқаладың дерсің сен...* и многие другие.

В современном казахском языке бытует немало устойчивых фразеологических оборотов, идиоматических выражений, а также пословиц и поговорок, восходящих к эпическим преданиям казахов и отражающих в себе отдельные этнографические детали боевых доспехов и моменты героических подвигов воинов-батыров. Например: *Жортқанда жолың болсын* (Доброе пожелание перед боевым походом); *Ақ табан шұбырынды, алқа көл сұлама* (Годы бедствия у казахов, последствие калмыкско-джунгарских нападений в 1923 г.); *Ер қаруы — бес қару / / Ер серігі — бес қару* (Указывается число основного боевого оружия батыра — *қылыш, найза, садақ, балта, мылтық*); *Туы жығылу*; *Сойылын соғу*; *Ат саурына міндіру*; *Ер шекіспей, бекіспейді*; *Батырдан — сауға*; *мергеннен — сыралғы*; *Айлалы батыр алдырмас*; *Ер қанаты — ат*; *Ер кезегі үшке дейін*; *Ат — жалында, Атан — қомында*; *Алмас қылыш қында жатпас* и др.

В эпосах встречаются и такие выражения, которые понятны современному поколению лишь в контексте, а не по своим компонентам. Например: *Шүлен тарату, Кіндіктен оғын сырғыту*; *Арқаның бөрі көзі*; *Қыдыра жалды, қыл құйрық*; *Жылқышысын дойырлау*; *Құрама шапшақ көп қымыз*; *Айдын шүйсең, тарлан шүй*; *Адыра талқан қылу*; *Алатау ұран шақырып*; *Сағы сыну* и др.

Сугубо этнографических объяснений требуют определения таких предметов, как *мысық құлақ мылтық* (Қоб., 89) — образное сравнение кремневого ружья с ушками кошки; *сегіз өрме бұзау тіс қамшы* (КБ, 482) — плетеная из восьми жил плетель с кистью на конце, подобной зубам теленка и др.

В эпических преданиях каждый батыр и его боевые доспехи имеют свое уязвимое место, наподобие пяты у Ахиллеса. Это передается выражением *жел соғарлық самалы*: *Кіндігінің тұсында Кем соғылған төрт көзі — Жел соғарлық самалы* (Қоб., 121); *Жел*

соғарлық самалы, Көк желкеде, артында (Коб., 178), что в дословном переводе означает «шель, куда проникает ветер».

Для создания художественного образа батыра в эпосах употребляются самые разнообразные эпитеты и сравнения. Но наибольшая часть этих эпитетов и сравнений связана с животным миром, т. е. с названиями (крупных, крепких, выносливых, диких, хищных) зверей и птиц: *арыстан, арлан, көкжал, тарлан, піл, қара нар, шандоз, нар түйе, сайып қыран, тас түлек, сұңқар, серке, бағлан, қабылан, бөрі, қыран бүркіт, тұлпар, шер, бедеу* и др. Подобные определения зачастую бывают сложными и описательными: *қарақұстан туған қалықпан, түмен бұзған ер; үлектен туған майдай; қысыр емген тайдай; қынаптан шыққан қанжардай; тұлпардан туған жорғадай; садаққа тартқан оқтай; қасы сарыжадай керілген, кірпігі оқтай тігілген; білегінің шырайы айбалтаның сабындай; қарадан шыққан төре; азуы алты қарыс арлан бөрі; тас мұрын ару сұңқар; қажымас қара болат майталман; батыр туған Қоблан ер; Базарбайдың Төлеген ерте туған көбеген; білекті жігіттің мәрті; жылқыдан шыққан шаңқан боз* и др. Под стать героям и их вооружение, доспехи и кони. Так, например, панцирь (*сауыт*) Кобланды-батыра характеризуется следующими сравнениями:

Таямай атса, оқ өтпес,
Шуақ шыкса, күн өтпес,
Жаңбыр жауса, су өтпес,
Жағасы алтын, жеңі жез,
Бадана көзді ақ сауыт,
Бекітіп соққан Ер Дәуіт (Коб., 96).

В несколько иных выражениях описывается панцирь Ер-Таргына:

Шығыршығы шираған,
Бадана көзді кіреуке
Шар айнасы бес қабат;
Жау қарысы жетпеген,
Жез айырдың оғы өтпеген.
Сатуға бәсін сұрасаң,
Сан ділдәға бітпеген (ЕТ, 394).

Рассмотренная здесь только часть военной лексики языка казахских эпосов, связанная с названиями предметов вооружения воина-батыра и относящихся к нам понятий, свидетельствует прежде всего об исключительном богатстве и разнообразии общенародного языка казахов. Она содержит наиболее архаичные элементы языка, отражающие в себе материальную культуру, быт, нравы, обычаи и уклад жизни наших предков в далеком историческом прошлом. Вместе с тем эти архаичные элементы, и поныне бытующие в языке, сохранили генетические или исторические связи языков тюрко-монгольских племен и народностей алтайского мира.

КУЛЬТ СЛОВА У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

(На материале казахского языка)*

В системе воззрений и представлений тюркских народов особое место занимает культ слова, который своими корнями уходит в глубокую древность. Культовые воззрения древних тюрков, в том числе и почитание слова, тесно переплетались с их мифологическими и многими другими представлениями, что нашло свое отражение в традициях и обрядах отдельных народов.

Надо полагать, что наши далекие предки на более ранних этапах своего развития видели в явлениях природы и вокруг себя много непонятного, таинственного и сверхъестественного. Несомненно, в числе подобных явлений была и человеческая речь, при помощи которой они не только общались между собой, добываясь взаимного понимания в совместной борьбе против природной стихии, но и пытались определенным образом воздействовать на окружающую их среду. Люди верили в магическую силу человеческой речи, сакральное значение слов и усматривали в них, как и в любом явлении природы, олицетворение добра и зла. По словам И. М. Тронского, «для архаического мышления слово как имя нераздельно связано с вещью и является носителем его свойства, *магическим заместителем*»¹ (курсив мой.— А. К.). Как «магический заместитель» обозначаемых предметов и явлений слово в сознании древнего человека, того или иного этноязыкового коллектива запечатлевается чем-то многоликим, универсальным, способным творить и преобразовывать буквально все: убивать живое и оживлять мертвое, излечивать больного и навлекать недуг на здорового, защищать от беды и угрожать бедствием, возвышать и унижать человека, оберегать и губить, презирать и уважать, идеализировать и рассеивать иллюзии и т. д.

Культ слова — общее достояние многих тюркских племен и народностей, чем и объясняется наличие у них общих сакральных значений многих слов, традиционных обрядов и ритуалов, связанных со словом, а также сходных и идентичных словесных формул, штампов и устойчивых выражений, наполненных этнографическим содержанием. Вместе с тем в каждой этнокультурной среде со временем выработались собственные представления о культе слов и связанные с ним поверия, предрассудки, ритуалы, обычаи. Они, может быть, не в столь значительном количестве, но все же сохранились в пословицах, поговорках, фразеологизмах современных тюркских (шире — алтайских) языков.

Нами рассматриваются факты в основном казахского языка.

1. Большинство этих фактов, связанных с культом слова, указывает на *разрушительную силу слова*. Приводя казахскую пословицу

* Статья опубликована в журнале «Тюркология», 1992, № 3, с. 74—79.

¹ Тронский И. М. Из истории античного языкознания // Сов. языкознание. Л., 1936, т. 2, с. 24.

(в дальнейшем ПС) *Til тас жарады, тас жармаса, бас жарады* «Язык может раздробить камень, а если не камень, то голову человека», выдающийся казахский ученый Чокан Валиханов отмечал: «Язык человека через слова... имел разрушительное влияние»², и оно, по его мнению, считается остаточным явлением шаманизма среди казахов.

В этом примере довольно четко выражена вера в отрицательное (разрушительное, смертельное и др.) воздействие слова, общетюркский характер которой подтверждается наличием аналогичной ПС в ряде других тюркских языков, напр.: узб. *Til тош яради, тош ярмаса, бош яради*; уйгур. *Яхши сөз ташни яриду, яман сөз башни* «Доброе слово камень точет, злое — голову»³. Ясно видна дифференциация «хороших» и «плохих» слов.

Казахская ПС *Атқан оқ бір кісіні өлтіреді, айтқан сөз мың кісіні өлтіреді*⁴ «Выпущенная стрела убивает одного человека, а сказанное (недоброе, злое) слово поражает тысячу» подчеркивает силу слова, способного истребить множество существ. Конечно, здесь налицо гиперболизированная форма передачи смысла. Но всякий перенос рождается на основе вполне реальных предметно-образных представлений носителей языка. В данном случае показана вера наших предков в могучую силу слова⁵. И в этом представлении слово довольно часто отождествляется то со стрелой лука особой пробивной силы (ср.: *Tілі мірдің оғындай* «Слово его словно стрела эмира»⁶), то с пулей винтовки (*Ауыздан шыққан сөз — атылған оқ* «Сказанное слово — ошущенная пуля»), то с наконецником копья, с жалом змеи или с острием клинка (ср.: уйгур. *Til тигдин өткүр* «Язык острее лезвия клинка») и др.

2. Сила слова трактуется и в *положительном смысле*, подчеркивая его благоприятное воздействие на окружающих. Наши предки были уверены, что в языке есть слова, не только несущие людям добро, но и творящие чудеса; очень часто благоприятный исход зависит от умелого использования этих слов. Так, казахская ПС гласит: *Жақсы сөз — жарым ырыс* «Доброе слово — это уже полсчастья» или: *Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады* «На ласковую речь и змея из норы выползает»; ср.: уйгур. *Яхши сөз иланни одисидин чиқирар* «Доброе слово и змею из норы выманит» и др.

3. Слово и язык часто предстают как *источник зла, причина всевозможных бедствий* (неудач, несчастных случаев, недугов и бо-

² Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в 5 т. Алма-Ата, 1961, т. 1. с. 482.

³ Уйгурские примеры приводятся по кн.: Уйгурские пословицы и поговорки. (Сост. и перевод. Г. Садуакасов и Ш. Кибилов). Алма-Ата, 1978, с. 158.

⁴ Все казахские примеры приводятся по кн.: Ө. Тұрманжанов. Қазақ мақал-мәтелі. Алматы, 1980.

⁵ В тюркских языках *сөз* «слово» и *тіл* «язык» или «речь» довольно часто функционируют как синонимы. Поэтому в составе казахских ПС и поговорок они воспринимаются как семантические дублеты.

⁶ Данное фразеологическое выражение получило у казахских языковедов двойное толкование: в одном случае компонент *мір* воспринимается как «эмир», а в другом — как «нитка, шнур для нанизывания бус».

лезней); напр.: каз. ПС: *Басқа пәле — тiлден* «Все беды — от языка»; *Ойламай сөйлеген ауырмай өледi* «Кто говорит необдуманно, тот умрет не своей смертью»; ср.: уйгур. *Миң егиз сөздин адам өлиду* «Кто произнесет тысячу слов, тот умрет» и др.

4. Иногда слово и язык символизируют собой *вечность* и *долглетие*, иначе говоря, человеческая речь и слова переходят от поколения к поколению как выразитель духовной и материальной ценности: каз. *Жақсының өзі өлсе де, сөзі өлмейдi* «Добрый человек может умереть, но его добрые слова живут вечно»; ср.: уйгур. *Чиш төкүлүп, тил қалиду* «Зубы искрошатся, а язык останется»; каз. *Адам жүз жыл жасаса, сөзі мың жыл жасайды* «Если человек живет сто лет, то слово его — тысячу» и др.

5. Слово и язык выражают *мудрость* и *благородство* человека, духовную щедрость души: *Жақсы сөз — жан азығы* «Доброе слово — духовная пища»; *Аталар сөзі — ақылдың көзі* «Слова дедов — кладезь ума»; ср.: уйгур. *Яхши сөз һәсәлдин татлик* «Доброе слово слаще меда» и др.

6. Слово и язык передают *красоту* человеческой души, духовное богатство человека, соответствующее его внешней красоте: *Ишiмдегiнiң бәрi тiлiмде, тiлiмдегiнiң бәрi түрiмде* «Все то, что во мне, видно на языке, а язык мой — говорит за мою внешность». Классическим примером этой особенности слова и языка может служить широко распространенное в тюркских языках изречение, восходящее к периоду Махмуда Кашгари (в уйгурском звучании): *Адам көрки йузду, йузниц көрки — көз; Егиз көрки тилдур, тилниц көрки — сөз* «Человека красит лицо, а лицо красят глаза, уста красит язык, а язык — слова»; каз. *Адамның iсiн көрiп, өзiн ал, өзiн көрiп, сөзiн ал* «Выбери человека по его делам, а узнав самого, — внемли его словам» и др.

7. Слово и язык свидетельствуют о *собственной неприкосновенности*: *Бас кеспек болса да, тiл кеспек жоқ* «Отрубать голову можно, но отрезать язык не принято». Одновременно слово и язык выступают в защиту человека, облагораживают его и оберегают от возможных бед: уйгур. *Тилиңни сән сақлисан, тилиң сени сақлайду* «Береги свой язык — он тебя сбережет» и др.

В культовых воззрениях тюркских народов на могучую силу слова и языка есть и другой взгляд, связанный непосредственно с их содержательной стороной и отражающий целый комплекс теонимических представлений.

Как известно, слово (*сөз*) и язык (*тил*) — это основа речевой деятельности человека, наибольший интерес представляющая в контексте с духовным и социальным развитием той или иной этнической общности⁷.

Семантика слов и словосочетаний, употребляемых древним человеком, всегда согласовывалась с его мироощущением.

⁷ Кучкартаев И. К. Обозначение речевой деятельности в контексте этнокультурно-го развития // Тез. докл. 29-й сессии ПИАК (Ташкент, сентябрь, 1986). М., 1986, т. 2: Лингвистика, с. 72—74.

В так называемый магико-мифологический период развития этноязыковых общностей люди глубоко верили в чудодейственную силу слова, они или с благоговением или со страхом говорили о теонимических, мифологических понятиях и усматривали в названиях предметов и явлений нечто таинственное. В силу этой веры любой мог обратиться к верховному божеству *Тәңір* (Тангри) и просить, чтобы тот даровал ему, например, достойного наследника или сразил молнией противника, а к *Зәңгібабу* (покровителю рогатого скота), *Ойсылқару* (покровителю верблюдов), *Қамбарату* (покровителю лошадей), *Шопанату* (покровителю овец), *Шекшекату* (покровителю коз) с просьбой оберегать его скот от падежа и других стихийных бедствий; роженица могла слезно умолять покровительницу женщин — *Бибіпатиму* об облегчении ее родов. Родители невесты, обращаясь с просьбой, сопровождавшейся соответствующими ритуальными действиями (подливание масла в огонь и др.), к покровительнице домашнего очага *Ұмай* (или *Ұмай ана*)⁸, верили, что она будет благосклонна к ним и поддержит огонь в очаге молодоженов, пошлет им счастье и покой.

Интересно, что в каждой этноязыковой среде культовые слова постепенно становились составной частью ритуальных обрядов. В этом отношении характерен обряд «Бәдік» казахов, сохранявшийся до недавнего прошлого. *Бәдік*⁹, по объяснению казахских фольклористов, — это кличка демонического существа злой силы, приносящего человеку или домашнему скоту разные болезни. Избавление больного от этих болезней сопровождалось исполнением обрядовой шуточной песни, пародирующей заклинание баксы¹⁰. Молодежь, собравшись вечером в доме или ауле больного, словами обрядовой песни в шуточной форме просила *Бәдік* покинуть этот аул и уйти восвояси или, в худшем случае, переселиться в соседний аул¹¹. Вежливая просьба постепенно принимала угрожающий тон, при этом допускалось употребление оскорбительных и даже неприличных слов, якобы обладающих магической силой, перед которой должен был отступать сам *Бәдік*.

Примеры обрастания культовых слов различными местными обрядами и ритуалами можно найти в любом из тюркских языков.

Еще одна сторона проявления культа слова связана с верой далеких предков не только в карающую силу проклятий, заклинаний, причитаний, молитв шаманов, бахши, колдунов, ворожей, народных врачей-целителей, знахарей и других представителей культа, но и в защитную, благотворную силу их доброжеланий, благословений. Утвердившиеся в народе слова *қарғыс* «проклятие», «зложелание» и

⁸ Этимология *Ұмай* и связанные с нею обряды тюркских и нетюркских народов рассматриваются многими авторами.

⁹ *Бәдік* в казахском языке имеет несколько значений: 1) болезнь человека или животных; 2) покровитель этой болезни; 3) фольклорный малый жанр — словесное составление, направленное против болезни *бадик*; 4) дурковатый, ненормальный (о человеке); 5) ненормальное, бессмысленное слово.

¹⁰ Ауэзов М. О. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, с. 92.

¹¹ Исақов М. Соқыр сенім және діни ғұрыптар. Алматы, 1968, 96-б.

алғыс «доброжелание», «благожелание», будучи олицетворением добра и зла по отношению к человеку, и сейчас наводят на многих страх,— так велика сила традиции! Вера в силу проклятий и зложеланий выработала у людей старшего поколения мгновенную ответную реакцию. Так, например, у казахов на недоброе слово или весть принято тут же отреагировать выражением *тілің тасқа!* (досл.: «Пусть твое злое слово обернется в камень»), что соответствует русскому «Типун тебе на язык!», или более эмоционально насыщенный *Жағыңа жылан жұмыртқаласын!* (досл.: «Пусть за такие слова во рту твоём гнездятся змеи!»). Боязнь возможного осуществления одиозного содержания слова в реальности, пожалуй, налицо и здесь.

Говоря о добром слове, мы имеем в виду не только нечто лестное, хвалебное, приятное, сладострастное в нем, но и его глубокое содержание, логичность, находчивость, меткость и образность. Добрые слова, как и в доброжеланиях, отражали этические нормы и нравственные устои того или иного народа. Неудивительно, что лишь одно мудрое слово, кем бы оно не произносилось, могло остановить батыра, ринувшегося на врага с обнаженным клинком.

Слово и по сей день в большом почете у казахов: *Өнер алды — қызыл тіл* «Вершина искусства — это красноречие»,— гласит народная мудрость.

Удивительная возможность самовыражения слова воспринимается носителями языка как нечто живое, многоликое, олицетворяющее самого человека со всеми его положительными и отрицательными чертами. Ср. следующие параллели: *қарапайым адам* «простой, бесхитростный человек» // *қарапайым сөз* «простое слово», *байсалды адам* «солидный, сдержанный человек» // *байсалды сөз* «обдуманное, сдержанное слово», *дарақы адам* «беспардонный человек» // *дарақы сөз* «бахвальство», *қызба адам* «несдержанный, ретивый человек» // *қызба сөз* «ретивое слово» и др.

Язык и слово наделяются, казалось бы, самыми невероятными функциями. Так, в стихотворении талантливого казахского поэта К. Салыкова «Бір ауыз сөз» («Лишь несколько слов») — этом своеобразном философском трактате о силе и возможности слова — говорится, что только одно слово, произнесенное человеком, может¹²: «утешить горе», «навlechь на человека неизлечимую болезнь», «прославить его на весь мир», «навсегда опозорить человека», «пронестись над миром как боевой клич», «соединить океаны», «взлететь ввысь птицей счастья», «бессовестно обмануть человека», «достать с неба Венеру», «обласкать человека как родная мать», «сообщить радостную весть о появлении наследника», «поведать о смерти отца», «найти ключ к сердцу», «нанести на человека тысячу бед», «прозвучать предсмертным словом прощания»...

И, наконец, с культом слова связаны различные формы словесно-речевых запретов — *табу*, широко бытовавших не только у тюркских, но и у многих других народов мира, о чем пишут известный

¹² Приведен сокращенный перевод этого стиха (см.: ¹⁵, с. 21).

английский ученый-социоантрополог Джеймс Фрезер¹³ и русский ученый-этнограф Д. К. Зеленин¹⁴. Огромный языковой материал по табу и эвфемизмам убеждает нас в том, что древние люди, особенно в магико-мифологическом периоде своей истории, совершенно серьезно верили в возможность предотвратить гнев богов и тотемов, обмануть нечистую силу, умиловить святых, задобрить страшного зверя, усмирить и успокоить различные предметы культа путем запрета произносить их наименования и названия^{15,16,17};

У тюркских народов была выработана целая система табуирования. Под табуирование попадали самые различные аспекты религиозно-анимистического, мифологического, астрологического и других верований. Нам хорошо известен, например, ритуал лечения у казахов при укусе змей, когда знахарь-лекарь вступает в «словесное состязание» с укусившей человека змеей, если она была поймана в момент укуса. Смысл этого «состязания» заключается в том, что каждый из «состязющихся» пытается отгадать имя или кличку своего «партнера». «Состязание» заканчивается смертельным исходом для одного из них в тот момент, когда называется чье-то имя, т. е. раскрывается секрет табуирования. Именно поэтому строго запрещалось произносить имя знахаря-лекаря вслух в момент проводимого им сеанса «лечения».

Подобные словесные запреты в прошлом налагались казаками и на наименования хищных зверей и диких птиц, признанных тотемами, а также предметов охоты и ремесла, различных теонимических персонажей (*албасты, шайтан, марту, жезтырнак, жалмауыз кемпір, пері* и др.), болезней, на названия природных явлений и небесных тел (*нажагай, кемпірқосақ, ай, күн, жұлдыз*) и даже на собственные имена старших из почитаемых людей, что основывалось на общественном этикете.

Время изменило прежнюю остроту потребности в подобном роде речевой деятельности. Тем не менее культ слова не мог исчезнуть из сознания коллектива бесследно: он как реликт далекого исторического прошлого постоянно проявляется то в обычаях и традициях, то в устойчивых словесных выражениях (поговорки, пословицы, фразеологизмы). И изучение этого уникального явления во всем его комплексе совместными усилиями лингвистов и этнографов дало бы, на наш взгляд, весьма ценные сведения, проливающие свет на этнолингвистическую и этнокультурную историю тюркских (шире — алтайских) народов.

¹³ Frazer Y. G. Golden bough. Taboo and the perils of the Soul third. London, 1922. P. 2.

¹⁴ Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии: Запреты в домашней жизни // Сб. «Музей антропологии и этнографии», Л., 1929, т. 9, гл. 9.

¹⁵ Самойлович А. Н. Запретные слова казах-киргизской замужней женщины // Живая старина. Пг., 1915, т. 14, вып. 1—2.

¹⁶ Ларин Б. А. Об эвфемизмах // Проблемы языкознания: Учен. зап. ЛГУ. Л., 1961, вып. 60, № 301.

¹⁷ Булаховский Л. А. Введение в языкознание. М., 1958, ч. 2.

ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЭТЮДТЕР

ТОҒЫЗ ТАРТУ*

ТОҒЫЗ ТАРТУ — халқымыздың көне дәстүрлерінде жиі қолданылып келген сыйлық пен айып өлшемі. *Тоғыз тарту* әдеті және оның мөлшері қазақ арасында әр түрлі болып келген; ол көбінесе айыптың, құнның ауыр-жеңілдігіне, сыйдың қымбат-арзандығына байланысты өзгеріп отырған. Алайда «бір тоғыз» деп аталатын тарту мен айыптың барлық түрінде де «тоғыз» саны (демек, тоғыз заттың түрі) міндетті түрде бейне бір қасиетті, киелі сан ретінде тұрақты түрде қатысып, қайталанып отырады.

Үлкен жиын-тойда ат бәйгесіне, сондай-ақ әр түрлі дау-шарда (барымтада, жер дауы, жесір дауында, құн төлеуде, т. б.) бір тоғыздан үш тоғызға дейін сыйлық тартылып, айып төлететін болған. Мәселен, бірінші тоғыздың мөлшерін көп жерде түйе бастаған 8 жылқы деп, екіншісі тоғыздың мөлшерін жүйрік, не жорға ат бастаған 8 ұсақ мал немесе құндық бастаған 8 күміс тенге деп белгілеген...

Ұзатылған қалыңдыққа берілетін жасау да ертеректе тоғыз өлшемімен анықталған. Ол тоғыздарға құда жағынын ауқаттылығына байланысты тоғыз жағалы киім-ішік, не шапан, тоғыз көйлек, тоғыз бешпет, тоғыз білезік, немесе осы тоғыз өлшемге енген тоғыз бұйымның әр түрінен араластырып енгізген.

ЖЕТІ ҚАЗЫНА

Халқымыздың дәстүрінде «жеті қазына» тұрақты тіркесі бірде ер-азаматтың жеке басына, енді бірде бабаларымыз қадірлеген рухани-мәдени мұраға немесе тұрмыс-тіршілікке қажетті бағалы дүниелерге байланысты түрліше қолданылады. Мәселен, халық ұғымындағы сегіз қырлы, бір сырлы жігітке қажетті байлық-қазынаға көбіне-көп: а) жүйрік ат, ә) қыран бүркіт, б) құмай тазы, в) берен мылтық, г) өткір кездік, ғ) ау-жылым, д) қандыауыз қақпан жатады және оларды былайша таратып, бағалайды; жүйрік ат — адамның қаны немесе қанаты, қыран бүркіт — жігіттің қуаты, құмай тазы — берік сенімі, берен мылтық — оты, өткір кездік — сұсы, ау-жылым — әдіс-айласы, қандыауыз қақпан — серті (И. Оразбаев, 3). Ескі наным-сенім бойынша осы жеті қазына жігіт адамның қолында түгел болса, оның бағы жанады, арманы орындалады-мыс. Этнографиялық мәліметтерге

* «Ана тілі» газеті, 1. XI. 1990.

қарағанда жеті қазына құрамы әр кезде, әр жерде әр түрлі айтылып, өзгеріп отырған: жүйрік ат, қыран бүркіт, құмай тазы ұғымдары міндетті түрде қайталанып, кейде «мылтық», «садақпен», қалғандары — «сұлу әйел», «ілім-білім», т. б. ұғымдарымен ауыстырылып отырады. «Ит — жеті қазынаның бірі» деп, бөліп алып айта береді. Адам баласы үшін қымбат жеті қазынаға кейде туған ел мен өскен жерді, тамыры терең білім мен өресі биік өнерді, еркін еңбек пен таңдаулы кәсіпті, ел-жұрттың амандығын жатқызады. Сондай-ақ «Жеті қазынаны» — жер қазынасы, мемлекет қазынасы, мәдени қазына, рухани қазына, үй қазынасы деп те таратады... «Жеті қазына» тіркесі ел ішінде басқаша түсіндірілуі де мүмкін.

II. ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТАРИХИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСЫ: ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ*

Тарихи лексикология — жалпы тіл білімінің сүбелі де күрделі салаларының бірі. Оның зерттеу объектісі — лексика және оның пайда болу жолдары мен даму заңдылықтары. Басқаша айтқанда, тарихи лексикология тіл тарихына, сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың, ұлттың) бастан кешірген қоғамдық формациялары мен басып өткен ұзақ өмірлік жолына қатысты тілдік фактілердің шығу тегін, қалыптасу кезеңдерін, туыстас тілдердің қатарынан алатын орнын, басқа тілдерге қатыстығын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеуді мақсат етеді.

Демек, тарихи лексикологияның жалпы лексикологиядан басты айырмашылығы — ол тіл фактілерін зерттеуде тарихи принципке сүйенуде. Ол белгілі бір тілдің лексикасын жалпылама емес, нақтылы бір халықтың азаматтық тарихына байланысты, сол халықтың мәдениетіне, дүниетанымына, салт-сана, әдет-ғұрпына т. б. экстралингвистикалық факторларына қатысты зерттеуі керек. Өйткені әрбір тілдің лексикалық қоры, қат-қабат сөз байлығы, сайып келгенде, сол тілді жаратушы, сол тілде сөйлеуші халықтың тарихымен тікелей байланысты, сол халықтың халық болып қалыптаса бастаған ұзақ дәуірінің жемісі, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, толығып, кемелденіп, жаңарып отыратын асыл да абзал мұрасы, сол халықтың мәдени, рухани өмірінің айнасы болып саналады. Әрбір тілдің сөз байлығын тарихи тұрғыдан зерттеу дегеніміз — оны сол тілдің өз топырағында, өзіндік даму үрдісін, сыр-сипатын ескере отырып қарастыру, жалпылама емес, нақтылы объектімен байланыстыру. Ал бұлардың бәрі тарихи лексикологияның бір тілдегі нақтылы объектісі болып саналса, оның туыс және туыстас тілдердің лексикасын зерттеуге байланысты проблемаларының шеңбері бұдан әлдеқайда кең болатыны өзінен өзі-ақ түсінікті.

Тарихи лексикологияның өзіндік зерттеу объектісі мен белгілі тәсілдері бола тұрса да, оның дербестігінен гөрі ғылымның басқа салаларымен байланысы, астарластығы ерекше көзге түседі. Осыған орай «қазақ тілі тарихи лексикологиясының зерттеуге тиісті объектілері мен міндеттерін біз қалай анықтауымыз керек?» деген сұрақ туады. Айта кетуіміз керек, бұл мәселе қазақ тіл білімінде бұрын-соңды арнайы сөз болған емес. Тарихи лексикологияның жеке мәселелерін сөз еткен бірлі-жарымды еңбектерді есептегенде, бұл саланың нақтылы объектілері мен алда тұрған міндеттері жан-жақты қаралып, толық анықталып, күн тәртібіне қойыла қойған жоқ.

Алайда қазақ тіл білімінің бүгінгі күннің биік талабына сай та-

---

* Мақала «Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері» (Алматы, 1988) жинағында басылған.

быстары тарихи лексикологияның терең де тегеуірінді зерттелуіне байланысты. Олай болса, бұл саланың негізгі зерттеу объектілері мен міндеттерін жан-жақты сөз ете отырып, оған мамандардың назарын аудару, программалық зерттеулердің бағыт-бағдарын анықтау бүгінгі таңның зәру міндеті болып саналады. Бұл мәселенің ғылыми тұрғыдан зерттеліп, дұрыс шешілуі тек ғылымның, ғалымдардың өздері үшін ғана емес, сондай-ақ көпшілік қауым үшін де маңызы зор. Өйткені талғам-талабы биік бүгінгі оқырман қауымы ана тілінің қол жеткен табыстарын қызықтай отырып, оның өткен тарихын, шығу тегін, сөз өнерінің небір тамаша құпия сыры мен күнделікті қолданылып жүрген сөздерінің және «қазақ» этнонимінің төркінін білгісі келеді. Ана тілінің табиғатына қызу сезіммен қызыға қарашылар тіл мамандарының бірлі-жарымды, тиіп-қашып айтқан пікірлеріне қанағаттанбайтын сияқты. Күрделі еңбекті талап етеді. Сондықтан да олар «өлеңге әркімнің-ақ бар талабы» дегендей, сөз төркіні жөніндегі өзінше топшылаулары мен жорамал-жобаларын газет-журнал беттерінде жариялап, ортаға салуға талаптанады.

Бұлардың бәрі, әрине, заңды талаптар және олар тарихи лексикологияға үлкен де жауапты міндеттер жүктейді. Осы міндеттердің үдесінен шығу үшін тілші қауымы да тіл тарихына байланысты зерттеулерді жандандыруы қажет сияқты. Осы проблеманы жан-жақты қарастыратын арнайы монографиялар мен тарихи-этимологиялық сөздіктер шығаруға кірісетін уақыт жетті деп ойлаймыз. Бірақ бұл міндеттерді атқару үшін тарихи лексикологиямен шұғылданушы тілшілерге үлкен дайындық керек. Бұл тәрізді қиын да жауапты іске кірісуден бұрын әрбір маман осы салада бүгінге дейін не істелді және бұл істердің ғылыми-теориялық дәреже-деңгейі қандай екенін анықтай отырып, алдағы мақсатымыз бен міндетімізді айқындап алғаны жөн. Осыған орай мақаланың мақсаты: «қазақ тілі тарихи лексикологиясының бүгінгі таңдағы көкейкесті проблемалары мен алдағы міндеттері не?» деген сауалға жалпы түрде болса да жауап беру және бұл саланың басқа проблемаларға қатыстығын анықтай түсу.

Тарихи лексикологияның зерттеу объектілері және басқа ғылым салаларына қатыстығы. Тарихи лексикологияның зерттеу объектісі дегенде екі түрлі жағдайды ескергеніміз жөн. Біріншіден, ол алдына қойған мақсатына және тіл фактілерін талдау тәсілдеріне байланысты іштей сараланып, тікелей өзіне қатысты проблемаларды әр қырынан қарастыратын этимология, семасиология, ономасиология, диалектология, этнолингвистика сияқты тарауларды қамтиды. Екіншіден, оның тіл білімінің осы салаларында қол жеткен табыстар мен талдау әдістерін пайдалана отырып, этностың шығу тарихын (этногенезін), этнос тілінің пайда болуын (глоттогенезін), халық тілінің базистік структурасын, туыс, туыстас және басқа тілдермен болған қарым-қатынасын, әр түрлі экстралингвистикалық факторлардың тіл дамуына тигізген әсерін т. б. тіл фактілері мен оның заңдылықтары негізінде қарастырып, тұжырым айтуға мүмкіндігі мол. Сондықтан да тарихи лексикологияның өзіндік объектілері мен қатыстық объектілері арасында тығыз байланыс, мүдделестік бар.

Біз мақаламызда осылардың кейбіреулерін ғана сөз етеміз.

Тарихи лексикология және этногенез. Қазақ тілі тарихи лексикологиясына қатысы бар проблеманың бірі — қазақ халқының этногенезі мен глоттогенезі. Бұлар этнос пен этнос тілінің тарихи бір мезгілде, бір географиялық ортада және белгілі бір әлеуметтік жағдайда қалыптасуына байланысты құбылыстар. Тілдік факторлар этностың халық болғанға дейінгі және одан кейінгі тарихын айқындауға бірдей қажет. Бұл арада қазақ тілінің базистік лексикасына тән байырғы сөздер мен сөз тұлғаларынан тыс, толып жатқан тілдік деректердің атқаратын қызметі зор екенін ескерткіміз келеді. Қазақ халқының негізін құрушы көптеген ру-тайпалардың этнонимдері мен «қазақ» этнонимінің этимологиялық табиғаты, көне тарихымыздың куәгері ретінде қазақ топырағында сақталып келе жатқан жер-су атаулары, өлке-өлкені мекендеген ру-тайпалардың тілдік ерекшелігі ретінде сақталып бізге жеткен диалектизмдер, көне дәуір мен орта ғасырлардың тасқа қашалған сыналы жазулары мен жазба ескерткіштері — осылардың бәрі де этнос пен этнос тілінің тарихын айқындауға қажетті тілдік деректер.

Этногенез проблемасына байланысты тіл деректерін пайдалану дегенде, біз ең алдымен этнонимдерге жасалатын этимологиялық талдауларды айтқан болар едік. Мәселен, қазақ этнониміне байланысты айтылып жүрген жоба-жорамалдар көп-ақ. Олардың жалпы саны қазірдің өзінде-ақ жүзден асады. Бұлардың арасында ғылыми этимология да, әр түрлі аңыз-риваяттар мен мифологиялық топшылауларға негізделген халықтық этимология да баршылық. Бұл мәселені тарихшылар мен тіл мамандары бірлесе отырып зерттегенде ғана дұрыс нәтиже шығуы мүмкін. *Арғын* деген этноним жайында да осыны айтуға болады. Махмұд Қашғаридың «Диуанында» кездесетін ру тобының атауы *арғу* мен қазақ және басқа түркі халықтарының құрамына енген этникалық компонент *арғын*¹ этнонимінің төркіндігі -н (-ун / -ын) элементінің табиғатына байланысты екенін тілшілер жақсы біледі. Ол түркі, монғол тілдеріне ортақ элемент болып саналады (*бай > баян, ной > ноян*).

Тарихи лексикология этногенез проблемасына байланысты пікір айтқанда ең алдымен ол объективті тарихи фактілердің өзіне сүйенуі керек. Тарихи-лингвистикалық деректер негізінде бір ру-тайпаның екінші ру-тайпамен тарихи қатынасын, өзара әсер-ықпалын анықтауға болатынын көптеген мысалдармен дәлелдеуге де болады. Мәселен, түркі ру-тайпаларының ұзақ даму тарихында пікір айтып жобалауға болатын дәуір — хун дәуірі. Осы дәуірде Қазақстан территориясын түркі тілдес ру-тайпалардан басқа индоиран тілдерінде сөйлеуші тайпалар (*сақ, юечжи, согды* т. б.) да мекендеп келгені мәлім. Осы өлкеде қалыптаса бастаған этникалық процесс біздің ж. с. бұрынғы I ғасырда Орталық Азияның түкпірінен қоныс аударып, Батысқа қарай жөнкі көшкен хундар Қазақстан жерін мекендейтін осы ру-тайпалардың этностық келбетін өзгертпей қойған жоқ. Белгілі деректерге қарағанда хун бірлестігінің өзі тегі жағынан құрама, тілі жағынан біркелкі болмаған. Кейбір ғалымдардың пікірі бо-

¹ *Потапов Л. П.* Происхождение и формирование хакаской народности. Абакан, 1957, с. 154—155.

йынша² хундардың басым көпшілігі түркі тілдес тайпалардан тұрған, олардың Батыстағы одақтасы — үйсіндер болған³. Хундар мен үйсіндер одағы біздің эрамыздың басында Батысқа қарай жылжып, ең алдымен Жетісу территориясын басып алады да, бұл өлкеде жасайтын жергілікті сак, юечжи т. б. тайпалардың біразын ығыстырып тастап, өздері қалған шығыс иран тайпаларымен араласа бастайды. Қазақстан жеріндегі көне тұрғындардың түркіленуінің алғашқы дәуірі осы кезден басталады деп көрсетеді ғалымдар⁴. Ал Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі иран тілдес ру-тайпалардың түркілер мен монғолдарға айналуының екінші толқыны сол хундар мен үйсіндердің тағы да Батысқа қарай жылжи түсуінен және бұл жолы олардың *кангюй* тайпасының Сыр бойындағы үлкен мемлекетін ығыстыруынан басталған еді. Сөйтіп, тұрғындары негізінен түркі тілдес тайпалардан құралған Қазақстан I ғасырдың екінші жартысынан кейін көне түркілердің қол астына өтіп, түркі қағанаттарына тәуелді елге айналады. VIII ғасырда Қазақстанның біраз жері қарлұқ тайпаларының бақылауында болады. IX—XI ғасырларда Қазақстанда саяси гегемония *оғуз, қимақ және қарлұқтардың* қолына, одан кейін, IX ғасырдың I жартысынан бастап, Орталық Азиядан шыққан *қыпшақ* руларының одағына өтеді. Одаққа енген қалың қыпшақ ру-тайпалары Қазақстан мен Дешти-қыпшақты басып өтіп, бүкіл Евразия аймағына түгел тарайды. Ал осы этностық бірлестіктер мен одақтардың құрамында болған ру-тайпалардың көбісі XV ғасырда қазақ халқының қалыптасуына негіз болғандығы тарихтан белгілі. Демек, *қазақ* этносының дербес халық болғанға дейінгі тарихы өте күрделі интеграция және дифференциация процестерін басынан өткерген. Бұл процестерді тап басып, дәл айтып беру қиын. Бірақ сол хун дәуірінің өзінде-ақ түркі тілдерінің біртұтас іргетасы қаланып, негізі жасалған еді. Ата түрк (пратюрк) дәуірін осы кезге мезгеген дұрыс болар деп ойлаймыз. Енді осы дәуірді бейнелейтін тілдік фактілерді анықтау тарихи-лексикологияның үлесіне тимекші.

Генезис проблемасына байланысты тарихи лексикологияның өнімді де өндіре зерттеуге тиісті объектісінің бірі — тілдердің тарихи контактысымен өзара араласуы. Әрбір тарихи кезеңдерде, әр қилы әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, географиялық қарым-қатынастарға байланысты басқа тілдерден сөз қабылдап, соның есесіне байып, дамып отыру қазақ тіліне де тән және тамыры тым тереңде жатқан күрделі құбылыс; ол қазақ халқының халық болып қалыптасуына негіз болған көптеген түркі тілдес этностық топтардың, ру-тайпа бірлестіктерінің тілі басқа, діні басқа көршілес қауымдармен қарым-қатынас жасап, араласқан сонау көне замандар-

² Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. Восточнотюркский каганат и кыргызы. М., Л., 1946, с. 82; *Соның өзі*. История гуннов. Л., 1951, с. 55—56.

³ Зуев Ю. А. К этнической истории усуней //Тр. ИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата, 1960, № 8, с. 6—7.

⁴ Бартольд В. В. Соч. Т. 2, ч. 1, с. 25—26.

дан басталып, бүгінге дейін толастамай келе жатқан тарихи көштің ұзын сонар сілемі іспеттес.

Осы орайда қазақ тілі тарихи лексикологиясының алдында үлкен-үлкен міндеттер тұрған сияқты. Солардың ішінде әлі күнге дейін арнайы зерттелмеген, бірақ зерттеуді қажет ететін проблемалардың бірі — ол қазақ халқы қалыптасқанға дейінгі Қазақстан жерін мекендеген ру-тайпалардың тілін және олардың өзара қарым-қатынасын анықтау. Тарихи деректерге қарағанда, бұл өңірде біздің жыл санауымызға дейін де және одан кейін де *скиф*, *сақ*, *массагет*, *согды*, сондай-ақ көптеген түркі ру-тайпалары жасап келгендігі мәлім. Бұлардың тілі жөнінде айтылып жүрген пікір көп те, бірақ күні бүгінге дейін пікір бірлестігі жоқ. Бұлардың қайсыны түркі тілінде, қайсысы иран, не басқа тілдерде сөйледі? Бұл жөнінде талас, тіпті бірін-бірі жоққа шығаратын пікірлер де жоқ емес. Шығыстан Батысқа жөнкі көшіп, кең-байтақ Қазақстан жерін баса көктеп өткен хундардың этностық белгісі, тілі қандай еді және олар жол-жөнекей кездескен әр түрлі ру-тайпалармен қандай қарым-қатынаста болды, олармен қалай араласты, олардың тіліне қандай әсер етті? Бұл, әрине, жалпы түркологиялық мәселелер. Бірақ оның қазақ тіліне де қатысы бар, өйткені қазақ тілінің шығу тарихын сөз еткенде біз оны тек XIV—XV ғасырлардан басталды деп айта алмаймыз: оның шығу тарихы мен дербес тіл болып қалыптасу дәуірлері әлдеқайда әріден басталса керек. «Скифтер мен сақтар, соғдылар мен хундар қай тілде сөйледі, олардың түркі ру-тайпалар тіліне қандай әсері болады?» деген мәселелердің күн тәртібіне қойылуы да заңды. Бұл мәселенің тиянақты шешілуі түркі халықтарының тілдік тарихын айқындай түскен болар еді. Бірақ бұл саладағы деректеріміз ауыз толтырып пікір айтуға әзірше жеткіліксіз. Тарихи лексикологиямен шұғылданушы мамандардың бас қоса отырып, шешуге тиісті келелі мәселелерінің бірі осы болса керек.

Сонымен, бүгінгі қазақ тілінің тегі жайында, тарихи даму сатылары мен басқа тілдерге қатыстығы жайында жорамал («рабочая гипотеза») ретінде әдетте мынаны айтуға болар еді: оның арғы тегі сонау хун, көне түркі дәуірінен басталып, түп-төркіні көне үйсін, қаңлы, қыпшақ тайпаларының тілдік дәстүрінен өрбіп, орхон-енисей ескерткіштері тілімен ортақтығын сақтай келе, М. Қашғаридың «Диуаны» мен Ю. Баласағұнидің «Құтадғу білігі» тілімен жалғаса түсіп, туыстығын кейінгі дәуірлердегі қыпшақ тілдерінен тапқан — дербес түркі тілдерінің бірі. Сондықтан да қазақ тілін әрі көне, әрі жаңа тілдер санатына қосуға толық негіз бар. Оның базистік лексикасында баба тілі («празык»), көне түркі («пратюркский») элементтері көптеп сақталған.

Тілара қатынастар және тарихи лексикология. Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысы тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Тілдегі ауыс-түйістің көбісі лексика саласында болатындықтан, оған тарихи лексикологияның тікелей қатысы бар. Айта кету керек, жалпы тілара контакт мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл проблема жан-жақты тексеріліп,

оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім⁵. Алайда әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолы, басқа халықтармен араласуында өзіне ғана тән ерекшеліктердің болуына байланысты бұл мәселенің нақтылы тарихи-лингвистикалық деректер негізінде зерттелуі талап етіледі.

Осыған орай қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түрікмен, башқұрт, ұйғыр т. б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге системалы (орыс, қытай, араб, иран т. б.) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аударарды. Осыларды зерттеу де қазақ тілі тарихи лексикологиясының төл істерінің бірі. Бұл саладағы ізденістерді бірнеше бағытта қарастыруға болатын сияқты.

Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір «таза» тіл жоқ деген қағида бар. Түркі тілдерінің ішінде өзінің тұтастығын, монолиттігін, тазалығын, өзіне тән ұлттық ерекшелігін өз бойында көбірек сақтап келе жатқан қазақ тілінің лексикалық байлығында да шет тіл элементтері көптеп кездеседі. Ол барлық түркі тілдеріне ортақ базистық лексиканы, әсіресе, оның қыпшақ компонентіне тән түбір-тұлғаларын мол сақтай отыра, ғасырлар бойы даму жолында басқа тілдердің элементтері арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес.

Әр заманда қабылданып, өз сөздерімізбен мидай араласып кеткен, тіпті сөйлеушілер үшін төркіні ұмыт болып, өз сөзіне айналып кеткен кірме сөздер аз емес. Олардың шығу тегі, келу жолы да әр түрлі. Солардың ең көнесі санскрит, қытай тілдерінің элементтері болса керек. Олар арнайы зерттелмегендіктен біз бұл жөнінде түркологиядағы кейбір деректерден басқа ешнәрсе айта алмаймыз. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының бұл да бір кезектегі міндеті. Тіліміздің өткен тарихын анықтауда бұл мәселенің ролі зор.

Түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліне елеулі әсер еткен, оның лексикалық қорында айтарлықтай із қалдырған тілдерге араб және иран тілдері жатады. Басқаларға қарағанда түркі тілдеріне енген араб және иран тілдерінің элементтері түркологияда көбірек зерттеліп келеді. Қазақ тіліндегі араб, парсы элементтерінің саны, мысалы, Л. З. Рүстемовтың⁶ анықтауы бойынша, жалпы лексикамыздың 15 процентіне жуық екен. Кейбір түркі халықтарының (мысалы, өзбек, түрікмен, әзербайжан, ұйғыр т. б.) тілінде олар одан да көп. Қазақ тіліндегі араб, парсы элементтерінің әлі де зерттеле түсуін ескерте келе, біз бұл мәселеге арнайы тоқталып жатпаймыз.

Тілара контактіге байланысты қазақ тілі тарихи лексикологиясының ерекше көңіл бөлуге қажет объектілерінің тағы бірі — қазақ

⁵ Серебренников Б. А. О взаимодействии языков//ВЯ. 1955. № 1; Розенцвейг В. Ю. О языковых контактах//ВЯ. 1963. № 1. Ильющенко Т. П. Языковые контакты: (На материале славяне-молдавских отношений). М., 1970.

⁶ Рүстемов Л. З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

тілі мен оған көршілес түркі тілдерінің (атап айтқанда, қырғыз, өзбек, башқұрт, түрікмен, татар, ноғай, ұйғыр, алтай т. б.) арасындағы әр түрлі тарихи, географиялық, туыстық (генеологиялық) т. б. қарым-қатынастар болса керек. Бұл тілдердің өзара әсері, лексика саласындағы ауыс-түйістері қай дәуірде, қандай жағдайда және қай дәрежеде болмасын, сайып келгенде, тарихи процеске жатады. Сондықтан да біз сөз етіп отырған тарихи лексикологияның төл ісіне бұл тілдердің лексика саласындағы туыстығы, сөз жасау модельдері мен номинация, мотивация принциптеріндегі ұқсастықтарды, паремология, фразеология саласындағы дүниетаным және бейнелеу ортақтығы т. б. зерттеуді де қосқан болар едік.

Тілара тарихи контактыға байланысты зерттей түсуді қажет ететін проблемалардан біз қазақ тілінің монғол және орыс тілдерімен болған қарым-қатынастарына толығырақ тоқталып өтеміз.

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН МОНҒОЛ ТІЛДЕРІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Бұл проблеманың дұрыс шешілуі қазақ халқының дербес халық болып қалыптасуына негіз болған көптеген ру-тайпалар мен монғол тілдес ру-тайпалардың өткен дәуірлердегі этногенетикалық, тарихи, мәдени, саяси-әлеуметтік, географиялық т. б. байланыстарын тіл фактілеріне сүйене отырып анықтауды талап етеді.

Қазақ пен монғол тілдерінің қарым-қатынасын үлкен екі дәуірге бөліп қарауға болады: біріншісі — көне дәуір де, екіншісі — XII ғасырдан кейінгі, яғни Шыңғысхан бастаған монғол шапқыншыларының Қазақстан мен Орта Азия жерін және оны мекендеген түркі тілдес ру-тайпаларды жаулап алып, үстемдік жасаған дәуір. Егер бірінші дәуірде түркі, монғол тілдерінің, соның ішінде қазақ тайпалары тілдерінің шығу тегі, базистік лексиканың, түбір тұлғалар мен сөз жасау модельдердің туыстығы, ортақтығы, немесе сәйкестігі сөз болса, екінші дәуірде бұл тілдердің жоғарыдағы тарихи жағдайларға байланысты ықпал-әсерін, өзара лексикалық ауыс-түйісті қарастырған дұрыс болады.

Тарихи деректерге жүгінсек, Қазақстан жерін өте көне замандардан бері діні де, тілі де басқа-басқа әртүрлі этностық топтар мен бірлестіктер мекендеп келген. Ал монғол шапқыншыларының бұл өңірді басып алып, ұзақ замандар үстемдік етуі ондағы түркі және иран тілдес тайпалардың өзара араласуына не жіктелуіне ғана емес, сонымен бірге ұлттық тұрпатын өзгертіп, монғолдастыруға және этностық мәдениет пен тілдердің өзара жақындаса түсуіне, ұқсас белгілерінің пайда болуына өз ықпалын тигізгендігі сөзсіз.

Осы дәуірдегі қазақ ру-тайпаларының жағдайын тарихи деректер⁷ былай суреттейді. Қазақстан жерін бұл дәуірде Шыңғысханның үш баласы Жошы, Үгедей және Шағатайлардың басқару еншісіне тиген еді де, XV ғасырда бұл өлкелердің көбі Көк Орда, Шайбанихан ұлысы және Моғолыстан тәрізді үлкен-үлкен саяси бірлестіктің құрамына енген болатын. Қандай болған жағдайда да бұл кезеңде,

⁷ Бартольд В. В. Көрсетілген еңбек. 54—60, 147, 258—259-бб.

яғни XIII—XIV ғасырлар аралығында, Қазақстанның кең-байтақ жерін негізінен түркі тілдес халықтар мекендеді. Солардың арасында қазақтар автохтонды тұрғындар болып саналды. Осы кезде жергілікті халықтармен мидай араласып кеткен монғол ру-тайпалары, о баста бұл өлкелерге басқыншы, жаулап алушы болып келсе де, өзіне тән этностық дәстүрді, мәдениетін, тілін, дінін дамыта алмады, қайта жергілікті субстрат тарапынан ассимиляцияға душар болды. «Үстем тап өкілі», «төре тұқымы», «аксүйектер әулеті» деген аты, атағы болмаса, олар дінінен айрылып, мұсылман дінін қабылдап, тілінен айрылып, жергілікті тілдерге, соның ішінде қазақ тіліне көшкені мәлім. Тарихшылардың зерттеулеріне қарағанда⁸, Моғолыстан құрамына өткен алғашқы монғол ру-тайпаларының өздері түркі тілдерінде сөйлеген. Әрине, тіл заңдылығына сүйенсек, мұндай жағдайға таңғалуға болмайды. Өйткені о баста қаптап келген шапқыншы қолдың бәрі бірдей бұл өлкеде тұрақтап қалған жоқ еді. Олардың түркі тілдес қалың қауымның арасына сініп кетуіне бірінші себеп осы болса, екінші себеп: олардың өмір сүру, тіршілік ету тәсілдеріндегі, салт-сана, әдет-ғұрпындағы ұқсастық, сәйкестіктер. Монғол шапқыншыларының арасында түркі тілдес ру-тайпалардың да аз болмағандығы белгілі.

Алайда монғол-түркі тілдерінің Қазақстан топырағындағы ұзаққа созылған қарым-қатынасы мен тығыз байланысының дәл осылай аяқталуына қарап, бұл тілдердегі алыс-беріс, ауыс-түйісті жоққа шығара алмаймыз. Өйткені ассимиляция процесі қандайы болмасын, ол бір жақты, бір бағытта ғана болмайды. Монғол тілдері мен түркі тілдерінің сол дәуірдегі өзара тығыз қарым-қатынасы екі жаққа бірдей ықпал жасады. Сондықтан да бұл тілдердің лексикалық қорында кездесетін көптеген ауыс-түйіс, ортақ дүниені заңды түрдегі субстрат, суперстрат құбылыс деп қараған жөн. Бұл мәселені түркологтар да, монғолистер де өз тарапынан, не бірлесе отырып арнайы зерттеген емес⁹.

Ал қазақ тіліне келетін болсақ, оның монғол (халха, ойрат, бурят т. б.) тілдерімен Шыңғысхан дәуірінен кейін (XVII—XVIII ғғ.) де ойроттар (қалмақтар) мен жоңғар басқыншыларының қазақ жеріне салған ылаңына байланысты қарым-қатынаста болғанын біз тарихтан жақсы білеміз. Осындай объективті жағдайлар мен толып жатқан тарихи-әлеуметтік оқиғалар тіл үшін де із-түзсіз өте шықпайтыны белгілі. Монғол әсерін лексикалық байлығымыздың барлық саласынан, атап айтқанда, Қазақстан топырағындағы көптеген жер-су атауларынан да, кісі, ру-тайпа аттарынан да, тұрмыс-салтқа, әскери басқару, заң т. б. ұғымдарға байланысты да кездестіруге болады.

⁸ Юдин В. П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами // Изв. АН КазССР. Сер. общественная. 1965, вып. 3, с. 57—58.

⁹ Түркологтардың бұл саладағы кейбір зерттеулері негізінен Сібір тілдеріне, атап айтқанда, якут, алтай, тува, тоф, хакас, шор т. б. тілдеріндегі монғол элементтеріне арналған. Мәселен: Дарваев П. А. Монгольско-алтайские (ойротские) лексические взаимоотношения. Автореф. дис... канд. филол. наук. Элиста, 1983.

Бұл ауыс-түйістер негізінен қазақ-монғол тілдерінің кейінгі дәуіріндегі тарихи қарым-қатынасына тән, бұл тілдердің көне дәуірдегі араласуынан, өзара сінісуінен пайда болған түбір дәрежесіндегі ортақтықтан мүлдем басқаша құбылыс. Әрине, екі дәуірдің арасында белгілі байланыс, жалғастық болуы мүмкін, бірақ екеуіндегі нәтиже, қайталап айтамыз, екі басқа: біріншісі генеологиялық, туыстық мәселесіне қатысты да, екіншісі — тіларалық лексикалық ауыс-түйіске барып саяды. Басқаша айтқанда, біріншісі алтай теориясының міндеттері де, екіншісі қазақ тілі тарихи лексикологиясының зерттеу объектісі болып саналады. Ал бұл салада, кейбір жалпылама пікірлерді айтпағанда, күні бүгінге дейін арнайы зерттеулердің жоқ екенін жоғарыда ескерттік.

Осыған орай айта кететін бір жағдай: монғол тілдері мен түркі тілдері (соның ішінде қазақ тілі) арасында көптеген түбір, түбірлес сөздер мен туынды түбірлер кездеседі. Тарихи лексикология саласында ізденуші кейбір ғалымдар қазақ тіліндегі тұлғасы беймәлім, мағынасы күңгірттене, қолданысы сиректей бастаған сөздердің монғол тіліндегі сөздермен сәйкестігін байқаса болды, «бұлар қазақ тіліне ауысқан монғол элементі» деп пішіп-кесетіні бар. Мұндай «тәсіл», біздіңше, ғылыми дәлелге жатпаса керек. Салыстырып отырған лексикалық элементтердің сәйкестігі түбірге қатысты болса, онда мәселе екі тілге ортақ элемент жайында болуы керек те, ал түбірлес емес туынды тұлғаға қатысты болса, оны тілара ауыс-түйістік деп қараған жөн. Бұл арада монғол тілдері мен қазақ, не басқа түркі тілдеріне тән сөз жасау модельдердің өзіндік табиғатын тап басып тани білуде салыстырма-тарихи әдістің атқаратын қызметі орасан зор. Бұл тәсілдің ерекшелігі — ол салыстырылып отырған тілдердің фактілерін тарихи тұрғыдан қарастырады.

Монғол мен қазақ т. б. түркі тілдерін тарихи-салыстырма әдісімен зерттегенде есте болатын тағы бір жағдай: бұл ру-тайпалардың арасында ерте кезден-ақ өзара қарым-қатынас жасаудың қажеттігінен туған екі тілділіктің болуы. Мәселен, құба қалмақ заманында оқтын-оқтын болып тұрған талас-тартыстарда да, бейбіт өмірдегі той-жиындарда да қазақ пен қалмақтар бір-бірімен еркін сөйлесіп, түсінісе білген. Ол жайында ел аузында сақталған аңыз-әңгімелер дәлел бола алады. Мәселен, «Манастағы» Көкетайдың асындағы шешендер айтысын еске алуға болады. Соғыста қолға түсіп, бодан болу, басыбайлы күн, күл болу, қыз алып, қыз берісу т. б. — бәрі де тілге қатысы бар факторлар.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖАЙЫНДА

Бұл саладағы ізденістердің ғылыми объективті болуы үшін мәселені жалпы түркі-славян тіларалық қарым-қатынастың тарихымен тығыз байланысты қараған жөн болады. Демек, бұл қарым-қатынастың тамыры тым алыстан басталуы керек деген сөз. Екіншіден, кез келген тіларалық қарым-қатынас міндетті түрде екі жаққа да, яғни өзара контактыда болған тілдердің екеуіне де белгілі

әсерін қалдырады. Үшіншіден, тарихи қарым-қатынаста болған жеке тілдердің өздеріне ғана тән ерекшеліктері болуы мүмкін.

Түркі тілдері мен орыс тілінің (кеңірек алғанда — славян тілдерінің) арасындағы қарым-қатынастарды ғалымдар бес кезеңге бөліп қарайды¹⁰. Бірінші кезеңде (I—VIII ғғ.) орыс тілі мен бұлғар-хазар тілдері¹¹, екінші кезеңде (IX—XII ғғ.) печенег, половец тілдері, үшінші кезеңде (XIII—XV ғғ.) Алтын Орда хандығының ресми тілі болып саналған қыпшақ тайпаларының тілі тығыз байланыста болды; ғалымдардың пікірі бойынша, осы кезеңде көптеген араб, парсы, монғол, тибет т. б. шығыс тілдерінің элементтері де орыс тіліне қыпшақ тілдері арқылы енген; төртінші кезеңде (XVI—XIX ғғ.) патшалық Россияның Қазан, Астрахан, Сібір, Қырым хандықтары мен Орта Азия, Қазақстан, Кавказ халықтарын қол астына алып, бағынышты етуіне байланысты орыс тілі осы халықтардың тілімен қарым-қатынаска енеді; бесінші кезеңге Ұлы Қазан революциясынан кейінгі дәуір жатады.

Осы кезеңдердің ерекшеліктеріне байланысты орыс тілі түркі тілдерінің дамуына игілікті ықпал жасаса, керісінше, түркі тілдерінің де орыс тіліне тигізген әсері аз болған жоқ. Орыс тілінің сөздік қорына еніп, қалыптасқан 10 мыңнан астам түркі сөздері — түркизмдер, міне, осының айқын айғағы болса керек.

Ал енді орыс тілі мен қазақ тілінің арасындағы қарым-қатынаска келсек, ол дәуірленуі жағынан жалпы түркі-славян тіларалық қатынастарының кезеңдерімен бірдей емес. Қазақ пен орыс тілдерінің тарихи қарым-қатынасын кейбір қазақ ғалымдары¹² төрт кезеңге бөліп қарайды.

Бірінші кезең XVII ғасырдың басына дейінгі дәуірді, яғни қазақтар мен орыстардың әлі араласа қоймаған, экономикалық, әлеуметтік, мәдени байланысы аз, Қазақстан жеріне олардың көшіп келмеген уақытын қамтиды; екінші кезең (XVII ғасырдан XIX ғасырдың екінші жартысына дейін) Қазақстанның өз еркімен Россияға қосылуы және осыған орай қазақтар мен орыстардың арасында жіті қарым-қатынастың басталуымен ерекшеленеді; орыс сөздерінің қазақ тіліне ене бастауы да осы кезеңде байқалады; зерттеушілер осы кезеңнің ауыс-түйісіне, мәселен, *майор*, *солдат*, *поштабай*, *сот*, *атпекет*, *соқа*, *хутор*, *пристан* сияқты сөздерді жатқызады; үшінші кезең (XIX ғасырдың екінші жартысынан Ұлы Қазан революциясына дейін) орыс тілі элементтерінің қазақ тіліне сөйлеу тілі арқылы да, жазба түрінде де көптеп ене бастаған дәуірге сәйкес келеді; олардың қатарына ғалымдар: *порым* (форма), *аршын*, *интернат*, *шар*, *самаурын*, *кереует*, *божы* (вожжи), *сөлкебай* (целковый), *жандарал* (генерал-губернатор), *ояз* (уездный начальник), *ауылнай* (аульный) сияқты тұлғалық өзгерістерге душар

¹⁰ Баскаков Н. А., Абаев В. И. и др. Развитие и обогащение русского языка за счет заимствований из языков народов СССР // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., 1969, с. 52—53.

¹¹ Добродомов И. Г. Некоторые соображения о болгарском вкладе в славянских языках // Проблемы русского языкознания. М., 1970, с. 41—53.

¹² Мусабаяев Г. Г. Современный казахский язык. Алма-Ата. 1959, ч. 1, с. 47—48.

болған орыс сөздерін жатқызады¹³. Төртінші кезеңге Ұлы Қазан революциясынан кейінгі дәуір жатқызылады. Бұл кезеңдегі орыс тілінің қазақ т. б. халықтардың тіліне жасап отырған әсер-ықпалы — өз алдына арнайы тексеруді талап ететін күрделі мәселе.

Қазақ, орыс тілдерінің осындай қарым-қатынастарын зерттеуде тарихи лексикологияның да қосар үлесі мол. Бұл мәселені зерттеуші мамандар оны көбіне-көп синхрондық планда ғана қарастырады да, жан-жақты терең талдауларға, тарихи-салыстырма тәсілге сүйене отырып, тіларалық ауыс-түйістердің заңдылықтарын ашуға бара бермейді.

Ал бұл салада неше алуан тілдік құбылыстарды көруге болады екен.

Біз солардың біреуіне ғана тоқтала кетпекшіміз. Мәселен, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің тарихи лексикологиясы үшін тек шеттен қабылданған сөздерді ғана емес, сонымен бірге бұл тілдерден басқа тілдерге ауысқан сөздерді зерттеудің де зор мәнісі бар. Мәселен, орыс тілінің сөздік қорына түркі тілдерінен енген он мыңнан астам кірме сөз бар екен. «Түркизмдер» деп аталатын осы кірме сөздерді славян тілдерінің мамандары да, түркологтар да зерттеуге праволы. Өйткені бұл мәселе славянистер үшін көршілес түркі халықтардың арасында болып келген ұзақ та тығыз қарым-қатынастарды анықтауға қажет болса, түркологтар үшін түркі сөздерінің өткен дәуірлердегі тұлғалық, мағыналық қалпын анықтау үшін қажет. Бір мысал келтірейік. Мәселен, бір кезде орыс тіліне еніп, әбден сінісіп кеткен *балық* пен *алтын* сөздері тұлға жағынан сәйкестігін сақтаса да, түркі тілдеріндегі қалыптасқан номинатив мағынасынан мүлдем өзгеше¹⁴. *Балық* түркі тілдерінде «балық» біткеннің жалпы атауы болса, орыс тілінде ол балықтың бір түрін ғана (келтірілген балықты) білдіреді, ал түркі тілдерінде асыл металды білдіретін *алтын* сөзі революциядан бұрынғы орыс тілінде ақша өлшемінің баламасы («денежная единица») ретінде қолданылған. Қазақ тіліне орыс тілінің әсерімен ақша мағынасында сол кезде қолданылған *алтын теңге* деген тіркес бүтінде көнерген болса, ал ол орыс тіліндегі «Не было ни гроша, вдруг алтын» деген тұрақты тіркесте қолданыс тауып келеді. Бұдан шығатын қорытынды: ана тіліміздің басқа тілдерде жүрген лексикалық ауыс-түйістерін зерттеу де тарихи лексикологияның міндетіне енетіндігі. Олар сөз тарихын аша түсуге, әр түрлі себептермен ұмыт болған, не көнерген сөздеріміздің өткен дәуірлердегі қалпын, жергілікті (регионалды) ерекшеліктеріне қатыстығын, мағыналық, тұлғалық өзгерістерін анықтауға қажет-ақ.

Түркизмдердің тілдік табиғатына түркологтардың көзімен караудың тағы бір қажеттігі олардың көп сыры қабылданған тілде емес, өзі пайда болған тілдің топырағында айқын көрінеді. Мұны түрколог ғалым Н. К. Дмитриевтің¹⁵ түркизмдерге арналған зерттеуі толық дәлелдей алады. Шынында да тіларалық қарым-қатынасқа

¹³ Мусабаев Г. Г. Современный казахский язык. Алма-Ата. 1959, ч. 1, с. 47—48.

¹⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, т. 1.

¹⁵ Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 503—569.

байланысты болатын лексикалық ауыс-түйістер, бір медальдың екі жағы сияқты, бір тұтас құбылыстың екі тілдегі («сөз қабылданатын» және «сөз қабылдайтын» тілдердегі) көрінісі іспеттес.

Осыған орай орыс тіліндегі түркізмдерді қазақ тілі тұрғысынан қарап, бұл тілдердің арасында болған ұзақ та тығыз қарым-қатынастарды тереңірек зерттей түсуді біз алдағы міндеттеріміз деп есептейміз.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы тарихи ауыс-түйістер тек басы ашық жеке-дара сөздермен ғана шектелмесе керек. Тіл фактілерін тереңірек зерттеп қараған адамға бұл байланыстың тамыры тым алыста жатқан сияқты. Олай дейтін себебіміз, славян тілдері мен түркі тілдері арасында туынды түбір тұлғасындағы байырғы түркі сөздерімен қатар монғол, қытай, араб, иран тілдерінен енген кірме сөздер де көптеп кездеседі. Олардың бәрі славян тілдеріне түркі тілдері арқылы енгендіктен біз дәстүр бойынша түркізмдер («түркі тілдері элементі») деп қараймыз да, олардың шығу тегіне көп мән бере бермейміз. Бұл да түркізмдерді зерттеуге байланысты ерекше көңіл бөлетін мәселе. Славян халықтарымен әлімсақтан бері көршілес болып, араласа-құраласа өмір сүрген, бірге өсіп, біте қайнасқан халықтардың көбісі-ақ — түркі тілдес халықтар. Олар ертеде де, қазір де сан жағынан аз болған жоқ. Россияның ұлан-ғайыр ішкі және сыртқы өлкелерін мекендеп келген бұл халықтар мен ру-тайпалар, орыс тілінің әсер-ықпалында бола отырып, өздері де оған әр түрлі дәрежеде әсерін тигізіп келді. Орыс тіліндегі он мыңнан астам түркізмдер бұлардың бәріне ортақ бола тұрса да, оған әрбір тілдің қосқан өзіндік үлесі бар. Ол үлесті, мәселен, шартты түрде «қазақизмдер», «якутизмдер», «тувинизмдер», «алтаизмдер», «өзбекизмдер» т. б. деп атап, дыбыстық, тұлғалық және мағыналық ерекшеліктеріне қарай тілдік региондарға бөліп анықтауға болар еді. Мәселен, орыс тілі қабылдаған *аул* сөзі көптеген түркі тілдерінде өзіне тән (*ауыл//айыл//аал//авыл* т. б.) тұлғада қолданылады. Ал орыс тілінде солардың біреуі ғана қалыптасып, әдеби нормаға айналған. Демек, бүгінгі орыс тіліндегі *аул* сөзінің ең жақын прототипі қазақтың «*ауылы*», не соған жақын қыпшақ тобындағы тілдердің «*авылы*» болса керек.

Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы ертеден келе жатқан алыс-беріс, ауыс-түйістерді зерттеушілердің күні бүгінге дейін назарына ілінбей жүрген, ілінсе де тиісті шешімін таба алмай жүрген құбылыс — бұл тілдегі кейбір түбірлес, тұлғалас, мағынасы жақын лексемалар. Мәселен: орыс тіліндегі *я ем, ты ешь, он ест, еда, едок* т. б. сөздердің «*е*» [*je-*] элементін бөліп алып, оны шартты түрде түбір деп танып, түркі тілдерінің бәрінде кездесетін *же-/йә-/ие-/йи-/дже-/че-* түбір етістігімен салыстырып қарасақ, бұлардың арасында белгілі бір жақындықтың барлығын байқаймыз. Бұл қандай жақындық? Шығу тегі басқа-басқа славян тілдері мен түркі тілдері арасында бұл тәрізді гомогенді сәйкестіктің болуы мүмкін бе?

Егер мұндай сәйкестік бес-он сөзбен шектелсе, оны тілдерде бола беретін кездейсоқ ұқсастыққа жатқыза салуға болар еді. Ал біз қарастырып тапқан осындай фактілердің саны қазірше жүзден асады,

зерттей түссе, ол бұдан да көп болуы мүмкін. Және мұндай «ортақ түбірлердің» арасында тілден тілге еш уақытта ауыспайтын етістік түбірлер де кездеседі. Мысалы: қазақ тіліндегі *бұр-*, *бұра-*, *бұрғы-*, *бұрыл-* т. б. сөздердегі *бұр-* етістік түбірін гомогенді деп танысақ, оның орыс тіліндегі *бурить*, *бурение*, *бурав* сияқты сөздердің құрамындағы ортақ *бур деген морфемамен мағына, тұлға жағынан жақын екендігін жоққа шығара алмаймыз. Бірақ бұл қандай жақындық? Тағы мысал келтірейік: орысша: *цапать* — қазақша: шап беру; шап ету; орысша: *таскать* — қазақша: *тасы*; орысша: *сжимать*, *жим*, *жмурка*, *жмых*, *жмота* — қазақша: *жұм-*, *жұмырық*, *жым болу*, *жымдай*; орысша: *толочь*, *толчение* — қазақша: *талқанда*; орысша: *топтать*, *топать*, *тапочки* — қазақша: *тапта-*, *тапырақта-*; орысша: *ссый* — қазақша: *сій*; орысша: *сунь* (руку), *совать* — қазақша: *сұн-* / *ұсын-*; орысша: *яркий*, *ярость* — қазақша: *жарқ ету*, *жарық*, ұйғырша: *йорық*; орысша: *сев*, *посев*, *сеять*, *сыль* — қазақша: *сеп-*, *себу-*; орысша: *игла* — өзбекше: *игна*, ұйғырша: *жиңнә*, қазақша: *ине*; орысша: *тупой* — қазақша: *топас*, диал. *топар*; орысша: *ханать*, *хануга* — қазақша: *қап-*, *қабыс-*, *қапсыр-*, ұйғырша: *қапқан*; орысша: *ясный* — хакасша: *аяс күн*; орысша: *яма* — ұйғырша: *гәмә*; орысша: *чеканить*, *чеканка* — ұйғырша: *чәк-*, қазақша: *шеку* т. б.

Мұндай ұқсастыққа көптеген мысалдар келтіруге болады. Мүмкін олардың біразы кездейсоқ ұқсастық та шығар. Бірақ бәрін бірдей олай деп қарауға болмайтын сияқты. Олар сонау үндіевропа, үндіиран, үндіславян, сондай-ақ «үндітүркі», тілдік одақтардан келе жатқан ортақ дүние болуы да ғажап емес. Бұл арасын зерттеу керек. Ал түркі тілдері мен славян тілдерінің түбір дәрежесінде де ортақ дүниесі болуы мүмкін деп жорамалдауға тарихи негіз де жоқ емес: көне дәуірдің өзінде-ақ шығыс славяндар мен хун, булғар, құман-қыпшақ ру-тайпалары мидай араласқандығы бізге белгілі. Славян халықтарының ең көне (XI ғ.) жазба ескерткіші «Игорь полкы жайында сөзінен» де көптеген түркізмдерді табуға болады. Қазіргі қазақ тіліндегі бала-шаға деген қос сөз құрамында ғана кездесетін *шаға сөзінің осы ескерткіште қолданылуы сол бір тығыз қарым-қатынастың айғағы болса керек.

Қазақ тілінің орыс тілімен болып келе жатқан ұзақ та тығыз тарихи қарым-қатынасына байланысты зерттелуге тиісті, бірақ әлі күнге дейін өз зерттеушісін таба алмай келе жатқан проблемалары көп-ақ. Бірлі-жартымды мақалаларды есептегенде, бұл тілдердің революциядан бұрынғы байланысы, жүздеген орыс сөздерінің қазақ тіліне жазу арқылы да, сөйлеу тілі арқылы да енуі, олардың тұлға, мағына жағынан етене игерілуі, қалыптасуы әрбір региондағы тарау шегі мен қолданыс аясы т. б.— осылардың бәрі арнайы зерттеуді талап етеді және бұл да тарихи лексикологияның міндетіне жатады. Кеңес дәуіріндегі орыс тілінің қазақ т. б. тілдерге тигізген ықпал-әсері, әсіресе терминологиялық лексикамыздың күн санап байып, кемелдене түсуіне жасап отырған ықпалы бүгінгі күннің құбылысы болса да, жалпы тіл әлеміндегі тарихи процестерге жатады. Қазақ тілінің лексикалық қорына орыс тілі арқылы күн санап еніп жатқан бүкіл европа тілдерінің элементтерін зерттеу де қазақ лексикология-

сының төл проблемаларына жатса керек. Бұл элементтер қазақ т. б. түркі тілдеріне бірыңғай экстралингвистикалық жағдайда еніп жатса да, олар бәрі бірдей бір рецепт бойынша қабылданып отырған жоқ: әр тілдің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тілдерде ертең-ақ қалыптасатын ортақ интернационалдық (халықаралық) лексика қорының зандылығын қазірден бастап-ақ зерттегеніміз жөн. Бұл да қазақ тіл білімі үшін кезек күтіп тұрған проблемалардың бірі.

Тарихи лексикология және этимология. Этимология шын мәнісінде тарихи лексикологияның үлкен бір саласы болып саналады. Бірақ этимологияның зерттеу объектісі мен тәсілі — тарихи лексикологияға қарағанда әлдеқайда тар және нақтылы. Тарихи лексикология жалпы лексиканың тарихын зерттеуді, оның дамуындағы объективті заңдылықтарды анықтауды мақсат етсе, этимология негізінен сөз және сөз тұлғаларының төркінін, тегін ашуды міндетіне алады. Екеуі де бұл салада өзін тиімді жағынан танытқан универсалды тарихи-салыстырма метододына сүйене отырып, толып жатқан басқа да талдау тәсілдерін қолдануы мүмкін.

Тарихи лексикология мен этимологияның өзара қатыстығы тілдік фактілерді тарихи деректерге, тіл мен сол тілде сөйлеушілердің тығыз байланысында, тарихи, мәдени және басқа да экстралингвистикалық факторлардың ортақтығында болса керек. Осыған байланысты этимологиялық зерттеулер сөздің фоно-морфо-семантикалық табиғатын толық ашу үшін тарихи (кейде оны «социологиялық», «культурологиялық» деп те атайды) принципке жүгінеді.

Этимологиялық принциптердің мән-жайына қысқаша тоқталып өтейік.

Этимологиялық зерттеулер қай тілде болмасын негізінен үш принципке — фонетикалық, морфологиялық және семантикалық принциптерге сүйенеді. Сөз төркінін дәл және дұрыс анықтаудың бір шарты болып саналатын бұл принцип-критерийлер зерттеу объектісі болып отырған әрбір тілдің қалыптасу, даму заңдылықтарына негізделеді. Бұл принциптердің өзіндік ерекшеліктері мен зерттеу объектісі әр түрлі болса да, бір-бірімен тығыз байланысты.

Фонетикалық принцип. Бұл принцип әрбір тілдің немесе бір топ туыс тілдің фонетикалық (сингармонизм, ассимиляция, дыбыс алмасуы мен дыбыс сәйкестігі, дыбыстың түсіп қалуы, пайда болуы, дыбыстың қосарлануы (геминация) мен әлсізденуі (редукция), метатеза, апокопа, элизия, парагогия, флексия, фузия т. б.) заңдылықтарына негізделеді. Сөз табиғатына тән жаңару және ескіру, өзгеру, даму сияқты эволюциялық процестер осы заңдылықтарды ескере отырып, диахронды және синхронды бағытта зерттегенде ғана дұрыс айқындалуы мүмкін. Бұл заңдылықтардан тыс ешбір өзгеріс тілде болмайды, ал бола қалса ол аномальді құбылыс болып саналады. Ескеретін бір жағдай: бұл заңдылықтардың бәрін бірдей этимология объектісі болып отырған сөздің не сөз тіркесінің бойынан табу қажет деген ұғым тумаса керек. Мәселен, фонетикалық заңдылықтардың көбісі негізгі түбір мен туынды түбір аралығында (*көгілдір < көк + ілдір, ұғым < ұқ + ым*), біріккен, кіріккен сөздер тұлғасында (*бүгін < бұл + күн, биыл < бұл + жыл*), шеттен қабылданған сөздерде (*кәде < қаида < қағида, зәр < зәһәр, самаурын < самовар* т. б.), тіларалық

дыбыс сәйкестігінде (каз. *бас*//үйг. *баш*; каз. *тау*//үйг. *тағ*//қырғ. *тоо*), ротацизм (каз. *қыз* ~ чув. *хер*), ламбдаизм (каз. *тас* ~ өзб. *тош* ~ чув. *чул*; каз. *тол* ~ үйг. *тол*//*тош*-), метатеза (каз. *қақпан* ~ үйг. *қаққан*, каз. *өкпе* ~ үйг. *өкпе*) т. б. құбылыстарда байқалады.

Ал түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін, классификациялық системадағы орнын анықтауға келгенде фонетикалық критерий субститут құбылыстарына ерекше мән береді. Этимологияның бұл принципі бойынша сөздің басы мен соңы, түбірдің фоно-морфологиялық варианттылығы, дыбыстық өзгерістердің мағыналық ауытқуларға себеп болуы т. б. толып жатқан құбылыстардың бәрі толық ескерілуі керек.

Морфологиялық принцип. Этимологиялық зерттеудің бұл принципі сөздердің тұлғалық өзгерістеріне байланысты заңдылықтарды қарастырады. Осыған орай морфологиялық құрылымы мен тұлғасы бүгінде айқын емес сөздер ең алдымен өз тілімізде, ал онда болмаса, басқа туысқан түркі тілдеріндегі сөз жасау, сөз өзгерту модельдерімен салыстырыла зерттелуі керек. Этимологтың алдына қойған мақсатына байланысты морфологиялық талдау перспективті және ретроспективті бағытта болуы мүмкін. Кейінгісі агглютинациялық даму процесінде о бастағы ілкі де көне түбірге қат-қабат жалғанып, онымен бірігіп, кірігіп кеткен жалғау-жұрнақтарды морфемалық жіктеу тәсілімен («поморфемный анализ» мағынасында) сөз жасау модельдері бойынша біртіндеп бөліп алып, одан ары морфемалық бөлшектерге жіктелмейтін монолитті ілкі түбірді айқындауға мүмкіндік береді. Әрине, ол түбір бүгінгі тілімізде жеке-дара қолданылатын дербес болуы да, қолданылмайтын «өлі» түбір болуы да ықтимал.

Осыған орай морфологиялық принципті ұстанудың бір ерекшелігі: ол кез келген байырғы түркі сөзінің түбір тұлғасын, негіздің құрамын анықтауға мүмкіндік береді екен. Ол үшін этимологиялық табиғатын анықтауға қажетті туынды түбірді сөз жасау моделінің жүйесіне салып, тұлғалас бір топ сөздің қатарында қарастыруымыз керек. Мәселен, казак тіліндегі *-на-/-не-* моделі арқылы жасалған *ауна-*, *буна-*, *қайна-*, *тырна-* сияқты сөздерді алып, жоғарыдағы тәсіл бойынша түбірлік морфемалардан жалғаулық морфемаларды бөліп алып қарағанда, алдыңғы екеуінің түбірі (*ау-*, *бу-*) айқын да, кейінгі екеуінің (**қай-*, **тыр-*) түбірі біздер үшін ұмыт болған «өлі» түбірлер екендігін көреміз.

Осылайша морфологиялық принципке сүйене отырып, ілкі түбір, туынды түбір тұлғаларын анықтауды біз этимологиялық зерттеулердің сенімді де жемісті тәсілдерінің бірі деп есептейміз. Алайда бұл тәсілді түркі тілдерін зерттеуші этимолог ғалымдар толық меңгеріп, өз зерттеулерінде кең түрде пайдалана алмай жүр.

Морфологиялық принципке байланысты этимологиялық талдауда тағы бір ескеретін жайт: жалпы грамматикалық форманттар, соның ішінде сөз тудырушы қосымшалар әдетте кез келген түбірге жалғана бермейді және олар белгілі тәртіппен ғана жалғанады, сондай-ақ аффикстерді ғылымда есім түбірге және етістік түбірге жалғанатын аффикстер деп екі топқа бөліп қарау дәстүрі де бар. Сөздердің морфологиялық тұлғасын диахронды деңгейде зерттейтін морфологиялық этимология бұл қағиданы аксиома деп қарауға болмайтынын

дәлелдейді. Өйткені синкретикалық түбірге жалғанатын аффикстер синкретикалық сипат алады, одан басқа аффикстердің ішінде екі функционалды, көп функционалды, индиферентті түрлері тағы бар. Сөз тұлғасындағы агглютинативті қат-қабаттарда әрбір дәуірдің ізі мен морфологиялық дамудың күрделі өзгерістерін де осы принцип негізінде анықтауға болатын сияқты. Осы орайда базистік лексиканың негізі болып саналатын көбінесе бір буынды түбірлердің «өлісі» мен «тірісін» анықтау, түбіріменен қосылып біржолата бірігіп, бүгінде бөліп қарауға келмейтін көне жұрнақтарды айыру (мәс. *аңқ* < *аң + *қа*, *маңқа* < *маң + *қа*; *сақау* < *са + *қау*, *мылқау* < *мыл + *қау*, *жалқау < *жал + *қау* сияқты т. б.) — осының бәрі сөз тұлғасын зерттеуге байланысты этимологиялық объектіге жататын тарихи процестер болып саналады. Түбір менен морфологиялық тұлғаның мағыналы қатыстығы да аффикстер төркінін жеке сөзден таратудағы жорамалдар мен морфологиялық этимология арқылы шешілетін мәселелер.

Қысқасы, морфологиялық принцип (критерий) түркі тілдерінің сөз жасау стихиясында кездесетін жүздеген, тіпті мыңдаған алуан түрлі грамматикалық тұлғалардың ішінен этимологиялық объект болып отырған сөздің табиғатын тап басып, дәл табуға, оның басқалармен туыстық қатыстығын, орнын анықтауға жәрдем беретін этимологтың қолындағы сенімді құралдың бірі болып саналады.

Семантикалық принцип. Сөздің мағынасын анықтауда семантикалық принцип — этимологтардың арқа сүйер, аяқ тірер критерийлерінің бірі. Сөз мағынасыз болмайтыны баршаға мәлім және ол мағына сөздің дыбыстық, морфологиялық (немесе фонеморфологиялық) тұлғасына тікелей қатысты болғандықтан, тілдік коллективтің тарихи дамуының, оның өзіндік ой өрісі мен дүниетанымына қатысты күрделі құбылыстар қатарына жатады. Осы арада тілдердің жалпы семантикалық даму заңдылықтары мен әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктері айқын көрінеді.

Этимология тұрғысынан сөздің тура (номинативті) мағынасы мен ауыс (келтірінді) мағынасын дәл айыра білудің, олардың ара қатынасын, эволюциялық өзгерісін анықтаудың маңызы зор. Бұл — бір карағанда оңай көрінгенімен, тереңірек зерттеген адамға табиғаты күрделі құбылыс. Ал этимологияның дұрыс шешім табуы ең алдымен сөздің семантикалық статусын, оның о бастағы мәнісін тап басып, дәл анықтауға байланысты. Семантикалық талдауды сөздердің әр түрлі (түсіндірме, екі тілдік, диалектологиялық т. б.) сөздіктерде келтірілген мағыналарына ғана сүйеніп, оның тарихына тереңірек үңілмесек, одан жаңсақ қорытынды шығуы да мүмкін. Этимологиялық ізденістердің бір кемістігі осы тұста байқалып жүр. Мәселен, қазақ тіліндегі көпшілікке таныс *берен* мен *қарқара* сөздерін алайық. Осы сөздер (*берен мылтық*, *берен сауыт*, *берен қылыш*; сондай-ақ *қарқара* тауға да, әйелдердің бас киіміне де, құсқа да қатысты) әр түрлі ыңғайда қолданыла береді. Неге солай? Бұл сұрақтың жауабын біз — тек мағынасына байланысты дер едік.

Осы принципті қолдануға байланысты этимологтың назар аударатын тағы бір мәселесі: сөз мағынасының бағыт-бағдарын, атап

айтқанда, жалпыдан жалқыға (конкреттікке), бүтіннен бөлшекке немесе керісінше дамуын анықтау. Фоно-морфологиялық өзгерістердің де сөз мағынасына қатысты екенін жоғарыда айттық. Шығу тегі бір сөздің даму процесінде мағына жағынан іштей жіктеліп, тіпті арасы қашықтай келе, екіұдай мағыналы жеке сөздерге айналу (омонимизация) заңдылығы да семантикалық принциптің назарынан тыс қалмауы керек. Дәл осындай құбылыс кейбір тегі бір гомогенді түбірлердің дамуына немесе әр түрлі тұлғалардың қабылдануына байланысты да байқалады. Мәселен, *жас* деген сөздің бір өзі тарихи даму процесінде 5—6 түрлі мағынаға ие болған: «возраст», «молодой», «свежий», «сочный», «зеленый, неспелый», «влажный», «слезы» т. б. Сондай-ақ *зор* түбірі «үлкен, дәу» мағынасын білдірсе де, тұлғалана келе (*зорла-*, *зорлық*, *зорығу* сияқты) басқашалау мағыналарға ие болып тұр.

Семантикалық принциптің заттар мен құбылыстарға ат қойып, айдар тауға (номинацияға) байланысты әр түрлі мотивтерді анықтауға да қатысы бар. Осыған орай бір заттың, не құбылыстың біреу емес, бірнеше атаумен аталуы да кездейсоқ құбылыс еместігі этимологияда ескерілуі керек. Мәселен, қазақ тілінде бір аурудың (орысшасы «сибирская язва») адам мен малдың түріне байланысты бірнеше атауы бар екен: *түйнек*, *күйдіргі* (адамға қатысты), қойда — *топалаң*, жылқыда — *жамандат*, сиырда — *қараталақ*, қарасан, түйеде — *ақшелек*, қарабоз, ешкіде — *кебенек*, шошқада — *сіресне*, қағылу т. б. Мұндай номинация мен мотивациялар сөз мағынасын ашу үшін этимологияға аса қажет фактілерге жатады.

Семантикалық талдауға қатысты тағы бір құбылыс: ол бір түбірден тараған бірнеше туынды түбірлердің білдіретін заттары мен құбылыстарын көзбен көріп (визуально), өзара салыстыра қарау арқылы заттық, материалдық ұқсастығын анықтау. Мысалы: *саға*, *сағалдырық*, *сағақ*, *сақал*, *сағана*, *сағанақ* сияқты түбірлес сөздерді суретін салып, өзара салыстырып көрсеніздер, заттанған мағынаның нақтылы көрінісін, қолданыс аясын байқау қиын емес.

Тарихи принцип. Тарихи лексикология мен этимологияның шендесетін тұсы осы тарихи принципті ұстануға байланысты байқалады. Өйткені этимология объектісі болып отырған сөздеріміз — шығу тегі, уақыт-мезгілі, территория және тарих жағынан тіл біткеннің бәріне емес, тек белгілі бір тілге ғана қатысты дүние. Ал тіл болса әрқашан белгілі бір этностың генеологиясымен, азаматтық тарихымен, өмір сүрген ортасымен, қоғамдық даму дәуірімен, материалдық және рухани мәдениетімен, шаруашылық-кәсіп түрлерімен, салт-сана, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты. Демек, сөздердің этимологиялық зерттелуі сол сөздердің өз топырағында, өз мекені мен өніп-өскен, пайда болған мезгіліне сәйкес жүзеге асырылуы қажет. Бұл жағдай байырғы түркі-қазақ сөздеріне де, шет тілдерден қабылданған кірме сөздерге де қатысты.

Этимологияның жоғарыда келтірілген басқа (фонетикалық, морфологиялық, семантикалық) принциптері осы айтылған тарихи негіздерге, этнолингвистикалық факторларға сүйенбесе, одан өзіне қажетті дәлел-дерек таба алмаса, қаншама шебер қолданылса да, нәтижесіз болуы мүмкін. Этимологтардың зерттеулерінде халық та-

риxyна қатысты тілдік жазба деректерді, ауыз әдебиет мұраларын, археологиялық куәлерді, тарихи жазбаларды т. б. материалдарды орынды қолдануы да осы принциптің мақсатына үйлеседі. Осыған орай этимолог Г. А. Климовтың «...этимолог үшін ең алдымен этимологиялық зерттеулерде кездесетін заттар (реалийлер) мен ұғымдардың хронологиясын айқындайтын археология мен этнография деректері қажет-ақ»¹⁶ деген пікірін орынды деп санаймыз. Шынында да, тіліміздегі сөздердің байырғы түркі сөзі екенін, әлде шеттен кірген сөз екенін ғылыми негізде мұқият айқындап алмай жатып, олардың әр түрлі фоно-морфо-семантикалық өзгерістері жайында долбар, болжам айту ғылыми этимологияға жатпайды.

Тағы бір пікір: шын мәнісіндегі ғылыми этимологияның жоғарыда айтылған тарихи принципке сүйене отырып, сол тілде сөйлеуші халықтың этногенезін (түп-төркінін) анықтауға үлкен үлес қосатынын мойындағанмыз жөн. Осы мәселеге байланысты ғалымдар халықтың шығу тегі — этногенезі мен оның атауын — этнонимін бір деңгейде қарастыруды ұсынады, өйткені оларды өзара бірлестікте зерттегенде ғана белгілі нәтиже шығуы мүмкін. Этимология этногенетикалық проблемаларды шешуге көмектесе, экстралингвистикалық (археологиялық, этнологиялық, антропологиялық, тарихи) деректер негізінде жүргізілген этногенетикалық зерттеулер этимологиялық ізденістерді дұрыс жолға салады.

Міне, тіл менен халық тарихының, кеңірек айтқанда, экстралингвистикалық факторлардың, өзара астарласа, байланыса келіп, бір тұтас этнолингвистикалық проблемада тоқайласуы осы. Тарихи лексикология мен этимологияның тарихи принципінің бірлестігі осы орайда айқын көрінеді.

Этимологияның түрлері. Жоғарыда аталған төрт ғылыми принциптің дұрыс-бұрыс қолданылуына байланысты жалпы этимология ғылыми және қарапайым (ғылыми емес), не халықтық болып екі топқа бөлінеді.

Халықтық этимология ғылыми негізге емес, әр түрлі жорамал-жобаға, жеке адамдардың өз тұжырымдарына, ел аузындағы аңыз-риваяттарға байланысты болғандықтан неше алуан болып келеді. Ғылымда оларды мазмұн-мағынасына қарай жалған этимология («ложная этимология») және көпшілік қолды этимология («популярная этимология») деп өзара екі топқа бөліп қарайды. Олардың әрқайсысына тән ерекшеліктері тағы бар.

Этимологияның түрлері мұнымен ғана шектелмейді. Зерттеу объектісіне, атап айтқанда: сөздің түрлеріне (түбір сөз, туынды түбір, біріккен сөз, қос сөз, қайталама қос сөз т. б.), сөз таптарына (есім сөздер, есімшелер, сан есімдер, етістіктер, еліктеуіш сөздер, одағайлар, үстеулер т. б.), лексика-тематикалық салаларға (этнография-физмдер, диалектизмдер, топонимдер, антропонимдер, этнонимдер, архаизмдер, профессионализмдер, шеттен кірген сөздер т. б.) байланысты этимология әр түрлі метод-тәсілдерді талап ететін өзара бірнеше топқа тағы жіктеледі. Этимологияның зерттеу объектісі тек

¹⁶ Климов Г. А. К семантической реконструкции (по материалам кавказской этимологии) // Теория и практика этимологических исследований. М., 1985, с. 17.

сөз ғана емес. Сөздердің табиғи бөлшегі болып саналатын неше алуан грамматикалық форманттар да, жеке сөзден тұратын тұрақты сөз тіркестері де (мақал-мәтел, афоризм, жұмбақ, фразеологизмдер) этимология объектісі бола алады. Өйткені бұлар да тілдік единицалар санатына енеді және құрамына енген сөздермен бірге өзгереді, ескіреді, мағына, тұлға жағынан күңгірттеніп, түсініксіз элементтерге айналады. Тұрақты тіркестердің жалпы мағына-мазмұнын айқындау үшін кейде күңгірттенген сынарларының тілдік табиғатын анықтау қажет болады.

Этимологияны кез келген сөзге жасауға болатынын біз жоғарыда ескерттік. Дәл сол сияқты кез келген тұрақты сөз тіркесіне де этимологиялық талдау жасауға болады. Ондай талдаулар мақал-мәтел, фразеологизмдердің тұрақталып, семантикалық монолитке айналуына себепкер болатын жеке компоненттерін айқындауға ғана емес, сонымен бірге олардың жалпы мазмұнын, жасалу мотиві мен этнолингвистикалық негізін, логикалық ойды бейнелейтін ұлттық образдардың ерекшелігін анықтауға бағытталады. Мәселен, қазақ тіліндегі *жеті түнде, түн баласына* деген фразеологизмдердің фразеологизм болып қалыптасуының өзі олардың құрамындағы *жеті* мен *бала* сөздерінің біз үшін беймәлім сыры мен сипатына байланысты. Сондай-ақ *шошқа тағалау, түйе үстінен сирақ үйіту, есек құрты мұрнынан түсу* сияқты фразеологизмдердің құрамындағы сөздер бізге айқын бола тұрса да, олардың жасалу мотивін бірден дәлелдеу оңай емес. Бұларды анықтау үшін де этимологияның араласуы қажет және ол зерттеудің басқаша тәсілін, әдісін талап ететіні сөзсіз.

Этимологияның қандай түрі болмасын, оның алдына қойған мақсаты, анықтауға тиісті деңгейі, тереңдігі, түбегейлі тұжырымы болуы шарт. Алайда ол жалпы түркология көлемінде арнайы зерттеліп, тиянақты шешілген мәселе емес. Бұл жайында кейінгі 15—20 жыл беделіндегі әңгіме көбінесе түркі тілдерінің (жалпы) этимологиялық сөздігін және кейбір жеке (чуваш, тува, азербайжан, қазақ т. б.) тілдердің этимологиялық сөздіктерін жасауға байланысты болып келеді. Осыған орай Э. В. Севортян жасаған (оны шәкірттері жалғастырған) «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» түркі түбірлерінің «баба тіл» дәуіріне тән фоно-морфо-семантикалық қалпын («праязыковое состояние») анықтауды этимологиялық талдаудың түпкі мақсаты етіп қойған болатын. Бұл, әрине, ғылыми деңгейі жоғары, мазмұны терең этимологиялық зерттеулер санатына жатады. В. И. Егоров жасаған «Чуваш тілінің этимологиялық сөздігі»¹⁷ болса, ол, мысалы, алдына ондай міндет қоймайды. Бұл сөздік негізінен чуваш тіліндегі лексиканың шығу тегін, басқа түркі тілдерге қатыстығын, мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерін анықтауды мақсат етеді. Сол сияқты, «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі»¹⁸ де сөз тарихын, оның тұлғалық, мағыналық дамуын, шеттен кірген сөздердің табиғатын анықтаумен шектеліп, оларды түбір дәрежесінде қарастыруды өз міндетіне алмайды.

Бұл этимологиялық зерттеулер сөздерді сөздік аясында, соның

¹⁷ Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

¹⁸ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы. 1966. 240-б.

мақсат-міндеттерінде сай денгейін білдірсе, жеке этимологиялық ізденістерде бұл денгей әртүрлі болып келеді. Кейбір арнайы зерттеулер кейінгі кезде сөздердің бүгінгі қалпын ғана емес, олардың сонау алтай, көне түркі («пратюркский»), көне қыпшақ («пракыпчакский») т. б. дәуірлердегі қалпын анықтауға, жеке сөздердің құрамындағы «тірі» және «өлі» түбірлерді бөліп алып қарастыруға, тіпті бір буынды түбірлердің өзін жіліктеп, ілкі түбір, туынды түбірлерге жіктеуге, оларды о бастағы мағына беретін ең қарапайым лексема, фонема дәрежесінде қарауға талаптануда. Бұл, әрине, түркі этимологиясының шарықтау шегі болса керек. Бұл мақсатты орындау үшін бір тілді ғана емес, бүгінгі түркі тілдерінің бәрін тегіс зерттеу қажет, барлық жазба ескерткіштерін бір ізге түсіріп, түркі тілдерінің базистік лексикасының негізі болып саналатын бір буынды түбірлердің корпусын (моделін) жасауымыз керек сияқты¹⁹.

Тарихи лексикология және этнолингвистика. Тіл менен сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың) қатыстығын, яғни бір-біріне әсер етіп отыратын лингвистикалық және этносқа қатысты факторларды өзара байланыстыра зерттеуші саланы тіл білімінде²⁰ этнолингвистика деп атайды. Оның да өзіне тән зерттеу объектісі бар. Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасақ, тіл қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өміртіршілігін, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар.

Тілдердің дәл осындай, өткен өмірдің тәжірибесі мен өнегесін сөзбен өріп, жадында сақтау қасиеті болмаса, ешбір халықта дәстүр жалғастығы мен мұрагерлік болмаған да болар еді. Осылардың бәрі ұлан-ғайыр сөз байлығымыз арқылы халықтың жадында сақталып бізге жеткен болса, оны тәптіштеп жинап, толық меңгеріп, өзіндік нақыш-бояуымен келесі ұрпаққа табыс ету этнолингвистикамен шұғылданушы ғалымдардың абыройлы міндеті деп білеміз.

Міне, осыған орай этнолингвистика мен тарихи лексикологияның атқаратын міндеттері мен көтеретін ортақ жүгі айқындала түспекші. Ол міндеттер тіл менен сол тілде сөйлеуші этностың (қазіргі халықтың, ұлттың) тарихи тұтастығына, өзара қатыстығына байланысты болса керек. Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әр түрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарактың, киер киім мен ішер тамақтың,

¹⁹ Осы бағытта біз қазақ тіліндегі «өлі» және «тірі» моносиллабтардың тізімін жарияладық (Қараңыз: *Қайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986). Осындай жұмыс басқа тілдер бойынша істелуге тиіс.

²⁰ *Ахманова О. С.* Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 529.

тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т. б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы ғана бізге жетуі мүмкін. Әсіресе, жазу-сызу болмаған халықтарда осыншама мол дүниені тіл мен ауыз әдебиетінен басқа жадында сақтайтын тәсіл жоқ. Сондықтан да тіл фактісі ретінде кездеспейтін заттар мен құбылыстарды, ұғымдар мен түсініктерді этнос өмірінде мүлдем болмаған, ал болған ретте ол бүгінде халық жадынан шығып, із-тозсыз жоғалған, ұмыт болған деп қарауға болады. Этноспен оның тілі бірге туып, біте қайнасқан біртұтас дүние екендігін біз осыдан көреміз. Белгілі бір жағдайларға байланысты өз тілінен айрылған этнос өзінше өмір сүруі де, тіпті жан-жақты дамуы да мүмкін. Бірақ ана тілін ұмытқан этнос өзінің шығу тегі мен азаматтық тарихын да ұмытады, басып өткен өмірін, бүкіл рухани, мәдени байлығынан мақрұм болады. Ал ондай өз тарихын, өз тілін ұмытқан ел, өзінің ғасырлар бойы қалыптасқан моральдік, этикалық дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдігін жоғалтқан этностың мүшесі де, мәңгірт те бірдей. Кез келген этностың тарихын өз тілінде емес, егер ол қағазға түссе, басқа тіл арқылы да білуге болады. Бірақ оны өз тілінде білгенге не жетсін. Өйткені бұл ерекшеліктер жүре үйренуге болатын білім емес, ананың ақ сүтімен бойға даритын, балаң жүрекпен сезіну арқылы ғана етене қабылданатын, белгілі ортада ғана қалыптасатын адам бойындағы ең абзал қасиет болып саналады.

Этнолингвистика жалпы тіл байлығын толық қамти отырып, қызығушыны этностың болмысына байланысты тілінде қалыптасып, оның қат-қабат қойнауларында сақталып келе жатқан көненің көзіндей сыры мол дүниеге тереңірек үнілуге бағдарлайды. «Тіл — тұла бойы тұнып тұрған тарих» деген сөздің мәнісіне сонда ғана түсінеміз. Осы орайда келіп, этнолингвистика мен тарихи лексикологияны әлі де бөлінбеген еншісі бар тіл білімінің тетелес салаларына жатқызуға болады.

Этнолингвистиканың негізгі зерттеу объектісі — этнолексика, кеңірек айтсақ, тұтас тіл әлемі. Бұл лексиканың құрамында өткен өмірді бейнелейтін сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Бірақ олардың көбі күнделікті қарым-қатынаста айтылса да, бәрі бірдей бүгінгі ұрпаққа айқын бола да бермеуі мүмкін. Олардың арасында қолданыс аясы тарылып, о бастағы мағынасының күңгірттеніп, не мүлдем ұмыт болғандары да аз емес. Бұлардың этнографиялық мазмұнын, дәстүрлік қолданысын зерттеу этнолингвистиканың үлесіне тисе, тілдік табиғаты мен даму заңдылықтарын этнолингвистика деректеріне сүйене отырып тарихи лексикология анықтайды. Бұлардың өзара байланысы, міне, осы арадан басталады.

Этнолингвистика тіліміздегі этнографиялық лексиканың ұшан-теңіз байлығын қалай болса солай, кез келген фактіге байланысты емес, белгілі бір жүйе бойынша, мағыналық-тематикалық топтарға

бөліп, өзара жіктеп, саралап барып зерттеуге тиіс. Олай болмаған жағдайда әр қилы ұғымға байланысты өмірдің әр түрлі саласында қайталанып әр қырынан көрінетін сөз бен сөз тіркесінің тілдегі орны мен қолданыс аясы, мағына-мәні толық ашылмаған болар еді. Сондықтан да этнолингвистикалық зерттеулер тіл байлығын макросистемалар мен микросистемаларға бөліп алып, оларды табиғи жүйе бойынша жіктеп, топтастыра, өзара байланысты сала-салаға бөліп қарастырады. Мәселен, бүкіл болмысты «*Табиғат*», «*Адам*» және «*Қоғам*» деп үлкен үш салаға бөліп қарасақ, ғылымдағы идеографиялық классификация бойынша анықталатын микросистемалық ұғымдардың бәрі осы үш саланың аясына толық сыяды екен. Егер әңгіме төрт түлік мал, оны өсіру, пайдалану, емдеу т. б. жайында болды десек, онда олар бірінші саланың «*Хайуанаттар дүниесі*» деп аталатын тармағына, дәлірек айтқанда, «*Үй хайуандары*» деген тарауына жатқызылған болар еді. Мәселен, қыран құстар «*Хайуанаттар дүниесінің*» «*Құстар*» деп аталатын тарауына жатады. Бірақ қыран құстар жайында этнографиялық мәліметтер «*Кәсіпшілік*» деген тармақтың «*Аңшылық-саяткерлік*» бөлімшесінде берілуге тиісті. «*Қоғам*» саласына жататын «*Кәсіпшілік*» тармағы барлық кәсіптің («*Зергерлік*», «*Кілемшілік*», «*Егіншілік*», «*Мақташылық*», «*Балықшылық*», т. б.), не кәсіп ретінде дамыған өнердің түрлерін түгел қамтуға тиіс. Мәселен, *домбыра* жайындағы мәліметтерді іздейтін болсақ, онда біз бұл системаның «Өнер» бөлімінен қарастыруымыз керек. Домбырашыға, домбыраның өзіне, бөлшектеріне, оны жасаушыға байланысты ұғымдардың бәрін біз сол «Өнер» саласына жататын «*Музыка*» тармағынан табуымызға болады. Мәселен, «*жетім перне*» деген ұғым домбыра пернесінің біреуі ретінде домбыраға қатысты берілсе, *жетім* деген атаудың өзі «Адам» деген салада *жетім бала*, *жетім қалу*, *жетімсіреу*, *аталы жетім*, *аналы жетім*, *арсыз жетім*, *ерке жетім* сияқты көптеген адамға байланысты ұғым ретінде келтіріледі де, дәл осы арада *жетім перне*, *жетім көже*, *жетім кереге* сияқты тіркестерден тұратын классификация тармақ-тарауларына сілтеме беріледі.

Біздің бұл айтып отырғанымыз өз тарапымыздан қолға алынып, ұзақ жылдардан бері материал жиналып, сұрыпталып, үлкен идеографиялық классификация негізінде жасалып жатқан қазақ тілінің этнолингвистикалық сөздігінің кейбір жобалары.

Бұл еңбекте ана тілімізде сақталып келе жатқан (сөз, сөз тіркесі және этнофразеологизмдер, мақал-мәтелдер арқылы берілетін) этнографиялық байлығымызды жүйелі түрде қамтып, әдеттегі түсіндірме, диалектологиялық, екі тілдік, фразеологиялық, паремиологиялық, энциклопедиялық сөздіктерден мүлдем басқаша, өзіндік тәсіл-әдіспен анықтап, халықтың өз мұрасын өзіне ұсынуға болады деп сенеміз. Егер аталмыш сөздіктерде бұл тәрізді сөздер мен сөз тіркестерінің көбінше номинативтік және ауыс мағыналары ғана түсіндірілетін болса, айтып отырған этнолингвистикалық сөздікте бұл мағыналардың сыртында жатқан қат-қабат этнографиялық түсінік-ұғымдар, әлі

күнге дейін бір ізге түспей, тұтас бір жерге жиналмай, назардан тыс қалып, тіпті ұмытыла бастаған, бірақ халық үшін ең бір қымбат та қадірлі, етене жақын дүниелер, тілдік фактілермен өрілген өмір көріністері, рухани, материалдық мәдениетіміздің өткен дәуірлерінен елес беретін терең сыры, алуан түрлі ұғымдар сөз болуға тиісті. Мәселен, тіліміздегі *ежегабыл*, *барымта*, *әмеңгерлік*, *ерулік*, *қарулық*, *салбырауын* т. б. осы сияқты сөздер мен *бес аспан*, *бес қонақ*, *жеті қазына*, *тоғыз төлеу* сияқты жүздеген этнофразеологизмдердің тиісті сөздіктерде берілетін мағынасы мен шын мәнісіндегі этнографиялық мазмұны арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Бұлардың әрқайсысы ең аз дегенде қысқаша этнографиялық этюд көлемінде анықталуға тиісті ұғымдар. Ал тәжірибеде: *ежегабыл* орысша «*ежегабыл*» деп аударылып, оған ұлттық-этнографиялық реалий ретінде «обычай сватовства еще не родившихся детей» деген түсіндірме беріледі²¹. Алайда ежелден келе жатқан *ежегабыл* салтының қазақ өмірінде қаншама нақтылы көріністері, оған байланысты толып жатқан ырым-сырым, әдет-ғұрыптар болған. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанының лейтмотиві де осы дәстүрге байланысты екені баршамызға мәлім.

Кез келген этнографизм мен этнофразеологизмге номинативтік мағынасымен қатар шағын-шағын этнографиялық этюдтердің қажет екенін жоғарыда айттық. Олай болса, этнолингвистика проблемасы қазақ тілі үшін жаңадан ғана қолға алына бастаған, бірақ қажырлы да ұлан-ғайыр енбекті талап ететін, тілші, этнограф, фольклорист ғалымдар мен білікті де білгір қазақ зиялыларының атсалыса шешуін талап ететін аса маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Бұл жұмыстың алғашқы қадамы тілімізде жалпы халық жадында сақталған этнографиялық материалдарды түгел жинап алып, жүйеге салудан басталуы керек. Бірақ ескеретін бір жағдай: бұл материалдарды біз таза этнографиялық дерек ретінде емес, тілдік тәсілдермен көмкеріліп, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып ауысып келе жатқан этнолингвистикалық фактор ретінде жинап, зерттегеніміз жөн. Бұл проблемаға байланысты маманданған тарихи лексикографтардың қосар үлесі мен атқарар міндеті де аз болмаса керек.

Тарихи лексикология қарастыратын тілдік объектілерге тікелей қатысты этимология, мимиография, семасиология, диалектология, этнолингвистика, тарихи-салыстырма фонетика, кәсіби лексика, оно-масиология, паремиология, этнофразеология сияқты салалардың²² қатарына базистік сөздік қор мен сөз түбірін зерттейтін бағытты да жатқызуға болады. Бұл жөнінде өз тәжірибемізге²³ сүйене отырып, бірлі-жарымды пікір айтқымыз келеді.

²¹ Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, с. 114.

²² Бұл салалардан біз мақаламызда тек этимология мен этнолингвистика проблемаларына ғана тоқталдық. Ал бұлардың әрқайсысы проблема ретінде арнайы қарастыруды талап етеді.

²³ *Қайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.

Қазақ тілі сияқты агглютинативті (жалғамалы) тілдер үшін түбір сөз проблемасын зерттеудің де ерекше маңызы бар. Өйткені алтай, көне түркі дәуірлерінен әлдеқайда бұрын басталып, бүгінгі түркі тілдерінің структуралық жағынан қалыптасуына негіз болған агглютинация процесі түркі түбірлеріне үлкен әсер етіп, оның тұлғалық, мағыналық жағынан эволюциялық дамуына үлкен ықпалын тигізді. Соның салдарынан түбір сөздердің бірқатары өзінің көне тұлғасын сақтап, бүгінге дейін жеке-дара қолданылатын және сөз жасау процесіне қатысып, әр түрлі туынды тұлғалардың пайда болуына негіз болатын қызметін атқарып келе жатса, енді бірқатары өзіне жалғанған форманттармен жымдасып, біріге келе бір тұтас лексемаға айналып үлгірді.

Бұл тарихи процестің нәтижесін терең түсінбегендіктен байырғы түркі түбірлерінің өзін айырып алудың орнына, сол түбірлердің бүгінгі ыңғайына қарай ығысып, түбір деген ұғымды «сөздің бөлінбейтін бөлшегі» деген «классикалық» анықтамамен белгілейтін болдық. Ал агглютинация процесінің түркі сөздерінің структурасына тигізген эволюциялық ықпал-әсерін, соның салдарынан ерте замандағы дербес және көпшілігі бір буынды моносиллабтардың грамматикалық тұлғалармен бірігіп, этимологиялық бөлшектерге бөлінбейтін күрделі «түбірлерге» айналғандығын ескере бермейміз.

Түркі тілдері түбірінің о бастағы калпы мен статусын анықтау үшін тарихи лексикологияның барлық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, жан-жақты зерттеу жүргізу керек екендігіне біз қазақ тілінің бір буынды түбір сөздерін қарастыруға байланысты көзіміз жетіп отыр. Бұл проблема аясында қамтылатын мәселелер көп-ақ. Оларға мәселен, а) түбір мен туынды түбірдің («основа»—«негіз» мағынасында) айырмашылығын анықтау; ә) түбірдің о баста бір буынды не екі-үш буынды болғандығын анықтау; б) бір буынды түбірлердің дербес болу/болмауы; в) бір буынды түбірлердің бөлшектерге жіктелуі/жіктелмеуі; г) бір буынды түбірлердің тұлға жағынан тұрақты болуы мен өзгеріп отыруы; ғ) бір буынды түбірлердің мағына жағынан тұрақты/тұрақсыз болуы; д) бір буынды түбірлердің структуралық типтері мен түрлері (олар 6 түрлі: Г, СГ, ГС, ГСС, СГС, СГСС); е) бір буынды түбірлердегі өзгерістер мен варианттылық, синкретизм²⁴ тағы басқа мәселелері енеді. Түбір сөзді анықтауға байланысты неше түрлі дәстүрлі сөз жасау модельдерін қарастыру да тарихи лексикологияның міндетіне жатады. Сондай-ақ түбір тұлғалы лексиканы талдаудың әдіс-тәсілдерін белгілеп, оны іс жүзінде қолдана білу де зерттеуші лексиколог үшін үлкен кәсіби өнер болып саналады.

Қорыта келгенде, осылардың бәрі де тіл тарихына тікелей қатысты, тарихи лексикологияның тіл төркініне байланысты зерттейтін объектілері мен міндеттері болып саналады.

²⁴ *Кажобеков Е. З.* Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). Алма-Ата, 1986.

О КРИТЕРИЯХ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СИНКРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ*

Немало интересных реликтовых явлений таит в себе структура тюркских (resp. алтайских) языков, к числу которых несомненно относится и синкретизм корней и производных основ. Особенность этого явления заключается в том, что одна и та же форма слова обладает способностью выражать одновременно значение имени и соответствующее ему значение глагола, т. е. в одном и том же слове заключено название предмета или явления и название связанного с ним процесса и действия.

Естественно, своеобразная природа тюркского синкретизма давно привлекает к себе внимание ученых-тюркологов и алтаистов (Ж. Дени, В. Банг, К. Гренбек, П. М. Мелиоранский, Г. И. Рамстетд, В. Котвич, Н. К. Дмитриев, А. Н. Кононов, Э. В. Севортян, Б. М. Юнусалиев и др.¹). И надо сказать, что поиски ученых в этом направлении не остались безрезультатными. После специального исследования проф. Э. В. Севортяна² проблема эта приобрела строго научный характер со своими задачами и перспективами дальнейшего изучения в различных аспектах. На сегодняшний день бесспорно, что явление синкретизма составляет одну из характерных особенностей тюркских (resp. алтайских) языков на более раннем этапе их исторического развития, что это явление, несмотря на свою архаичность, все еще реально функционирует в структуре этих языков в виде реликтовых элементов в разных лексических напластованиях. Ученые предполагают, что синкретизм как двуединое начало развития тюркского корня отражает в себе именно то состояние, когда в тюркских языках имя и глагол в грамматическом плане строго не дифференцировались, а передавались одной и той же формой слова. На этом же основании даже допускается, что синкретизм в своем хронологическом развитии предшествовал приобретению тюркскими языками агглютинативного строя. Небезынтересными являются также вопросы, связанные с определением первичности глагольного или именного значения в синкретических парах; являлось ли синкретическое образование своеобразной системой передачи глагольно-именных значений в структуре тюркских языков и носило ли оно фронтальный характер? Все вопросы, касающиеся явления синкретизма, получили в научной литературе определенное освещение.

Однако приходится констатировать, что сложная природа тюркского синкретизма таит в себе много неясного, и у ученых пока еще

* Статья опубликована в журнале «Известия АН КазССР». 1977, № 3, с. 51—57.

¹ Библиография вопроса подробно приводится в кн.: Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. М., 1962, с. 359—432.

² Севортян Э. В. Указ. работа.

нет однозначного ее понимания. Данное обстоятельство делает всякую попытку в этом направлении актуальной, злободневной. Проблема сама по себе носит общетюркологический (resp. алтаистический) характер, и, естественно, успешное ее решение зависит от усилия не только тюркологов и алтаистов в широком понимании, но и специалистов по конкретным тюркским языкам. Думается, что начатые отдельными учеными³ поиски в этом направлении найдут горячую поддержку со стороны коллег и получат свое дальнейшее развитие уже на материале конкретных тюркских языков.

Дальнейшее успешное исследование и научная интерпретация тюркского синкретизма прежде всего зависят от выявления и накопления языковых фактов и глубокого их анализа. Но выявление синкретических пар из различных в хронологическом отношении слоев лексики тюркских языков, из сложного переплетения разных языковых элементов и, наконец, из фонетического и семантического многообразия лексем в разных тюркских языках считается делом далеко не легким. Поиски новых, еще неизвестных науке синкретических пар (а таких очень много в тюркских языках) могут увенчаться успехом только в том случае, если будет проведено так называемое глубокое «зондирование» языковых фактов с учетом всевозможных параметров изменений. Но при этом надо опираться на научный принцип и критерий, которые действительно способствовали бы выявлению фактов синкретического явления, лежащих не только на «поверхности», но и в недрах языка.

В этой связи мы попытались установить и выработать некоторые общие критерии определения и выявления «скрытых синкретизмов»⁴, которые, как и другие лексические элементы языка, лишившись самостоятельности, функционируют обычно в структуре производных основ, в ином фонетическом облике и значении или сохранились изолированно на перифериях языковой стихии.

Но прежде чем перейти к критериям определения «скрытых синкретических пар», надо выяснить, чем характеризуется тюркский синкретизм в отношении своей структуры, семантики и форм функционирования. Согласно существующей традиции, синкретическими парами или «глагольно-именными омонимами» в тюркских языках считаются определенные разряды общетюркских односложных (первичных) и производных (вторичных) основ, которые совпадают во внешнем (т. е. грамматическом) облике и выражают одновременно значения имени и глагола, связанные между собой коррелятивными отношениями или общей смысловой канвой.

Исходя из имеющегося материала можно судить, что синкретические пары в тюркских языках состоят в основном из односложных и двусложных лексических единиц, причем последние значительно

³ См.: Мусаев К. М. О некоторых особенностях общеалтайских синкретических корней; Кайдаров А. Т. Некоторые аспекты синкретизма первичных основ в тюркских языках. — В кн.: Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Алма-Ата, 1976 и др.

⁴ Э. В. Севортян называет их «глагольно-именными основами неясного происхождения» (см. его работу, с. 397).

больше, чем первые, хотя в механизме их образования наблюдается определенная преемственность; как в структуре двусложных, так и в структуре односложных синкретических пар легко прослеживаются грамматическое развитие и элементы словообразования.

Примеры на синкретические пары из односложных лексических единиц: каз. көш- «кочевать», «перекочевывать», «переезжать» || каз. көш «кочевье», «кочевка»; каз. тоз- «распыляться» || каз. тоз «пыль», «пылинка»; каз. ық- «идти по ветру» «прятаться от ветра» (в подветренной стороне чего-нибудь) || каз. ық «подветренная сторона» (дома, забора, деревьев); каз. арт- «класть на спину», «навьючивать» || каз. арт «спина», «задняя сторона» (см. указ. соч. Э. В. Севортыяна, с. 366); тур. тун- «наступить» (о вечере), «темнеть», «смеркаться» || тур. тун «вечер», каз. түн «ночь»; кирг. жук- «прилипать», «прилипнуть», «пристать» || кирг. жук «что-либо прилипшее»; уйг. жул- «вырывать», «вырвать», «выщипать» || уйг. жул (>жул-жул) «потрепанный», «выщипанный» (об одежде); уйг. ақ- «течь», «протекать» (о жидкости), «плыть» || др. -уйг. ақ [аg] «жидкость», «влага», «слезы» (КБ I₉₃); уйг. кат- «наслаивать», «добавлять», «прибавлять» (сверху) || уйг. қат «слой», «наслоение», «пласт»; туркм. сап- «вдевать нитку» || азерб. сап «нитка»; кирг. тын- «оправиться», «крепнуть», «приободряться» || каз. тың «бодрый», «физически крепкий»; караим. йон- «строгать», «тесать», «придавать форму», «резать» (по дереву) || караим. йон «резной», «украшенный резьбой» и мн. др.

Примеры на синкретические пары из двусложных лексических единиц: каз. толық- «полнеть», «пополнеть», «наполняться» || каз. толық «полный»; каз. ұрыс- «ругаться», «драться» || каз. ұрыс «война», «драка»; др.-кыпч. кыска- «укорачивать», «укоротить» || каз. қысқа «короткий», «куцый»; уйг. қери- «стареть», «состариться» || уйг. қери «старый», «пожилой»; якут. туор- «голодать» || якут. туор «голодный» (Э. В. Севортыяна, с. 372); кирг. унут- «забывать» || кирг. унут «забвение», «забытость»; кирг. бытыра- «рассеиваться», «разбредаться», «раздробляться», «разчленяться» || кирг. бытыра «дробь»; тат. ябык- «худеть», «тошаты», «хиреть» || тат. ябык «худой», «тощий», «худощавый» и мн. др.

Примеры можно было бы продолжить⁵, однако достаточно этих, чтобы иметь ясное представление о том, в каких формах синкретические пары бытуют в тюркских языках и чем характеризуются в отношении своей грамматической структуры и семантической природы. Начнем с рассмотрения структуры двусложных синкретических пар. Не приходится оспаривать, что все они являются производными (вторичными) образованиями и, за редким исключением, в морфологическом отношении довольно прозрачны: как правило, они состоят из корневой морфемы и каких-нибудь аффиксов словообразования или неизвестного нам грамматического форманта. Например, в каз. толық и ұрыс производные основы образованы от первичных глагольных корней (тол- и ұр-) при помощи отглагольных аффиксов

⁵ Моими предшественниками и мною в общей сложности выявлено примерно около 500 синкретических корней и производных основ.

соответственно -ық (по модели қанық, отық и др.) и -ыс (по модели соғыс, табыс, батыс, шығыс и др.). Что можно сказать об этих аффиксах? По логике вещей они или универсальны, многофункциональны, или совершенно разные по своему происхождению и грамматической принадлежности, случайно совпавшие как омонимичные формы. Когда некоторые зарубежные ученые, в частности К. Гренбек, утверждают, что «глагольно-именные омонимы» — результат случайного совпадения первоначально различных слов вследствие фонетического стяжения звукового комплекса в них или случайное тождество двух существенно различных суффиксов, то имеют в виду прежде всего эту сторону вопроса синкретических явлений.

В самом деле, при анализе структуры двусложных синкретических пар, зная их производность, мы сталкиваемся с подобного рода трудностями, и «морфологическая прозрачность», о которой мы говорили, кажущаяся. Приведем еще несколько примеров. Так, слово арқа, встречающееся во многих тюркских языках как имя в значении «спина», «задняя, тыловая часть», в «Диване» Махмуда Кашгарского имеет и глагольное значение «перетащить на спине». По этому поводу Э. Н. Наджип указывает, что слово арға «спина» — имя и от него при помощи аффикса -ла образуется глагол, а в дальнейшем, присоединяя к нему аффикс взаимного залога -ш, мы получаем опять глагол argalaşmaq «помогать перетащить на спине».

Но в «Диване» М. Кашгарского аффикс взаимного залога непосредственно присоединяется к арқа и получается форма argasti: ol aning birlä jük argasti «он помог ему перетащить груз на спине», где слово арқа [arga] выступает уже как первичная основа глагола⁶. В качестве аналогичных можно привести, например, такие синкретические пары: айақ- «быть концом», «наступить концу»//айақ «нога», «конечности», «конец»; жуас (каз.) «смирный», «спокойный»//йаваш- (тур.) «становиться смирным» (употребляется в форме javas-) и мн. др.

Рассмотрим теперь структуру односложных синкретических пар, не вдаваясь в подробности вопроса о характере и типах тюркского слога⁷, отметим, что в качестве синкретических единиц в тюркских языках выступают все разновидности (СУ, УС, СУС, УСС, СУСС) слогов. Односложные лексические единицы (за некоторым исключением) рассматриваются в грамматиках как неразложимые корневые морфемы. Однако это далеко не так. В результате этимологических, сравнительно-исторических исследований ученых-тюркологов установлено, что многие односложные лексемы, кажущиеся на первый взгляд неразложимыми на составные элементы, монолитными, в плане диахронии оказываются производными, в которых вычленяются корневая и аффиксальная морфемы.

В языке тюркских письменных памятников сохранились десятки односложных корней типа СУ (в живых тюркских языках известны:

⁶ Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. Ч. 1. Алма-Ата, 1975, с. 147.

⁷ Этот вопрос пока еще спорный и нуждается в специальном рассмотрении.

каз. же-//уйг. йә- «кушать», «есть»; каз. де-//уйг. дә- «говорить», «сказать» и др.), которые в современных языках вовсе не функционируют или функционируют только в структуре производных основ. Например: *ba* «привязывать» [Тон. 27]⁸; *si-* «ломать» (Мог., Хб. КЧ, 20); *qa-* «складывать в сосуд» (ДТС, 399); *tii* «волосок» (на теле), «волос», «шерсть», «перья» (QVK, 166₄); *tii* «цвет», «окраска», «масть» (МК, III, 207); *tii* «весь», «всякий», «разнообразный»; *sa-* «считать», «причислять» (МК, I, 68); *sa-* «думать», «полагать», «раздумывать» (Юг. С₁₃₃) и др.

Значительно больше в количественном отношении представлены общетюркские корневые морфемы типа УС, СУС, например: *iq* «икота» (МК, I, 82₂₇); *ig* «болезнь» (МК, I, 82); *te-* «говорить», «сказать», «разъяснять», «толковать» (КБ — К, 8₈); *ög* «мысль», «дума», «разум» (QVN, 76₂₁)⁹; *qaj-* «поворачиваться», «оборачиваться», «обращать внимание» (МК, III, 246); *sor-* «спрашивать», «расспрашивать», «искать» (МК, III, 181); *tap-* «служить», «прислуживать», «поклоняться» (МК, II, 3); *uw-* «измельчать», «крошить» (МК, I, 166); *er-* «быть», «находиться», в служебном значении (МК, I, 418); *öz* «долина», «проход между горами» (МК, I, 46); *al* «уловка», «хитрость» (МК, 53₁₃) и мн. др.

Нетрудно убедиться, что эти односложные корневые морфемы функционируют в современных тюркских языках, но уже в структуре производных основ, например: *ba-* > каз. байла- «привязывать»; *baу* «привязь», «шнурок»; *qa-* > каз. қапта- «складывать, укладывать в тару»; *tii* > каз. түк «волосок», «волосной покров на теле»; *tii* > каз. түр//түс «цвет», «окраска», «масть животных»; *tii* > каз. түгел «весь», «целиком и полностью»; *sa-* > каз. сан «число», сана- «считать», «причислять»; *sa-* > каз. сана «сознание», «разум»; *iq* > каз. ықылык «икота», уйг. һекик «икота»; *ig* > каз. ауыр.- «болеть», ауру «болезнь», уйг. ағриқ «болезнь»; *aj-* > каз. айт- «сказать», «говорить»; айқай «крик»; *ög* > каз. үйрен- «научиться», оқы- «учиться», үгіт «агитация»; *qaj* > каз. қайыр-, қайтар- «вернуть», «повернуть обратно»; *sar* > каз. сұра-, уйг. сора- «спрашивать», «просить»; *tap-* > каз. табын- «поклоняться»; *uw-* > каз. уат-//үсат- «размельчать», «крошить», уйг. уғақ «мелочь»; *er-* > каз. служебн. формы еді, емес; *öz* > каз. өзен «речная долина», «река»; *al* > каз. алда- «обманывать», «хитрить». Причем каждый конкретный язык имеет свои варианты вновь образованных производных основ на базе указанных выше корневых морфем. Подобные первичные основы существуют и в современных языках. Например, в хакасском языке мы встречаем такие первичные корни, как: чыл- «ползать», «скользить»; іт- «толкать»; ар- «худеть»; ис- «слушать», «слышать» и др., которые в других тюркских языках функционируют только в структуре производных основ. Ср. каз. жылжы- (<чыл-), итер- (<ім-), ары- (<ар-), есті- (<ис-) в тех же значениях.

⁸ Примеры взяты из «Древнетюркского словаря» (Л., 1969).

⁹ Древнетюркское *oq* в свою очередь, считается производным от глагольного корня *o-* «думать», «мыслить» (См.: Древнетюркский словарь. С. 375).

На основании приведенных языковых фактов можно сделать некоторые предварительные выводы. Прежде всего следует сказать, что все односложные и двусложные лексемы, выражающие синкретические отношения, в плане диахронии являются производными основами. Непроизводные первичные корни типа СУ, УС и реже СУС почти не образуют синкретических пар и не выражают одновременно глагольно-именное значение. Следовательно, секрет синкретизма кроется не во внутренней флексии, не в случайном совпадении лексем или тождестве формальных элементов, а во вполне закономерном развитии структуры односложных и двусложных основ, состоящих из первичной корневой морфемы и сложного по своей природе грамматического форманта.

На этом основании трудно предполагать, что синкретизм в своем появлении и развитии предшествовал приобретению тюркскими языками агглютинативного строя. Скорее всего, это результат агглютинативного развития тюркских языков, которое непременно сопровождалось большими изменениями в фонетической системе и сдвигами в семантической системе. Как иначе объяснить, что в древнетюркском *-са* употреблялось только в значении глагола «считать», «считаться», «причисляться», а, приобретая в дальнейшем производную форму *сан*, стало выражать как значение глагола «считать», «подсчитывать» (МК, III, 247): *sadım* «я считал», *sadı* «он считал» так и значение имени «число»; на этой основе уже в современных языках образовано *сана-* «считать» — вторичная производная форма. Точно так же в древнетюркском *йу* [jü] «грузить», «нагружать» (Б. Юнусалиев 1₄₁)¹⁰ употреблялось только в значении глагола, а производные от него формы выражали уже синкретические отношения глагола и имени: 1) «груз», «поклажа», «вьюк» (МК, III, 309; *Suv.* 689₁₈); 2) «нагружать», «навьючивать», «накладывать» (МК, II, 243). Интересно также отметить, что грамматические форманты, образующие во всех этих примерах произвольную основу, зачастую имеют ряд формальных или фонетических вариантов, например, от гл. корня *ба-* «связывать» (Тон. 27) образованы и функционируют в языке разных письменных памятников следующие ряды производных основ: *baγ // ban // bal // baj*, выражающие соответствующие синкретические отношения.

Все это должно быть учтено и изучено более обстоятельно при рассмотрении тюркского синкретизма. Но это еще не все. В истории образования тюркского синкретизма при внимательном изучении нетрудно увидеть и другую, не менее любопытную, особенность. Дело в том, что в синкретических отношениях могут быть и лексические единицы, которые, строго говоря, не являются омонимами или даже омоформами. Ими могут быть как внутриязыковые, так и межъязыковые варианты лексем, образованные в процессе длительного исторического развития самостоятельных языков тюркской семьи на

¹⁰ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959, ч. 1.

основе вполне реальных фонологических и фonomорфологических закономерностей. В самом деле, почему нельзя рассматривать как синкретические пары, скажем, каз. қат- «твердеть», «застывать», «коченеть» и чуваш. хыт «твердый», «жесткий» только по той причине, что они не являются омонимами. Между тем это наиболее распространенные разновидности тюркского синкретизма. А ведь лексические варианты одних и тех же основ в достаточно большом количестве бытуют внутри одного и того же языка в виде литературно-диалектных дублетов, выражая опять-таки синкретические корреляции, например, каз. жұм- «сжимать», «сомкнуть», несмотря на внешнее несоответствие, может быть рассмотрено как синкретическая пара слова жым (с другой огласовкой) первонач. «плотно прижатый», «сомкнувшийся» (ср. *жым болу, жымдасу, жымдай*). Примеров на этот случай очень много. Каз. айыр//адыр, аша//ақа, восходящие к одному общетюрк. корню ай-//ад- «разводить», «раздвигать», составляют между собой синкретические пары.

Надо думать, что эти наиболее распространенные типы синкретизмов не привлекаются в научный обиход ввиду сложности их выявления, так как это требует от ученых глубокого «зондирования» языковых данных и специального этимологического анализа. Приведем два-три примера на этот случай. Так, проф. Э. В. Севортян, приводя чувашский глагол шёв- и его вариант шў- в значении «мокнуть», правильно, на наш взгляд, усматривает их родство со словами шыв и шў в значении «вода», «река», «сок» (Э. Севортян, 1373). Думается, что этот ряд можно значительно пополнить соответствующими вариантами общего корня из других тюркских языков: *су/сұв/сүй/сүе/шуй/шый/зай/зэй/зак/зэк/сыз/сіз/шік/шық/саз/сыз*, выражающими круг значений: «вода», «влага», «влажный», «сырость», «мокрый» и др.

Или другой пример. В казахском языке слово жұт означает «массовый падеж скота», «бедствие», «смертность». Думается, что его глагольной парой является уйгурское жүт- «исчезать», «пропадать», «теряться» // караимское йыт- «пропадать», «гибнуть» // йых- «уничтожать», «убить». Последние глагольные варианты в казахском языке вроде отсутствуют. Однако при внимательном рассмотрении фактов мы его находим в составе парного слова өлім-жітім «бедствие и смертности», где жіт — глагольный корень, от которого при помощи аффикса -ім образовалось слово жітім, лишенное в настоящее время самостоятельности. Следовательно, имя жұт и глагол жіт- на почве самого казахского языка бытуют как синкретические пары. Именно такие факты имеем в виду, когда говорим о «скрытых синкретизмах».

К категории «скрытых синкретизмов» можно отнести, пожалуй, и древнетюрк. ут/уд «дыра», «отверстие», «проход» (МК, 131), совр. уйг. өт/һөт, встречающееся в производной основе өтүм, өтүм-төшүк «разные отверстия», «дырки», өтүмә «решето с большими отверстиями» (ср. погов. *Өтүмидин өтүп, гәлвирдә төқтиган*), һөт-һөт «вся в дырках», которые также находятся в синкретических отношениях с

общетюрк. *өт-* «проходить», «пройти», «перейти» (через что-то). Еще один пример. В этимологическом словаре Э. В. Севортяна¹¹ зафиксированы следующие варианты общетюрк. слова *аң*: *аң/аң/иң/ең/ab/av/ay/ow/o*, употребляющиеся в значениях: «всякое животное», «зверь», «хищное животное», «дичь», «марал», «олень», «охота», «добыча», «изгородь для засады». Все эти варианты являются именами. Однако к варианту *ағ* [*ay*] мы находим глагольное синкретическое соответствие *ағ* «устраивать засаду» (на зверей) где-то в хорезмских диалектах узбекского языка¹². Это также одна из форм скрытого тюркского синкретизма.

И, наконец, исследователями тюркского синкретизма не учитывается еще одна весьма интересная форма бытования синкретических пар. В тюркских языках наряду с омонимичными основами нередко в синкретических отношениях находятся далеко не омонимичные лексические единицы, бытующие не только в структуре разных тюркских языков, но внутри одного и того же языка. Имеются в виду такие основы, как: каз. *тоқ* «сытый», «насытившийся» и *той-* «насытиться», «наедаться»; *жоқ* «нет», «отсутствие», «отсутствующий» и *жой-* «ликвидировать», «аннулировать», «не оставлять ничего»; *көз* «глаз», «глаза», «зрение» и *көр-* «смотреть», «видеть», «зреть»; *жау* «масло», «мазь» (в словосочетаниях: *жау жұмыр*, *жауқазын*, *көздің жауы*); уйг. *яғ* (в том же значении) и *жақ* «мазать», «смазывать»; кабар.-балк. *сыз* «черта», «линия» и кирг. *чий* «проводить черту», «записывать» и мн. др.

Здесь мы имеем дело с оморфными и омогенными тюркскими корнями, разность во внешнем облике которых объясняется вполне закономерными изменениями в силу ротацизма, ламбдаизма, звуковых соответствий, перелома гласных и т. д. Возможные варианты подобных примеров весьма разнообразны и требуют специального изучения.

Из анализа вышеприведенных фактов напрашивается еще один, в теоретическом плане, пожалуй, принципиальный вывод: при существующем разнообразии форм общетюркских корней и основ принцип определения синкретических пар по признаку их омонимичности при соответствующих их коррелятивных отношениях не является единственным критерием определения тюркского синкретизма. Природа тюркского синкретизма гораздо сложнее и нуждается в новых поисках, больших сравнительно-исторических и этимологических исследованиях.

¹¹ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, с. 152—153.

¹² Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хорезм шевалары. Тошкент, 1967, 16-бет.

О НЕКОТОРЫХ ОБЩИХ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ ОДНОКОРЕННЫХ ОСНОВАХ*

Несмотря на то, что многочисленные исследования не привели ученых-алтаистов к единому мнению относительно генетического или исторического родства алтайских языков и все еще продолжают существовать по данному вопросу диаметрально противоположные точки зрения, поиски в этом направлении за последние годы принимают все более интенсивный характер. В этом отношении небезынтересны «встречные» исследования специалистов тюркских и монгольских языков с широким привлечением фактов конкретных языков не только лексического, но и фонетического и грамматического порядка, которые разными путями ведут нас к общей цели¹.

В этой связи привлекает наше внимание наличие в тюркских (в данном случае в уйгурском, казахском, узбекском и др.) и монгольских языках общих однокоренных морфем, давших впоследствии немало производных образований, которые характеризуются как результат, с одной стороны, исторической общности этих языков в далеком прошлом, а с другой — самостоятельности их развития в относительно поздние времена.

Сравнительное изучение этих общих для тюркских и монгольских языков однокоренных морфем в структуре сложных производных образований в каждом конкретном языке позволяет установить общность их этимологической природы и проследить эволюцию семантического и структурного развития с учетом вполне объяснимых фонетических отклонений и модификаций. Так, например, понятия «лук» и «стрела» во всех тюркских и монгольских языках передаются или одной корневой морфемой в разном фонетическом оформлении (ср. каз. *жай*, *жақ*, уйг. *я*, узб. *ей*, алт. *я*, урянх. *ая*, кирг. *жаа*, якут. *саа*, азерб., тур. *йй* и т. д.), или производными образованиями от общего корня (ср. каз. *садақ*, хакас. *чажақ*, шор. *чачаг*, письм.-монг. *сагадаг* «колчан» и хал.-монг., ойрот-монг. *сайдаг*, *садаг*, бур.-монг. *hadaг* «колчан для стрелы» и т. д.). Из этого далеко не полного перечня видно, что эволюция фонетического развития данной корневой морфемы в тюркских и монгольских языках представляется следующим образом: *я / йй / ая / жаа / жай / сай / саа / сак / сага / сая / ча / хаа* и т. д. Изначальным вариантом для тюркских языков, пожалуй, следует принять йотированный *я*, *ей*.

В тюркских языках корневая морфема *я* (с ее фонетическими вариантами) воспринимается как имя, тогда как в монгольских языках она выражает действие, связанное со стрельбой из лука. В таких случаях, когда корневая морфема одновременно выражает

* Статья опубликована в сб.: Якутский филологический сборник. Якутск, 1976, с. 23—30.

¹ См.: Проблема общности алтайских языков. Л., 1971, с. 404 и др.

предмет и действие предмета, обычно первичным считается глагольное значение (ср. тюрк. *кәч* «кочевать» и *көч* «кочевка» и др.). Исходя из этого, можно предполагать, что монгольский вариант этой морфемы *сага/саа/һаа* считается относительно древним. К тому же она, например, в бурятском языке, при ее этимологической прозрачности, дала ряд производных основ: *һаа + даг* «колчан для стрелы», *һаа + ли* «лук-самострел», *һаа + ха* «пускать стрелу»². В тюркских же языках эта корневая морфема бытует как архаичный элемент и не всегда имеет самостоятельное употребление. Этим, пожалуй, объясняется то, что данная морфема, встречаясь в основе производных образований (ср. *садақ/чажақ/чачак* и др.), не всегда ассоциируется с употребляющимися в тех же тюркских языках вариантами: *я/йй/ёй/сай/сак/са/жай/жаа/ча* и др., не говоря уже о таких словах производного образования, как: каз. *қорамсақ* «чехол для стрел лука», *масақ* «наконечник стрелы», *сарыжа* — разновидности стрелы или лука, *бұқаржай* — инкрустированный лук бухарского изделия, жебе «наконечник стрелы»; уйг. *ясақ* «дружина», «вооруженный отряд», *яйи* «вооруженный воин», «солдат» и др., — в структуре которых также наличествует уже указанная общая для тюрко-монгольских языков корневая морфема в следующей фонетической модификации: *сак/жа/жай/же/я*.

Таким образом, одна и та же корневая морфема в тюркских и монгольских языках может дать целый ряд производных форм, что зачастую приводит к различным фонетическим изменениям и дифференциации их семантики. Однако при этом она не всегда теряет свою монопольность и подвергается этимологическому затемнению. Об этом же говорит вышеуказанный факт.

Или возьмем другой пример. В монгольском языке употребляется кореное слово *ул* «подошва», «подметка», «основание», «базис» как в отдельности, так и в структуре производных образований и словосочетаний: *улгуй* «без подошвы», перен. «беспочвенный», «необоснованный», *уллуга* «подшивать подошвы драгвой», *ул тэмэр* «железный обруч» (у колеса); *чарганы ул* «полозья саней», *улавч* «стелька», «подстилка» (для обуви) и др. Эта же корневая морфема встречается и во многих тюркских языках, но уже не монопольно, а в структуре производных от нее образований: уйг. *ултан* «подошва», *ултан тэмур* «железный обруч» (у колеса); каз. *ұлтарақ* «стелька», «подстилка» и др. Наличие в монгольском языке (возможно, она встречается и в других монгольских языках) самостоятельной корневой морфемы *ул* вносит в наше представление некоторую ясность и указывает на разложимость сложных основ в тюркских языках: *ұлтан*, *ұлтарақ* и т. д. на корневую *ул* и словообразовательную *-тан*, *-тарақ*. Убедившись в самостоятельности морфемы, мы можем допустить, что слово *һул* «фундамент», «основание», встречающееся в современном уйгурском языке, является фонетическим вариантом того же *ул* в словах *ұлтан*, *ұлтарақ*, о чем прежде думать не было никаких оснований.

² Дондуков У.-Ж. III. Аффиксальное словообразование частей речи в бурятском языке. Улан-Удэ, 1964, с. 38.

В морфологической структуре общих тюрко-монгольских однокоренных основ обнаруживаются факты и обратного порядка, когда этимологическая прозрачность и самостоятельность употребления отдельных корневых морфем в тюркских языках позволяют выяснить природу соответствующих форм в монгольских языках. Сошлемся на один любопытный факт, приведенный в исследовании О. А. Константиновой³ в качестве пояснения компонентов производных образований в монгольских языках: др.-монг. *одчигин* «царевич огня», письм.-монг. *одхан* «младший сын царя огня», монг. *отгон* «самый младший», ср.-монг. *очог* «очаг», монг. *отог* «огнище», бур. *отог* «род», «клан», и др. Она пишет, что тюркск. *от* «огонь» не имеет абсолютной монгольской параллели, значение «огонь», как известно, в монгольских языках передается словом *гал*, однако в них могут быть отмечены слова с корневой морфемой *от-* > *од-*, соотносимой с тюркским *от* «огонь»... В данном случае широко употребляемое в тюркских языках корневое слово *от* может служить пояснением морфологической структуры ряда производных образований, встречающихся начиная от древнемонгольского до современных монгольских языков. Причина такой архаизации и этимологического затемнения *от* в монгольских языках, видимо, кроется в наличии другого слова *гал* «огонь» в этих языках.

Таким же образом можно сравнить следующие тюрко-монгольские однокоренные производные основы, в которых самостоятельность корневых морфем обнаруживается то в одних, то в других языках. Например, тюрк. *чач-/шаш-/соч-* «брызгать», «разбрасывать» соотнесена с корневой морфемой бурят-монгольской производной основы *сасали* «жертвенные брызги»; соответственно: уйг. *курәк/гүжәк*, каз. *курек* в значении «лопата» (от глагольной основы *курә, күре* «сгребать»), бур.-монг. *хурэз* «лопата»: уйг. *асра*, каз. *асыра* в значении «кормить», «содержать», «ухаживать», «выращивать», монг. *асрамж* «забота», «уход», «опека»; *асралт* «заботливый», *асрагч* «няня», «воспитатель», «опекун», «покровитель»; уйг. *учра*, каз. *ұшыра* в значении «встречаться», «свидеться», монг. *учраа* «встреча»; «противник» (в борьбе), *учрал* «встреча», «случай», «обстоятельство», *учрах* «встречать», «случаться»; «жениться», «выходить замуж», *учир* «случай», «обстоятельство»; уйг. кат, каз. *қат* «застывать», «твердеть», монг. *хат/хаталт* «закал железа», *хатаалга* «сушение», «сушка», *хатаах* «сушить», «высушивать», *хатайр* «сухота», *хатан* «крепкий», «закаленный», «твердый», «упругий», *хатанги* «истощенный, исхудалый», *хатандах* «быть слишком твердым», *хатуу* «твердый», «жесткий», «прочный» и др.; уйг. *чим* «радикулит», *чимдимак* «щипать», каз. *шымшу* «щипать», *шымшуыр* «щипцы», монг. *чимх* «щепотка» и др.

Перечень подобных примеров можно было бы продолжить до бесконечности. Однако достаточно вышеприведенных примеров для того, чтобы представить картину общности многих тюрко-монголь-

³ Константинова О. А. К характеристике лексического комплекса «очаг — жилище — народ» в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках. — В кн.: Проблема общности алтайских языков. Л., 1971, с. 174.

ских корневых и производных основ, которые выделяются как самостоятельные языковые единицы только при подобном сравнительном их изучении. В этом отношении небезынтересны приемы исследования отдельных ученых⁴, которые путем выделения сходных в своей морфологической основе не подвергшихся фонетическим и семантическим изменениям корневых морфем устанавливают типологическую группу целого ряда производных основ в конкретном языке. Например, выделение корневой морфемы из группы производных от нее основ на материале бурятского языка иллюстрируется следующей схемой:

	хадуур — серп
	хайша — ножницы
ХА — (корень со	хажуур — коса, литовка
значением «резать	хазуур — щипцы
что-либо»)	х/а/ утага — нож

Если же сопоставим подобные типологические группы производных основ в монгольских языках и ряды соответствующих производных основ в тюркских языках с выделением общих для этих языков корневых морфем, то получаем довольно-таки интересную картину, свидетельствующую не только о родстве этих языков, но и о эволюции семантической, морфологической и фонетической структуры многих лексических элементов.

Сравним ряды производных образований в монгольских и тюркских языках, получившие развитие на базе одной и той же корневой морфемы, общей для этих языков. Общая тюрко-монгольская корневая морфема в каждом конкретном языке может иметь не один, а несколько фонетических вариантов, помимо первичных номинативных значений — ряд вторичных, переносных значений, что хорошо видно из следующих схематических сопоставлений:

В монгольском литературном языке⁵:

ураг — родственник, родня, свойственник (по жене)
ураглах — породниться
ургаа — растущий
ургам — способный расти; произрастать
ургамал — растение, растительность
ургах — расти, всходить, возникать
ургац — урожай, урожайность
ургацтай — плодородный, урожайный
ургууштай — способный расти, произрастать
уриан — призыв, зов (клич племен)

УУР/УР/УР уураг — молозиво, белок, яйцо
уурхай — источник, начало
ур — плод, семя, зерно, дитя, ребенок

⁴ Дондуков У.-Ж. Ш. Указ. работа, с. 59.

⁵ Монгольско-русский словарь. М., 1957, с. 715. Все примеры взяты из этого словаря.

үргуй — бесплодный, бездетный
 үржил — размножение, рост, плодородие, плодовитость
 үржилтэй — имеющий приплод, плодородный
 үржих — множиться, плодиться
 үрлэг — сеять, всходить (о хлебах)
 үрслуур — рассадник, питомник
 үртэй — потомство, имеющий детей и др.

В современном казахском языке:

үру — род, племя
 ұрық — семя, семена
 ұран — родовой клич, перен. призыв, лозунг
 ұрпак — потомство, наследник
 ұрғашы — самка, перен. женщина
 үрім-бұтақ — потомство, родня
 өрен — подрастающее поколение
 өркен — перен. потомство
 өрбу — подрастать, размножаться и др.

УР/ҮР/ӨР

В современном уйгурском языке:

уруқ — семя, сперма
 урук-туккан — родственники, родня
 урукча — косточка (плода)
 уран — перен. сәзнин урани — суть разговора
 у/р/ думида — в его происхождении, крови и др.

УР

Аналогичные примеры можно привести не только из тюркских и монгольских, но и тунгусо-маньчжурских языков. Соответствие корневых морфем таких далеких друг от друга языков, как уйгурский и нанайский, давших ряд производных местоименных основ, говорит уже не столько о случайных совпадениях, сколько о генетических или исторических связях этих языков. В нижеприводимых производных основах местоимений нанайского языка корневой морфемой, как утверждает проф. В. А. Аврорин, выступает вопросительное местоимение *ха*⁶.

В современном нанайском языке:

хай — что?
 хамачи — какой?
 хая — какой?
 хавуй — который?
 хаоси — куда?
 хаяди — откуда?
 хаванки — откуда?
 хали — когда?
 халипчи — когдашний?
 хаи — что делать?

ХА

⁶ Аврорин В. А. Грамматика нанайского языка. М.-Л., 1959, т. 1, с. 276.

Нечто родственное с *ха* выделяется в структуре тюркских производных форм местоимений в виде *қа* (с возможными фонетическими вариантами).

В современном уйгурском языке:

қайси — какой, который?
қайсиси — который из них?
қайвақта — когда, в какое время?
қайсибири — некоторые из них?
қайдақ — как, каким образом?
қайэрдә — где, в каком месте?
қанчә — сколько?
қандақ — как, каким образом?
қанчилик — сколько, в каком количестве?
қанчинчи — который?
қачан — когда?
қаякта — где, в какой стороне?
қандигичә — каким образом?

Из сказанного выше можно сделать следующие выводы:

— при сравнительном изучении фактов алтайских, особенно тюрко-монгольских языков обнаруживается очень много общих корневых морфем, легших в основу целого ряда семантически соотнесенных производных форм;

— односложные корневые морфемы в тюркских и монгольских языках представляют собою фонетические варианты или соответствия одной и той же общей лексической единицы, подвергшейся различной модификации согласно звуковым законам каждого тюркского или монгольского языка;

— критерием определения общности тюрко-монгольских корневых морфем является не только их внешнее соответствие в пределах закономерных фонетических отклонений, но и их семантическая соотнесенность с учетом всевозможных эволюционных изменений и т.д.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ИМПЕРАТИВ ТҮЛҒАЛЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ӨЛІ ТҮБІРЛЕРІ ЖАЙЫНДА*

Тілдің дамуы дегенде біз, әдетте, оның жаңа сөздер мен сөз тіркестері арқылы толығуын, баюын көз алдымызға келтіреміз де, бірақ сол сөздердің жасалуына негіз болып келе жатқан жүздеген, мыңдаған көне де байырғы түбір сөздердің тағдырына көп көңіл аудармаймыз. Алайда сөз қорының негізгі ұйтқысы, қайнар көзі бо-

* Мақала Ж. Манкеевамен бірігіп жазылып, «ҚазССР ҒА-ның хабарлары. Тіл және әдебиет сериясы» (1988, № 3, 34—43-бб.) журналында жарияланған.

лып саналатын базистік лексиканың табиғатында бізге қажетті мол сыр бар, өйткені ол халықтың ұзақ тарихи дамуының бірден-бір куәгері, материалдық және рухани байлығының айнасы болып саналады. Ана тіліміздің басып өткен ұзын сонар жолы мен қат-қабат сыры да, түптеп келгенде, осы базистік лексиканың бойынан табылмақшы.

Базистік лексиканың ең бір құнарлы, түрколог ғалымдардың көптен бері көңіл аударып, қызыға зерттеп келе жатқан саласы — түркі тілдеріне тән түбір сөздердің табиғаты. Түбір сөз проблемасы — түркология үшін үлкен проблема. Бұл проблемамен шұғылданушы ғалымдардың¹ күн тәртібіне қойып, шешкен мәселелеріне қарағанда, қойылуға және ғылыми тұрғыдан шешілуге тиісті мәселелер әлдеқайда көп те күрделі. Қазақ тілшілерінен бұл мәселені зерттеп жүргендер — М. Томанов², А. Ибатов³, А. Қалыбаева⁴ т. б.

Сол мәселелердің қатарында біршама зерттеліп, бірақ әлі де зерттелуді қажет ететін саланың бірі — бір буынды түбірлер табиғаты. Оның басты себебі — морфологиялық құрылымы жағынан агглютинативті (жалғамалы) типке және негізгі сөз тұлғасы жағынан моносиллабикалы тілдер қатарына жататын түркі тілдері үшін түбір мәселесі — көп мәселенің түйінін шешуші өзекті проблема.

Аты аталған авторлардың еңбектерінде түркі тілдері түбірлерінің типологиялық ерекшеліктері мен дыбыстық құрамы, олардың шығу тарихы мен даму эволюциясы, семантикалық табиғаты мен тілдегі қолданылу өрісі біршама зерттеліп, шешімін тауып отыр. Алайда жалпы түркі тілдері тұрғысынан алып қарағанда байқала бермейтін, тек жеке тілдердің фактілерін терең де жан-жақты талдау арқылы ғана ашылатын кейбір заңдылықтар мен құбылыстар әлі де баршылық. Солардың ішінен біз қазақ тіліндегі екі буынды, екінші дәрежелі императив етістіктердің құрамында жиі кездесетін бір буынды өлі түбірлерді зерттеу объектісі етіп алып, арнайы сөз ет-

¹ *Vamberi A.* Etimologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878; *Deny I.* Principes de grammaire turque («Turk» de Turquie). Paris, 1955, § 226; *Brockelmann K.* Osttürkische Grammatik. Leiden, 1954; *Bang W.* Manichäische Hymnen «Le Museon. Revue d'études — orientales». Louvain — Paris, 1925, t. 38; *Gabain A. V.* Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1941; *Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 84; *Рамstedт Г. И.* Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 19; *Юнусалиев Б. М.* Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Фрунзе, 1959, ч. 1; *Севортян Э. В.* Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. М., 1962, с. 21—35; *Зайончковский А.* К вопросу о структуре корня в тюркских языках: Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа СГ (согласный — гласный). — Вопросы языкознания, 1961, № 2, с. 28—35; *Попов Г. В.* Слова неизвестного происхождения якутского языка. — Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1982; *Нигматов Х. Г.* О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам словаря Махмуда Кашгарского. — Советская тюркология, 1970, № 3, с. 39—44.

² *Томанов М.* Қазақ тілінің тарихи грамматикасы: Фонетика, морфология. Алматы, 1981, 70—94-б.

³ *Ибатов А.* Сөздің морфологиялық құрылымы: (XIV ғасырда Алтын Орда мен Египетте жазылған ескерткіштердің тілі негізінде). Алматы, 1983, 37-б.

⁴ *Хасенова А.* Етістіктің лексико-грамматикалық сипаты. Алматы, 1971, 242—274-бб.

пекшіміз. Айта кететін жағдай, бұл мәселе қазақ тіл білімінде бұрын-сонды зерттелген емес. Сондықтан да мәселенің осылайша қойылуы, мақаладағы біздің пікір-тұжырымдарымыз тіл мамандарын сөзге тартып, ғылыми таласқа шақыруы ықтимал.

Біздің «императив тұлғалы етістік» деп отырғанымыз — қазақ тілі грамматикаларында⁵ біреуге арналып, бұйыра айтылған етістіктің іске қосу, кенес беру, тілек айту, өтіну, жалыну, бұйыру, әмір ету, қозғау салу тәрізді қыруар модельдік мағына білдіретін бұйрық рай тұлғалары. Біздің материалдарымыз бойынша, бұйрық рай категориясына жататын екі буынды императив тұлғалар — 35. Демек, олар қазақ тілінде 35 түрлі императив етістік моделін жасайтын дәстүрлі де қалыптасқан грамматикалық тәсілдер. Біз мақалада бұйрық рай (2-жақ жекеше түрі) тұлғасымен сәйкес келетін бір буынды етістіктерді (*бар-*, *кел-*, *жат-*, *тұр-* т. б.) арнайы сөз етпейміз. Етістікке тән түбір мен тұлғаның тұтастығы, біздің ойымызша, тек түркі тілдерінің ғана бойынан табылатын қасиет. Бұл, әрине, өз алдына жеке тексеруді қажет ететін мәселе. Бұл мәселені айқынырақ ашу үшін қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген (активті, өте активті және пассив) императив формалы етістіктердің барлығын дерлік есепке алдық. Олардың саны шамамен 500-ден астам. Оның ішінде туынды түбір етістіктер жасайтын 221 бір буынды түбір А. Хасенованың (Қалыбаеванын)⁶ еңбегінде көрсетілген.

Аталмыш екі буынды императив етістік модельдерін түгел келтіріп жатуға мақала көлемі көтермейтіндіктен, біз олардың кейбіреулерін ғана атап өтеміз⁷: $\sqrt{-a-/-e-}$: *ат* > *ата-*, *бұр* > *бұра-*, *бөл > *бөле-*, *ұз > *ұза-*, *жан* > *жана-*; $\sqrt{-ай/-ей-}$: *аз* > *азай-*, *қақ > *қақай-*, *нық* > *нығай-*, *тыр > *тырай-*, *тер > *терей-*; $\sqrt{-ал/-ел-}$: *жоқ* > *жоғал-*, *жөн > *жөнел-*, *жөт > *жөтел-*, *қақ > *қақал-*, *ом > *омал-*; $\sqrt{-ар-/-ер-/-р-}$: *боз* > *бозар-*, *қап > *қабар-*, *жалт* > *жалтар-*, *қыз > *қызар*, *ұз > *ұзар-*, *ит > *итер-*, *көт > *көтер-*; $\sqrt{-жы-/-жі-}$: *жыл > *жылжы-*, *ал > *алжы-*, *жүн > *жүнжі-*; $\sqrt{-қа-/-ке-/-ға-/-ге-}$: *шыр > *шырқа-*, *жыр > *жырға-*, *қоз > *қозға-*, *жөр > *жөрге-*, *жас > *жасқа-*, $\sqrt{-қи-/-ки-}$: *дөң* > *дөңки-*, *тең* > *теңки-*, *кең > *кеңки-*, *таң > *таңки-*; $\sqrt{-на-/-не-}$: *ау* > *ауна-*, *бу* > *буна-*, *қай > *қайна-*, *тыр > *тырна-*, *кер* > *керне-*; $\sqrt{-тар-/-тер-/-дар-/-дер-}$: *-ау* > *аудар-*, *қай > *қайтар-*, *ақ > *ақтар-*, *той > *тойтар-*, *ұл > *ұлтар-*; $\sqrt{-ты-/-ті-/-ды-/-ді-}$: *ес > *есті-*, *мал* > *малты-*, *аң > *аңды-*, *шан > *шанды-*, *тан > *танты-*; $\sqrt{-тый-/-тій-/-дый-/-дій-}$: *бат > *баттый-*, *быр > *быртый-*, *мон > *монтый-*, *шол >

⁵ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. Алматы, 1974, 328-б.; Оралбаева Н., Мадина Ф., Әбілқазов А. Қазақ тілі: (Практикалық курс). Алматы, 1982, 164-б.

⁶ Хасенова А. Етістіктің лексико-грамматикалық сипаты. Алматы, 1971, 242—274-бб.

⁷ Мақалада дербестігінен айрылған өлі түбірлер шекесіне жұлдызша*— гипотативті белгі қойылып көрсетілді.

>шолтый-, *ыз>ыздый-, $\sqrt{\text{ша-/-ше-}}$: *қор>қорша-, *ек>екше-, *өл>өлше-, $\sqrt{\text{-шы-/-ші-}}$: *ар>аршы-, *қыр>қыршы-, *жан>жаншы, *ап>апшы-, *теп>тепші-, тер>терші-, *мал>малшы-; $\sqrt{\text{-ы-/-і-}}$: бай>байы-, *бек>бекі-, жан>жаны-, *жіп>жібі-, *мой>мойы-, *оқ>оқы-, *су>суы-; $\sqrt{\text{-ый-/-ій-}}$: бұлт>бұлтый-, *құнт>құнтый-, *мөл>мөлій-, *құл>құлуй-, *сөл>сөлій-, $\sqrt{\text{-ык-/-ік-}}$: аш>ашық-, дән>дәнік-, ас>асық-, *ай>айық-, *жал>жалық-, дем>демiк-, жау>жауық-, $\sqrt{\text{-ыл-/-іл-}}$: ақ>ағыл-, *ар>арыл-, ек>егiл-, жаң>жаңыл-, жай>жайыл-, *шом>шомыл-, *үң>үңiл-, $\sqrt{\text{-ын-/-ін-}}$: бу>буын-, жақ>жағын-, *бұл>бүлiн-, қап>қабын-, *өк>кiн-, *сақ>сағын-, *ұс>ұсын-, $\sqrt{\text{-ыр-/-ір-}}$: бақ>бақыр-, *ақ>ақыр-, *ай>айыр-, *аң>аңыр-, *ау>ауыр-, біт>бітір-, ес>есiр-, *жас>жасыр-, кеш>кешiр-, *кіт>кiдiр-, *құт>құтыр-, $\sqrt{\text{-ыс-/-іс-}}$: ат>атыс-, ал>алыс-, ау>ауыс-, *бол>болыс-, *жар>жарыс-, *жыл>жылыс-, *жу>жуыс-, *қай>қайыс-, *қат>қатыс- т. б.

Осы келтірілген мысалдардың тілдік табиғатына пайымдап қарасақ, ең алдымен екі түрлі жағдай назар аудартады: біріншіден, олар өзінің тұлғалық ұқсастығымен, бірыңғай императивтік мағынасымен белгілі модельдер төңірегінде топтасып тұрса, екіншіден, осы модельдерді жасаушы 35 грамматикалық формативтің жүйелі де дәстүрлі түрде қолданысымен көзге түседі. Тарихи тұрғыдан әбден қалыптасқан, сондықтан да императив категория ретіндегі грамматикалық статусы дау тудырмайтын осы модельдердің өзіндік ішкі ерекшеліктері бола тұрса да, бәріне ортақ жалпы қасиеттері де аз емес.

Біз зерттеп отырған екі буынды императив етістіктердің бәріне ортақ ең басты ерекшеліктерінің бірі — олардың синхрониялық және диахрониялық даму тұрғысынан алғанда, этимологиялық түбір мен реальды грамматикалық тұлғадан тұруы. Осы екі компоненттің өздеріне тән ерекшеліктері де жоқ емес. Олар:

Императив категориясына енетін аталмыш модельдерді жасайтын барлық грамматикалық тұлғалар өзінің мағыналық тұрақтылығымен де, сөз жасау системасына тән жүйелілігімен де, бірізділігімен де көзге түседі. Олар негізінен бір дыбысты (С:⁸ $\sqrt{\text{-т-}}$: *қай>қайт-, *ай>айт-; Г: $\sqrt{\text{-а-/-е-}}$: ат>ата-, *бөл>бөле-, екі дыбысты (ГСГ: $\sqrt{\text{-ыл-/-іл-}}$: ақ>ағыл-, *ар>арыл-, $\sqrt{\text{-ын-/-ін-}}$: бу>буын-, жақ>жағын; СГ: $\sqrt{\text{-на-/-не-}}$: ау>ауна-, бу>буна-), үш дыбысты (СГС: *қай>қайтар-), бір буынды жұрнақтар; ал атқаратын қызметі жағынан олар бір функционалды және қос функционалды (яғни етістік түбір мен есім түбірге бірдей жалғанатын форма) болып жіктеледі.

⁸ Мақалада С (согласный) дауыссыз, Г (гласный) дауысты дыбыс белгілері ретінде алынды.

Импертиав етістік құрамынан жоғарыдағы грамматикалық тұлғаларды формальды түрде болса да бөліп алып қарағанда, сөз жасауға негіз болып тұрған тұлғалық, мағыналық жағынан әр түрлі морфемалар мен этимологиялық түбірлер айқындалып, даралана түседі. Олар: а) дыбысталуы жағынан екі фонема (ГС: *ар>аршы-, өр>өрші-, *үй>үйке-, *сүй>сүйке-, аз>азай-, *ом>омал-), үш фонема (СГС: *тол>толға-, тер>терге-, *қай>қайра-, шай>шайқа-) және төрт фонемадан (СГСС: бұлт>бұлтый-, қылт>қылтый-, жылт>жылтый-) тұратын бір буынды түбір болып келеді; ә) сөз жасау жиілігі бірдей болмаса да, бірақ барлық сөз табына қатысты, әсіресе есім мен етістік түбірлер болып келеді; б) қолданысына және мағынасына байланысты олар дербес, семантикасы айқын және дербестігінен айрылған, қолданылу аясы шектелген, күңгірттенген тірі түбір және өлі түбір болып екі топқа жіктелінеді; в) кейде олар синкретикалық түбір ретінде бірден екі, не одан да көп императив модель жасауға қатысады (ық>ықта- есім мағынасында да, ық>ығыс- етістік мағынасында); г) бір модельдің шеңберінде етістік түбір де, есім түбір де кездесе береді (*ит->итер-, боз>бозар-); ғ) кейбір түбірлер бір-ақ императив етістік түбірінде кездессе, кейбіреулері бірнеше модель жасауға қатысады (*қай>қайт-, қайыр-, қайтар-, қайқай-, қайыс-, қаймық-); д) императив модельдер құрамында кейде бір түбірдің екі, не одан да көп фонетикалық-этимологиялық варианттары гомогендік қатыстығы байқалмай тұра беруі мүмкін (*жы>жыла- // *сық>сықта-, бұлар тек қос сөз құрамында қолданылады; ау->аудар- // *ақ>ақтар-; сау>сауық- // *сақ>сақтай-; сөз>*сөй // *сап>сапта-; ● сөз саптау фразеологизмінде т. б.).

Мақаланың негізгі мақсаты — қазақ тіліндегі осы тәрізді екі буынды императив етістіктердің құрамындағы өмір сүріп келе жатқан сан алуан өлі түбірлердің өзіндік табиғатын сөз ету.

Мәселенің қойылуы да, нәтижелі болуы да осы орайда көбіне-көп тілдік фактілерді талдаудың, анықтаудың және тұжырымдаудың методикалық әдіс-айласына, тәсіліне тікелей байланысты. Императив етістік құрамындағы өлі түбірлерді зерттеуде де дәстүрлі тарихи-салыстырма әдісінің ролі өзгеше. Сонымен қатар сөз құрамын морфема жігіне қарай айыруға, түбір мен тұлға аралығын ашуға байланысты морфемалық талдау әдісі (метод поморфемного анализа) мен сөздің ең бастапқы, ең түпкі түбірін қат-қабат жалғамалы элементтерден біртіндеп аршу арқылы анықтау (метод исключения) тәсілін қолданудың да мәнісі зор. Мұндай зерттеуге статистиканың да қолғабысы қажет деп білеміз.

Осы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, қазақ тілі фактілерін саралап қарастырғанда, ең алдымен екі жағдайды толық мойындауға тұра келеді: біріншіден, екі буынды императив етістіктер — бұйрық райдың басқа да түрлері сияқты, жүйелі де дәстүрлі модельдер арқылы жасалған ұзақ дәуірдің жемісі; екіншіден, бұл етістіктердің құрамындағы сан алуан өлі түбірлер — фикция емес, тілдің реальді фактісі; олар — әрбір тілдің өзіне ғана тән заңдылықтары бойынша пайда болған, оның ішкі де сыртқы факторлары әсерінен әр кезде,

даму жолының әр түрлі сатысында, әр қилы себептермен өз «еркіндігінен» айрылып, белгілі бір тұлға (модель) шеңберімен шектелген, сондықтан да мағынасы ұмыт болған бір замандағы дербес түбірлер.

Осы екі жағдайды мойындағанда ғана түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің базистік лексикасы құрамында көптеп кездесетін өлі түбірлердің, яғни дыбыстық тұлғасы ғана сақталып, мағынасы күңгірттенген лексика-грамматикалық элементтердің табиғатын тануға, сырын ашуға мүмкіндік аламыз. Өлі түбірлер бір замандағы дербес сөздердің сұлбасы, дыбыстық бейнесі іспетті, әсіресе императив етістік құрамында көбірек кездесуінде бір мән бар сияқты. Біздің ойымызша, түбір мен тұлға бірлігінен, тұтастығынан тұратын императив етістіктер басқа сөз таптарына қарағанда өзінің көнелігімен және түбір сөздерді модель шеңберімен тұйықтауға, консервациялауға бейім екендігі ерекше көзге түседі.

Енді өлі түбірлерді қалай білуге, олардың бір замандағы дербестігін қалай дәлелдеуге болады деген заңды сұраққа жауап керек. Осы орайда зерттеушіге көмекке келетін тарихи-салыстырма әдіс, ең алдымен, әрбір тілдің өзіндік ішкі фактілерін тәптіштеп тексере келіп, оларды туыстас тілдердің және жазба ескерткіштерінің материалдарымен салғастырып саралай түсуді талап етеді. Осылай зерттеудің нәтижесінде біз өлі түбір деп санайтын элементтің прототипі көп жағдайда туыстас тілдерде, тіпті ана тіліміздің өзінде дербес лексема ретінде өмір сүре беретіндігін аңғарамыз. Тіл диалектикасы бойынша тірі түбірлердің өлі түбірге айналуы бар да, өлі түбірлердің «тірілуі» байқалмайды. Солай бола тұрса да, санда бар да, санатта жоқ, тілде бар да, тіл иесіне беймәлім, сөз жүйесінде кездессе де, дербес қолданылмайтын элементтерді өткен дәуірлердегі тұлғалық, семантикалық қалпына келтіруді (реконструкция) шартты түрде «өлі түбірлерді тірілту» деп атап отырмыз.

Енді осы айтқандарымызды тіл фактілерімен дәлелдеп көрейік.

Императив етістік құрамындағы түбір сөздерді қалай анықтауымыз керек? Ол үшін біз кез келген модельді алып, сол арқылы жасалған екі буынды императив етістік құрамынан өзара ұқсас, тектес, әрі мағыналас грамматикалық форманттарды түбір мен тұлға жалғасқан жігінен формальді түрде болса да бөліп алуымыз керек. Мәселен, $\sqrt{-ыр/-ір-}$: моделі бойынша жасалған *айыр-*, *ауыр-*, *есір-*, *жасыр-*, *кідір-*, *құтыр-*, *асыр-*, *қашыр-*, *бітір-*, *кешір* деген екі буынды императив етістіктердің құрамынан осы грамматикалық форманттың өзін бөліп алып қарасак, *ас-*, *қаш-*, *біт-*, *кеш-* деген дербес түбірлермен бір қатарда **ай-*, **ау-*, **ес-*, **жас-*, **кід-*, **құт-* түбірлерінің де сөз тудыруға қатысып отырғанын көреміз. Айырмашылығы — бірінші топтағы түбірлер жеке-дара қолданылады да, екінші топтағылар ондай дербестігінен айрылған, мағынасы біз үшін бүгінде түсініксіз элементтер. Бұдан шығатын бірінші қорытынды: бір модель бойынша жасалатын императив етістіктердің құрамында дербес түбірлермен қатар өлі түбірлер де өмір сүреді екен. Бұл факт өз ретінде өлі түбірлердің де бір кезде дербес сөз болғандығынан дерек береді. Өйткені тіл диалектикасына сүйенсек, тілде оның кәдесіне

жарамайтын бірде-бір түбір, тұлға пайда болмаса керек. Ал егер ондай мағынасыз да мәнсіз дыбыс тіркестері кездейсоқ дүниеге келе қалған жағдайда, олардың тілде өмір сүруіне орын жоқ. Бұл — тіл біткеннің бәріне тән қатаң заң.

Өлі түбірлер санатына жататын лексемалардың бір заманда дербес болғандығын қалай дәлелдеуге болады? Ол үшін біз сол түбірлермен тектес, тұлғалас және мағыналас элементтерді ең алдымен өз тілімізден, одан табылмаған жерде көне жазба ескерткіштер тілінен немесе туыстас түркі тілдері мен оның диалектілерінен іздестіруіміз керек. Тарихи-салыстырма әдістің тамаша нәтиже беретін кезеңі де осы орайда.

Мысал келтірейік. Екі буынды императив етістік жасайтын модельдердің бірі $\sqrt{-a-/-e-}$. Ол бойынша *жан>жана-*, *жұт>жұта-*, *ас>аса-*, *ат>ата-* тәрізді түбірлік морфемалары (*жан* «бок, сторона» мағынасында; *жұт* — «бедствие»; *ас* — «пища, еда»; *ат* — «имя, название») жеке-дара қолданылатын етістіктер де, сондай-ақ түбірі дербестігінен айрылған **ай>айа-*, **без>безе-*, **бөк>бөгде-*, **бұл>бұла-*, **бөл>бөле-*, **біт>біте-*, **ел>еле-*, **жас>жаса-*, **жұт>жүде-*, **күр>күре-*, **құл>құла-*, *сын>сыба-*, **ұл>үле-* тәрізді қырыққа жуық туынды түбірлер жасалады екен.

Осы келтірілген мысалдардан *бөге-* («алдын бекіту, тосқауыл қою» мағынасында) императив етістігін талдап көрейік. Бұл сөздің түбірі *бөк-* Махмұд Қашғари заманында жеке-дара айтылып жүрген сөз. Мәселен, *бөк-*, «запруживать», «перекрывать»: *ol suvuy bördi* «он запрудил воду» (МК, II, 19). Дәл осы сияқты $\sqrt{-ай-/-ей-}$ моделі бойынша жасалған етістіктерден (мыс.: **қоқ>қоқай-*, **сор>сорай-*, **тыр>тырай-*, **шош>шошай-*, *қоң>қоңай-*, **сақ>сақай-*, *қат>қатай-* т. б.), мәселен, **сақ<сақай-* түбірін алып қарайық. Пайымдап қарасақ, бұл түбір қазақ тілінің өзінде қолданылатын *сау-* дербес сөздің фонетикалық варианты. Қыпшақ тілдеріне тән [y] мен оғыз қарлұқ тілдеріне тән [ɣk] сөз аяғында келетін дыбыстардың сәйкестігі негізінде пайда болған *сағ//сақ//сау* варианттарының біреуі (*сау>сауық-*, *сауығу*, *саушылық* т. б.) қазақ тілі үшін дербес те, екіншісі (**сақ>сақай-*) өлі түбірге айналып, дербестігін жоғалтып отыр.

Қазақ тілінде *итер-*, *алда-* тәрізді етістіктер — түбір мен тұлға болып жіктелмейтін біртұтас сөздер. Бұларды императив жүйесімен қарастырсақ, біріншісі $\sqrt{-ар-/-ер-}$ (**без>безер-*, *боз>бозар-*, **қот>қотар-*, **қыз>қызар-*, *жас>жасар-*, **ұз>ұзар-* т. б.), екіншісі өте продуктивті $\sqrt{-та-/-те-/-да-/-де-/-ла-/-ле-}$ моделі арқылы жасалған туынды түбір екені даусыз. Ал **ит-* пен **ал* — қазақ тілі үшін өлі түбірлер болғанымен, **ит-* түбірі хакас тілінде *ит-* «толкать», «пихать», «проталкивать» түрінде⁹, якут тілінде *ит-* [üt] «толкать, пихать, совать» түрінде¹⁰ бүгінгі таңда дербес қолданылатын түбірлер.

⁹ Хакасско-русский словарь / Под. ред. Н. А. Баскакова. М., 1953, с. 69.

¹⁰ Якутско-русский словарь / Под. ред. П. А. Слепцова. М., 1972, с. 458.

Сол хакас тілінде *im-* түбірінен пайда болған *imtir-* (заставить толкнуть, оттолкнуть) сөзі екінші дәрежелі императив болып саналады. **Im-* түбірінің бір заманғы дербес сөз екендігіне көзіміз жеткеннен кейін, біз қазақ тілінің өзіндегі *umın-, umıңде-, umne* (бұйда жібіне іліп алып, асау түйені алға қарай жүргізіп үйрету үшін жасалған ұшы екі аша сырықша) деген сөздерді түбірлес сөздер деп тануға құқылымыз. Бір қызығы: *im-* түбірі ХІ ғасырдағы Махмұд Қашғари «Диванында» жеке-дара қолданылып (*olanı itti* «он его толкал») (МК, I, 171), одан *umın-, umıl-* тәрізді етіс формалары жасалып тұрса (ДТС, 215), одан әлдеқайда көне Тұрфан өлкесінен табылған манихей мазмұнды ұйғыр ескерткіштері тілінде *it-* негізінде пайда болған *itār* — формасы қолданылған: *jema tujaıyq stıunıy itārür ermiş* «и он толкнул... марала» (ДТС, 215). Осыған қарап, *im-* және *imter-* императив етістіктерінің бірінен бірі дамуын сонау ерте заманның өзінде-ақ басталған тарихи құбылыс екенін байқауға болады.

Жоғарыда айтылған *алда-* императив етістігінің тағдыры да осы тәрізді. Мұнда да қазақ тілі үшін мағынасы күңгірттенген *al түбірі көне түркі тілдері (*al* «уловка, хитрость»: *alln arslan tutar küçün ajuq tutmas* «хитростью можно льва поймать, а силой не поймать и пугала на огороде») (МК, 5313) мен қазіргі түрік тілінде (*al* «хитрость, надувательство») ¹¹ жеке-дара қолданылатын түбір сөз екен. Осылайша анықталған *al* сөзінің мағынасы мен дербестігі ендігі жерде өз тіліміздегі сиректеу қолданылатын «*шын сөзің бе, ал сөзің бе?*» деген тіркестің құрамындағы «*алдың*» табиғатын түсінуге (яғни: «*шын сөзің бе, жалған сөзің бе?*» деп ұғынуға) тікелей септігін тигізіп тұр.

Пікірімізді дәлелдей түсу үшін тағы да бірнеше мысал келтірейік. Қазақ тіліндегі императив модельдер ішінде өзінің көнелігімен көзге түсетін $\sqrt{-t}$ моделі бойынша да көптеген екі буынды етістік жасалған. Басқа модельдерге қарағанда, мұны көне деуге себеп — оның етістік жасауға негіз болған түбірлердің көпшілігін консервациялап, өлі түбірге айналдырып жіберуінде. Мысалы: **ай-* > *айт-*, **ар-* > *арт-*, **бөр-* > *бөрт-*, **жор-* > *жорт-*, **қай-* > *қайт-*, **кер-* > *керт-* т. б. Осындағы түбірлердің бәрі де қазақ тілі үшін өлі элементке айналған және барлық грамматикаларда солай деп есептелінеді. Бірақ жоғарыда келтірілген мысалдар сияқты, бұлардың өлі түбірге айналуы тек қазақ тілінің ғана, немесе сол сияқты кейбір түркі тілдерінің ғана басындағы жағдай болуы ықтимал. Олай дейтін себебіміз: осы түбірлердің көпшілігі-ақ, атап айтқанда, **ай-*, **жор-*, **қай-*, **кер-* т. б. жазба ескерткіштері мен түркі тілдерінде жеке-дара қолданылып келе жатқандығы дәлелденген және әлі де дәлелдене беретін фактілер.

Солардың бір-екеуін ғана қарастырып көрейік. Мәселен, қазақ

¹¹ Турецко-русский словарь / Под. ред. Э. М.-Э. Мустафаева и Л. Н. Старостова. М., 1977, с. 41.

тілшілерінің бөлшектеуге келмейтін, біртұтас түбір деп жүрген *айт*-сөзі жоғарыдағы модель бойынша синхрониялық тұрғыдан *ай- және -*т*- тұлғасынан тұратын туынды түбір екендігі түркологтар тарапынан әлдеқашан дәлелденген факт. Біз оған тек мысал келтіреміз. Ол түбір XI ғасырдың белгілі ескерткіші «Құтадғу білігте» «говорить, рассказывать; разъяснять, толковать» мағынасында жиі қолданылғаны мәлім: «*нені айтса*» деген тіркес ескерткіш тілінде *негі ајса* түрінде берілген¹².

Дәл осы сияқты *қай- түбірі де Махмұд Қашғари заманында дербес сөз болған: *қай*- «поварачиваться, оборачиваться»; мәселен, *кері қайді* «он обернулся назад» деген тіркестің біз үшін қазір заңды түрі тек — «*кері қайтты*». Осы қатардағы мысалдарға √-жы-/-жі- моделі арқылы жасалған етістіктерден (*ал>*алжы*-, *жүн>*жүнжі*-, *мы>*мыжы*- т. б.) *жыл>*жылжы*- етістігі жатады. Бұл түбір, байқап қарасак, бірнеше сөздің құрамында (*жылыс*-, *жылпос*-, *жылмай ағу* т. б.) кездеседі екен. Оның «қозғалу, орын өзгерту, ақырын қимылдау» сияқты жалпы мағынасы сезіліп тұрса да, біз оны жеке айта алмаймыз. Өйткені ол біз үшін ұмыт болған түбір. Бірақ кейбір түркі тілдерінде бұл түбір сақталған. Мәселен, қазіргі хакас тілінде *чыл*- (мағынасы «двигаться, ползать», «скользить, кататься на коньках») түрінде¹³, якут тілінде *сыл*- (ползать) түрінде¹⁴ жеке-дара қолданылып жүрген сөздер.

Көріп отырмыз, мұндай мысалдар тілімізде баршылық. Оларды тізіп айта беруге де болады. Бірақ осы келтірілген дәлелдердің өзі де тіл фактілерін осылайша салыстыра-салғастыра караудың маңызын, әсіресе тіліміздегі өлі түбір деп жүрген сөздердің табиғатын анықтап, кеңінен тануға толық мүмкіндік беретін сияқты.

Ендігі мақсат: өлі түбірлердің статусын анықтау, яғни тұлғалық, мағыналық, дыбыстық, сөз табына қатыстық ерекшеліктерін көрсету, оларды тарихи тұрғыдан жеке сөз, туынды сөз жасауға негіз болған дербес түбір, морфологиялық құрамы айқын тілдік единица деп карап, консервацияға ұшырау, мағынасыздану себептерін ашып, эволюциялық даму жолын қарастыру.

Қазақ тіліндегі екі буынды императив етістіктер құрамында кездесетін өлі түбірлердің ең басты структуралық ерекшеліктеріне, жоғарыда айтылғандай, олардың бір буынды болып келуін жатқызуға болады. Кез келген модельді алып, императив тұлғаны ажыратқанда, біз осыны көреміз. Мәселен: *дем*>*демік*-, *қыз>*қызық*-, *қол>*қолда*-, *сүң>*сүңгі*- т. б. Бірақ бұл түбірлердің бір буынды болып келуі әрқашан да олардың бір бүтін тұтастығына, этимологиялық монолиттігіне кепілдік қыла алмаса керек. Өйткені ол түбірлердің өздері де бір замандағы туынды түбір болуы

¹² Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 406. Бұл сөздік мақалада ДТС түрінде қысқартып алынды.

¹³ Хакасско-русский словарь. С. 326.

¹⁴ Якутско-русский словарь. С. 364.

ықтимал. Түрколог ғалымдардың бұл саладағы зерттеулері¹⁵ осындай бір буынды СГС типті түбірлердің кейбіреулері о баста туынды түбір болғандығын көптен бері-ақ дәлелдеп келеді. Олардың саны қазіргі кезде 30-дан астам. Мәселен, А. Зайончковский¹⁶ бұл тәрізді бір буынды туынды түбірлерге жазба ескерткіш фактілеріне сүйене отырып, өз тарапынан мыналарды жатқызады: *ad->*adyн*- «дивиться, изумляться (меняться в лице)»; *ad->*adyр*- «различать, отличать, выбирать». Дәл осы арада *ad түбірінің дыбыстық варианты ретінде қазақ тілінде кездесетін *ай->*айыр*-, *ад->*адыр*-, *адыра* (қал), *адырна* // *аж->*ажыра*- // *аш->*аша* // *ақ->*ақа* (үш ақа) // *ар->*арал* т. б. түбірлерді атап кетуге болады.

*џа->*џау*- «бить», *џа*->*џал*- «кланяться», *џа->*џақ*- «выбивать огонь»; *џа->*џат*- «прибивать», «хлопать», «рукоплескать». *Шақ*- түбір етістігі қазақ тілінде көбінесе «ұрып сындыр», «парша-паршасын шығар», сондай-ақ «бір нәрсені екінші нәрсеге ұрыстыр, жамандап арыз айттыр» (осыдан *шағыстыр*, *шағым*) деген мағыналарда қолданылады да, оның бір замандағы туынды түбір екендігін біз білмейміз.

*џо->*џоқ*- // *џоу*- «зарезать, убивать»; *џо->*џол*- «быть обрубленным, стать калеккой». Мұнда да қазақ тіліндегі *шолти*- және *шолақ* сөздерінің, сондай-ақ *сойым*, *соғым* сөздерінің түбірі көне *џо->*шо- түбіріне барып саятынын бірден байқау қиын. *ја->*јал*- «загораться», «воспламеняться»; *ја->*јақ*- «поджигать топливо», турец. *јан*- «сгореть», «загораться»¹⁷. Бұл да қазақ тіліндегі *жан*-, *жақ*- императив етістіктерінің түбірімен гомогендес.

Бұл сияқты түбірлерге А. Зайончковский сондай-ақ *јо->*јод*- «исчезать», «погибнуть», *јоқ* «нет»; *ја->*јаж*- «простираяться», «растилаться», «распространяться», *јад*- «распространяться», *јат*- «находиться в таком-то состоянии, лежать»; *јү*->*јүд* «грузить», *јүк* «клад», «вьюк», «тягость», *јүк* «собирать», «накапливать»; *қу->*қул*- «делать», *са->*сас*- «разбрасывать, рассеивать»; *то*->*тод*- «насыщаться», «быть сытым» // «полный», «целый», «весь», «совсем»; *тол*- *тош*- «наполняться», «наполнять», «делать полным» т. б. жатқызады. Осы келтірілген бір буынды СГ типті түбір етістіктер қазақ тілінде тек туынды түбір түрінде, яғни СГС типтес буын ретінде ғана сақталған. Демек, біз зерттеп отырған императив модельдерді түбір сөздердің СГС тұлғасы қалыптасқаннан кейін пайда болған екінші дәрежедегі сөз жасау тәсілі деп жорамалдауға болады.

2. Екі буынды императив етістіктердің түбірлері, оның ішінде өлі түбірлері, өзінің тарихи дербестігі арқасында бөліп қарауға мүмкіндік алды десек, 35 модель құрушы грамматикалық формативтерді де дербес категория деп қарауға қақымыз бар. Олар, әрине, тұлға жағынан да, мағына жағынан да әр алуан. Бірақ бұлардың ба-сын қосып тұрған барлық жағдайда императивтік мағына. Бұл тұлғалар міндетті түрде өзінен бұрын келетін, әбден қалыптасып,

¹⁵ *Вамбери Г.* Көрсетілген еңбек. 6—8-бб.; *Батманов И. А.* Көрсетілген еңбек, 141—150-бб.; *Юнусалиев Б. М.* Көрсетілген еңбек. 227-бб.

¹⁶ *Зайончковский А.* Көрсетілген еңбек, 31—32-бб.

¹⁷ *Brockelmann K.* Osttürkische Grammatik. Leiden, 1954, § 37.

шаблонға айналған¹⁸ біздің шартты түрде бірінші дәрежелі «первичная форма» деп атап отырған, императивтік түлғаға (мәселен: *ай->айт->айттыр-, *қай->қайт->қайтар-, *са>сан->сана т. б.) жалғанады да, екінші дәрежелі, «вторичная форма» императив етістігін жасайды. Бұдан кейін сөз ретіне қарай үшінші, төртінші дәрежелі императив форманттары да, немесе етіс (өздік, өзгелік т. б.) формалары да жалғануы мүмкін.

3. Императив құрамындағы өлі түбір де, тірі түбір де барлық жағдайда бір туынды түбір немесе бір модель шеңберімен шектеле бермейді. Кейде олар екі және одан да көп туынды етістік не есім сөз құрамында да кездеседі. Мысалы: *жөр->жөрге-, жөрме-, жөргем, жөргек; *құр>құрға-, құрыт-, құрт, құрғақ, құрдым, құры-; *тал>талға-, талда-, талғам; *тол>толға-, толғақ, толғама; *бұл>бұлаа- (кол бұлға), бұлғаң, бұлғақ, бұлғауыш т. б. Бұл жағдай гомогенді, түбірлес сөздердің этимологиясын, өзара қатыстығын анықтауға мүмкіндік туғызады. Әсіресе өлі түбірлердің бір емес, бірнеше туынды түбір құрамында қайталануы оның бір замандағы құнарлылығынан, дербестігінен дерек беретін сияқты: *қай->қайыр-, қайыс-, қайқай-, қаймық-, қайқи-, қайы-, қайыт- т. б.

4. Императив етістіктер құрамындағы өлі түбірлердің сөз табына қатыстығын анықтауға бола ма? Әрине, болады. Тіл логикасына сүйенсек, дербес түбір ретінде сөз жасауға негіз болған лексеманың қайткен күнде де белгілі бір сөз табына тән болуы заңды. Ал енді оларды императив етістік жасаушы модельдер жүйесімен мағынасы айқын, тілімізде дербес қолданылып жүрген өзі тектес, сыбайлас түбірлермен салыстыра қарастырсақ, бұл заңдылықтың тарихи жағынан қалыптасуы мен белгілі дәстүрге айналуын да және басқа да ерекшеліктерін көруге болатын сияқты.

Қолымыздағы материалдарды модель жүйесімен саралағанда, ең алдымен көзге түсетін жағдай: бір модель бойынша есім түбірден де, етістік түбірден де және екеуіне де бірдей қатысты екі ұдай синкретикалық түбірден де туынды түбір етістік жасала береді екен. Оны дәлелдеу үшін кез келген модельді алып қарауға болады. Мәселен, $\sqrt{-ық/-ік-}$ моделі бойынша жасалған етістіктерді қарап отырсақ, олардың көпшілігі-ақ есім түбірден өрбіген: аш>ашық-, бір>бірік-, дем>демiк-, жау>жауық-, жел>желiк-, зар>зарық-, мау>мауық-, өш>өшік- т. б. Сонымен қатар дәл осы модельдің ішінде етістік түбірден тараған туынды түбірлер де баршылық. Көн->көнiк-, кір->кірік-, қыр->қырық-, тол->толық-, тұт->тұтық-, тын->тынық-, қан->қанық- т. б. Бұл мысалдардағы түбірлердің табиғаты біз үшін анық болғандықтан, оларды есім түбірлер, етістік түбірлер деп кесіп-пішіп айтуға қақымыз бар.

Ал енді осы модель бойынша жасалған етістіктердің құрамында

¹⁸ Қараңыз: Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, с. 141.

мағынасы біз үшін беймәлім, дербестігінен айрылған өлі түбірлер болса қайтеміз? Мысалы: *ай>айық-, *ас>асық-, *бүй>бұйық-, *ел>елік-, *ер>ерік-, *жал>жалық-, *жат>жаттық-, *құн>құнық-, *түт>түтік- т. б. Бұл түбірлерді модельге тән екі ұдайылық белгісіне байланысты етістік деп те, есім деп те қарауға болатын сияқты. Бірақ олай қарау шындықтың бетін аша ма? Осы бір тілдік фактіде біздің пайымдауымызша үлкен де терең сыр бар тәрізді: бұл екі ұдайылық не түбір сөздің синкретизм болуына, не оған жалғанушы тұлғаның қос функциялы болуына байланысты болса керек. Мәселенің дәл осы арасын, әсіресе бір буынды, екі буынды синкретизм түбірлеріне¹⁹ байланысты жерін ашып беруді біз мақаламызда мақсат етіп қоймаймыз. Дегенмен сөз болып отырған екі ұдайы түбірге қатысты кейбір фактілерге назар аудармауға болмайтын сияқты. Мәселен, жоғарыда аталған модель бойынша жасалатын *кешік-* етістігінің түбірі «*кеш-*ті біз, әдетте, есім деп қараймыз. Қазақ тілі үшін, мүмкін, дұрысы да сол шығар. Бірақ түркі тілдерінің тұрғысынан қарағанда *кеш-* екі ұдай мағыналы («опаздывать», «задерживаться» және «поздно», «долго») синкретизм²⁰. Сонда *кешік-* етістігінің түбірі есім бе, жоқ етістік пе? Біздің ойымызша, бұл синкретикалық түбір де, оған жалғанып тұрған *-ік* жұрнағы көп функциялы грамматикалық көрсеткіш. Тағы бір мысал келтірейік. Қазақ тіліндегі *тын-* деген етістік түбірінен *тынық-* етістігі жасалады. Түбірдің «*тыныштал, демінді ішіне ал, тым-тырыс бол*» деген мағынасына *-ық-* жұрнағы жалғанып, «демінді ал, күш-қуат жина» деген қосымша императив мағына үстемелеп тұр. *Тын-* түбірі де жалпы түркі тілдер тұрғысынан қарағанда екі ұдай мағына беретін синкретикалық лексема. Махмұд Қашғари «Диванында»: *līn-* «дыхание», «дух» // *tin-* «дышать, отдыхать, успокаиваться, обретать покой» (МК, I, 339; II, 40). Бұл мысалда да *-ық* жұрнағы синкретикалық түбірге жалғанып тұр. Ал енді қазақ тіліндегі осы екінші дәрежелі *тынық-* императив етістігі мен *тынық* деген есім сөзді алсақ, олардың арасында ондай синкретикалық қатынас жоқ та, тек тұлғалық ұқсастық қана бар. Өйткені екеуіне екі басқа қос функциялы омоним жұрнақтар жалғанып тұр.

Бұдан шығатын қорытынды: екі буынды императив етістік жасауға есім мен етістік тобына жататын түбірлер мен синкретизмдер қатысады. Синкретикалық құбылыс екінші дәрежелі императив тұлғалы етістік деңгейінде көбірек байқалады да, одан кейінгі жасалатын туынды түбір етістіктерде оның түбір ұқсастығынан да тұлғалық ұқсастығы басымырақ болады.

5. Императив етістіктері құрамындағы өлі түбірлерге тән қасиеттің бірі — олардың түркі тілдерінде фонетикалық, морфологиялық варианттарының болуы. Мәселен, орхон-енисей ескерткіштерінде **ба-* [*ба-*] түрінде қолданылған «байлау», «матау» мағынасындағы

¹⁹ Кажибеков Е. З. Тюркский лексико-грамматический синкретизм односложных корней-основ. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1981, с. 30.

²⁰ Древнетюркский словарь. С. 290—291.

ілкі түбір²¹ негізінде түркі тілдерінде: *бай-* // *бау-* // *бағ-* // *бан-* тәрізді мағыналас варианттар пайда болған. Ендігі даму сатысында әрбір түркі тілі осылардан екінші дәрежелі туынды түбір жасаған. Мәселен, қазақ тілінде **бай-* өлі түбірінен *байла-* етістігі туындаған да, дербестігін сақтаған *бау-* (бір нәрсені байлауға қажетті жіп) вариантынан *баула-* туынды түбірі пайда болған. Көне *бай-* вариантын сақтаған тілдердің бірі — якут тілі. Онда созылыңқы айтылатын *баай-* «связывать», «привязывать», «делать перевязку»²². Тағы бір мысал келтірейік. Біз қарастырған императив етістіктер-қос сөз компоненті болып та кездеседі. Мысалы: *жылап-сықтап*-қос сөзінің екі компоненті де тарихи тұрғыдан алып қарағанда тектес (гомогендес) бір түбірге барып саяды: *жы>*жыла* // *сық*>*сықта*-. Ескерткіштер мен түркі тілдерінде «жыла», «еңіре» ұғымын беретін *жыла-* етістігінің *агла-* // *ыгла-* // *йыгла-* // *сығта-* т. б. варианттары қолданылады. Бұлардың этимологиялық түбірі модель бойынша **аг-* // **ыг-* // **йыг-* // *сыг>*сық болуға тиіс²³. Сонда жоғарыдағы қос сөз, сайып келгенде, бір түбірдің екі рет қайталануынан жасалып тұр. Дыбыстық ерекшелігіне байланысты оның компоненттері екі түрлі сөз сияқты болып көрінгенімен, біз оны бір түбірдің екі варианты деп қарауға толық дәлеліміз бар.

6. Бір ғажабы: императив етістіктер жасайтын түбірлер арасында, біз жиған материалдарда, шеттен енген бөгде сөздер кездеспеді. Бұл, біріншіден, жалпы етістік түбірлерде ауыс-түйіс болмауына байланысты да, екіншіден, императив модельдердің өте ерте қалыптасуынан болса керек.

7. Қазақ тіліндегі біз қарастырған өлі түбірлердің саны шамамен 500-ге жуық. Бірақ қазақ тілі үшін өлі түбір болып саналатын элементтер басқа түркі тілдері үшін дәл сондай болуы міндетті емес. Осыған орай жалпы түркі тілдері бойынша бұл тәрізді өлі түбірлердің саны мен сапасы біркелкі болмауы заңды. Сондықтан да өлі түбірлерді жеке тілдер бойынша, тіпті оның жеке тілдік категориялары бойынша жүйелі түрде, белгілі тәсілдермен іздестірудің түркология үшін маңызы зор²⁴.

Қорыта келгенде, айтарымыз: екі буынды императив етістіктердің құрамында кездесетін өлі түбірлерді осылайша зерттеуді жалпы түбір теориясына алып баратын арналардың бірі деп білеміз. Өлі түбірлерді белгілі модель бойынша қарастыру — тілдің өзіне тән заңдылығына сүйене отырып, олардың табиғатын дұрыс анықтаудың бірден-бір кепілі.

²¹ Орхон-енисей және орта ғасыр ескерткіштері тілінде — ба- «привязывать», «связывать» мағынасында қолданылған. — Қараңыз: Древнетюркский словарь. С. 76.

²² Якутско-русский словарь. С. 72.

²³ Древнетюркский словарь. С. 18, 266, 503.

²⁴ Осы тәрізді жұмыстар қазіргі кезде якут (Попов Г. В.), башқұрт (Псянчин В. Ш.), чуваш (Скворцов М. И.), қырғыз (Орузбаева Б. О., Дыйканова Ч. К.) т. б. түркі тілдерінде жүргізіле бастауы қуантарлық жағдай.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ В ПРОИЗВОДНЫХ ОСНОВАХ ПОДРАЖАНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ*

1. В тюркских языках категории подражательных слов, фиксирующих результат мысленного, художественно-эмоционального восприятия и визуального представления человеком музыкального, двигательного, цветового и других образов, свойств различных объектов и явлений окружающей нас действительности, относятся к исконно тюркской базисной лексике, а не к языковой периферии, как считают некоторые авторы. К тому же эта категория, составляя самобытно национальный колорит лексики каждого тюркского языка, образуется на базе традиционно сложившихся моделей, характеризующихся своей строгой последовательностью и предельной точностью. Это обстоятельство заставляет изменить отношение к данной категории при составлении исторической грамматики тюркских языков.

2. Структурный анализ методом поморфемного членения в системе словообразовательных моделей убедительно показывает, что первичная наикратчайшая корневая часть всех без исключений подражательных слов исторически сложилась в рамках односложных сегментов, на базе которых развились и продолжают развиваться их производные основы. Отметим, что в пределах односложного сегмента подражательных основ, например, в казахском, уйгурском, киргизском и других тюркских языках, выступают все шесть классических типов моносиллабов, как Г, ГС, ГСС, СГ, СГС, СГСС, хотя не все они обладают на данном этапе своего развития самостоятельностью употребления и семантической наполняемостью. При этом этимологическая природа моносиллаба подражаний типа Г (ы, а, с, у и др.) и СГ (ты, ды, кы, шы, сы и др.) все еще недостаточно выяснена. Остальные же типы моносиллабов подражаний (ГС: ар, ыр, ыз, ыс; ГСС: ырс, арс, ынк, ылп; СГС: тыр, сыр, пыр, шыр; СГСС: тырт, сырт, пырт, шырт, кылп, жылп и др.) относятся к числу производных и обладают относительной самостоятельностью.

3. Эволюция структурных изменений односложных подражательных основ такова, что она в известной степени отражает длительный исторический процесс развития морфологического строя тюркских языков, причем в этом процессе прослеживается определенная последовательность и направленность от простого к сложному путем наращивания первичных корней и основ регулярно повторяющимися формантами в соответствии с принципами агглютинации. Таким об-

---

* Статья опубликована в кн.: Вопросы советской тюркологии. Материалы IV Всесоюзной тюркологической конференции. Часть 1. Отв. ред. Б. Ч. Чарыяров. Ашхабад, Ылым, 1988, с. 58—64.

разом, в рамках односложных сегментов имитатива довольно часто обнаруживаются первообразный корень-звукосимвол в виде Г и СГ (см. выше) и производные от него основы, образующиеся при помощи моделирующих формантов, модификаторов или, по терминологии Э. В. Севортяна, грамматических индикаторов. Эти индикаторы, как правило, придают (первичной, вторичной и последующей) основе имитатива новое значение, материализуют ее, уточняя прерывность, мгновенность, продолжительность, многократность слуховых, зрительных, акустических, двигательных и других восприятий и представлений человека от внешнего мира.

4. Как видно из поморфемного анализа, наидревнейшими звукосимволами слуховых, зрительных, акустических, двигательных, образных и других восприятий в том или ином языке выступали моносиллабы типа Г и СГ: *а, *э, *е, *о, *е, *ү, *у, *ы, *і, а также звукосочетания: *ты, *ды, *пы, *кы, *шы, *сы и другие.

Что означали эти гласные и звукосочетания в свое время — трудно сказать. Ясно одно — они послужили основой для образования целого ряда односложных производных основ подражаний и о них можно судить теперь только по значениям этих основ. Опираясь на факты казахского языка, можно установить, что, например, звукосимвол ы при помощи ряда грамматических индикаторов -с, -р, -н, -з и др. образовал ряд производных моносиллабов, имеющих общую семантическую основу: ы > ыс подражает шипенью змеи, звуку свиста; ы > ыр — рычанию собаки; ы > ын — звуку, похожему на мычание, или звуку, произнесенному через носовую полость рта; ы > ыз — жужжанию пчел, комаров и других насекомых. Все эти производные имитативы в казахском языке функционируют самостоятельно, при несамостоятельности производящего звукосимвола ы.

В пользу того, что в тюркских языках когда-то имели место одновзвучные (типа Г) имитативы, говорят некоторые общеизвестные факты, зафиксированные в древнетюркских памятниках. Например, >ө — «думать», >ы — «посылать», > ү — «ночь», > ұ — «сон», которые, как и другие единицы языка, развились в дальнейшем в соответствующие производные. Ср. >ө «думать», >өг «разум», «мысль», >өге «мудрый, мудрец», >өгәлік «мудрость» и т. д. Полагаем, что аналогичный процесс претерпели в своем структурном развитии как односложные, так и многосложные подражательные основы. Что же касается одновзвучных корневых производящих элементов, то они, потеряв свою былую самостоятельность, сохранились в структуре производных основ в виде консервированных или мертвых рудиментов.

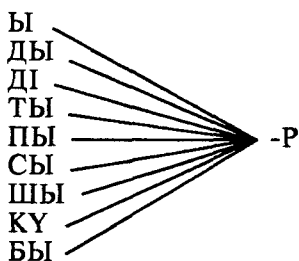
5. Аналогичная картина наблюдается и в структурном развитии односложных имитативов, состоящих из звукокомплекса: ты, ды, пы, шы, кы, или та, да, па, ша, ка, или ду, гу, бу, ку, или ші, кі, ті, ді и др. Иначе говоря, они составляют первоэлемент имитатива, на основе которого развился целый ряд производных образований. Например: *ты > тыр подражает отрывочному звуку мотора, трах; *ды > дыр — гулу мотора; *зы > зыр — звуку и образу быстро вертящегося или промелькнувшего предмета; *пы > пыр — храпу, сопению

или порханию птицы; *шы>шыр — чириканью, щebetанию птицы, сильному плачу ребенка. Здесь регулярно повторяющимся грамматическим индикатором (при разных первоэлементах имитатива) выступает *р, который придает звукокомплексу — основе мгновенность проявления звуковых восприятий. Этим самым все эти разряды односложных (типа СГС) имитативов приобретают самостоятельное предметное значение.

6. Рассмотренные выше разряды односложных имитативов в своем структурном развитии подвергаются последующему наслоению грамматических индикаторов, образуя тем самым новые типы моносиллабов: от типа ГС образуются основы СГС: *ыр>ырс подражает тяжелому дыханию уставшего, чрезмерно полного человека; *ың>ыңк — стону больного человека; *ыл>ылп — быстрому движению; *ар>арс — громкому лаю собаки и др.; от типа СГС образуются основы СГСС: тыр>тырп подражает шлепанию по полу при ходьбе; тыр>тырс — легкому стуку (по стеклу, предмету); тыр>тырк — смеху (тырк-тырк күлу); точно так же: *шыр>шырт (шырт-шырт түкіру); *кыр>кырт (кырт-кырт шайнау); *күр>күрк (күрк-күрк жөтелу); *мыр>мырс (мырс-мырс күлу); *қар>қарк (қарға қарк етті, қарқ-қарқ күлу); *қыл>қылт (қылт ете түсу); кіл>кілт (кілт тоқтау, кілт ете түсу) и др. Сотни подражательных основ в казахском и других тюркских языках образованы при помощи подобных моделей.

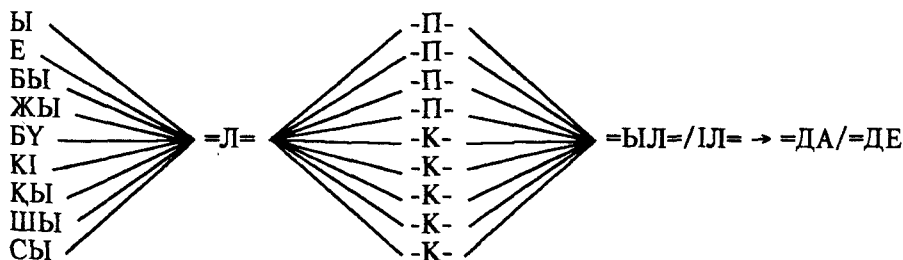
7. Все это происходит в пределах односложных подражательных основ. Однако структурное развитие имитатива на этом не останавливается. За пределами односложной структуры имитативы получают окончательную материализацию при помощи таких регулярно действующих и грамматически абстрагирующих формантов, как $\sqrt{-ыл/-іл}$: ыс>ысыл, ыр>ырыл, пыс>пысыл, дыр>дырыл, жылт>жылтыл и др.; $\sqrt{-аң/-ең}$: ел>елең, елп>елпеу, қылт>>қылтаң; $\sqrt{-ақ/-ек}$: тық>тықак, дік>дікек, қыйп>қыйпақ и др. Большинство из этих уже двусложных производных основ приобретают лексическую самостоятельность и, принимая, при необходимости, глагольные аффиксы, образуют соответствующие глаголы подражаний: ыр+ыл+да= рычать (о собаке); ыз+ыл+да= жужжать; ыс+ыл+да= шипеть (о змее); ын+ыл+да= мурлыкать, петь под нос; қарқ+ыл+да= хохотать, громко смеяться; балп+аң+да= ходить вразвалку; талт+аң+да= растопырить ноги (при ходьбе) и др.

8. К грамматическим индикаторам, превращающим первородные звуко-символы в реальные звукокомплексы подражаний в каждом тюркском языке, относятся определенные форманты из согласных звуков. Именно они каждый раз, словно зажигающаяся индикаторная лампочка при включении аппарата в сеть, сообщают нам о новом качестве звукокомплекса подражаний. К ним, например, относятся в казахском языке такие форманты, как $\sqrt{-р}$, $\sqrt{-л}$, $\sqrt{-с}$, $\sqrt{-т}$, $\sqrt{-п}$, $\sqrt{-ш}$, $\sqrt{-к}$ и др. Особенность каждой из них можно иллюстрировать следующей схемой на примере $\sqrt{-*р}$:

С природой грамматического индикатора связаны: во-первых, смысловая дифференциация звукокомплекса и придача этому комплексу относительной самостоятельности и готовности к воспроизведению (ср. ит ыр ете калды, денем дір ете түсті и др.); во-вторых, функциональная регулярность в образовании первичных производных основ подражаний; в-третьих, создание промежуточного звена для принятия следующих моделирующих, в том числе замыкающих подражательную основу, формантов (см. выше: -ыл/іл, -аң/-ең и др.), после которого она (эта основа) может преобразовываться в глаголы, что наглядно иллюстрирует схема:

Первичная зву- косимволика	Индикатор пер- вичной основы	Индикатор вто- ричной основы	Индикатор тре- тичной основы	Глаголь- ная форма
-------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	---------------------------------	-----------------------

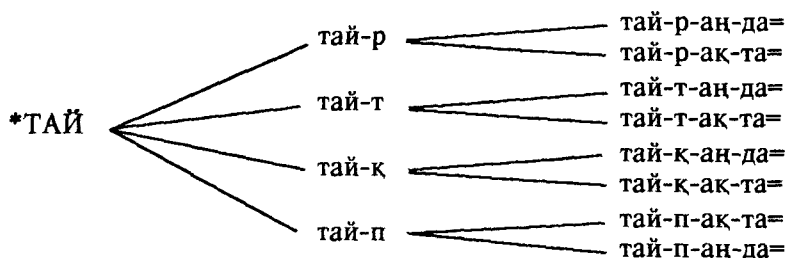
На основе такого поморфемного членения можно высказать свое возражение против традиционного взгляда и представления о том, что в структуре подражательных основ не выделяются моделирующие или словообразовательные форманты.

9. Между тем, как показывает наше наблюдение, например, в казахском языке регулярно функционируют на сегодняшний день 15 моделирующих формантов, иначе говоря, 15 моделей образования только первичных основ подражаний. Причем аналогичные модели имеются в каждом языке. Как видно из данной схемы, глагольные аффиксы принимают после себя не только индикаторы третичной (ср. жылп+ыл+да=, ылп+ыл+да=, ыңқ+ыл+да= и т. д.), вторичной (ср. тық+ыр+ла=, сық+ыр+ла=, тып+ыр+ла= и др.), но и реже первичной (уу+ле=, зуу+ла= и др.) основы подражаний. Особенно четыре модели ($\sqrt{-ыл/-іл}$; $\sqrt{-ыр/-ір}$; $\sqrt{-аң/-ең}$; $\sqrt{-ақ/-еқ/-ық/-ік}$) из числа об-

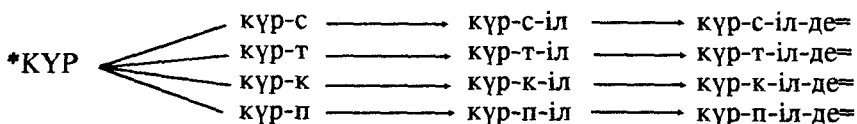

разующих полную форму подражательных основ для казахского языка считается весьма продуктивным.

Таким образом, мы имеем в каждом языке разветвленную систему образования подражательных слов, где производящая первооснова не всегда является самостоятельной. Они дифференцируются как образно-подражательные и звукоподражательные. Следующие две схемы показывают возможность словопроизводства каждой из подражательных первооснов. В данном случае *ТАЙ и *КҮР.

Здесь первичная основа т а й в языке с каким-либо конкретным значением не ассоциируется, хотя, если судить по сумме значений производных от него образований, не трудно догадаться, что в общих чертах она выражает «нечто неуклюжее, некоординированное движение».

Значение к ү р считается более прозрачным (ср. күр ете түсті, отсюда күркіре-, күркіреме — водопад и др.) Но в системе указанных производных образований схема подверглась дальнейшей смысловой дифференциации и конкретизации.

10. Все грамматические индикаторы, о которых шла речь, выражают определенные значения, в чем и проявляются их абстрагированность, регулярность функционирования в языке. Так, например, индикатор -*Р, образующий первичные основы имитативов, по своей акустической природе как сонорный согласный придает первичным звуко-символам вибрирующий, дребезжащий и повторяющийся характер (см. схему 1). Или возьмем другой пример, не менее продуктивный индикатор -*Л. Судя по значениям производных от него основ, можно с уверенностью сказать, что он указывает на нечто гладкое, плавное, скользящее, мягкое, эластичное и т. д. Модификатор -*Т, образующий вторичные основы подражаний, в семантическом отношении выражен более ярче и конкретнее. Он обладает, по мнению Э. В. Севортяна, значением прерывности явления, действия в тюркских языках. Например: *жал>жалт, *кал>калт, *кыл>кылт, *шар>шарт и др. Действительно, в казахском языке эти примеры

выражают прерывность, одноактность, мгновенность. В семантическом отношении к этому форманту примыкает -*П (ср. *кыл>кылп, *жыл>жылп, *сыл>сылп и др.), ясно выражающий совершенство действия, некую смычку, резко прерванный процесс, одноактность образных и звуковых представлений. И, наконец, о семантике индикатора третичной основы $\sqrt{-ыл/-іл}$. А. М. Щербак (VIII, 129) считает это формой интенсива. Ясно одно, что этот моделирующий формант придает подражательной основе признаки вещественности, материальности, и в сочетании с глагольной формой, как правило, тяготеет к повторному употреблению, выражая многократность. Ср. каз. каркылда= карқ-карқ күл — громко смеяться (неоднократно); шыйк-шыйк ету, шыйкылдау и др.

Таким образом, односложные подражательные основы в морфологическом отношении отражают в себе результат длительного агглютинативного процесса развития тюркских языков, в котором при морфемном анализе удается проследить наличие моделирующих формантов (иначе — грамматических индикаторов), образующих от простейших звукосимволов первичные, вторичные (в пределах шести классических типов слогов: Г, ГС, СГ, СГС, ГСС, СГСС) и третичные основы подражаний. Эти особенности подражательных слов заслуживают особого внимания при разработке исторической грамматики тюркских языков.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ПРИВОДЯЩИЕ К СЕМАНТИЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ*

Факторы семантического развития слов в тюркологии рассматриваются не впервые — они были объектом многих исследований на материале разных тюркских языков¹. Тем не менее вопрос о существовании в тюркских языках так называемого фонетического способа словообразования в полном смысле этого термина нельзя признать окончательно решенным.

Следует отметить, что существующие мнения и взгляды ученых на природу рассматриваемого явления далеко не однозначны, порою противоречивы: одни считают, что семантические сдвиги, происходя-

* Статья опубликована в сб.: Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, Фан, 1985, с. 263—268.

¹ Ганиев Ф. А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань, 1973, с. 40; Садуакасов Г. Имеется ли в современном уйгурском языке фонетический способ словообразования? — Советская тюркология, 1972, № 6, с. 80—82; Он же. Язык уйгуров Ферганской долины, т. 2. Алма-Ата, 1976, с. 93, 97; Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке. — В кн.: Академику В. А. Гордлевскому. М., 1953, с. 100; Севортян Э. В. Словообразование в тюркских языках, т. 2. Морфология. М., 1956, с. 328; Закиев М. Татарский язык. — В кн.: Языки народов СССР. Тюркские языки, т. 2. М., 1966, с. 151 и др.

щие иногда в связи с фонетическими изменениями в структуре слов, являются фонетическим способом словообразования в тюркских языках, а другие видят в этом явлении лишь элементы словотворчества далекого исторического прошлого, сохранившиеся как реликтовые явления.

Прежде всего рассмотрим те случаи и факты языка, которые ученые приводят в пользу фонетического словообразования².

1. Варианты слов, образующиеся в результате чередования или соответствия (согласных и гласных) звуков и выражающие разные значения; ученые приводят различные звуковые переходы, образующие коррелятивные пары, а именно:

/Й~З/: тат. *аяк* — нога и *азак* — конец, конечность (Г. Алпаров)³;

/Й~Д/: уйг. *аяк* — нога и *адак* — конец (Г. Садвакасов, А. Кайдаров);

/Т~Д/: уйг. *тала* — двор, улица и *дала* — степь, пустырь, поле (А. Кайдаров);

/З~Н/: тат. *тыгыз* — тугой и *тыгын* — тесно, тесный (Ф. Ганиев);

/П~Б/: каз. *пұлдану* — воспользоваться просчетами кого-н. и *бұлдану* — набивать себе цену (от перс. пул — деньги); *пер* — ударить, дать как следует и *бер* — дать, отдать (А. Кайдаров);

/К~К/: каз. *қары* — старик и *кәрі* — старый, пожилой (А. Кайдаров);

/Й~К/: каз. *тая* — приблизиться, примкнуть и *тақа* — приставить к чему-либо вплотную (А. Кайдаров);

/А~Ә/: каз. *ауа* — воздух, атмосфера, *әуе* — небо, небосвод (А. Кайдаров);

/А~Ө/: тат. *баек* — высокий и *бөек* — великий (Ф. Ганиев);

/О~Ү/: каз. *оқсату* — сделать так, как надо, как подобает и *ұқсату* — уподобляться кому-нибудь (А. Кайдаров);

/Ә~И/: тат. *тәк* — без особой причины и *тик* — зря, *бәр* — ударить и *бир* — дать (Ф. Ганиев);

/У~О/: тат. *тума* — плоть и *тома* — с рождения, совершенно (Ф. Ганиев);

/А~О/: каз. *жаңқа* — щепка и *жоңқа* — стружка (А. Кайдаров и др.).

2. Твердые и мягкие варианты слов, являющиеся результатом палатализации гласных, т. е. соответствия широких и узких гласных:

/А~Э/: тат. *балакай* — дитяtko и *бәләкәй* — маленький (Ф. Ганиев);

/А~Е/: каз. *шашак* — бахрома и *шешек* — цветок, соцветие (А. Кайдаров);

/О~Ө/: тат. *тоткар* — задерживать и *төткәр* — долго носить (Ф. Ганиев);

² Большинство из этих фактов приводится по указанной книге Ф. А. Ганиева.

³ В скобках указаны авторы, из чьих трудов взяты примеры.

/Ы~Е/: тат. *сытыру* — гладить и *себору* — мести (Ф. Ганиев);
/Ы~И/: каз. *тырнак* — ногти, когти и *тірнек* — пальцы с ногтями (А. Кайдаров) и др.

3. Варианты слов разного значения, образующиеся в результате выпадения согласных /Р/, /Л/, /Й/, /Г/, /К/, /Һ/, /Х/ и реже гласных /А/, /Ы//, /И/ и других звуков в разных позициях слова: уйг. *шорва/шорпа* — суп, жидкая похлебка и *шова* — бульон (Г. Садуакасов); каз. *суғар* — напоить, поить и *суар* — полить, поливать, орошать (А. Кайдаров); тат. *охишау* — быть похожим на когел и *ошау* — нравиться (Ф. Ганиев); тат. *гәмәл* — действие и *әмәл* — способ; тат. *хәзәр* — сейчас и *әзір* — готовый (Ф. Ганиев) и др.

Надо отметить, что иногда выпадают целые звукосо сочетания, сопровождающиеся стяжением, опрошением и другими звуковыми изменениями, приводящими к семантическим сдвигам: каз. *бақыт* — счастье, *бақ* — рок, судьба (в положительном смысле), уйг. *хәлиқ* — народ и *хәх* — публика, люди; каз. *сағат* — часы, час, время и *сәт* — момент, миг; каз. *қағида* — правило, положение и *кәде* — обычай, вознаграждение по принятому обычаю; уйг. *ойғанмақ* — пробуждаться, прозреть и *оханмақ* — проснуться, просыпаться (А. Кайдаров) и др.

4. Варианты слов, образованные в результате прибавления, приставки и вставки звуков, т. е. речь идет здесь о таких фонетических явлениях, как протеза, афerezис и эпентеза, также приводящих к семантическому раздвоению слов: тат. *киндер* — домотканное полотно и *киндерә* — оборки (Ф. Фасеев); уйг. *туз* — составить (что-либо, напр., словарь) и *тузә* — выправлять, выпрямить, исправлять, строить, ремонтировать (А. Кайдаров) и др.

5. Варианты слов, являющиеся результатом метатезы звуков и звукосо сочетаний типа: тат. *чакыр* — зови и *кычкыр* — кричи (авторы «Совр. тат. лит. яз.»); тат. *кыс* — дави и *сык* — выжимай (Ф. Фасеев и др.).

6. Слова, выражающие разные значения в результате переноса ударения или своеобразного приема акцентуации; при этом исследователи под этим приемом семантической дифференциации понимают различные случаи, в том числе и выходящие за рамки фонетических явлений, а именно:

а) когда ударением различаются внешне совпадающие имена и глаголы типа: тат. *кара́* — черный и *ка́ра* — смотри (Г. Алпаров), туркм. *гайнатма́* — мясной отвар и *гайна́тма* — не кипятить, *говурма́* — жаркое и *гову́рма* — не жарить (А. Азимов); узб. *тугма́* — пуговица и *ту́гма* — не завязывай (А. Н. Кононов); тат. *бу́лмә* — комната и *бу́лмә* — не дели (К. Сабиров);

б) констатирующие по ударению словоформы, имеющие разные грамматические значения, типа: каз. *окушымы́з* — наш ученик и *окушы́мыз* — мы ученики, *уйде́* — дома и *уйде* — дом (С. Кенесбаев);

в) разноударные слова, принадлежащие к разным грамматическим категориям, типа: тат. *яца́* — новый и *я́ца* — только что (Ф. Федосеев), узб. *техну́к* — технический и *те́хник* — техник (А. Н. Кононов);

г) разноударяемые глагольно-именные синкретические корни и основы, типа: тат. *алыш* — схватка и *а́лыш* — схватиться, бороться; тат. *атыш* — перестрелка и *а́тыш* — перестреливаться; тат. *тын* — тихий и *тын* — молчать, смолчать; *туң* — мерзлый и *туң* — мерзнуть и др. (Ф. Ганиев), хотя в последних примерах вряд ли можно говорить о переносах ударения.

7. Синкретические пары, рассматриваемые как результат ротацизма /Р~З/ также относятся некоторыми учеными к способу словообразования: тат. *симер* — будь жирным и *симиз* — жирный (Г. Алпаров); тат. *үгез* — бык и *үкер* — реветь (Г. Алпаров); узб. *күз* — глаз, глаза и *кур* — видеть (А. Н. Кононов); кирг. *көз* — глаз и *көр* — видеть (Б. Орузбаева) и др.

8. Слова, образованные от звуко- и образноподражательных (ономатопозитические) основ, типа: тат. *күке* — кукушка, *тартар* — коростель, *бытбылдек* — перепел, *чыпчак* — воробей и др. (авторы «Совр. тат. лит. яз.») и др.

Мы назвали здесь те случаи, которые ученые рассматривают как фонетическое словообразование или как факторы семантической дифференциации слов. Можно было бы привести и другие примеры, также являющиеся причиной смыслового раздвоения слов. Однако для получения представления о том, на основании каких фактов признается фонетический способ словообразования в тюркских языках, достаточно и этого.

По нашему мнению, прежде всего необходимо определить статус, модель такого способа словообразования. Будем ли мы в данном случае исходить из специфики фонетического словообразования в русском языке — это принципиальный вопрос, один из главных в поставленной проблеме.

Авторы, утверждающие наличие фонетического словообразования в тюркских языках, как видно из приведенных нами данных, не приводят ни одного примера, подобного русским *замок* и *замо́к*, *мука* и *мука́* и др. Следовательно, перенос ударения, каким мы его представляем в русском языке, как способ семантической дифференциации структурно однотипных слов в тюркских языках отсутствует. Приведенные же нами случаи своеобразной акцентуации и переноса ударения относятся к факторам не столько фонетического, сколько грамматического характера. Во всех этих примерах мы имеем дело с разными грамматическими разрядами слов и словоформ, для которых основными признаками дифференциации являются не ударение, а сами грамматические показатели: ср. тат. *алыш* — схватка и *а́лыш* — схватиться, бороться и др.

Перенос ударения как способ семантического различия слов по логике вещей должен быть признан только в том случае, если разноударяемые слова гомогенны или относятся к одной грамматической категории (т. е. они или глаголы, или имена).

В этом плане заслуживают внимания факты, приводимые Э. В. Севортяном из турецкого языка, где перемещение главного ударения с конца слова к его началу служит как бы приемом частичной дифференциации наречий и служебных слов от прилагатель-

ных: *sáde* — лишь, только (наречие) и *sadé* — простой (прилагательное); *yálniz* — лишь, однако (наречие) и *yalniz* — один, одинокий (прилагательное); *ártik* — уже (наречие) и *artik* — излишек (существительное); *yeńi* — только что, недавно (наречие) и *уепі* — новый (прилагательное) и др.⁴ Однако и этот случай, представленный лишь немногими примерами из турецкого языка, не распространен в других тюркских языках, а потому не может быть признан универсальным явлением.

Присоединяясь к Ф. А. Ганиеву, Г. Садвакасову и другим, мы также не склонны отнести к способу фонетического словообразования и следующие факты языка: а) случаи прибавления, приставки и вставки звуков, типа *киндер* / / *киндерэ*, *тұз* / / *тұзэ*, являющиеся или результатом словопроизводства, или этимологически разными основами; б) случаи метатезы (*чакыр* / / *кычкыр-*, *кыс-* / / *сык-*); в) случаи образования синкретических пар в результате ротацизма (типа *симер-* / / *симиз*, *кэр-* / / *көз* и др.), ибо такие факты в тюркских языках единичны и к тому следует доказать, имеем ли мы здесь дело с явлением ротацизма; г) случаи образования подражательных слов (типа *күке*, *чыпчак*, *бытбылдык*), что, по нашему мнению, не относится к фонетике и семантической дифференциации слов.

Из приведенных выше фактов теперь остались три случая, связанные с закономерными изменениями фонетической структуры тюркских слов, происходящими в результате звуковых соответствий (или чередований), палатализации гласных и выпадения преимущественно согласных звуков. Именно они должны привлекать исследователей как фонетические факторы, приводящие иногда (но не регулярно) к семантической дифференциации слов-вариантов. Эти же факторы Ф. А. Ганиев рассматривал как фонетический способ словообразования в татарском языке.

Действительно, всевозможные изменения в структуре слов в силу указанных выше фонетических закономерностей, образуя варианты слов, становятся причиной смысловой дифференциации последних. Однако следует ли такое явление рассматривать как способ фонетического словообразования? На этот вопрос мы, как и некоторые другие исследователи⁵, отвечаем отрицательно, имея на это следующие аргументы.

1. В любом из тюркских языков наличествуют сотни и тысячи вариантных слов⁶, образованных в силу приведенных выше закономерностей — звуковых соответствий и чередований, выпадений и палатализации. Этот извечно действующий закон, с одной стороны, общий для этих языков, а с другой — специфичен и по-своему проявляется в каждом из них. Поэтому в вариантах лексических единиц, будь они литературными или литературно-диалектными,

⁴ Севортян Э. В. Указ. соч., с. 328.

⁵ Садвакасов Г. Указ. соч.; и др.

⁶ Бизаков С. Б. Фонетические варианты слов в современном казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1972.

главным образом, обнаруживаются фонетические особенности каждого конкретного языка.

2. Однако при всем многообразии вариантов лексических единиц семантической дифференциации подвергается лишь незначительная их часть, а большинство не испытывает этого. Причем процесс семантической дифференциации происходит в одном случае стихийно, спонтанно и в целом незаметно на фоне общего развития языка, а в другом — осознанно, в результате вмешательства носителей языка с целью разумного распределения семантических нагрузок между лексическими вариантами. Так, никто не может сказать, когда и как произошло смысловое раздвоение в таких казахских словах, как *доңғалақ* — колесо и *доңғелек* — круг, кольцо, *дауыс* — голос и *дыбыс* — звук, которые в плане диахронии являются гомогенными основами. Зато процесс семантической дифференциации таких коррелятивных пар, как *өкімет* — власть и *үкімет* — правительство, *бәйге* — скачки и *бәйгі* — приз (победителю не только на скачках), *үлгіру* — успевать (в учебе) и *үлгеру* — успеть, поспеть (на поезд), в современном казахском языке налицо. Известны даже авторы, способствовавшие практическому внедрению этих новшеств в языке.

3. Указанные выше фонетические факторы, образующие в каждом конкретном языке собственные варианты, могут привести к их семантической дифференциации локально, т. е. лишь в одном языке, а не глобально, т. е. во всех языках. Это свидетельствует о том, что сами по себе фонетические факторы не являются первопричиной семантической дифференциации лексических вариантов, как и не являются универсальным процессом для всех родственных языков.

4. Фонетические факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциации, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полномковном функционировании так называемого фонетического способа словообразования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их агглютизации.

Таким образом, наши наблюдения над этими фактами языка еще раз убеждают в том, что фонетического способа словообразования в тюркских языках нет. Факты, которыми оперируют некоторые исследователи в пользу фонетического способа словообразования, настолько разнообразны и разнохарактерны, что не укладываются в строго последовательную систему, свойственную и обязательную любому типу словообразования. Фонетические же факторы, которые мы выделили в особую группу, следует рассматривать лишь как факторы, приводящие к семантической дифференциации слов, но при следующих обязательных условиях: а) при их гомогенности; б) отнесенности к одной лексико-грамматической категории; в) при их принадлежности одному лишь языку; г) при их двухвариантности, из которых один должен выражать собственно номинативное, а дру-

гой — чаще смежное, но вполне самостоятельное значение. Все остальные случаи структурно-семантического развития слов выходят за пределы рассматриваемого нами явления.

Итак, фонетической структуре тюркских языков свойственны законы, в силу которых происходит постоянный процесс образования внутриязыковых лексических вариантов. Когда же эти варианты начинают терять или полностью теряют живую связь между собой, то этот процесс подстегивается своеобразной тенденцией к семантической автономности. Однако такому процессу подвержены не все фонетические варианты слов и не всегда. И только определенная часть вариантной лексики достигает рубежа семантического раздвоения и начинает восприниматься носителями языка как две самостоятельные лексические единицы. Это и есть результат фонетических факторов, что нельзя квалифицировать как фонетический способ словообразования.

ЭКСПРЕССИЯ КАК ФАКТОР ЯЗЫКОВОГО ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИЙ*

Эмоции являются одной из важнейших сторон многообразной жизни человека и широко представлены в его языке. Это находит отражение в наличии определенного пласта лексики, называющей и выражающей эмоциональное состояние во всем разнообразии их характеристик. Однако, как это не парадоксально, языковеды менее всего уделяют внимание их изучению, что, на наш взгляд, в корне неверно, так как роль эмоций в развитии и обогащении лексического состава любого языка не подлежит сомнению.

Естественно, изучение выражения конкретных эмоций не входит в компетенцию лингвистики, так как для нее важны не эмоции как таковые, а языковые средства их передачи, что в свое время отмечал еще Ж. Вандриес: «Чувства только тогда приобретают значение для лингвиста, когда они выражены языковыми средствами»¹.

Проблема выражения эмоций в языке имеет сложную историю исследований и связана прежде всего с такой категорией, как экспрессивность, при исследовании которой необходимо:

- 1) различать экспрессивность в языке и речи;
- 2) учитывать комплексный характер понятия экспрессивности как реализации экспрессивной функции языка.

Мы разделяем мнение тех авторов (М. Д. Лейна, Ю. М. Осипова, Г. В. Колшанского), которые считают, что природа эмоций в словах лексико-семантической группы, входящей в состав эмоциональной области слов, носит понятийный характер. Понятийная при-

---

* Статья написана в соавторстве с М. К. Шаковой и опубликована в журнале «Вестник АН КазССР». 1983, № 9, с. 15—20.

¹ Вандриес Ж. Язык. М., 1937, с. 136.

рода любого слова весьма убедительно была доказана Ф. Травничком в его статье «Некоторые замечания о значении слова и понятия». Опираясь на марксистско-ленинскую теорию отражения, он обосновал невозможность существования в языке слов, лишенных понятий, поскольку слова выражают «разные обобщения свойств предметов и явлений объективной действительности. Слова «удовольствие», «неудовольствие», «радость», «печаль», «любовь», «ненависть», «страх» и др. выражают понятие, содержанием которого является чувство»², — отмечал Ф. Травничек. По мнению Ю. В. Осипова, «эмоции на языковом уровне, выступая в качестве элемента познавательной-отражательной функции сознания, находят свое выражение в словесной форме»³. «Поскольку единственной формой выражения мысли в словах является понятие, природа эмоций в словах также понятийна»⁴, — таково мнение Г. В. Колшанского.

Немалую роль в развитии учения об экспрессивности сыграло вошедшее в практику языкознания дифференцированное рассмотрение языка и речи, введенное еще де Соссюром. Мы остановимся лишь на интересующем нас аспекте — на необходимости различения языковой и речевой экспрессии.

Одним из первых, кто рассматривал экспрессивность не как окказиональное явление, а как основную речевую тенденцию, был Ш. Балли. Однако внимание его было сосредоточено лишь на экспрессивности, проявляющейся в речи (*la langage*), что, на наш взгляд, является недостаточным для выяснения сущности экспрессии как лингвистической категории. Мы разделяем мнение ряда авторов (Э. Станкевич, Н. Гастилене), считающих необходимым при исследовании экспрессивности учитывать различие между языком и речью, а, следовательно, между языковой и речевой экспрессией. Такое различие возможно прежде всего и потому, что есть существенные основания для такой дифференциации. Поскольку экспрессивность представляет собой одну из функций языка как системы^{5,6}, вполне возможно предположить, что «дифференциальным признаком на языковом уровне могут быть системные, а на речевом — контекстуальные экспрессивные элементы, причем системные экспрессивные элементы будут составлять абсолютную экспрессивность, присущую внутренне данной единице как элементу языка, а контекстуальные — относительную экспрессивность, т. е. экспрессивность, приобретаемую данной единицей только в определенном речевом контексте или ситуации»⁷.

² Травничек Фр. Некоторые замечания о значении слова и понятия. — ВЯ, 1956, № 1, с. 74—76.

³ Осипов Ю. В. Об уточнении понятия «эмоциональность» как лингвистического термина. УЗ МПИ им. В. И. Ленина, 1970, № 422, с. 126.

⁴ Колшанский Г. В. Семантика слова в логическом аспекте. — В сб.: Язык и мышление. М., 1962, с. 196—197.

⁵ Bühler K. Sprachtheorie. Jena, 1934.

⁶ Jakobson R. Linguistics and Poetics. In.: «Style in Language». Cambridge, 1966.

⁷ Гастилене Н. А. Экспрессивность как одна из языковых функций. — В сб. научных трудов МГПИИЯ им. М. Горького, 1972, вып. 65, с. 159—167.

Мы считаем, что экспрессивность в языке — это обозначение, на языке и в нем (здесь и далее разрядка наша. — А. К., М. Ш.) тех или иных эмоциональных состояний при помощи языковых средств.

Например, лексики:

Хабиба никогда так не жалела, что не научилась русскому языку. В ее словах могли бы соединиться боль страданий, горечь обид, оскорблений, унижений с радостью справедливости, с ощущением возмездия, торжеством. (А. Кешоков. Сломанная подкова).

Александра Михайловна была женщина тихая, нежная, любящая; словно какая-то затаенная грусть, какая-то скрытая сердечная боль сурово оттеняли прекрасные черты ее. Нельзя было взглянуть на нее, не почувствовав к ней глубокой симпатии. (Ф. Достоевский. Неточка Незванова).

Как вешний поток, хлынула в мою раскованную душу неумная, неудержимая радость... Сердцем, разумом, всем существом своим я ощущала бесконечное, безмерное, как свет, необыкновенное счастье. (Ч. Айтматов. Первый учитель).

Экспрессивность в речи — это выражение тех или иных чувств посредством языковых элементов в сочетании с экстралингвистическими — интонацией, мимикой, жестом.

Например:

— Маменька! — вскричал дядя в совершенном отчаянии, — вы сведете меня с ума!.. (Ф. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели).

— Эх, дурень! — даже привскочил Картанбай и от негодования замотал головой. (Ч. Айтматов. Первый учитель).

Принципиально важным вопросом для раскрытия сущности экспрессии как категории лингвистической является спорный и пока еще не решенный вопрос — можно ли рассматривать экспрессию как компонент значения слова? Вопрос этот закономерен и вытекает из того неоспоримого факта, что слово обладает не только предметно-логическим содержанием, употребляется не только для передачи мысли и воли, но оно наделено и экспрессивным элементом, посредством которого человек выражает свои эмоции.

Целое направление исследователей (К. Ердманн, Э. Велландер, Л. Вайсгербер, Ш. Балли, Г. Стерн, С. Ульман) в содержание слова (смысл, значение, семантика, семантическая структура слова) включают, кроме интеллектуального (понятийного, предметно-понятийного, концептуального), эмоциональное (эмоциональный момент, эмоциональные элементы, эмотивное содержание, эмоциональное значение), считая, что экспрессивная окраска «как бы изначально присуща самим словам, потому что она неотъемлема от их значений»⁸.

Экспрессивно-эмоциональные элементы как равноправные компоненты включают в лексическое значение слова Д. Н. Шмелев и Т. Г. Винокур.

Другие ученые, в частности В. А. Звегинцев, считают, что экспрессивно-эмоциональные элементы, связанные со словом, не входят в его значение, так как оно с большей четкостью выявляет то положение, что эмоционально-экспрессивные элементы могут развиваться

⁸ Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, с. 238.

не только независимо от предметно-логического содержания слова, но иногда и вступают в противоречие с ними⁹.

Так как субъективное выражение эмоций человека является своеобразной формой отражения действительности и носит обобщенный характер, думается будет правомерным рассматривать экспрессию как особь в вид значения слова, который выражает не интеллектуальное содержание, а обобщенные формы эмоциональной реакции человека на окружающую его действительность и является эмоционально-логическим признаком понятий, передаваемых лексическим значением слов, т. е. экспрессивность можно считать категорией семантической. В пользу этого тезиса говорит тот факт, что «появление в слове экспрессии неизменно сопровождается расширением, усложнением его смыслового объема, появлением в смысловой структуре слова дополнительных побочных смысловых оттенков»¹⁰.

Экспрессия как категория лингвистическая представляет собой явление комплексное, включающее в себя различные компоненты, и в зависимости от того, как решится проблема взаимоотношения этих компонентов, будет определен механизм проявления экспрессивности в речи и статус описания ее в языке. В качестве основных компонентов экспрессивности можно выделить: интенсивность, под которой понимается «количественный признак семантической насыщенности слова»; эмоциональность, оценочность и образность, которые в совокупности «дают дополнительное содержание слова (или выражения), его сопутствующие семантические или стилистические оттенки, которые накладываются на его основное значение, служат для выражения разного рода экспрессивно-эмоционально-оценочных обертонов и могут придавать высказыванию торжественность, игривость, неприступность, фамильярность»¹¹.

Соотношение эмоционального с экспрессивным трактуется по-разному. Некоторые лингвисты, например, О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, Р. А. Будагов их отождествляют. Е. М. Галкина-Федорук, напротив, различает понятия «экспрессивный» и «эмоциональный»: «Необходимость различать эмоциональные и экспрессивные элементы в языке диктуется тем, что функциональные задачи у них разные, несмотря на их взаимосвязь. Эмоциональное стоит в одном ряду с интеллектуальным и волевым, и каждое находит свои способы выражения в языке. Экспрессия, экспрессивность гораздо шире эмоциональности. Эмоциональные элементы в языке служат для выражения чувства человека. Экспрессивные же средства в языке служат усилению выразительности и изобразительности как при выражении эмоций, выражении воли, так и при выражении мысли»¹². Можно вполне согласиться с таким выводом автора, так как такая постановка вопроса не противоречит совокупному понятию

⁹ Звегинцев В. А. Семасиология, М., 1957.

¹⁰ Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1957, с. 83.

¹¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов, М., 1969, с. 203—204.

¹² Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. — В сб. статей по языкознанию. М., 1958, с. 121.

экспрессивности, в состав которого может входить и эмоциональный момент.

Не менее важным в определении сущности экспрессии как лингвистической категории является различение эмоциональности и модальности; эмоциональности и аффективности. Необходимость этого диктуется тем, что лингвисты, оперируя данными понятиями, подчас не всегда четко различают их, что, естественно, сказывается на решении проблемы.

Некоторые лингвисты, в частности А. А. Шахматов, А. И. Германович, склонны смешивать понятия «эмоциональный» и «модальный». Считаю правомерным в связи с этим вывод, сделанный академиком В. В. Виноградовым, который, допуская взаимосвязь этих понятий, подчеркивал, что «необходимо проводить принципиальную четкую грань между разными эмоциональными формами выражения реакций на действительность и модальной оценкой отношения высказывания к действительности, хотя обе эти сферы речевых явлений, в которых отражается объективная действительность в ее преломлении в общественном сознании людей, находятся между собой в самом тесном взаимодействии»¹³.

Разными являются понятия «эмоциональный» и «аффективный». Классиком постановки проблемы эмоционального и аффективного можно считать Ш. Балли, который показал большую роль аффективного фактора, считая его не факультативным наслоением на интеллектуальное, а обязательным в любом высказывании. При этом Ш. Балли аффективное приравнивал к эмоциональному, понимая под этим выражением отношения говорящего. Представляется необходимым подчеркнуть, что ни в коем случае нельзя ставить знака равенства между этими понятиями, так как «аффект — эмоциональное состояние, для которого характерно бурное и относительно кратковременное протекание»¹⁴. Это — явление психического порядка, когда разум отступает на второй план, и восклицания человека близки к нечленораздельным выкрикам. Это уже не человеческая речь, а проявление первой сигнальной системы.

Эмоциональное состояние может быть выражено посредством рассказа о нем, «объяснением» чувства. Такой прием характерен для художественных произведений, когда писатель прибегает к выразительным средствам языка.

Например:

Я мало-помалу и постепенно, с самого наступления сумерек, стал впадать в то состояние души, которое так часто приходит ко мне теперь, в моей болезни, по ночам, и которое я называю мистическим ужасом. Это — самая тяжелая, мучительная боязнь чего-то, чего я сам определить не могу, чего-то непостижимого и несуществующего в порядке вещей, но что непременно, может быть сию же минуту, осуществится, как бы в насмешку всем доводам разума придет ко мне и станет передо мною как неотразимый факт, ужасный, безобразный и неумолимый. Боязнь эта возрастает обыкновенно все сильнее и сильнее, несмотря ни на какие доводы рассудка, так что наконец ум, несмотря на то что приобретает в эти минуты, может быть, еще большую ясность, тем

¹³ Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах. Труды Института русского языка. М., 1950, т. 2, с. 49.

¹⁴ Большая Советская Энциклопедия. М., 1970, т. 2, с. 456.

не менее лишается всякой возможности противодействовать ощущениям. Его не слушаются, он становится бесполезен, и это раздвоение еще больше усиливает пугливую тоску ожидания. Мне кажется, такова отчасти тоска людей, боящихся мертвецов. Но в моей тоске неопределенность опасности еще более усиливает мучения. (Ф. Достоевский. Униженные и оскорбленные).

Однако при этом экспрессивность лексики, как правило, незначительная, перед нами возникает, как видно из приведенного примера, логическая цепь понятий о психических процессах. Текст имеет чисто интеллектуально-информативный характер.

Выраженный же эмоциональный колорит будет проявляться в речи, когда эмоциональное состояние человека реализуется различными средствами и приемами: подбором определенной лексики, выдвиганием в слове на первый план его эмоциональной окрашенности, интонацией, жестом, использованием частиц, междометий.

Ах ты, чучело, говорю, колбасник! Да знаешь ли ты, что от сей минуты я все, что хочу, с тобой могу сделать? Вот хочешь, из пистолета тебя застрелю! (Ф. Достоевский. Записки из мертвого дома).

— Ох, братец, не знаешь ты ничего!— вскрикнул он, энергически махнув рукой. (Ф. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели).

— Ба!— страшно вдруг нахмурился Дмитрий Федорович и ударил себя ладонью по лбу. (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы).

Эмоциональность часто носит оценочный характер, так как созерцая и познавая окружающую нас действительность, мы вольно или невольно оцениваем ее. Средства выражения оценки различны. Оценочное значение может выражаться констатированием факта, например: чудесная погода, интересная книга, экстравагантная дама и т. д.; может лежать в основе звуковых комплексов, выражающих, например, чувства удивления, восклицания, разочарования — Ого! Ну и ну! Увы и ах!; в оценочных фразеологизмах — будь ты семи пядей во лбу; в определенных аффиксах — молодуха, толстяк и т. д.

Оценка действительности тесно связана с ощущениями человека: «Наши ощущения, наше сознание есть лишь образ внешнего мира»¹⁵. Это значит, что обязательным компонентом экспрессии как лингвистической категории является образность — «нечто качественно новое, возникающее в результате сопоставления двух понятий или замены одного другим»¹⁶. Причем, образность не украшение, которое можно удалить, оставляя неизменным содержание. Образность — «элемент формы, тесно связанный с содержанием»¹⁷. Проблема образности является одним из важных объектов исследования стилистики, поэтому ее подробное рассмотрение не входит в нашу задачу. Отметим только, что образность является действенным эмоциональным средством, дающим мощный экспрессивный эффект.

Экспрессия может рассматриваться как основополагающий лексико-семантический параметр, служащий основанием при определении статуса лексико-семантической группы слов, называющих и выража-

¹⁵ Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. М., 1946, с. 106.

¹⁶ Riesel E. *Stilistik der Deutschen Sprache*. Н., 1963. S. 164.

¹⁷ Горбунов А. П. Заметки о значении слова и словесной образности.— Русский язык в школе. 1964, № 3, с. 88.

ющих эмоции человека (ЛСГ эмоций) как особой микросистемы в общей лексико-семантической системе языка. Особо важную роль при этом играет степень эмоциональной насыщенности, т. е. градуальная характеристика экспрессии, на основании которой члены ЛСГ эмоций могут различаться и оказываются связанными между собой отношениями синонимии, причем отношениями не случайными, ибо они отражают ту психо-физиологическую «шкалу» чувств, которая существует в реальной действительности и является, по сути, материальной точкой опоры ЛСГ эмоций.

Изложенные выше соображения позволяют сделать некоторые выводы:

1. Экспрессия представляет собой существенный языковой фактор в процессе объективации эмоций — одного из наиболее явно обнаруживающихся феноменов внутренней жизни человека.

2. Необходимо обязательное различие языковой и речевой экспрессии. Экспрессивность в языке — обозначение, название тех или иных эмоциональных состояний при помощи языковых средств. Экспрессивность в речи — выражение тех или иных чувств посредством языковых элементов в сочетании с интонацией, мимикой, жестом и другими экстралингвистическими элементами.

3. Экспрессия — явление семантическое, это — особый вид значения слова, выражающий не интеллектуальное содержание, а обобщенные формы эмоциональной и волевой реакции человека на окружающую его действительность.

4. Экспрессия, будучи явлением гетерогенным, требует комплексного подхода к себе с учетом ее составляющих — эмоциональности, оценочности, образности. При этом обязательна их четкая дифференциация. Это диктуется тем, что лингвисты, оперируя данными понятиями, подчас не всегда четко различают их, что в конечном счете сказывается на решении проблемы.

5. Как явление лингвистического порядка экспрессия может рассматриваться в качестве одного из ведущих языковых критериев при выделении ЛСГ эмоций как особой микросистемы из лексического инвентаря языка.

ТІЛ БАЙЛЫҒЫ – РУХАНИ ҚАЗЫНА*

Тілтанудың күрделі мәселелері көп-ақ. Солардың ішінде кейде мән бере бермейтін, бірақ бәріміздің де білуіміз қажет, ал тіл мамандары үшін міндетті күрделі мәселенің бірі — «тіл байлығы, сөз қазынасы деп нені айтамыз?» деген сауалға берілер жауап. Бұл мәселені әркім өзінше түсініп, оған байлам айтатын сияқты. «Толғауы тоқсан қызыл тіл» деп марапаттағанда біз көбінесе

---

* Бұл мақала «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында (1991 ж. № 7, 3—10-бб.) жарияланған.

тіліміздегі сөздердің санын, айтылатын ой-пікірімізді жан-жақты түсіндіруге қажетті сөздердің одан табылуын ескереміз. Бірақ ана тіліміздің қорында қанша сөз барлығын және оның қандай бұлақтардың қайнар көзінен нәр алып, толассыз толығып, байып отыратынын баршамыз біле бермейміз.

Сөз бен тіл, әдетте, синоним ретінде қолданылады. Бірақ тіл, әрине, ауқымы жағынан сөзден әлдеқайда кең ұғым. Қоғамдағы барша жанның қауымдаса өмір сүруіне қажетті қатынас құралы — тіл десек, сөз соның ең негізгі элементі болып саналады. Дегенмен тіл мен сөз «тіл байлығы», «сөз байлығы» деген ұғымдарға байланысты бірінің орнына бірі айтыла береді. Әрине, сөздік қоры жұтаң, белгілі себептермен дамымай кенжелеп қалған тілдер өмірде кездеседі. Ондай кемістік әсіресе бай тілдердің жанында ерекше көзге түседі.

Дегенмен «сөздің саны тіл байлығының кепілі бола ала ма?» деген сауал алдымыздан көлденеңдей береді. Егер «бай тіл», «орташа тіл», «кедей тіл» деген ұғым әрбір тілдегі сөздердің нақтылы санына байланысты айтылатын болса, онда бұл мәселені оңай шешуге болар еді. Бірақ тіл тәжірибесінде тілдің байлығы тек санмен ғана емес, сапамен де өлшенетіндігі белгілі, санның сапаға көшіп отыруы айқын байқалады. Сөз болып отырған қазақ тілін ондағы жеке-дара қолданылатын сөз санына қарай қарастырсақ, төмендегі жағдайды көреміз. Мәселен, 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» 66931 атау сөз, 24497 лексикаланған тұрақты тіркес қамтылыпты. Бұл екеуі 91428 лексикалық бірлік деген сөз. Ал бұлардың барлығы болып, осы сөздікте 103 мың мағыналық бірлікті сипаттап тұр. Өйткені бір сөздің бір емес, екі-үш мағынасы болуы мүмкін ғой. Сөздіктегі фразеологиялық тұрақты тіркестің саны 16 мың екен. Басқа сөздіктер бойынша деректер: I. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» (1976 ж.) 10 мыңдай фразеологизм қамтылыпты. «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» (1988 ж. соңғы басылымында) 35656 реестр сөз қамтылыпты. «Абай тілінің сөздігінде» (1968 ж.) 6 мыңдай реестр сөз болса, М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағында 20 мыңдай сөз қолданыс тапқан екен.

Әрине, тіл қорындағы жалпы сөз байлығы мен жеке сөз шеберлерінің өз шығармаларында қолданған сөздерді қатар қойып, теңестіріп, оларға бірі көп, бірі аз деп баға беруге болмайды. Өйткені сөз шеберінің сөз қорынан білгені мен көңіліне түйгені, жанында сақтағаны бір төбе де, сол байлықтан қажетіне қарай жаратқаны, шығармасында қолданғаны екінші төбе. Алайда бірде-бір көркем сөз шебері ана тілінің байлығын түгел меңгеріп, сарқа пайдаланған емес. Сондықтан тіл қазынасын анықтаудың бірден-бір объективті көзі — ол ғасырлар бойы қалыптасқан қарапайым халықтың жады. Қағазға түсіп хатталғаны бар, көңілде жүріп жатталғаны бар тіл байлығының ұлан-ғайыр қоры, міне, сонда сақталады. Ал біздің жоғарыда келтірген деректеріміз соның негізі ғана. Демек, аталмыш 10 томдық сөздіктің ол байлықты түгел қамтуы мүмкін емес. Дегенмен жер жүзіндегі ең бай тілдердің бірі деп жүрген орыс тілінің 17 томдық түсіндірме сөздігінде 150 мың-ақ реестр сөз бар екенін ескерсек, қазақ тілінің сөз байлығын айқындау

жолындағы алғашқы тәжірибесін нәтижесіз деп айтуға болмайды. Бұл мәселенің бір жағы.

Мәселенің екінші жағы тағы бар. Ол — сөз байлығын ғылыми тұрғыдан дұрыс анықтап, оның қайнар бұлақтарын аша білуде, сол байлықтың қыр-сырын сөздіктерде көрсете білуде.

Біздің елде қалыптасқан лексикографиялық дәстүр бойынша тіліміздегі сөздердің санын реестр (сөз тізбе) ретінде берілген лексеманың санымен ғана есептейміз. Бұлардың санатына, әдетте, түбір (есім, етістік, үстеу, т. б.) сөздермен қатар сол түбірлерден туындаған (екіден кейде оңға дейін көбейетін) түбірлес туынды тұлғалар да енеді. Реестр сөздер қатарында мағынасы күңгірттенген (мәселен, шаға: бала-шаға түрінде) сөздер де, лексикалық дублеттер (қораз-әтеш) мен фонетикалық варианттар (қазір, көзір) да, диалектизмдер мен қарапайым сөздер де, ғылыми терминдер де (спринтер, дизайнер) орын алуы мүмкін. Бірақ бұл лексикалық кате категориялардың бәрін бір сөздікпен қамту мүмкін емес. Олардың аз-кем қамтылуы түзілген (түсіндірме, екі тілдік, диалектологиялық, орфографиялық, т. б.) сөздіктердің алдына қойған мақсатқа байланысты. Егер әдеби тілдің сөздігі болса, әдеби тіл нормасын қалыптастыру мақсатына байланысты көнерген (архаизмдер мен кітаби) сөздерді де, диалектизмдерді де толық кіргізе алмайды. Әдетте, түсіндірме сөздіктерде тілдегі байырғы сөздерге көбірек көңіл бөлініп, ғылыми терминологияға көп орын берілмейді.

Қысқасы, тіл байлығын түгел қамтитын сөздіктің болмағанын айтқымыз келеді. Демек, қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі өзінің алдына қойған мақсаты бойынша түгел қамтуға кепілдік бере алмайды. Бұл сөздіктегі 103 мың мағыналық единица қазақ тілі байлығының бір парағы ғана. Оған еңбеген сөздер әлі де көп. Сондықтан да сөздік жарық көргеннен кейін жиі айтылып жүрген «тіл байлығымыз түгел қамтылмады» деген әңгіме әбден орынды. Түгел қамтудың жолы бар ма?

Бұл сауалға жауап беруден бұрын екі түрлі лингвистикалық мәселенің басын аша кеткен жөн. Біріншіден, кез келген тілдің сөз байлығын, сөздік қорын түгел де толық көрсету алыстағы армандай қиын дүние, тіпті ол мүмкін емес. Өйткені тіл байлығы шегі жоқ теңіздей мол дүние. Ол күн санап жаңарып, толығып, жаңаланып отыратын организм іспетті. Екіншіден, тіл қазынасын түгел қамтуға мүмкіншілік беретін әмбебап лексикографиялық сөздік түркітануда әлі дүниеге келген жоқ. Бүгінгі таңда сөз қазынасын түгел болмаса да біршама толық қамтуға мүмкіншілік беретін жол біреу-ақ: салалық сөздіктер жасау. Мәселен, жалпы халықтық тіл байлығының бір саласы — жергілікті тіл ерекшеліктері. Олардың көбі әдеби тілде баламасы жоқ, жарыса қолданылатын, ал күндердің күнінде дербестікке ие болу мүмкіншілігіне ие жүздеген, тіпті мыңдаған тамаша элементтер. Бұларды тіл қорынан шығарып тастауға ешкімнің құқы жоқ. Оны істеу күнә. Ал осы байлықты тек арнайы диалектологиялық сөздік қана қамти алады. Жасалып жатқан 3 томдық сөздік Қазақстан жеріндегі тіл ерекшеліктерін біршама саралап, жүйелеп берсе де, одан тыс жерлерде (Қытай, Моңғолия, Ауғанстан, Түркия, Өзбекстан, Ресей жерінде жасайтын 3 миллиондай қазақтар тіліндегі

ерекшеліктерді түгел камтыды деп айту қиын. Ал бұл болса, әдеби тілімізді байытып отыратын таусылмас қайнар бұлақтың бірі. Диалектологтарымыз қанша жыл ұдайы зерттеп келе жатса да, біз әлі күнге дейін қазақ тіліндегі диалектизмдердің жалпы санын дәл айтып, саралап бере алмаймыз және ол мүмкін де емес. Зерттеген сайын жалпыхалықтық тіл байлығының көзі ашыла беретіндігін көріп отырмыз. Жергілікті ерекшеліктердің көбісі сол өлкедегі елдің өмір тіршілігіне, кәсібiне, өзіндік салт-дәстүріне байланысты. Жүйесін тауып пайдалана білсек, олар да өз асылымыз.

Тіл байлығымыздың үлкен бір саласы — ғылыми-техникалық терминдер, бірақ олар қолданысы жағынан біршама шектелген. Қазақ тіліндегі терминологиялық сөздіктердің тізімін алып көрсек, тек Қазан революциясынан кейінгі кезеңде шыққандары 80-нен асады. Осы сөздіктерде қамтылған салалық терминдердің жалпы саны, орыс және интернационалдық терминдер мен қазақ тілі негізінде жасалған терминдерді қоса есептегенде, бүгінгі таңда қазақ тілінің байлығы, яғни төл сөздерінің санынан асып бара жатыр, термин атаулының саны төлтума өз сөздерімізден көп. Бұл нені көрсетеді? Жер бетінде ауыс-түйісі жоқ тіл кездеспейді. Бірақ заңды түрдегі ауыс-түйістің де белгілі шегі болады. Қай тілде де басқа тілдерден енген ауыс-түйістердің 15—20 проценттен аспағаны жөн. Егер басқа тіл сөздері бұл мөлшерден көбейе бастаса, онда өз тіліміздің табиғатына, табиғи түрде дамуына нұқсан келгені келген. Өйткені әр тілдің өзіндік (фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, семантикалық) даму заңы бар және ол заң түгел сақталғанда ғана тіл өз қасиетін сақтап қалады. Ал сыртқы әсер күшейген сайын тіл өз еркінен айырыла береді. Бұл, әрине, өз алдына қаралатын жеке мәселе. Дегенмен тілімізге күн сайын, апта сайын жүздеп, мыңдап еніп жатқан термин-атауларға тіліміз, оның сөздік қоры бейтарап қала алмайды. Оларды біз қабылдауымыз керек және тіл байлығына айналдыру үшін өз тіліміздің ішкі заңына бойсұндыра, оған үйлестіре қабылдауымыз керек. Сонда ғана шеттен енген ауыс-түйістер тілімізге етене сіңісіп, өз сөзіміздей болып кетеді. Бүгінгі таңда тіліміз атау — термин есебінен байымай тұрмайды. Ол процестің жолын бөгеу мүмкін емес. Бірақ ғылым-білімнің 60 шақты саласы бойынша жасалып жатқан терминологиялық лексиканы өз бетімен жіберу деген сөз — тілді ұлттық қасиеттен жүрдай етумен парапар.

Сондықтан бұл тығырықтан шығудың екі-ақ жолы бар сияқты. Оның біреуі жаңа терминдерді жасауда сонау 30-жылдары қабылданған принциптің алғышартын, яғни қазақ тілінің өз мүмкіншілігін сарқа пайдалану мүмкіндігіне қарай өз сөзімізбен беру деген дұрыс талабын бірізділікпен, ерекше білгірлікпен асыру болса, екіншісі қабылдаған орыс-интернационалдық терминдерді (мұнда да мүмкін болғанынша) өз тіліміздің ішкі заңына бойсұндыра алу.

Өткен жетпіс жылдан бері бұл талапты іске асыру тұрмақ, айтудан қорқып, жұрттың құлағына «терминдерді өз тіліміздің негізінде қалыптастырайық», «орыс тілінің нормасында емес, өз тіліміздің заңына үйлестіріп алайық» деген ұсыныс, әрине, түрпідей тиюі де, шошытып жіберуі де мүмкін. Бірақ санамызға салып қарасақ, жер

жүзінде бірде-бір тіл (өзіміз сияқты туыстас тілдерді есептегенде), соның ішінде орыс тілінің өзі де, шеттен қабылдап жатқан мындаған сөздерді өз табиғатына ылайықтап алады. Ал қазақ тілінде болса бұл жөніндегі заң екі ұдай: «төңкеріске дейінгі» (кереует, самаурын, кәмпит, жәрмеңке, жәшік, пошта, т. б.) және «төңкерістен кейінгі» (пролетариат, космонавт, штамп, кооператив, концепция, принцип, т. б.) болып, өз тілімізге өзіміз зорлық жасап отырмыз. «Бұл мәселе біздің тақырыпқа тікелей қатысты емес» деп дау айтуға да болады. Бірақ әңгіме тілімізге бүгінде мыңдап еніп жатқан және ғылым-білімнің әр саласында қолданыс тауып отырған атау-терминдер жайында болғандықтан, олардың орнықты да тіл табиғатына етене жақын болғанын талап ету заңды сияқты.

Терминология саласында өз тіліміздің байлығын сарқа пайдаланудың орнына (ондай принцип бар ғой) көбіне өзге тілдің дайын тұрған элементін бас ауыртпай ала салуға, әр түрлі себеп іздеп, «шығармашылықтың» жолына түскеніміз әсіресе кейінгі 40—50 жыл. Жиырмасыншы, отызыншы жылдары жағдай басқашалау болды. Ахмет Байтұрсыновтың әсіресе тіл, әдебиет саласындағы жаңашыл бастамасы мен өміршің үлгісі осының дәлелі болса керек. Бірақ сол кезде-ақ тіл дамуын өз «мүддесіне» сай бағдарлап отырған идеология бұл сияқты «үлгіге» ерекше мән берді. Сондықтан да болар, Голощекин Ахмет Байтұрсыновтың терминдегі жаңалығы үшін сынап келіп, кезінде былай деген екен: «Только в одной книге этот ученый употребляет 5 тысяч национальных терминов, даже заменил «интернационализм»,— деп айыптапты. Сондықтан да болар, бұл бастама Ахаңнан кейін жалғасын таба алмады, бірақ оның қазақ тілінің өз табиғатынан жаратқан әрі түсінікті, әрі елге етене жатқан аталмыш терминдердің бәрі (бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, есімдік, етістік, үстеу, шылау, т. б.) күні бүгінге дейін қолданылып, кез келген сөздіктің төрінен орын алып келеді. Ғылыми терминдер де тіл байлығы екенін осыдан айқын көруге болады. Айта кету керек: тіл саясатындағы кейінгі уақытта жүз берген жаңа бетбұрыстарға байланысты терминология саласында аталмыш принциптің жаңғыра бастауы байқалады: ертеде әрі асығыс, әрі замана ағымына қарай балама іздеп әуре болмай-ақ алына салынған көптеген термин атаулар тіл тәжірибесінде Қазмемтерминкомның талқылап, бекітуін күтпей-ақ, газет-журнал беттерінде қолданыла бастады. Әдетте, мұндай жағдай теорияның практикадан кешеуілдеп кейін қалуынан болады. Дегенмен бұл процесті бетімен жіберіп, орыс-интернационалдық атауларды бей-берекет өзгерте беруге болмайды. Бұлардың бәрі (календарь — *күнпарақ*, сувенир — *кәдесый*, забор, ограда — *жан тақтай*, юбилей — *мерейтой* т. б. жүздеген сөз, терминдер) міндетті түрде қаралып, заңдастырылуға тиісті.

Тіл байлығының тағы бір қайнар бұлағы — «жаңа сөз» жасау, сөздерді жаңа мағынада қолдану. Бұл тәсіл — тіл байытудың ең бір құнарлы да қуатты көзі. Жаңды организмдегі миллиондап өліп, миллиондап жаңаланып жататын клеткалар секілді тіл де дәл осындай дамылсыз жаңаруда күй кешеді. Бірақ тілдің бір ерекшелігі — шын мағынасындағы «жаңа сөздің» жасалуы тіл қорында кездесетін құбылыс. Мәселен, мен өз басым кейінгі 100 жыл ішінде, айталық, қазақ

тілінде дүниеге келген, өте сирек, бұрын-соңды болмаған «су жаңа» төл түбірді атай алмаймын. Өйткені ол болмыста жоқ. Қазақ тіліндегі бір жарым мыңдай бір буынды төл түбір сөздеріміздің төркіні тым алыста, мыңдаған жылдар қойнауында жатыр. Ал сіздер мен біздердің күнде айтып жүрген «жаңа сөздеріміз» шын мәнісіндегі жаңа сөздер емес, тіліміздегі байырғы түбірлерден сөз жасау модельдері негізінде пайда болған туынды дүниелер. Олар дүниеге тіл қажеттігін өтеу үшін келген, оларды біз өзіміз тілімізде әбден қалыптасқан дәстүрлі тәсілдер арқылы жасадық. Түбір ескі, тәсіл ескі, бірақ сөз жаңа, өйткені ол жаңа ұғым, мағынаға ие болды. Демек, сөз өмірі, оның ұзақ, қысқа болуы, сайып келгенде, мағынаның тұрақты, тұрақсыз болуына, болмыста қолданылуына байланысты. Тіл қорының осылайша жаңалануы оның ішкі даму заңына байланысты. Бірақ оны ылғи әрекетке келтіріп отыратын қозғаушы күш қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени жағдайлар, яғни күн сайын туындап жатқан жаңа ұғым, жаңа зат, құбылыстарды игеру қажеттілігі. Мінекей, осыған байланысты жаңа сөздер мен жаңа қолданыстарды өз мезгілінде қаттап қағазға түсіріп, жүйелеп арнайы сөздіктер жасау дәстүрге айнала басталды. Бұл дәстүрді біз ең алғаш Түркия ғалымдарынан көрген едік. Олар осындай тілдің іштей жаңғырып, толысып, кемелденуіне байланысты пайда болған жаңа сөздер мен сөз қолданыстарын көп жылдар бойы том-том жинақ етіп шығарып келеді. Кейінгі он жылдан бері бұл дәстүрді біз орыс тілінен де көріп отырмыз. Осы бір ізгі үрдісті 1985 жылдан бері Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты да (тіл мәдениеті бөлімінің бастығы проф. Р. Ғ. Сыздықованың жетекшілігімен) жалғастырып келеді. Қазір «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» деп аталатын жинақтың үшінші басылымы баспаға дайындалуда. Бұл жинаққа енген сөздер мен сөз тіркестерін ресми қабылданған дайын атау-термин деп қарауға болмайды. Ол тілдегі жанды процестің бүгінгі таңдағы бір көрінісі. Ондағы қолданыстардың біразы тілімізде солай қалыптасып, сөз байлығын толықтырса, енді бір тобы тіл талабынан шыға алмай, күндердің күнінде өзінен-өзі-ақ қолданыстан қалып қоюы мүмкін. Демек, бұл қолданыстарды «сөз сынағы» деп атауға да болады.

Егер біз сөз байлығын сөз санымен ғана емес, сол сөздердің беретін мағына ауқымына, мағыналық реңктердің алуандығына, көп мағыналығына қарап анықтайтын болсақ, күн сайын, апта сайын туындап жатқан осы қолданыстарды да ұқыптап жинап, ескеріп отырғанымыз жөн. Жоғарыда сөз болған 10 томдық түсіндірме сөздікке бұл тәрізді «өтпелі» құбылыс қамтылмаған және ол заңды да. Өйткені сөздікке сөз атаулының бәрін бірдей енгізуге болмайды, ол сөздіктің мақсатына байланысты екенін жоғарыда айтқанбыз. Бүгінгі таңдағы қазақ тілі байлығын түгел болмаса да, молынан қамтыған еңбек — осы сөздік. Ол туралы айтылып жатқан сын пікірлердің көбі орынды да. Осыған орай «Егеменді Қазақстан» газеті жазушы-журналист Балғабек Қыдырбекұлының «Түгел сөздің түбі бір» деген мақаласын жариялады. Автордың сөздікке қоятын міні — оның тіліміздегі сөз байлығын түгел қамти алмағандығы. Ол пікірмен келісуге болады, бірақ, тағы қайталап айтамыз, не көп

тілімізде сөз көп және олар тілдік қорымызда ғасырлар бойы сары майдай сақталып келсе де, тілдің бүгінгі «тіршілігіне» қажетті, «жанды денесіне» сай бола бермейді. Осыған орай ел арасында, ақын-жазушылар мұрасында, халық ауыз әдебиетінде сақталған (олардың біразын Б. Қыдырбекұлы келтірген) бүгінде сирек қолданылатын, мағына-тұлғасы күнгірттенген, көнерген сөздердің (олардың қатарына тарихи, кітаби, кәсіби, діни, т. б. архаизмдер жатады) арнайы сөздігін шығару тілші-мамандардың алдында тұрған парызы деп білеміз.

«Сөз байлығын түгел қамту» деген мәселені шешудің басқалардан оңайлау жолы — «қалып қойған» дүниемізді түгел қамтитын 10 томға қосымша 1-2 томдық (материалға байланысты) түсіндірме сөздікті қолға алып, жақын жылдарда шығару. Көне сөздерді былай қойғанда, тіпті қолданыста жүрген біршама сөздердің де түсіндірме сөздіктен табылмауы, шынын айту керек, сөздікке негіз болатын материал жинауда, оны сұрыптауда, жүйеге салуда өз кезінде кемшіліктің көп болғандығына байланысты. Тіл қазынасындағы сөз маржанын теру сияқты жауапты іс 3 тиын үшін карточка (парақша) жазушылардың деңгейінде қалып қойғандығын мойындауымыз керек. Ал өз бетінше ізденіп, қазақ тілінің байлығын жүйе-жүйесімен барлық бұлақтардан, көздерден іздеген сөздікшілеріміз көп бола қойған жоқ. Бірақ тілші қауымы жалпы қазақ тілінің байлығын білмей, зерттемей отырған жоқ. Олардың бір кемшілігі — бұл байлықты «терінің өзі илеген пұшпағындай» бөліп алып, сала-сала бойынша (диалектология, терминология, этнолингвистика, тіл мәдениеті, ономастика, т. б.) зерттеп басы бірікпей, сөз байлығын толық қамтитын тұтас та күрделі еңбек төңірегінде тоқайласа алмай жүруінде. Осыған орай Тіл білімі институты өзінің жаңа бағдарламасында тіл байлығымызды түгел қамтып көрсетудің, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдырудың шараларын белгілеп отыр. Ондай игілікті де күрделі істі техниканың жәрдемісіз орындау мүмкін емес екендігін де түсіне бастадық. Институт картотекасында жиналған 5 миллиондай карточка-цитатаны қайтадан сұрыптап, бар-жоғымызды есепке алуымыз керек болып тұр. Өйткені жиналғанның бәрі асыл емес және әр карточка бір сөз емес қой. Демек, олардың қажеттісін сұрыптап алып, компьютер жадына жазып сақтауымыз керек. Сонымен қатар картотеканы толықтыра түсуді мақсат етіп отырмыз. Қазақ халқының рухани мұрасы — сөз байлығы десек, ол барлық байлығымыздың ішіндегі қымбаты да асылы, оның толық қамтылып, бір жерде топталуы — бүгінгі таңның міндеті болса керек.

Жоғарыда біз «тіл байлығын» жалпы түрде ғана сөз еттік. Тіл байлығын — сөз байлығы деп түсінудің бір карағанда дұрыс екенін мойындасақ та, оның бұл байлықты анықтауда бірден-бір критерий (өлшем) бола алмайтындығын да ескерткен едік. Осыған орай біз тіл қазынасына, сөз байлығына адамзат қоғамындағы, табиғаттағы өзіміз танып, біліп, анықтап, айқындап болған заттар мен құбылыстарға қатысты пайда болған сөз бен сөз тіркестерінің білдіретін ұғымдары мен мағыналары жайында да ескерткен едік. Шынында да, сөздер мен олардың білдіріп тұрған ұғым-мағыналары сан жағынан бірдей емес. Біріншісіне карағанда екіншісі екі есе, тіпті үш есе көп. Ал

сол ұғым мен мағынаны жеке сөздер ғана емес, сөз тіркестері де бере алатындығын ескерсек, тілдің сандық сипатынан сапалық сипаты он есе арта түсетінін мойындауымыз керек. Жалпақ тілмен айтқанда: тіл қорында, айталық, 100 мың жеке-дара сөз бар десек, оның мағыналық, мазмұндық ауқымы үш парапар. Өйткені сөз табиғатына көп мағыналық тән екенін жоғарыда ескерттік. Ал тіліміздегі сөз тіркестерінің (оларға жай тіркес, лексикаланған тіркес, тұрақты тіркес, идиомдар, кіші жанрға тән жұмбақ, нақыл сөз, мақал-мәтелдердің бәрі кіреді) әрқайсысы белгілі ұғым беретін мағыналық единицалар санатына жатады. Олардың беретін ұғымы, әрине, сөздерге қарағанда әлдеқайда күрделі, ауқымды, астарлы, бейнелі. Мысалы, *қой көз, бота көз, жылқы мінез*, т. б. осы сияқты тіркестердегі *қой, бота, жылқы* деген сөздер өздерінің лексикалық мағынасынан әлдеқашан «*қол үзіп, жақсы адам, жаман кісі, биік жігіт, сұлу қыз*» сияқты тіркестердегі *жақсы, жаман, биік, сұлу* деген анықтамалар қатарында жаңа қызмет атқарып тұр. Жылқы мінез тіркесі мағынасының күрделі болуы оның астарында жай ұғым емес, халықтың өмір-тіршілік болмысына тікелей қатысты ұғым, дүниетаным, этнолингвистикалық түсінік жатыр. Жылқы мінез адамның қандай болатынын түсіндіру үшін алдымен жылқы малына тән жақсы мінез-қасиеттерді білу қажет. Дәл осындай т. б. тіркестер тілімізде мың-мыңдап (есебін ешкім шығарған жоқ) кездеседі. Олар жеке сөздерден шамамен жүз есе артық деп жобалаймыз.

Демек, тіл байлығымыздың жалпы потенциалы өте жоғары. Оны жеке сөз санымен емес, сапа, мазмұн безбенімен өлшегенде, ол шамамен 1 миллиондай мағыналық единицаға (бірлікке) жетеді деп ойлаймыз. Мәселен, бір ғана *құлақ* деген сөздің мағынасынан жүздеген туынды түбір, сөз тіркестері, фразеологизм, мақал-мәтел өрбиді екен: *ақпа құлақ, кәрі құлақ, қалқан құлақ, құйма құлақ, сақ құлақ, салпаң құлақ, саңырау құлақ, шой құлақ, құлақ қағыс, құлағы түрік, құлақ кесті құл, құлақтан семіру, құлағына құю, құлағының құрышын қандыру, естіген құлақта айып жоқ, құлақ естігенді көз көреді*, т. б. Сөз байлығын көрсететін сөздіктерімізде санау өлшемі — реестр сөз ретінде тек құлақ сөзі тұрады да, қалған оған қатынасты жүздеген тіркестердің біразы реті келсе, сол сөздік статясы ішінде бытырап жүреді де, енді біразы оған енбей, тіл байлығы ретінде көрінбей қалады.

Міне, тіл байлығын айқара ашып көрсете алмай жүрген дертіміздің бір сыры осы бір тар тұсау лексикографиялық дәстүрге байланысты болса керек. Бұл шеңберден шығудың жолы да бар сияқты. Мәселен, Шынжаң ұйғырларының шығарып жатқан (I томы жарық көрді) ұйғыр тілінің үш томдық түсіндірме сөздігінде реестр (сөз тізбегі) ретінде жеке сөздермен қатар жүздеген-мыңдаған сөз тіркестері де беріліпті. Дәл осы тәсіл барлық түркі тілдерінде қолдау табуы керек. Өйткені тілдің негізгі байлығы жеке сөздерде ғана емес, одан он есе артық сөз тіркестерінде шоғырланған. Оларды өз мағына-мәнімен даралап, саралап көрсетпесек, тіл байлығын толық қамтыдық деп айтуға болмайды.

Демек, тіл байлығының тағы бір қайнар көзі неше алуан сөз тіркестері болып саналады. Олар да сөз сияқты дамылсыз өзгеріп,

мағына жағынан жаңғырып, сан жағынан өсіп, көбейіп, толығып отырады. «Сөз тіркесі» деген түркітанудағы көзқараста қалыптасып қалған қасандық байқалады. Оған көбінесе қолданысы тұрақты, мағынасы ауыс фразеологиялық тіркестерді жатқызады. Ал, шынында, екі, үш, төрт, бес, тіпті одан да көп элементтен тұратын, бір-бірімен үйлесіп, біртұтас мағынаны немесе күрделі ұғымды, тіпті бір пара ой-тұжырымды, немесе оның бір көрінісін білдіретін тіркелімдердің бәрі, сайып келгенде, мағыналық единица болып саналады. Олардың біреулері қолданыста еркін болса, енді біреулері қолданыс барысында тұрақтанады, біреулері ажырамас біртұтас бірлікке айналса, тағы біреулері бейне, образ төңірегінде қалыптасқан клише, штамп түрінде кездеседі. Ал түптеп келгенде, олардың барлығының да табиғаты бір, белгілі бір ұғым, түсінік, мән-мағына төңірегінде шоғырлану арқасында қалыптасқан мағыналық единицалар. Олардың кейбіреулерін «мынау тұрақты», «мынау тұрақсыз» деп ажырату да оңай емес. Өйткені мұнда да жанды процесс, даму, қалыптасу, өзгеру байқалады: о баста пайда болған еркін сөз тіркесі (айталық, *аузы кую*) мағыналық жағынан дами келе тұрақты сөз тіркесіне (*аузы кую* — бір нәрседен опық жеу) айналса, ол өз ретінде мақал не мәтелге айналуы мүмкін (*аузы күйген үріп ішеді*). Дамудың бұл бір көрінісі.

Бұдан шығатын қорытынды: а) сөз тіркестерін де дербес мағыналы лексикалық бірлік (единица) деп тану қажет және ә) оларды сөз байлығын сөздіктерде реестр (тізбе қатар) ретінде беріп, тіліміздің мазмұндық, сапалық потенциясын көрсете білуіміз керек.

Осыған орай фразеологизмдер мен паремиологияны бұрынғыдай арнайы жинақтарда емес, түсіндірме, екі тілді сөздіктерде берудің тәсілдерін ойластырған жөн. Оларды бірінші сөз алфавитімен де немесе өзекті сөз (стержневое слово) бойынша ұя-ұяға бөліп орналастыруға да болатын сияқты. Қайткен күнде де, тіліміздегі 40 мыңдай фразеологизм мен 50 мыңнан артық мақал-мәтелдеріміз сөздіктерде топталатын тіл байлығымыздың сыртында қалмауы керек.

Тағы бір ескерте кететін жағдай, лексикалық единицалардың саннан сапаға көшу процесін терең түсініп, сөздіктерде дұрыс көрсете білуге байланысты. Бұл процесс көбінесе тілдің ішкі даму заңдылығына, атап айтқанда, мағынаның сөз төңірегіне шоғырлануы мен өзара жіктелеуіне, ыдырауына байланысты. Мәселен, тіліміздегі синоним (мағыналас) сөздер категориясын алайық. Бір білгіштер бір мағынаны қайталап тұрған басы артық сөздердің қажеті жоқ деп даурығады. Ал біле білсек, тілде бірде-бір басы артық сөз жоқ. Кейде абсолютті синоним кездесуі мүмкін, бірақ бірде-бір синоним бірін-бірі абсолютті түрде қайталамайды. Синоним қатарындағы екіден он-он беске дейін кездесетін мағыналас сөздер қайткен күнде де бір-бірінен аз да болса да бір мағыналық реңкімен ерекшеленіп тұрады, олардың бірін-бірі ауыстыратын реттері болады, бірақ барлық уақытта, түрлі сөз қолданыстарда өзара дәл мағыналас бола бермейді.

Мұндай мағыналас сөздерді сөздіктерде беру керек те, мағынасын дұрыс аша білуіміз керек. Бұл мәселе біздің ауылда біршама дұрыс шешілген сияқты. Осы күнге дейін дұрыс шешімін таба алмай келе жатқан мәселе басқа — көп мағыналы сөздер мен омонимдердің

аражігін айыра білуге байланысты. Бұл лексикография тәсілін ғана емес, терең лингвистикалық білім мен білгірлікті де талап ететін күрделі мәселе. Мағына дамуы, әдетте, көп мағыналыққа апарады. Бірақ сол мағыналарды тұйықтайтын шеңбер бар да, одан шығып кететін өріс тағы бар. Сөздік жасаушылардың осы заңдылықты тап басып, көп мағыналы сөздерден омонимдерді ажырата білуінде көп мән бар. Мәселен, *айтыс*, *жарыс*, *сайлау* — үстеме мағынаға ие болған сөздер ретінде сөздіктерде бір реестр ішінде қаралады. Ал дәл осы сияқты тағы бір сөздер, мәселен, *ай* (аспан денесі), *ай* (календарлық ұғым); *күн* (аспан денесі), *күн* (календарлық ұғым) екі сөз, яғни омоним ретінде қаралады. Мұны қалай түсінуге болады? Шынында да, кез келген тілде осындай мағыналық даму нәтижесінде бір сөздің жарылып, мағыналары бір-бірінен мүлдем алшақтап, омонимге айналып кететіндері болады. Оны орысша «разошедшие омонимы» деп атайды. Оған мәселен, қазақ тіліндегі *жақ* (адамның жағы), *жақ* (кимешектің жағы), *ауыздық* (жүгеннің ауыздығы), *ауыздық* (екі езуге шығатын жара), *жабағы* (тай), *жабағы* (жүн), *бауыр* (дене мүшесі), *бауыр* (туыс адам), *тіл* (дене мүшесі), *тіл* (қатынас құралы), т. б. сөздерді жатқызуға болатын сияқты. Бірақ оған қандай теориялық негіз бар? Осындай қажетті зерттеудің жоқтығынан біздің лексикографиялық еңбектерімізде көптеген кемшіліктер кездесіп жүр. Мәселен, дұрыс шешілмеуі тек сөз мағыналарын анықтауда ғана емес, сонымен бірге сөз қорымыздың мазмұны, мағыналық единицалардың саны, сапасы, даму жолының дұрыс айқындалмауына да байланысты. Арасы алшақ кеткен сөздер фонетикалық варианттардан да табылады: өкімет — үкімет, ғылым — ілім, кәде — қағида, т. б.

Егер біз тіл байлығымызды тек сөз санымен ғана бағамдайтын болсақ, сонда гомогенді, гетерогенді омонимдер мен синонимдерге, лексикалық дублеттер мен фонетикалық варианттарға қатысты сөз қорының мазмұны түгел ашылмай қалуы ықтимал.

«Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні»: а) «қазақ тілі түркі тілдердің ішіндегі ең бай тілдердің бірі» деп қалыптасқан пікірді нақтылы тілдік деректермен дәлелдеу керек; ә) ол үшін қазақ тілінің байлығын күн санап туындап, сәтті де сәтсіз жасалып жатқан терминологиялық лексикадан емес, әлі күнге дейін қазына сандығын айқара ашып, өз мүмкіншілігін толық пайдалана алмай келген байырғы сөздік қорымыздан іздегеніміз жөн; б) сөз байлығымыздың нәр алып, сусындап отыратын жоғарыда аталған кайнар бұлақтарының көзін ашып, толық пайдалану керек; в) сөз байлығын тек сөз санымен ғана өлшемей, сөздер мен сөз тіркестерінің мағына санымен, рухани қазына болып ғасырлар бойы қалыптасқан мазмұн сапасымен өлшеген абзал; г) сөз қорының кайнар көздерін ашып қана қою аз, ондағы барымызды берекелі етіп көрсете білуіміз де керек; осыған орай лексикологиялық, лексикографиялық жұмыстардың көпжылдық тәжірибесін ескере отырып, тіл байлығын толық та жан-жақты қамтитын жаңа да тиімді тәсілдерді қарастыру керек, тезаурус, идеографиялық, этнолингвистикалық сөздіктер жасауға кірісетін уақыт жеткен сияқты.

Тіл байлығы — халықтың рухани қазынасы, тарихтың куәсі, өмірдің айнасы.

III. ОНОМАСТИКА

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ОНОМАСТИКИ*

Ономастика, зародившаяся на стыке ряда наук (лингвистики, истории, этнографии и географии), представляет собой совокупность ряда самостоятельных секторов, имеющих вполне конкретные объекты исследования: топонимика, изучающая географические названия; антропонимика — личные имена, отчества, фамилии людей; этнонимика — названия этнических образований (народов, родов, племен); астронимика и космонимика — названия небесных тел, светил и созвездий; зоонимика — клички домашних животных; теонимика — имена божеств, духов и мифических субъектов; фитонимика — названия растений и т. д.

Как видно, ономастические объекты и материалы содержат немало интересных данных различного характера, позволяющих специалистам соответствующих областей науки извлечь весьма ценные сведения о гражданской и этнической истории конкретного народа, его языке и литературе, истории его духовной и материальной культуры, географической среде и природных условиях и т. д.

Ономастика тесно связана с исторической и географической науками, литературоведением, а также с наукой о Земле и Вселенной. Историки, этнографы, нумизматы, литераторы и географы часто обращаются к данным ономастики при изучении культуры прошлого, обычаев и традиций народа, его верований и обрядов, по ним сверяют и определяют хронологические даты памятников материальной культуры и т. д.

Данные историко-этнографических, археологических находок могут оказаться ценным источником при разгадке тайн и расшифровке надписей древних эпиграфических памятников, уяснении значений этмонимов, топонимов, антропонимов, космонимов, теонимов и различных ономастических понятий и изображений на стеллах, надмогильных сооружениях, археологических объектах, монетах и других предметах. Немаловажный интерес для литературоведов представляют древние антропонимы и топонимы, в которых находят отражение не только народная мифология, астрология, но и образы эпических, фольклорных героев, география исторических событий, мотивы различных легенд и сказаний.

Ономастические материалы, особенно топонимы, издавна привлекали и привлекают внимание археологов, геологов, для которых они являются верными ориентирами подземных тайн. Между тем ономастика, опирающаяся на данные смежных наук, остается лингвистической дисциплиной и выдвигает перед специалистами-языковедами ряд проблем, подлежащих решению с экстралингвистических, этнолингвистических и социоллингвистических позиций.

---

* Статья написана в соавторстве с Т. Д. Джанузаковым и опубликована в журнале «Вестник АН КазССР». 1983, № 1, с. 44—49.

Становление и развитие ономастической науки в тюркологии вообще, и в казахском языкознании в частности, относятся в основном к советскому периоду. Однако, несмотря на достигнутые успехи, она нуждается в дальнейшем развитии и совершенствовании на базе конкретных тюркских языков. Именно поэтому III Всесоюзная тюркологическая конференция, проходившая в 1980 г. в г. Ташкенте, отметила необходимость «совершенствования методов изучения лексики и ономастики тюркских языков и их этимологии»¹, а также уделила большое внимание исследованиям по проблемам ономастики в широком этнокультурно-историческом аспекте².

Изучение ономастической проблемы казахского языка в плане истории языка и этноса, лексико-семантической классификации, взаимодействия ономастикона с апеллятивной лексикой, диалектологией, а также этнографией и географией в целом определит ономастику как новое направление в современном казахском языкознании. Ономастика казахского языка до 50-х годов нашего столетия не была предметом специального научного исследования, хотя различными аспектами этой проблемы ученые интересовались значительно раньше. Уже во второй половине XIX в. появились первые публикации и сведения о собственных именах, географических и этнических названиях казахов с комментариями и толкованиями в трудах П. П. Семенова-Тянь-Шанского, Н. А. Северцова, И. В. Мушкетова, В. В. Радлова, Ч. Ч. Валиханова, С. У. Ремезова, А. Л. Левшина, П. И. Рычкова, А. Е. Алекторова, Н. А. Аристова, П. С. Палласа, Г. Н. Потанина, А. Н. Харузина. Труды этих ученых не были целенаправленными ономастическими исследованиями, тем не менее содержали весьма ценные материалы о казахской ономастике, без которых вряд ли можно представить становление и успешное развитие этой интересной отрасли казахского языкознания.

Содержание и методика ономастических исследований в Казахстане послеоктябрьского периода характеризуются уже проявлением большого интереса к изучению ономастического материала родного языка как со стороны лингвистов, так и этнографов, географов. Повышаются требования к улучшению качества и методики исследований ее актуальных вопросов. Уже в 30—40-х годах появляются статьи Х. К. Жубанова, С. А. Аманжолова, С. Алиева, А. В. Маракуева, Н. Баяндина, в которых рассматриваются конкретные вопросы, изучаются личные имена казахов и географические названия Казахстана³. Х. К. Жубанов в своей работе «Из истории порядка

¹ Резолюция III Всесоюзной тюркологической конференции.— Сов. тюркология, 1981, № 1, с. 101.

² См.: Баскаков Н. А., Гаджиева Н. З., Кузнецов П. И., Соколов С. А. Теоретические проблемы и вопросы по тюркскому языкознанию, рекомендуемые для докторских и кандидатских диссертаций.— Сов. тюркология, 1981, № 2, с. 36.

³ См.: Жубанов Х. К. Из истории порядка слов в казахском предложении.— В кн.: Исследования по казахскому языку, 1936, вып. 1; Алиев С. Географические названия Казахстана.— География в школе, 1939, № 4, с. 38—39; Аманжолов С. Географические названия.— Пионер, 1941, № 3; Баяндин Н. О некоторых географических названиях Восточного и Центрального Казахстана.— Вестник АН КазССР, 1949, № 4; Маракуев А. В. Краткий очерк топонимики как географической дисциплины.— Ученые записки КазГУ, 1954, т. 18, вып. 2.

слов в казахском предложении» (1936 г.) научно доказал сохранность древнего порядка слов в сложносоставных личных именах типа *Айсулу, Кунсулу, Айжарык, Кыз-Жибек* и т. д., отличающегося от современного порядка слов. Ученый еще тогда заметил, что «синтаксис сложных личных имен имеет все основания быть предметом специальной диссертации, так как по слоям, отлагавшимся в этих образованиях, представляется возможность прочитать значительное число страниц неписаной истории грамматического развития языка»⁴.

Систематическое изучение казахской топонимии и антропонимии началось только в последние годы. Первый исследователь топонимии Казахстана Г. К. Конкашпаев в своих работах попытался определить пути возникновения и становления народной географической терминологии, выявить топонимы иноязычного происхождения и установить общие закономерности тюркоязычной географической терминологии⁵.

Начало изучению антропонимов и топонимов Казахстана в лингвистическом плане было положено А. Абдрахмановым, Т. Джанузаковым, В. Н. Поповой, Е. К. Койчубаевым, О. А. Султаньяевым. Так, А. Абдрахмановым выпущена монография по казахской топонимике⁶, где впервые подвергается анализу более 800 топонимических названий и объектов, в том числе топонимов, образованных на основе этнонимов (названия родов и племен), антропонимов (имена и фамилии), а также выявлены словообразовательные модели, изучены вопросы правописания и транскрипции топонимов Казахстана.

Из антропонимических исследований следует отметить работу Т. Джанузакова «Лично-собственные имена в казахском языке» (1960 г.), на основе которой позже была выпущена книга в качестве учебного пособия для студентов университетов и педвузов Казахстана⁷. В ней освещаются такие вопросы, как связь ономастики с другими отраслями науки, структурные модели антропонимических образований, структурные типы и системы топонимов, история происхождения, семантика и этимология собственных казахских имен.

Ряд монографий посвящен лингвистическому и историко-этнографическому, этимологическому анализу казахских собственных имен-ономастиконов, в которых приведен обширный сравнительный материал из родственных тюркских и неродственных языков. Выявлено немало древних реликтов и их типов в лексико-семантической, морфологической и фонетической структуре ономолексем региона. К числу таких работ относится монография А. Абдрахманова «Топонимика и этимология», состоящая из двух разделов. В первом разделе рассматриваются методы этимологического исследования, второй содержит краткий этимологический словарь, в котором подвергается

⁴ См.: *Жубанов Х. К.* Указ. работа, с. 27.

⁵ См.: *Конкашпаев Г. К.* Казахские народные географические термины. Дис... канд. геогр. наук. Ташкент, 1948.

⁶ См.: *Абдрахманов А.* Қазақстанның жер-су аттары. Алматы, 1959.

⁷ См.: *Жанұзақов Т.* Қазақ тіліндегі жалқы есімдер. Алматы, 1965.

этимологическому анализу более двухсот топонимов Казахстана⁸. В другой его книге «Этнотопонимика Казахстана»⁹ — результат многолетнего изыскания — рассматривается взаимосвязь этнонимов и этнотопонимов, этимологически анализируется более десяти этнотопонимов.

Лингвистическому и историко-этнографическому анализу казахских собственных имен посвящена монография Т. Джанузакова¹⁰. Новыми разделами в ней являются псевдонимы, прозвища, эвфемизмы и табу в системе антропонимии, способы образования антропотопонимов и этноантропонимов, арабо-иранские, монгольские заимствования, роль русско-интернациональных заимствований в обогащении отраслей казахской ономастики.

Решению проблем изучения языковых и этнокультурных универсалий казахской ономастики посвящен ряд работ, в том числе монография Т. Джанузакова «Основные проблемы ономастики казахского языка» (1976 г.), представляющая собой опыт комплексного исследования основных секторов ономастической науки: антропонимики и топонимики, астрономики и космономики, этнонимики и зоономики и их разделов. Органическим продолжением этой работы является «Очерки казахской ономастики»¹¹, в которой автор прослеживает историю развития ономастики казахского языка, подвергает лингвистическому анализу все ее разделы, выявляет их лексический состав, структурно-словообразовательные модели, устанавливает взаимодействие собственных имен с нарицательной лексикой, с исторической диалектологией и социолингвистикой. Работа содержит немало интересных сведений по истории языка, этнографии имен, историко-культурной жизни народа в целом.

Народные представления о небесных телах (созвездиях и планетах), издавна бытовавшие у казахов, находят свое отражение в их языке, фольклоре и эпосе. Если о космологических понятиях казахов мы находим упоминание в трудах Ч. Ч. Валиханова, Г. Н. Потанина и А. Диваева, то в наши дни этими вопросами вплотную занимался физик Х. А. Абишев¹².

В истории разработки проблем казахской топонимики, антропонимики, этнонимики и других их разделов определенное место занимали исследования таких тюркологов, как В. В. Бартольд, С. Е. Малов, А. Н. Кононов, А. М. Самойлович, А. Н. Бернштам, Э. Р. Тенишев, Н. А. Баскаков, А. М. Щербак, Э. М. Мурзаев, В. А. Никонов, С. Г. Кляшторный и др. За последние годы значительно расширились рамки и объем работ по общетюркской ономастике, что благоприятствует развитию ономастических исследований и в казахском языке, дальнейшему развертыванию научных поисков по всем основным их секторам.

⁸ См.: *Әбдірахманов А.* Топонимика және этимология. Алматы, 1975.

⁹ См.: *Әбдірахманов А.* Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы, 1979.

¹⁰ См.: *Жанұзақов Т.* Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971.

¹¹ См.: *Джанузаков Т.* Очерки казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.

¹² См.: *Абишев Х. А.* Элементы астрономии и погоды в устном народном творчестве казахов. Алма-Ата, 1949; *Его же.* Аспан сыры. Алматы, 1966.

Большое внимание уделяется и вопросам ономастической лексикографии. Разработка и составление ономастических словарей осуществлялись по трем направлениям: а) словари по топонимии, б) словари по антропонимии и в) орфографические. В 1963 г. был выпущен краткий «Словарь географических названий Казахстана» Г. К. Конкашпаева¹³, который снабжен лингво-географическими пояснениями. Более полным и содержательным является «Словарь топонимов Казахстана» Е. Койчубаева¹⁴, который включает более 2 тыс. географических названий Казахстана. Многим топонимам даны этимологические толкования. Словарь-справочник Т. Джанузакова и Я. П. Белоусова «Какое выбрать имя»¹⁵ представляет собой своеобразное пособие для родителей по выбору имени для новорожденных и охватывает более 4 тыс. казахских и русских личных имен с указанием их правописания на русском и казахском языках и снабжен историческими справками.

Однако следует отметить, что, несмотря на достигнутые успехи, перед казахской ономастологией стоят важные научно-практические проблемы. Одной из них являются вопросы транскрипции, наименования и переименования географических названий Казахстана. О них говорится, например, в принятом Советом Министров Казахстана постановлении «О порядке наименования и переименования государственных объектов республиканского и местного подчинения, физико-географических и геологических объектов, а также колхозов и кооперативных организаций»¹⁶ республики. В соответствии с этим решением при Академии наук Казахской ССР образована республиканская межведомственная комиссия по географическим и геологическим названиям. Проблем и задач, подлежащих решению на соответствующем научном уровне, очень много. Они прежде всего носят чисто прикладной характер. Возьмем, например, правильное написание и установление единой нормы транскрипции географических названий. Это один из важных практических вопросов, имеющих прямое отношение ко многим смежным организациям. Так, до сих пор на существующих картах республики, в периодической печати, учебниках, справочниках, географической литературе наблюдается разнობой в их написании. В 1972 г. Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР издало «Инструкцию по русской передаче географических названий Казахской ССР», которая, по существу, служит единственным в своем роде практическим пособием в унификации русской передачи географических названий Казахской ССР. Однако некоторые его положения, а именно: передача казахских звуков *o*, *ө*, *ж*, *i*, *ч*, *ш* в структуре то-

---

¹³ См.: Конкашпаев Г. К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963.

¹⁴ См.: Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.

¹⁵ См.: Джанузаков Т. Ж., Белоусов Я. П. Какое выбрать имя (на казахском и русском языках). Алма-Ата, 1968.

¹⁶ См.: Собрание постановлений правительства Казахской ССР. Алма-Ата, 1970. № 11, ст. № 54, с. 558.

понимов на русский через *о, у, ы, ч, дж* считаются спорными и требуют дальнейшего уточнения. Несмотря на наличие такой инструкции, названия некоторых крупных и мелких географических объектов республики пишутся искаженно. Например: *с. Талдыузек* (Джамбулская обл.), *ст. Сарозек* (Талды-Курганская обл.), *с. Жуантобе* (Джамбулская обл.), *пос. Дюрментюбе* (Кзыл-Ординская обл.), *пос. Кок-тюбе* (Алма-Атинская обл.), *с. Брлик* (Джамбулская обл.), *пос. Бирлик* (Чимкентская обл.), *р. Байконыр, г. Байконур* (Джезказганская обл.), *оз. Шаглы-тениз* (Кокчетавская обл.), *оз. Тенгиз* (Целиноградская обл.), *оз. Саумалколь* (Целиноградская обл.), *р. Куланутпес* (Целиноградская обл.), *с. Куланотпес* (Карагандинская обл.), *пос. Кокпекты* (Джезказганская обл.), *с. Кокпекти* (Алма-Атинская обл.) и другие. Подобное наблюдается и в написании географических номенклатурных терминов: *жайлау, джайлау, орман, урман, тогай, тугай, адыр, адир, жота, жута, шоки, чоки, кырат, хырат* и т. п. Видимо, устранение такого разнобоя в написании географических названий требует комплексного решения, прежде всего оно нуждается в создании словаря русской транскрипции этих терминов и названий.

Ономастика из науки описательно-познавательной и лингвистической больше становится научной дисциплиной, изучающей взаимодействие языка и общества. Перспективы развития ономастики казахского языка зависят от многих объективных факторов, в первую очередь от тщательного и фронтального сбора богатого и ценного материала по топонимии, особенно микротопонимии, этнонимии, антропонимии, астронимии, космонимии, зоонимии, фитонимии, на всей обширной территории Казахстана. Лингвисты-ономасты должны систематически заниматься обработкой, всесторонним анализом и развернутым исследованием всех аспектов этой проблемы, в том числе составлением списков топо- и антропооснов, различных словообразовательных моделей, созданием топонимических, антропонимических словарей различного характера (региональных, двуязычных, толковых, справочных, словаря русской транскрипции географических названий Казахстана, этимологических, орфографических словарей), а также региональных, республиканских атласов топонимики и антропонимики. В задачи ономастов республики также входят синхронические, глобальные и региональные, а также структурные и сравнительно-исторические, типологические исследования. В связи с этим возникает необходимость усвоения и распознавания теории и методики ономастических исследований.

Всестороннее исследование макро- и микротопонимов, этнонимов, антропонимов, космонимов и других секторов ономастики будет проводиться по многолетней программе, предусматривающей письменную фиксацию всего богатства материалов ономастики на огромной территории республики, дающих весьма ценные лингвистические, исторические, этнографические, геологические, географические и другие сведения о прошлом и настоящем народа и родного края.

Таким образом, проблемы, которыми будут заниматься ономасты республики, можно рассматривать как глобальные, т. е. полное и всестороннее изучение общих закономерностей, установление типоло-

гического сходства собственных имен, и как региональные, т. е. исследование отдельных территориально-административных районов республики и конкретных аспектов топонимики, антропонимики, этнонимики, астронимики и космонимики, фитонимики, зоонимики и т. д. В задачи ономастов также входят синхронические и диахронические, структурные и типологические исследования. Специалистам ономастам предстоит также большая работа в области ономастической лексикографии, которая включает создание областных историко-этимологических, справочных, двуязычных, толковых и много-томных словарей топонимов, антропонимов, этнонимов, астронимов и космонимов.

Все сказанное свидетельствует о том, что ономастика — одна из перспективных областей казахского языкознания, научно-практическая значимость которой определяется решением перечисленных выше актуальных проблем.

К ЛИНГВИСТИЧЕСКОМУ ОБЪЯСНЕНИЮ ЭТНОНИМА «КАЗАК»*

Уже более ста лет учеными высказываются различные, а порою совершенно противоположные гипотезы относительно этимологии этнонима «казак» — названия одного из крупных тюркоязычных народов, занимающих огромную территорию Казахстана. Именно поэтому определение языковой природы слова *казак*, с которым непосредственно связаны этническая принадлежность и генезис казахского народа вообще, было и остается предметом всеобщего внимания научной общественности и объектом изыскания ученых разных специальностей, в котором, как нам думается, немаловажная роль принадлежит и языковедам.

Научный диспут, организованный Институтом истории, археологии и этнографии АН КазССР им. Ч. Ч. Валиханова в 1969 г., как и прежде, обнаружил отсутствие у ученых общих взглядов на этот вопрос. Некоторые ученые, как и авторы многих ранее опубликованных статей¹, ограничились высказыванием своих субъективных точек зрения, которые не столько сближают нас с истинным положением вещей, сколько увеличивают без того немалое число существующих гипотез.

По нашему убеждению, этимологические объяснения природы этнонима требуют обязательного учета взаимообусловленных связей исторических источников с данными лингвистического порядка. Иными словами, всякие лингвистические изыскания в части этимоло-

---

* Статья написана в соавторстве с Е. К. Койчубаевым и опубликована в журнале «Вестник АН КазССР». 1971, № 2, с. 47—51.

¹ А. А қ ы н ж а н о в. Казак халқының аты туралы дерек. «Казак әдебиеті», 27 ноябрь, 1959 ж.; Б. К е н ж е б а е в. «Казак әдебиеті», 23 октябрь, 1966 ж.

логии того или иного этнонима должны быть проведены в строгом соответствии с фактами истории носителей этого этнонимического названия, и, наоборот, всякие исторические предположения должны быть научно обоснованы закономерностями языка или языков, которым принадлежит данный этноним.

Исходя из этих принципиально важных, отправных моментов, мы попытались объяснить этимологическую природу этнонима *қазақ*, основываясь при этом на довольно веском, на наш взгляд, высказывании одного из участников научного диспута, в котором проводилась интересная мысль о возможности участия т. н. *азов* и *саков* в этногенезе казахского народа².

Если такое предположение действительно находит подтверждение в древней истории казахов и не вызывает сомнения существование известного в истории тюркского племени *азы* или *азийцы*, населявшего в VI—VIII вв. степи современного Казахстана³ и имевшего в Семиречье свою столицу — торговый город Суяб⁴, то вполне вероятно, что они и могли составить союз племен с аборигенами этих районов — *саками* и образовать общее название племенного союза *қазақ*, этимологически восходящее к *қаз* (<*haz*<*хаз*<*қаз*) и *сақ*, имеющим также разные фонетические варианты в зависимости от того, в каком языке или диалекте они употребляются.

Прежде всего следует отметить, что в способе этнонимобразования в тюрко-монгольской языковой группе с древнейших времен очень широко практиковалось парное сочетание, где его отдельными компонентами, как правило, выступают названия больших и малых, родственных и близких племен, живущих преимущественно по соседству на той или иной территории. Здесь закономерности языка, согласно которым и образованы сотни и тысячи этнонимов и топонимов самых различных типов, подсказывают нам, что образование парных сочетаний прежде всего вызвано в целях передачи значения собирательности, совокупности и множественности.

Эта особенность хорошо прослеживается во всех тюркских (без исключения) языках и может быть проиллюстрирована множеством примеров. В одних случаях парное этнонимическое название, в силу языковой традиции, может превратиться в слитное образование и казаться одним сложным словом, представляющим для последующих поколений носителей языка этимологически неясный элемент (ср. *балқар*, *хазар*, *қашқар*, *тоқар*, *қасқарау*, *черкеш*, *оймауыт*, *буймауыт* и мн. др.), тогда как в других подобное образование происходило в недалеком прошлом и его составные компоненты, выражая двуединое понятие или определенную совокупность, остаются для нас вполне понятными. Можно ограничиться примерами парного употребления ведущих казахских племен: *Алтай-Қарпық*, *Арғын-Найман*, *Албан-Суан*, *Әлім-Жаныс*, *Алшын-Жанпас*, *Үйсін-Қоңы*

² Мы имеем в виду выступление на этом диспуте археолога кандидата исторических наук К. А. Акишева.

³ А. Х. Маргулан. Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 года. «Изв. АН КазССР. Серия археолог.», вып. 2, 1949, с. 14.

⁴ В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943, с. 19.

рат и мн. др. Не случайно также то, что большой казахский жуз, как этническое понятие, на определенной территории в старину назывался *Абақ-Тарақ*. В данном случае мы имеем не простое объединение названия двух исторически известных племен как их совокупность, а нечто большее: Абақ-Тарақ означало название определенного племенного аймака или края с его населением, в котором наиболее крупными, доминирующими племенами были *абақ* и *тарақ*.

Таким образом, подобные закономерности языка приводят нас к мысли, что этноним *қазақ* образован из двух равнозначных этнических компонентов как название крупного племенного аймака, объединяющего множество малых и больших племен, среди которых доминирующими в социально-экономическом и политическом отношениях были в свое время, вероятно, *азы* и *саки*.

Как могло образоваться *қазақ* от слова *аз* и *сақ* и доказуемо ли подобное парное образование в лингвистическом отношении?

На наш взгляд, такое предположение может быть доказано на основе строгих языковых правил и имеет логически большую вероятность, чем некоторые известные нам этимологии, авторы которых склонны видеть в первом компоненте *қазақ* глагольную основу или же определение второго компонента.

Итак, этимологизируемое слово *қазақ* состоит из двух равнозначных компонентов, соотнесенных как составные части обычных парных словосочетаний в тюркских языках.

Первым компонентом слова *қазақ*, как было уже отмечено, мы считаем этноним исторически существовавшего тюркского племени *аз* или *һаз*.

Следовательно, этимологического объяснения требует вопрос: почему *аз* превратился в *қаз* в парном сочетании *қазақ* или, наоборот, на каком основании в компоненте *қаз* (в современном его звучании) мы усматриваем этноним *аз*? Причина здесь, как нам думается, чисто лингвистическая. Дело в том, что употребление рассматриваемого этнонима в форме *аз* или *һаз* непосредственно связано с появлением в тюрко-монгольских языках фарингальной шелевой фонемы *h* и особенностью ее употребления в начальной позиции перед широкими гласными.

В ряде исследований по исторической фонетике языков алтайской семьи⁵ указывается, что появление фонемы относится к более поздним явлениям. В самом деле, мы ее не находим, например, в памятниках рунического и уйгурского письма. Первые сведения об этой фонеме дает Махмуд Кашгарский в своем «Диване». Он указы-

⁵ М. Ряснен. Материалы по исторической грамматике тюркских языков. М., 1955, с. 24; G. I. R a m s t e d t. Eine einlauten der stimmloser labial in der mongolisch-türkischen Umsprache. Helsinki, XXXII, № 2, 1916; М. Ш. Ш и р а л и е в. О звуке «h» в азербайджанском языке. Труды АГУ им. С. М. Кирова, серия филологическая, вып. III. Баку, 1949, с. 67—68; P. P e l l i o t. Les mots à h initiale, aujond'hui amuie, dans le mongol des, XIII—XIV siecles. Journal Asiatique. Paris. Avril-Juin, 1925, p. 193—263.

вал, что говорит на том тюркском диалекте, в котором в начале слова употребляется фарингальный *h*.

Появление фарингального *h* в монгольских языках относится к XIII—XIV вв. Например, в монгольском словаре «Мукаддимат ал-адаб»⁶ спирант *h* в начальной позиции встречается в огромном количестве слов. Причем это явление⁷ было характерным как для разговорного, так и для литературного языка, пользовавшегося квадратной письменностью и уйгурской графикой⁸. Затем употребление фонемы *h* в анлауте, имевшее столь широкое распространение в монгольских памятниках XII—XIV вв., на последующих стадиях развития монгольских языков становится все реже, а в настоящее время как остаточное явление она сохранилась лишь в отдельных монгольских диалектах, относящихся к памятникам указанного периода.

Возвращаясь к тюркским языкам, следует отметить, что фонема *h*, употребляемая в письменных источниках уже в XI в., имела далеко не одинаковое распространение среди тюркоязычных народов. Это, по всей вероятности, объясняется тем, что она не была исконно тюркской фонемой, присущей фонетической системе языка древних тюрков, а, скорее всего, являлась элементом, привнесенным извне. По этой же причине в одних тюркских языках она получила более широкое распространение и последовательное отражение в различных позициях слов, тогда как в других, наоборот,— меньшее распространение или вовсе не была принята. Именно этими обстоятельствами и следует объяснить сложную природу этой фонемы и ее неустойчивый характер в начальной позиции перед широкими гласными звуками как в исконно тюркских словах, так и в арабо-персидских заимствованиях.

Следует отметить, что природа этой фонемы и причина ее неустойчивости или ее различное восприятие фонетикой разных тюркских языков интересовали и интересуют многих ученых-языковедов⁹. Но окончательного решения этот вопрос все еще не получил, хотя большинство ученых склонны считать, что начальное *h* является протезой¹⁰, которая, согласно фонетическим закономерностям тюркских языков, появляется в одном языковом коллективе, а в другом исчезает или произносится в иной огласовке, т. е. в близком в артикуляционном отношении варианте. Например, в современном казахском языке слова *ара* «пила, оса, шмель», *арба* «телега»,

⁶ Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». I—II. М.—Л., 1938.

⁷ Там же, с. 44—46.

⁸ P. Pelliot. Указ. соч.

⁹ Н. К. Дмитриев. Некоторые вопросы азербайджанского языкознания. Труды АГУ им. С. М. Кирова, серия филологическая, вып. III. Баку, 1949, с. 63; Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, с. 90; В. И. Асланов. Из этюдов по исторической фонетике азербайджанского языка (о фонеме *h*). «Изв. АН АзербССР. Серия литературы, языка и искусства», 1967, № 1, с. 56—61 и др.

¹⁰ В. И. Асланов. Там же.

арақ «водка», *әсін* «кушанье из бараньей кишки, начиненной рисом и приправой», *айдақшы* «прихвостень, приспешник» и мн. др. употребляются, как видно, без начального *h*, тогда как в уйгурском языке эти же слова в обязательном порядке воспроизводятся с протетическим призвуком *h*: *hәрә*, *hәрү*, *hарақ*, *hesin*, *hайдақчи*. Точно так же следующие исконно тюркские слова в азербайджанском литературном языке¹¹ употребляются с протезой *h*: *hөр* «сплестать», *hур* «лаять», *hурк* «вздрогнуть, испугаться», *hөрүмчәк* «паук» и др. Эти же слова в казахском языке употребляются уже без фарингального призвука: *өр*, *үр*, *үрік*, *өрмекші*. Таких примеров можно привести в большом количестве и из других тюркских языков и диалектов.

С другой стороны, факты тюркских языков показывают, что начальный *h* подвержен качественному изменению и в зависимости от фонетической особенности того или иного тюркского языка может переходить в близкие по артикуляции заднеязычные глухие *x* или *ç*, а иногда и в среднеязычный глухой *k*. Что же касается казахского языка, то в нем этот звук (*h*), встречающийся сейчас главным образом в арабо-иранских заимствованиях, воспринимается преимущественно как глухой заднеязычный *ç* и реже — *x*. Например: *қажет* «необходимо, нужно», *қажы* «религиозный сан», *қаза* «скорбь», *қайла* «ловкость» и др. Все эти слова в арабском языке употребляются с начальной гортанной фонемой *h*. Немало случаев, когда подобные слова в устной речи (а не в письменной норме) имеют несколько параллельных фонетических вариантов с *x* / *ç* / *k* или они просто опускаются: *қазір* «сейчас» (орф. вариант) — *хазір* — *кәзир* — *әзир*; *Хасан* «муж. имя» — *Қасен* — *Қайсен* — *Кәсен* — *Асан*; *хал-ахуал* «состояние, положение» (орф. вариант) — *әл-ахуал* — *қал-ақуал*; *хайуан* «животное» (орф. вариант) — *қайуан* — *айуан* и др.

Таким образом, указанные выше языковые факты вплотную приводят нас к этимологическому объяснению природы первого компонента этнонима *қазақ*, в котором мы усматриваем этническое название известного в истории племени *аз>hаз>хаз>қаз*. И надо полагать, что до X—XI вв., т. е. до появления в языке отдельных тюркских племен фарингального *h* в начальной позиции слов, данный этноним повсеместно употреблялся в форме *аз* с его глухим вариантом *ас*. С формой *аз* / *ас*, по всей вероятности, генетически связаны компоненты *азер* в этнониме «азербайджан».

С появлением же в языке отдельных тюркских племен фарингального *h* в начальной позиции слов перед широкими гласными и распространением его среди тюркского языкового массива как протетического явления название этого племени, видимо, стало употребляться в форме *hаз* / *hас*. Но фонетическое восприятие каждого тюркского диалекта или диалектов по-своему реализовало звук *h*, в

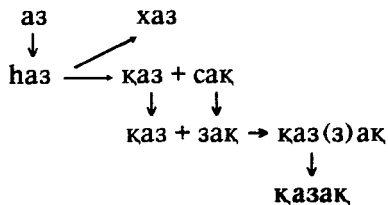
¹¹ Там же.

результате чего указанный этноним мог произноситься в одном случае как *хаз* (с его возможными фонетическими вариантами *хас* // *хаш*), а в другом — *қаз* (с соответствующими вариантами *қас* // *қаш*, *қыз* // *қыс* // *қыш* и др.).

В составе же этнонима *қазақ* мы определенно имеем более поздний в хронологическом отношении вариант *қаз*. И судя по тому, что заднеязычные глухие *х* и *қ* в подобных случаях могли появиться только на базе протетического гортанного *h*, слово *қазақ*, как название союза племен или племенного аймака, могло быть известным среди тюркских племен только после XI в. в результате объединения *азов* и *саков* — абorigенов этого края.

Итак, во втором компоненте этнонима *қазақ* мы усматриваем *сақ*, которое, сочетаясь с *қаз*, превратилось в *зақ*, что, конечно, не вызывает никаких сомнений с точки зрения фонетических закономерностей тюркских языков вообще, казахского языка в частности. Во-первых, в слове *сақ* конечный звук должен произноситься после широкого гласного *а* как заднеязычный глухой согласный *қ*. Во-вторых, начальный глухой согласный *с* под влиянием предшествующего звонкого губно-зубного согласного *з* в интервокальной позиции превратился в звонкий согласный *з* (*қаз*+*зақ*), который при стечении с таким же согласным, в свою очередь, выпал.

С учетом этих фонетических процессов этимологическую реконструкцию этнонима *қазақ* можно представить следующим образом:

В том, что второй составной частью этнонима *қазақ* является *сақ*, уже многие ученые не сомневаются¹². И в самом казахском языке имеется немало фактов, которые, как исторические реликты, напоминают нам о далеких связях казахского народа и его отдельных племен и родов с древними саками. Так, например, в казахской народной речи, когда нужно сказать о чем-либо давно прошедшем, употребляется «*атам Әлім-Сақтан бері*», т. е. со времени Алима и Сака. В данном случае выражение это явно намекает на исторический период образования племенного союза саков с алимами, в которых нельзя не признать известное племя «әлім», принадлежащее младшему жузу, и этническую подгруппу большого казахского жуза «*Әлім-Жаныс*».

¹² А. Н. Бернштам. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. «Известия АН КазССР. Серия археологическая», вып. 2, 1950, с. 60—67.

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ МЕН КІСІ АТТАРЫ ЖАЙЫНДА*

(«Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны негізінде)

Әрбір халықтың болмысы мен дүниетанымы, этникалық мәдениеті мен рухани өмірі қай кезде, қандай жағдайда болсын, белгілі бір географиялық кеңістікте көрініс табады, нақтылы тарихи дәуірлердің жемісі болып саналады. Ал халықтың барлық өміртіршілігі, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени, рухани байлығы болса, ең алдымен сол халықтың ана тілінен өз өрнегін табады да, асыл қазына болып қалыптасып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады. Бұл — тіл атаулының бәріне тән объективті заңдылық, ортақ қасиет.

Тіл өмірі мен сол тілде сөйлеуші қауымның әлеуметтік өмірін осылайша бір медальдің екі жағы сияқты өзара астарлас, бірінсіз бірінің күні жоқ тығыз байланысты дүние деп қарасак, тілдің де сол халықпен бірге жасап келген мекені, сол халықтың генеологиялық, азаматтық тарихымен бірге туып, біте қайнасқан дәуірлері болатынын жокқа шығара алмаймыз. Осы бір табиғи тұтастықты біз тарихи деректерден гөрі тіл байлығынан көбірек көреміз. Өйткені тарихи деректер әр түрлі объективті себептермен сақталмауы, сақталса да бүгінгі күнге жетпеуі мүмкін. Ал тіл болса, ол қаншама дәуірді басынан кешірсе де, толассыз толығып, ғасырлар бойы жаңғырып, жаңарып отырса да, өткен өмірдің куәгері болуы сөзсіз. Біле білсек, оның тұла бойы тұнып тұрған тарих. Сөз байлығының қат-қабат қойнауларын тереңірек тексеріп, актара зерттесек, олардың өткен өміріміз жайлы берер мәліметі, шертер сыры аз болмаса керек.

Осы орайда қазақ тілінің көне де байырғы лексикалық байлығын, әсіресе, оның жер-су атаулары мен кісі аттарын тәптіштей зерттеудің тіл тарихы үшін маңызы зор екені айтпасак та түсінікті. Бұл саланың да зерттеу объектісі аз емес. Солардың ішінде ғасырлар бойы қалыптасып, халық арасында кеңінен тараған батырлық эпостар мен лиро-эпикалық дастандардағы жер-су атаулары мен кісі, ру-тайпа аттарын зерттеудің ономастика саласындағы орны бөлек. Өйткені эпос топонимиясы мен антропонимиясының баска салаларға қарағанда өзіндік ерекшеліктері көп. Біз жоғарыда сөз еткен тіл дамуындағы географиялық кеңістік, мекен-жай, уақыт-мерзім межесі мен тарихи кезеңдер, әлеуметтік жағдай т. б., сайып келгенде, көбіне-көп эпос антропонимиясы мен топонимикасына қатысты ерекшеліктерге жатады. Қазақ тілі ономастикасы бойынша көптеген құнды зерттеулерде де¹ бұл мәселе арнайы қаралған емес.

* Мақала А. Мұқатаевамен бірлесе жазылып, «Қазақ ономастикасының мәселелері» атты жинақта (Алматы, Ғылым, 1986 ж., 5—16-бб.) жарияланған.

¹ *Конкашпаев Г. К.* Казахские народные географические термины // Изв. АН КазССР. Сер. геогр. 1951. Вып. 3, № 99; *Әбдірахманов А.* Қазақстанның жер-су аттары. Алматы, 1959; *Жанұзақов Т.* Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971; *Сол автор.* Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982; *Койчубаев Е.* Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.

Біз мақаламызда жалпы эпос топонимиясы мен антропонимиясын сөз ете отырып, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» лиро-эпикалық дастанында кездесетін нақтылы жер-су атаулары мен кейіпкерлер есімін қарастырамыз, оларды тұлғалық, мағыналық ерекшеліктеріне қарай талдап, географиялық, хронологиялық белгілері бойынша топтастыруға, эпостың таралу шегін анықтауға тырысамыз.

Қазақ этносымен, этникалық мәдениетімен тікелей байланысты, қазақ топырағында дүниеге келіп, халық арасына кеңінен тараған, тіпті Қазақстаннан тыс көршілес өлкелерге де жайылған² эпостардың бірі — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу».

М. О. Әуезовтің зерттеуінде бұл эпос өзінің ерекшеліктеріне байланысты «Қыз Жібек», «Айман — Шолпандармен» бір қатарда лирикалық-салттық поэмалар санатына жатқызылады³. Өйткені бұлардың негізгі тақырыбы — екі жастың махаббаты, олардың махаббат жолындағы күресі, шеккен азабы болса, фабуласы — ру-тайпа арасындағы тартыс, көшпелі елдің дәстүрі мен әдет-ғұрпы. Махаббат трагедиясы және сол төңірегінде шиеленіскен оқиға, талас-тартыстар «Қозы Көрпеш — Баян сұлуда» ескіден келе жатқан қазақтың *ежегабыл* деп аталатын әдетіне, «Қыз Жібекте» — *әмеңгерлік*, «Айман — Шолпанда» — *барымта* тәрізді салттарға байланысты дамып, өрши түседі. Сондықтан да бұл дастандардың тілі халықтың өткен өмірін суреттейтін, салт-сана, әдет-ғұрпын сипаттайтын көне де байырғы сөздер мен сөз тіркестеріне өте бай. Сол ретте жер-су атаулары мен кісі аттарына қатысты фактілер де ерекше назар аударады.

Біз сөз еткелі отырған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасы әдебиетші ғалымдар тарапынан көп зерттеліп келеді⁴. Поэманың отыздан астам жазып алынған нұсқасы мен варианттары бар. Солардың алтауының, атап айтқанда, Ғ. Дербісалин — I, И. Н. Березин — II, Н. И. Ильминский — III, Шөже — IV, В. В. Радлов — V, Жанак — VI⁵ нұсқаларының негізінде Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және Әдебиет институты тарапынан дайындалған ғылыми басылымы 1959 жылы жарық көрген болатын⁶. Біз қарастырғалы отырған жер-су атаулары мен кісі аттары — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасының осы басылымында кездесетіндері. Олардың 75-і (32 гидроним, 22 ороним, 21 ойконим) жер-су атаулары да, 50-ден астамы — кісі аттары.

Поэмадағы жер-су атаулары мен кісі аттарын қарастырудан

² Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 184, 274.

³ Ауэзов М. О. Мысли разных лет. По литературным тропам. Алма-Ата, 1961, с. 114—115.

⁴ Әуезов М. О. Көрсетілген еңбек; Смирнова Н. С. Особенности развития казахского эпоса. Его поэтика. История казахской литературы. Т. 1, Алма-Ата, 1968.

⁵ Бұдан кейінгі жерде поэманың нұсқаларына сілтеме оларды орындаушы мен жазып алушылардың тұстарындағы рим цифрлары арқылы «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» I нұсқа — ҚКБС-I, II нұсқа — ҚКБС-II, III нұсқа — ҚКБС-III, IV нұсқа — ҚКБС-IV, V нұсқа — ҚКБС-V т. б. түрінде беріледі.

⁶ Қозы Көрпеш — Баян сұлу. Құрастырған, кіріспе мақала мен түсініктерін жазған Ы. Дүйсенбаев. Алматы, 1959. Бұдан кейін бұл дастан ҚКБС деп қысқартылып беріледі.

бұрын жалпы зерттеу объектісіне қатысты екі-үш мәселенің басын ашып алған жөн. Олар: біріншіден, поэманың дүниеге келу дәуірі, екіншіден, таралу географиясы, үшіншіден, оларды жалпы түркі ономастикасының тарихи даму кезендері мен тілдік ерекшеліктеріне сәйкес топтастыру мәселесі.

1. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасы ғалымдардың пікірі бойынша қазақ топырағында тым ерте пайда болған, сондықтан да ол ұзақ даму процесін басынан кешірген, әр түрлі тарихи, мәдени, экономикалық, әлеуметтік жағдайлардың әсерінен өзгере өңделіп, сұрыптала, толыға келіп біздің дәуірге жеткен көне мұраларымыздың қатарына жатады. Мәселен, қазақ эпостарының шығу тарихын зерттеуші Ә. Марғұлан⁷ эпостарды бес тарихи кезеңге бөліп қарайды: бірінші — көне кезең, екінші — оғыз-қыпшақ кезеңі; оған VI—XII ғасырлар арасында пайда болған сахара эпостары жатады; үшінші — «ноғайлы» кезеңі, оған XIII—XVI ғасырлар арасында пайда болған эпостар жатады; төртінші — қазақ батырлар жырлары дүниеге келген XII—XVIII ғасырлар және бесінші — қазақ эпосының ең соңғы кезеңі, оған XVIII ғасырдан кейінгі пайда болған эпостар енеді. Біздің сөз еткелі отырған романтикалық сарындағы «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны, ғалымның пікірі бойынша, екінші кезеңге, яғни VI—XII ғасырлар аралығында Қазақстан топырағында пайда болған эпостардың ең соңғыларына жатады екен.

2. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасындағы топонимдердің басым көпшілігі Қазақтан жерінде бүгін де кездесетіндіктен, оның дүниеге келуін тек осы өңірге ғана қатысты деп толық айта аламыз. Оның кең-байтақ Қазақстан жеріне толық таралуын, әсіресе, бүгінгі Семей, Павлодар, Қарағанды, Жезказған, Талдықорған, Алматы т. б. облыстардағы жер-су атауларымен салыстыра отырып дәлелдеуге болады. Поэманың Алтай, Тарбағатай өңірлерінде кездесуі де географиялық жағынан заңды құбылыс тәрізді. Кейбір жер-су атаулары поэманың басынан аяғына дейін және барлық нұсқаларында біркелкі қайталанып, оқиғаның болған мекен-жайын көрсетеді де, кейбіреулері нұсқа сайын ауысып, өзгеріп отырады. Жер-су атауларының енді бірқатары поэманың өз басына тікелей байланысты емес, тек аталып қана кетеді.

Қандай болған жағдайда да жер-су атауларына сәйкес поэманың таралу географиясы — Қазақстан топырағы, әсіресе, оның шығыс облыстары екендігі даусыз.

3. Поэманың топоним, антропонимдеріне байланысты тілдік ерекшеліктерін сөз еткенде, екі түрлі жағдайды есте сақтағанымыз жөн. Біріншіден, поэмада кездесетін топонимдер мен антропонимдер Қазақстан жеріндегі нақтылы жер-су атауларымен, бүгінгі қазақ есімдерімен сәйкес болып келсе де, олар кейінгі дәуірдің ғана жемісі емес. Олар бізге көптеген эволюциялық өзгерістер арқылы келіп жеткен, бірақ тамыры тереңде жатқан, тіл дамуының талай тарихи кезендерін басынан кешірген көне дүние. Бұл атаулардың көбісі-ақ бүгінде көмескі тартып, біз үшін мағынасы күңгірттенген. Олардың тілдік табиғатын түсіндіру үшін тарих беттерін ақтарып, көптеген фактілер келтіріп, тарихи-салыстырма методына, тіл дамуының

⁷ Марғұлан Ә. Өткен күнде белгі бар//Білім және еңбек. 1985, № 4, 24-б.

зандылықтарына арқа сүйеуіміз керек. Екіншіден, жалпы поэманың тілдік негізі мен ондағы топоним, антропонимдердің тіл ерекшеліктерін анықтау үшін олардың статикалық қалпын ғана емес, ретроспектив бағыттағы даму жолын да қарастырған абзал.

Поэма дүниеге келген VI—VII ғасырлар аралығын көз алдымызға елестетіп көрсек, көп нәрселер біз үшін айқын емес. Бұл дәуірде Қазақстан жерінде жүз берген этникалық процестер мен әлеуметтік, экономикалық т. б. жағдайлар біздерге тарихтан біршама белгілі болса да, сол кезеңдегі ру-тайпалар тілінің қалыптасуы мен даму процесі жайында мәлімет жоқтың қасы. Сондықтан да бұл поэманың тілдік негізі жайында арнайы зерттеу жүргізбейінше тиянақты тұжырым айту қиын. Дегенмен бір жағдайдың беті ашық сияқты. Ол — Қазақстан топырағында туып, қазақ халқының мәдени-рухани мұрасы ретінде бізге жеткен бұл поэманың о бастағы тілі қазақ халқының біртұтас халық болып қалыптасуына бірден-бір негіз болған көне түркі ру-тайпалардың тіліне тікелей қатыстылығы.

Бұл, әрине, жалпылама айтылған жорамал. Ал тарихи фактілер мен ғылыми-зерттеулерге жүгінсек, эпостық топонимия мен антропонимияға тән тілдік ерекшеліктердің кейбір себептерін ашуға болатын сияқты. Ол үшін, ең алдымен сөз етіп отырған поэманың дүниеге келу дәуірі (VI—XII ғғ.) мен бүгінгі дәуір (XX ғ.) арасында жатқан уақыт «кеңістігін» дұрыс түсіндіре білуіміз керек. Біріншіден, осы ғасырдың басына дейін «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны хатқа түспей, тек ауызша жырланып, бүгінгі ұрпаққа өзгеріп, жаңаланып жеткені белгілі. Екіншіден, көршілес тілдердің әсерін былай қойғанда, жер-су, кісі аттарына қазақ топырағында жасаушы ру-тайпалар тілінің өзара ықпалы да аз болған жоқ. Үшіншіден, лексиканың бұл тобында көне түркі элементі мен дәстүрі де мольнан сақталды.

Осы факторлар ескерілгенде ғана эпос топонимдері мен антропонимдерінің табиғатын дұрыс түсінуге болатын сияқты. Бұл тұрғыдан алып қарағанда тіл маманы Т. Жанұзақовтың зерттеулеріндегі⁸ есімдерді тарихи дәуірлерге бөлу принциптері назар аударады. Автор қазақ антропонимдерінің даму тарихын төрт дәуірге бөліп қарайды: бірінші дәуір — көне түркі заманын, яғни V—VIII ғасырлардағы (*Айкүн, Айжарық, Айтолық, Күнтуар, Күнсұлу, Қаршыға, Сұңқар* тәрізді) антропонимдерді қамтиды; екінші дәуір орта ғасырға тән (*Айнабек, Аймақ, Ақылбай, Жоламан, Нартай, Санабай, Алтын, Айымгүл, Нәзіпа* тәрізді) антропонимдерді, үшінші дәуір жаңа заманда (XVII—XIX ғғ.) және төртінші дәуір Октябрь революциясынан кейінгі уақытта пайда болған антропонимдерді қамтиды. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасындағы кісі аттары негізінен бірінші және екінші дәуірдегі есімдерді өз ішіне алатын тәрізді. Өйткені поэмадағы *Қарабай, Сарыбай, Қозы, Баян, Қодар, Айбас, Ай, Таңсық, Тайлақ, Әлжаппар, Қаракөз, Жидебай, Тұяқбай* сияқты есімдерден автордың көрсеткен осы дәуірлерге тән тілдік ерекшеліктерінің бәрін табуға болатын сияқты. Атап айтқанда, бұл дәуірлердегі көне түркі есімдерінен айға, күнге, хайуанаттарға, отқа, суға т. б. табиғи құбылыстарға табыну дәстүрін, асыл металл,

⁸ Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы. Алматы, 1971, 27—75-66.

қымбат тастар мен дәулет-байлықты дәріптеуді, аспан тәңіріне, құдайға, әр түрлі сиқыр күштерге, мифологиялық, құбылыстарға бас ию, араб, парсы, монғол тілдерінен енген діни, мәдени, әскери ұғымдарды дәріптеу салтын көреміз. Жоғарыда келтірілген есімдерден осылар байқалады. Поэмадағы топонимдер туралы да осыны айта аламыз.

Енді «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасында кездесетін топонимдер мен кісі аттарын тілдік ерекшеліктеріне қарай талдап көрейік.

Эпостағы жер-су атаулары. Этностық топонимдердің жай топонимдерден өзіндік ерекшеліктері жоқ емес. Оған ең алдымен этнос топонимдерінің реальді географиялық объектілермен сәйкестігін, тарихи шындыққа жанастығын жатқызуға болады. Басқаша айтқанда, поэмадағы белгілі оқиғаларға, кейіпкерлердің іс-әрекетіне тікелей қатысты жер-су атаулары мен жер бетіндегі тарихи ескерткіш ретінде күні бүгінге дейін Қазақстан топырағында сақталып келе жатқан ойконим, ороним, гидронимдер арасындағы ұқсастық, сәйкестік, тендестік (идентификация) мәселесін қараудың поэма тілі үшін де, оның жалпы тарих үшін де маңызы зор.

Мәселен, «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасында бастан-аяқ кездесіп отыратын топонимдердің бірі — *Аякөз*:⁹ *Ағып жатқан Аякөз суға барды, Екі мектегі толтырып құйып алды; Аякөзден бөбеді бір қаптырып, Екі мектегі байлатып қайта салды* (ҚКБС, V, 182). *Аякөз* — Семей облысындағы ұзындығы 492 км өзен. Ол Балқаш көліне құяды. Басты салалары: Нарын, Балықты, Батпақты, Айғыз, Қурайлы, Таңсық (ҚСЭ, 1-т. 636-б). Эпоста *Аякөз* — Қарабайдың көшіп келген жері. Бұл ойконим емес, гидроним, яғни көшпенді елдің мал жайылымына қолайлы өзен жағалауы болуы тиіс. Өйткені *Аякөз* (бұрынғы Сергиополь) қаласы, тарихи мәліметтерге қарағанда, тек 1831 жылы ғана орнаған екен. Сондықтан да кейбір авторлардың поэманы *Аякөз* өзенінің бойындағы Сергиополь (*Аякөз*) қаласымен шендестіруі (локализациялауы) дәл болмайтын сияқты. Мәселен, В. М. Жирмунский былай деп жазады: «Эпикалық шығармалар арасындағы кеңінен тараған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастаны патриархалдық мылқау қара күштің зорлық-зомбылығына тап болған екі ғашықтың қайғылы тарихы ретінде кең-байтақ қазақ жерінде ғана емес, көрші Орал, Алтай жерлеріндегі түркі халықтары арасында да кеңінен жайылған еді. Жергілікті халық аңызына айналған бақытсыз екі жастың әйгілі күмбезі Балқаш көлінің солтүстік жағындағы *Аякөз* өзені бойындағы Сергиополь қаласы маңында әлі күнге бәз қалпында тұр»¹⁰. Шындығында, поэмадағы *Аякөз* тек гидроним, ол Ертіс бойы, Сыр бойы, Шу бойы, Іле бойы деген ыңғайда ғана қолданылып тұр.

Осы тәсілмен поэмада кездесетін барлық топонимдерді салыстырып шығуға болар еді, бірақ оған мақала көлемі көтермейді. Алайда айта кету керек: поэмада кездесетін жер-су атауларының басым

⁹ «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» дастанының 1959 жылғы ғылыми басылымы бойынша алып отырмыз.

¹⁰ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 274.

көпшілігі бүгінгі Қазақстан жеріндегі географиялық объектілермен сәйкес келіп жатады.

Поэмадағы топонимдердің бәрін географиялық белгілеріне байланысты бірнеше топқа бөліп қарауға болады. Олар: 1) гидронимдер: *Аякөз (Сарыбай жұртыменен көшіп кетті, Дариясын Аякөздің өтіп кетті...); Есіл, Нұра (Айбас құл адасқанын енді білді, Есіл, Нұра бойына қайтып келді); Қаракөл, Шыршық, Бассу (Қарабай сол көшкеннен әрмен өтті, Шыршық пенен Бассудан көктей өтті; Әзіреттің тауынан аса көшіп, Шолаққорған, Қаракөл жерге жетті...); Сарысу (Сарысудың бойында түйең жатыр...); Ұзынбұлақ, Балқаш, Жайылма, Лепсі, Ұржар (Арғы шеті Аякөз, Лепсі, Ұржар); Қатынасуы, Іле (Алатаудың жағалап ар жағымен, Іле басы Құлжаға тағы барды...); Шу, Талас (Шу, Таластың бойына жеткен жерде...), Бақалы (Бақалыдай көлім жоқ...); Зайсан (Зайсан көлдің жағасына Қарабай кетті...); Сыр (Ұдай көшіп барады Сыр бойына...); Телікөл (Қарабайдың жайлауы Телікөлде...), Жетісу (Аз жүрсе, көп жүрсе де аман-есен, Аяғы Жетісуға о да келді...) т. б.; 2) оронимдер (тау аттары): *Алатау (Алатаудың жағалап ар жағымен...); Қаратау (Келеді Қаратаудан Қозыке асып...); Сауыр, Сойқал (Арғы шеті Сауыр мен Сойқал қылып, Жылқыны қоя беріп, жатып алды...), Шыңғыс, Қалба, Мыржық (Не Шыңғыстай болмаса, не Қалбадай, не Мыржықтай аңы көп бір тау еді...); Тарбағатай, Жылытау, Көкшетау т. б.; 3) Ойконимдер (мекен-жай аттары): *Қызылжар (Саудаға Қызылжардай қала бар ма, Сөзінде Қозыкенің шала бар ма...), Тәшкент (Тәшкен барсаң, еліңді табарсың деп, Ташшаны түн қатырып жөнелмеді...); Қоқан (Бір күні ол қаңғырып Қоқан кетті...); Ақжар (Өлеңтінің Ақжар деген жері бар-ды...); Шолаққорған (Шолаққорған, Қаракөл жерге жетті), Түркістан (Мінгені Қозыкенің көк төбел-ді, Астық ішкен Түркістан тоқ деп еді...) т. б.***

Поэмада бұдан басқа да географиялық объектілер кездеседі. Олардың кейбіреулері (мыс., *Тәшкен, Қоқан, Құлжа, Меке* т. б.) Қазақстаннан тыс жерлердің атауы да, енді бірқатары екіұдай объектіні білдіретіндер (мыс. *Аякөз — өзен аты, мекен аты; Ақсәуле — тау аты, Ақшатау — тау аты, өзен аты* т. б.), немесе ұмыт болғандар.

Поэмадағы топонимдерді анықтауыш компоненттерінің мағынасына қарай да топтастыруға болады. Айта кету керек, анықтауыш сынары объектінің түр-түсін, сыртқы көрінісі мен формасын, саны мен сапасын т. б. ерекшеліктерін көрсететін топонимдер поэмада басқаларына қарағанда көбірек кездеседі. Олар мыналар: *Ақжар, Алатау, Есіл¹¹, Ақкөл, Қызылжар, Құбабел, Қаракөл, Қаратау, Сарысу, Мыржық, Қосмұрын, Жетісу, Ұржар, Шолаққорған, Ұзынбұлақ* т. б.

Поэмадағы топонимдер жасалу моделі мен морфологиялық құрамы жағынан да әр түрлі. Олардың көпшілігі екі компоненттен (*Жәйтөбе, Нұракөл, Ақжар, Ұзынбұлақ* т. б.) тұратын топонимдер

¹¹ Есіл гидронимін А. Әбдірахманов «жасыл» сөзімен төркіндес деп қарайды. Қар.: Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, 1975, 95-б.

болса, енді бір тобы тілдің бүгінгі даму тұрғысынан алып қарағанда құрамындағы морфемаларға бөлшектенбейтін жер-су атаулары: *Жамшы, Аяған, Шыршық, Аякөз, Күреңіс, Бетбақ, Тоқырауын, Аспара*. Сондықтан да бұлардың тілдік табиғатын анықтау үшін арнайы этимологиялық зерттеу жүргізу керек. Бұл, әрине, өз алдына қаралатын мәселе¹².

Сөз жасау моделіне байланысты эпос топонимдерінің ішінен ерекше көзге түсетіндері -ты// -ті// -ды// -ді// -лы// -лі моделі бойынша жасалған топонимдер. Мысалы: *Өлеңті, Шідерті (Сарыбай күйеу, қыздан айырылған соң, Өлеңді, Шідертіге көшіп кеткен...); Моншақты, Домбыралы, Қарқаралы, Балталы, Бағаналы* (кейінгі екеуі этнотопоним) т. б. *Өлеңті* (Ақмола, Павлодар облыстарындағы өзеннің аты), *Шідерті* (өзен аты) гидронимдері Қазақстан жерінде жиі кездесетін Бұғыты, Сөгеті, Алматы тәрізді көне модельмен жасалған.

Топонимдер тарихын зерттеуде ерекше назар аударатын жәйт — топонимдерге байланысты пайда болған ел аузындағы аңыз-әңгімелер. Бұлар «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» поэмасының Шөже мен Жанақ нұсқаларында да кеңінен пайдаланылған. Әрине, аңыз-әпсаналар барлық жағдайда тарихи шындықпен жанаса бермейді, ал лингвистикалық тұрғыдан олар көбінесе халық этимологиясына саяды. Дегенмен поэмада оқиға желісін шиеленістіре түсу үшін, оны тартымды, қызықты, сенімді етіп көрсету үшін жыршылар аңыз мотивін пайдаланған. Жалпы алғанда халықтық ат қою дәстүріне жат емес. Қазақстан жеріндегі кейбір топонимдердің осы дәстүр бойынша жасалып, қалыптасып кеткенін біз ғылыми зерттеулерден жақсы білеміз. Бұл арадағы мәселенің қызығы: аңыз сюжетімен дүниеге келген жер-су атаулары шынымен-ақ жаңа ма, әлде олар бұрыннан бар атауларға телінген бе? — осы арасын ажыратуда.

Поэмадан мысал келтірейік. *Қарқаралы* — қазір де бар таудың аты. *Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып, Қарқаралы тау атын қоя салған... (ҚКБС, VI, 236); Домбыралы, Моншақты: Айбас байғұс сол жерде жатып қалды. Бақа айғырды суытып, демін алды; Домбырасы, моншағы түсіп қалып, Домбыралы, Моншақты содан қалды (ҚКБС, IV, 136)*. Бұл екеуі де Ақмола, Көкшетау облыстарындағы таулардың аты. *Ақкөл, Жайылма: Сарыбайдың сабасы жарылған жер, Ақкөл менен Жайылма содан қалған... (ҚКБС, IV, 129)*. Бұл екеуі де Павлодар облысындағы өзендердің аты. *Абыралы, Жалаулы: Жанындағы жаулығы түсіп қалып, Абыралы, Жалаулы қоя сапты... (ҚКБС, VI, 236)*. Екеу де бар топонимдер. *Жалаулы — Тарбағатай тауының батысындағы шыңның аты. Алтынсандық, Ақшатау: Баянның алтын сандық түсіп қалып, Алтынсандық, Ақшатау содан қалды... (ҚКБС, IV, 137)*.

Ақшатау — Қарағанды облысындағы, Балқаштың солтүстігіндегі таудың аты. *Қызылбелбеу, Құбажон: Қыздың берген белбеуі түсіп қалып, Қызылбелбеу, Құбажон қоя сапты... (ҚКБС, VI, 236)*.

¹² *Койчубаев Е.* Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974, с. 9.

Мейізек: Қыздың берген мейізі түсіп қалып, Мейізек деп тау атын қоя сапты... (ҚКБС, VI, 236) т. б.

Керіп отырмыз, поэма сюжетіне өрілген аңыз-атаулардың көпшілігі бұл күнде реальді географиялық объектілер болып саналады. Сондықтан да бұларды зерттеудің өзіндік мәні бар.

Эпостағы кісі аттары. Эпос антропонимдеріне тән ерекшелік дегенде, ең алдымен, олардың көнелігі көзге түседі. Мәселен, сөз етіп отырған поэмадағы есімдердің біразы (*Баян, Қозы, Тайлақ*, т. б.) дәстүр жалғасы ретінде бүгін де қолданыла беруі мүмкін. Бірақ бұлардың тілдік табиғаты өте көне, оған таласуға болмайды. Ал поэмада кездесетін мына тәрізді есімдер: *Танас, Айбас, Қодар, Қаратоқа, Бұланқара, Нұрқара, Көсемсары, Ай, Таңсық, Күліп, Шақшақ* т. б. бүгінде қолданылмайды, не сирек қолданылады.

Эпос антропонимдерінің екінші бір ерекшелігі — көп жағдайда кейіпкер есімдерінің алдынан да, артынан да (препозитивті, поспозитивті)¹³ анықтауыштың қолданылуы: *Қозы Көрпеш — Баян сұлу, Қара хан, Сары хан (Қарабай, Сарыбайдың варианттары), Ақ Баян, Қыз Баян, Ер Танас, Ер Күліп, Нұрқара би, Тайлақ би, Қодар құл, Қодар мұндар, Айбас сері, Манап хан, Баян жас т. б.*

Бұл жалпы эпос пен фольклор антропонимдеріне тән көне дәстүр. Оны біз кез-келген эпостан, ертеке, дастандардан кездестіреміз. Мысалы: *Ер Сайын, Ер Тарғын, Қобыланды батыр, Алпамыс батыр, Қыз Жібек, Қыз Құртқа, Ақ Тоқты, Ақ Жүніс, Ер Төстік, Қият Аққозы, Біржан сал, Ақан сері, Шық бермес Шығайбай, Алдар көсе, Аяз би, Маман би*¹⁴ т. б. Антропонимдерге тән бұл ерекшеліктер де өз алдына тексеруді қажет етеді.

Поэмада кісі аттарына еркелету, құрметтеу форманттарын қосып айту жиі кездеседі. Мысалы, *Қозыке: Сұлу Баян айтыпты әкесіне, Қозыке келер ме екен мұнда депті...* (ҚКБС, III, 102). Сондай-ақ, *Қозыке, Қозыкең, Қозыжан* түрінде де, *Сарыкең, Қареке, Баянжан, Баян еркеш* болып та айтылады. Кейде контекстке байланысты жағымды кейіпкерлердің атына жағымсыз анықтама теңеулер, керісінше, жағымсыздарының есіміне жағымды теңеулер, экспрессив форманттарда да кездеседі. Мысалы: *сұм Баян, сұмырай Баян, қу Баян, Қодар батыр, Қодар мырза, Қодаржан, Қодеке*. Салыстырыңыз: *Баян сұлу, Баянжан, Ақ Баян, Қодар құл, Қодар мұндар, Қодар сұм, Қодар кәпір*, т. б.

Эпостық топонимдер мен антропонимдердің тілдік ерекшеліктерінің негізгілері, міне, осылар. Әрине, қазақ тілі байырғы лексикасының бұл саласы өзінің көнелігіне байланысты әрқашан да тереңірек тексеріп, түбегейлі зерттеуді қалайды. Бұл лексиканың шынайы сыры түркі тілдерінің фактісін салыстыра, салғастыра карайтын этимологиялық ізденістер арқылы ғана ашылмақшы. Бұл салада істелініп жатқан жұмыстар, бірлі-жарымды атүсті айтылған, тиіп-қашты пікірлер аз емес. Олардың біразы гипотеза, жоба-жора-

¹³ *Жубанов К.* Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966.

¹⁴ Бұл арада біз жазылу дәстүрін ескеріп отырғанымыз жоқ.

мал ретінде айтылып жүрсе, енді бірқатары қызықтауға тұрарлық халықтық этимология дәрежесінде¹⁵.

Ал шын мәнісіндегі тарихи зерттеулер, жүйелі түрдегі ғылыми этимологиялар қазақ тіл білімінде әлі де қолға алына қойған жоқ. Жоғарыда көрсетілген Т. Жанұзақов, А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев тәрізді ғалымдардың зерттеулерін біз болашақтағы осындай үлкен жұмысқа негіз бола алады деп ойлаймыз.

Қорыта келгенде айтарымыз: эпостық ономазиология эпостың туын тіккен қазақ халқының тілі үшін өзіндік ерекшеліктері мол, бірақ әлі күнге дейін арнайы зерттелмеген көкейкесті проблемалардың қатарына жатады.

АТАМЕКЕН АТАУЫНДАҒЫ «АҚТАНДАҚТАР»*

**Одан арылар жол қайсы, өткеннің өкіндірген
қатесін қалай түзейміз?**

Бүгінгі Қазақстан картасына бажайлап қарасаңыз, алабажак «ақтандақтардан»— шұбарланған атаулардан көзің тұнады.

Қазақ халқы ғасырлар бойы жасап келген құтты мекенінің өзіне тән атауларын шұбарландырған, бөтендендіре бұрмалаған, адам таңығысыз күйге ұшыратқан қандай күдірет, қандай күш?

Шынында да, «ел аман, жұрт тынышта» өз атамекенінде отырған жұрттың әлімсақтан бері қалыптасқан елдік сана, ұлттық дәстүрінің аяққа басылып тапталуына, тағдырдың тәлкегіне ұшырауына, оның бедеріне айғыздандыра дақ салып, алабажак «ақтандақ» түсіруіне нендей себептер болды, бұған кім кінәлі?» деген сұрақтың тууы заңды.

Ойлап қарайықшы: ғасырлар бойы тіршілік етіп, өмір сүріп келген ата-бабаларымыздың кең аспан астындағы құтты мекені, кірін жуып, кіндігін кескен ана-жұрты, малын өргізіп, жыл он екі ай көшіп-қонған өрісі, өсіп-өнген өлкесі мұрагер ұрпағы үшін өзіндік бар болмысымен ғана емес, оның аты-жөні, атауымен де етене жақын, ерекше ыстық емес пе? Өскен жердің кәусар бұлағы мен салқын самалы, орманды тоғайы мен жазира даласы, асқар тауы мен айдынды шалқар көлі — бәрі де әркімнің жанымен сезінетін табиғи ортасы болса, оның атаулары мәңгі-бақи жадында сақталатын, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып отыратын асыл қазына, та-

¹⁵ Осыған орай Е. Жұбановтың жариялаған мақаласында («Аңыздағы есімдер»//Қазақстан мұғалімі, 1985, 18 қаңтар) келтірілген Алпамыс, Алдар көсе, Қозы Көрпеш, Қарабай, Сарыбай, Қыз Құртқа жайындағы этимологиясын әлі де жетілдіре түсу қажет-ау деп білеміз.

* Мақала Т. Жанұзақовпен бірлесе жазылып, «Социалистік Қазақстан» газетінде 1990 жылғы 15 қыркүйекте жарияланған.

рихи жәдігер. Халқымыздың асқақ поэзиясы мен ақындық шабыты да, дүниетанымы мен пәлсапасы да осында. Тіліміздің тарихы мен барша заңдылығы да осы атаулардың бойынан табылады. Бұл қасиеттердің бәрі өсіп-өнген өлкемізбен бірге туып, біте қайнаскан біртұтас дүние: оны бөліп-жарып қарауға болмайды. Ол осы тұтастығымен де ұлттық мәдениетіміздің үлкен арнасына барып саяды.

Осыған орай күн тәртібіне қойылып отырған ономастика проблемасы тек тілдің аясымен ғана шектелмей, саяси-әлеуметтік, тарихи, мәдени мәні зор, ұлттық, құқылық, идеологиялық, моральдық шешімді талап ететін өте күрделі құбылыс болып саналады.

Бұл мәселенің замана талабына сай дұрыс шешілуіне қажетті алғышарттардың бірнешеуін атап шығайық. Біріншіден, проблемаға айналып отырған ономастикалық құрылымдардың ауқымын, түрлерін, жалпы даму заңдылығын анықтау қажет. Екіншіден, Қазақстан топырағындағы географиялық атаулардың «дертке» ұшырауының себеп-салдарын, таралу шеңберін айқындаған жөн. Үшіншіден, атамекен топырағын «ақтандақтардан» арылтудың саяси-идеологиялық, моральдық, құқылық, экономикалық, тілдік тұжырымдамасын және оны іске асырудың нақтылы шараларын белгілеу. Проблеманың дұрыс шешілуі де, міне, осыларға байланысты.

Біздің жобалауымыз бойынша кейінгі екі ғасыр беделінде қазақ топонимдерінің үштен бірі өзгерген, ауыстырылған не жаңадан пайда болған. Біз олардың санын, құрамын, өзгеру дәрежесін қазірше нақтылап дәл айта алмаймыз. Бірақ бұлардың көпшілігі алабажақ «ақтандаққа» айналған, табиғаты жасанды, тіліміз бен рухани болмысымызға жат, шығу тегі, қойылу принципі күмәнді атаулар.

Бұл, әрине, тым алыста жатқан құбылыс. Егер біз ащы болса да, шындықты ашық айтқымыз келсе, оның себебін XIX ғасырдың аяғынан бері емін-еркін жүзеге асырыла бастаған патшалық Россияның отаршылдық саясатынан іздегеніміз жөн. Россияның ішкі губернияларынан Қазақстанға көшірілген жерсіз-күйсіз жүрген миллионнан астам орыстың мұжық-шаруалары өздеріне тартып әперген ең шұрайлы (тау алқабы, шөбі шүйгін өзен-су бойы) 47 миллион гектар қазақ жерін ғана иеленіп қойған жоқ, ол жерлерге өз елінің (хутор, деревня, поместье т. б.) атауларын да ала келген еді. Ол атаулар ертеден келе жатқан жергілікті атауларды ығыстырып барып, зорлықпен «қалыптасты».

Сөзімізді жандандыру үшін айтылып жүрген фактілерден мысал келтірейік. Мәселен, ертедегі Туақала, Тұзқала (архив деректерінде солай) аталған жердің алдымен Коряковке, одан кейін Павлодарға ауысуының қысқаша тарихы бар. Ертіс өзеніне таяу жердегі көлден 1613 жылдан бастап тұз өндіріліп, соған орай 1697 жылдан кейін Сібір орыстары мен жергілікті қазақтар арасында айырбас сауда өрістей бастайды. Сол кездегі тұз өндіруші көпес Коряков көлді түгел иемденіп, оған алдымен өз есімін береді, ал ол 1720 жылы сол жерге салынған бекіністің атына ауысады. Коряковтың қазақ тіліне бейімделген нұсқасы — Кереку тұрғындар жадында осы күнге дейін сақталған. 1861 жылы сәуір айында император II Александрдың баласы Павел дүниеге келгенде, жергілікті орыс әкімдері патшаға жағымпазданып, Кереку бекінісін Павелға «сыйға» тартады (не деген

жомарттық!). Осыдан келіп отаршыл әулеттің біреуі екіншісімен ауыстырылып, Коряков Павлодарға айналады.

Дәл осыған ұқсас отаршылдық принциппен көне Үйшік (Жайық) қаласының аты 1640 жылы орыс көпесі (қазақ балықшыларын аяусыз қанаған алпауыт) Гурийдің есіміне ауысады. Тарихтан белгілі Қызылжарда 1752 жылы әскери бекініс салынып, ол 1807 жылы Петропавловск болып өзгереді. Патша әулетінен кейінгі қазақ жеріне есімі көп қойылғандар — отаршылдық саясатты білектің күшімен, қылыштың жүзімен іске асырушы генералдар мен оның сатраптары. Жерімізде күні бүгінге дейін қаптап тұрған Ванновка, Черняевка, Романовка, Николаевка, Фогелово, Корниловка, Столыпинка сияқты т. б. жүздеген атаулардың иесі, міне, солар. «Ақиқат айтылмай қалмайды» дегендей, солардың бірі — қазіргі Целиноград облысындағы Балқашин ауданы мен оның орталығы Балқашино. «Бұл кім еді?» десеніз, ол туралы белгілі орыс ғалымы, демократ, өзіміздің Шоқан Уәлихановтың досы Г. Н. Потаниннің берген мінездемесін тыңдап көріңіздер. «Это был типичный шовинист. Киргизы (казахи) были для него ордой, с которой нечего было церемониться. Земли, которые они занимают, для государства выгоднее отдавать русским крестьянам, а киргизы пусть убираются куда хотят». Осындай адамның есімін де қайран қазақ жері әлі әлпештеп отыр-ау!

Топонимикалық атаулар да — тарихи жәдігер. Олар кейіннен пайда болған атаулардың қалқасында қалмауы керек. Мәселен: Шевченко — бұрынғы Ақтау, Уральск — Теке, Луговой — Құланды, Құлан, Ванновка — Майлықент, Корниловка — Жаскешу, Успенка — Нілді, Дмитриевка — Арқабай, Маловодное — Атамқұл, Ордынка — Жырауық, Николаевка — Күнту, Столыпинка — Қосбөлтек, Черкасское — Нияз, Антоновка — Машат, Алексеевка — Ортатекті, Михайловка — Сарыкемер, Вознесенка — Тастұмсық т. т.

Қазақстан картасына елеулі «өзгеріс» енгізген кезең — тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары мен тоқырау дәуірі. Тың жерлерге жасалған «шабуыл» миллиондаған гектар жердің қыртысын айналдырып, қопарумен ғана, Совет Одағының барлық жерінен миллиондаған «тыңгерлерді» әкелумен ғана тынған жоқ. Бұл өлкені толық «иелену» үшін оның аты-жөнін де түгел өзгертіп үлгерді. Жаңадан құрылған 2 мың совхоз аты тыңгер басшыларының қиялы жетуінше орысшаланды. «Хрущевтің он жылдығы» деп аталған (1954—1964 жж.) кезеңде басқа жерлерді атамағанда, тек 5 облыстың (Көкшетау, Қостанай, Целиноград, Павлодар және Солтүстік Қазақстан) өзінде 302 ауылдық және селолық Советтің атауы орысша болып өзгертілді. Ал, тың игерудің 25 жылдығында бұл өлкедегі «жаңа атаулардың» саны 3500-ге жеткені үлкен мақтанышпен аталып жатты. Тың өңірін қаптап кеткен Талбухинский, Чеховский, Кантемировский, Даниловский, Ломоносовский атауларындағы адамдардың, немесе Одесский, Белогорский, Севастопольский, Западный, Южный, Восточный, Лесной, Степной, Озерный сияқты Россия мекен-жайларының, географиялық атаулардың тайлы-таяғымен Қазақстанға көшіп келуін қалай түсіндіреміз? ССРО мәдени қорының Топонимикалық қоғамдық советінің төрағасы, үлкен ғалым

В. П. Нерознак бұл «тәсілді»: «Тоқырау заманында ұлттық атауларды өзгерту сол жерді мекендеген халықтың құқын аяққа басып, дербестігіне қол сұғумен жүзеге асты...» деп түсіндірді («Неделя», № 31, 1989).

Қазақ халқын, Қазақстан географиясын жетік білмейтін кейбіреулер «бұл құлазыған қу медиен дала, оған өмір әкелген, мәдениетін гүлдендірген жаңдар өзінше ат қойып, айдар тағуға ерікті емес пе?» деп те ойлауы мүмкін. Бұл — мүлдем қате пікір. Біріншіден, бұл халықтың «қала академиясы» болмаса да, «дала академиясы» бұрыннан-ақ бар. Екіншіден, қазақ халқы өмір сүріп келе жатқан ұлан-ғайыр бұл өлкеден ат қойылмай, атаусыз қалған алақан аясындай жер табудың өзі қиын. Мал жағдайымен көшпелі тірліктің күйін құйттеген ата-бабаларымыздың ат тұяғы тимеген сай-сала, орман-тоғай, өзен-көлдерді былай қойғанда, ата жұрттың бірде-бір түпкірі, бұлтарыс-қалтарыстары жоқ десе де болады.

Осыдан кейін қазақ жерінен ат қою үшін «қу медиен қаланы» іздеудің қажеті болмаса керек. Бірақ, көріп отырғандай, процесс әлі жүріп жатыр. Жаңа қойылған мекен-жай атауларының бәрі де жергілікті халықпен емес, «орталықпен» келісу арқылы, немесе кейбір лауазымды жеке адамдардың кеудемсоқтығымен-ақ шешіліп келеді.

Сөзіміз дәлелді болу үшін бір мысал келтірейік. Бүгінде соғыс, еңбек, партия ардагері Сейітқасым Боранқұлұлы өзінің Қазақ ССР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың атына жазған хатында былай депті: «Қостанай облысындағы тында құрылған Камышный ауданының ұйымдастырушысы болдым. Сол кездегі кейбір жағдайлар осы күнге дейін естен кетпейді. Тында ұйымдасқан жаңа совхоздардың аттарын аудандық партия комитетінің бюросында қарап, оларға жақсы, сүйкімді жер-су қоныстардың, республикадағы қайраткерлердің аттарын беруге тырыстық. Бірақ Москвадағы бастықтар біздердің ұсыныстарымызды өзгертіп, халқымызға еш байланысы жоқ аттар берді. Мысалы, Қостанай облысы Орджоникидзе ауданындағы Аят өзені бойында ұйымдасқан совхозға «Аятский» деп (орысшаға жуықтатып) жіберген ұсынысымыз «Комаровский» болып өзгеріпті. Кейін білсек, орталықта патша өкіметі тұсында жасалған бір картада сол жерге Столыпин реформасы кезінде жер аударылған Комаров деген адам үй салған екен...»

Көріп отырсыздар, не деген «тәсіл», нендей «іждағаттық?» Сонда Аят өзенінің бойындағы жаңа совхозға жергілікті халыққа етене жақын және ресми қалап отырған аттан да, қайдағы бір архивтен қазып тауып алған Комаровтың есімі біреулерге сүйкімдірек болғаны ғой?!

Әлімсақтан келе жатқан Ақмола қаласының (демек, облысының да) бір сәтте Целиноград болып шыға келуі халықтың қалауымен емес, Н. С. Хрущевтің бірауыз сөзімен тынды. Рас, тың көтеруді еліміздің тарихындағы елеулі оқиға деп қарап, қазақ жерінен оған ат беру қажет еді және ол берілді де. Мәселен, Целина және Целинное деп аталатын елді мекен дәл қазір республиканың 6 облысында (Шымкент — 9, Қостанай — 7, Целиноград — 4, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау — 3-тен, Ақтөбе — 1 рет) 30 рет

қайталанып, оның сыртында республикада Целинный және Целиноградский деп аталатын 2 аудан, 10 ауылдық Советі бар екен. Тың көтеру эпопеясын осыншама марапаттап, атауын 40-тан асырып тираждап жатқанда, Целина деген ұғымның қазақ жерінде қазақша (ең болмаса, Тың, Тыңжер, Тыңқала, Тыңөлке түрінде) бір рет кездеспеуі, «бұл «эпопеяның» біздің жерге қатысы жоқ» дегенді аңғартатын сияқты.

Осыншама тираждау аз болғандай, Ақмола қаласы мен облысын Целиноград деп атау өз кезінде, қазірде де жергілікті халықтың наразылығын туғызуда. Енді бұл мәселе, яғни заңсыз түрде жер бетінен сырып тасталған атамекен атауларын қалпына келтіру мәселесі күн тәртібіне қойылып отырғанда, кейбіреулер оны тарихи контексте қараудың орнына әр түрлі себеп-сылтау іздейтін көрінеді. Мәселен, осы мәселе туралы болған бір бас қосуда біреулер Ақмоланың мәнісі («Белая могила» деген) жаман ұғым екен десе, енді біреулер «бұл тарихи эпопеяның символына қол көтеру болып саналады» деп қорқытса, тағы біреулері, сабын мен ұнтақ қат болып отырғанда қала атын өзгертуге шығындандудың қажеті жоқ» деп басалқалық айтты.

Ескерте кетейік: Ақмола кейбіреулердің таяз түсінуіндеі құбыжық атау емес, қазақ даласында кеңінен тараған Ақтөбе, Аққала, Ақкент, Ақсу, Ақкөл, Аққұдық, Аққұм тәрізді топонимнің бірі. Бұл арадағы ақ сөз тек түр-түстік мағынасын ғана емес, әлеуметтік символикамен шектелетін ауқымы кең, «ақ», «таза», «адал», «қасиетті-кастерлі», «әулиелі» деген ауыспалы метафоралық, бейнелеу мағынасында да қолданылады. Ақмола сөзі болса, бұл да «қабырстан» мәнінде ғана емес, «көне мекен-жайдың орны, ата-бабалардың сүйегі жатқан қасиетті белгі, нышан» дегенді де аңғартады. Сондықтан біз Ақмоладан «құбыжық» емес, қазақтың қасиетті жерінің байырғы атауын аңғарамыз. Халықтың өзі қалап отырған ата-мекен атауын оның тілін, дәстүрін түсінбейтіндердің мансұқ етуіне қарсымыз.

«Атамекен атауларын қалпына келтіру» деген жалпылама ұран, шақыру емес, ономастика проблемасын шешудің ғылыми-практикалық принципі болып саналады. Ол алдына «қайткен күнде де бөтенбөгде» атаулардан түгел арылу, жер бетін тап-таза ұлттық топонимдерге айналдыру» деген мақсат та қоймайды. Бұл принциптің тағы бір алғышарты — атамекенді халқымыздың тарихында жауыздығымен аты шыққан, елдің ар-намысын таптаған адамдардың есімінен тазарту.

Осыған орай, Ермактың есімі де қанша сөз болып келеді. Тіпті патшалық Россияның отаршылдық саясаты дәуірлеп тұрған кезде қазақ жеріне Ермак есімі қойылмай келсе де, 1961 жылы Павлодар облысындағы бұрынғы Ақсу орнына Ермак қаласы бой көрсетіп, қазақ халқының мәңгі есінде қалсын деп оған зәулім биік ескерткіш орнатылды. Ал Ермактың (Жармактың) кім екенін әсіресе академик М. Қ. Қозыбаевтың жариялаған еңбегінен кейін қалың жұртшылық жақсы біледі. Голощекин де осы қатарда тұратын адам. Бұларды Павлодар, Қостанай жерінен аластау — тарих алдындағы парызымыз.

Россия жерінде Шыңғысханға арналған ескерткіш жоқ. Ал, Ермак пен Голощекин болса, қай бетімен, қазақ халқына жасаған қандай «жақсылығымен» оның жерінде жәдігер бола алады?

Қазақстан картасындағы «жана типтегі» кейбір географиялық атаулардың халықтың намысына тиетін, зығырданын қайнататын тағы бір «себебі» бар. Ол қазақтың байырғы атауларын орысшаға толық не жартылай аударып, немесе орыс тілі «мәнеріне» салып өзгертіп қолдануға байланысты. Бұл да бір ономастика мәдениетіміздегі дауасы табылмай келе жатқан қасірет. Мәселен, оған бір Көкшетаудың Кокчетав, Синегорье, Синюха деп үш түрлі құбылуы, Аққуөлді — Лебяжье, Ақсуды — Беловодск, Белые воды, Ақжарды — Белый яр, Шортандыны — Щучье, Жетісуды — Семиречье сияқты сөзбе-сөз немесе тұспалдап аударудан (мәселен, Май ауданындағы Көктебе — Белогорье) туған көптеген атаулар халықты әрі-сәрі етумен келеді.

Қай заманда, қай елде өз жерінің атауының өзге тілге аударып қолданылғанын көрдіңіздер? Егер біз бұл принципті қатал сақтасақ, онда тіліміздегі дәл осы тәрізді мындаған басқа атауларды да орысшаға аударуымыз керек. Мәселен, онда Алматы — «Яблоневый», Алатау — «Пестрая гора», Қаратау — «Черная гора», немесе «Черногорье» деп...

Олай болса, жоғарыдағы «тәжірибені» тоқтату керек, тоқтатып қана қоймай, орысшаланған атауларды картадан, құжаттан, жадымыздан өшіріп, біржола қоштасуымыз керек. Сонда ғана Көкшетау, орысшасы Кокшетау (Кокчетав, Синегорье, Синюха емес), Жетісу, орысшасы Жетису (Семиречье, Джетису емес), Шортанды, орысшасы да Шортанды (Щучье емес) болып дұрысына реттеледі.

Осы тәріздес атаулар санатына жататын не қазақша емес, не орысша емес дүбәра «жасандылар» да тілімізде аз емес. Мәселен, Ерейментаудың ең биік шоқысы ертеден-ақ Ақдің деп аталатын. Бұл «ақ бағана», «ақ шоқы» дегенді аңғартады. Осы атау алдымен Белая сопка деп, одан кейін қазақша «дің» орысша «дым»-ға айналып, Ақдым болып өзгертілді. Енді осы жасанды Ақдым атауы қайтадан орысшаға айналып Белодым түрінде қолданылып жүр. Қазақшаға қайтадан аударсақ, «Ақ түтін» болып шығады. Бұл арада түтіннің өзі тұрмақ, иісі де жоқ. Бірақ, «казаншының өз еркі қайдан құлақ шығарса» дегендей, тілдік дәстүрмен санаспай, атауларды емін-еркін «кесіп-пішіп» қалғандар үшін «діні» де, «дымы» да бәрі бір ғой.

Дәл осы сияқты «жасандыларға», мәселен, Боровое (Бурабай), Бузачи (Бозашы), Ялта (Алтыүй), Уруль (Ұрулы ел), Бурное (Боранды) тәрізді «орыстанған» атаулар жатады. Боровое көлін орыстар өздерінен тергеп, бор «жыныс», «тоғай» дегеннен шығарады. Сонда біздің «Бурабайымыз» қайда қалғаны? Бузачи атауын біреулер мүмкін «бозаға» жақындатып, бозашы («боза ашытушы») дейтін шығар. Ал, ол болса о баста сол жерде өсетін боз шөбінің ащы, кермек дәміне байланысты «бозы ащы» тіркемесінен жасалмағанына кім кепіл.

Кейбір орыс жолдастар атаулардың осылайша бұзылуы жайында әңгіме бола қалса, бізге Өскеменді (Усть-Каменогорскіден өзгерген) Семейді (Семипалатинск), Орынборды (Оренбург), Омбыны (Омск),

Оралды (Уральск) т. б. алдымызға тартады. Рас, бұлардың бәрі орыс тілінен сол тілдің заңына сай енген, бірақ «қазақтанған» атаулар. Сондықтан да олар нұсқа ретінде қатар жүруге құқылы. Бұлар Бурабай — Боровое тәрізді жасанды атаулармен үш қайнаса, сорпасы қосылмайды.

Реттеуді қажет ететін географиялық атаулардың тағы бір түрлі, орысша екінші түрлі жазылатындары: қазақша Көкшетау орысша Кокчетав, сол сияқты Имантау — Имантав, Соран — Сарань, Медеу — Медео, Бескөл — Бишкуль, Кеңөткел — Кинейкуль, Алматы — Алма-Ата, Оразай — Рузаев, Алтыүй — Ялта, Ұрулы ел — Уруль, Шолақаша — Челгачи т. б. «Басын жарып, көзін шығару» деп осыны айтуға болады.

Транскрипция принципі — сөздерді бір тілден екінші тілге дәл, түпнұсқаға жақын етіп жазу. Олай болса, Алматы мен Алма-Атаның жазылуында 1923 жылдан бастап бұл принцип бұзылған. Соның салдарынан ол орыс тілінде ұлттық мәнін жойып, «алмалы жер» емес, «алманың әкесі» (отец яблока) болып жалпақ елге таралып кетті, құлағымыз да үйреніп кетті. Бірақ дұрысына көшу керек.

Ал, Қазақстан картасында орысша жазылуы шаласауат, дүбәра мұндай жер-су атауларынан аяқ алып жүре алмаймыз. «Орысша жазуға келмейді, басқа ұлттардың айтуына қиын» деген жай сылтау. Патша заманынан келе жатқан «дәстүрдің» жалғасын көреміз. Жергілікті халықтың тілін білмейтін топографтар, жаманшылық ниеті болмаса да, оларды өз білгенімен жазып картаға түсірді. Сол замандағы карталарды қарасаңыз, екі-үш сөзден тұратын жергілікті атаулардың бәрін (айтуға жеңіл болсын деді ме екен?) сызықша арқылы бөлшектеп жаза берген. Біз одан біртіндеп арылып келе жатырмыз. Дегенмен Кзыл-Орда, Талды-Курган, Катон-Карағай, Жаксы-Жандыадыр, Булақты-Шилик, Жана-Киима, Жаркент-Арасан, Қалам-Карасу, Куль-Аул, Мамай-Қаинды, Огиз-Урели, Чулак-Қаинды, Ақсу-Аюлы түрінде қазақ тілінің қабырғасын сөгіп, топонимика заңын таптап жазылып жүрген географиялық атаулар әлі де көп. Демек, принципті аяғына дейін сақтай отырып, бұларды да бір ізге түсіруіміз керек.

Осы тәрізді ала-құлалыққа біз «Ж»-дан басталатын атауларды орысшадан «Дж» арқылы жазуды жатқызған болар едік. «Орыстар сөз басында ұяң «Ж» дауыссызын айта алмайды» деген де жай қауесет. Железново, Жерновка, Жиликово, Ждановка тәрізді атаулардың қатарында Жанаарық, Жанажол, Жандосово, Жарсуатский, Жетыгенский сияқты жүздеген, мындаған топонимдер «Ж»-мен жазылып, ономастика сауатымыз ашылып келе жатқанда, Дамбул, Джекказган, Джекдинский, Джекды, Джаныбек, Джембейты, Джалағаш, Джангала, Джетыгара, Джетысу сияқты атаулардың сіреспіп тұруын немен ақтауға болады?

Қазақша жер-су атауларының орыс тіліндегі «өмірі» мен қолданыс тәсілінде бұдан басқа да небір сорақылықтар бар. Ол, әрине, жер-су атаулары тағдырына немқұрайдылықпен қарау салдары. Әйтпесе, о заманда бұл заман қазақ топонимдерінен орыс тілінің жалғау-жұрнақтары арқылы жаңа атау жасағанды кім көрген? Ал

біздің тәжірибемізде бұл «тәсіл» өзін емін-еркін сезінеді. Мәселен, Актюбинск, Уральск, Иртышск, Казалинск, Каркаралинск, Чарск, Каргалинка, Тургеневка, Алмаатинка, Айсарынское, Жандосово, Шемонаиха, Кайманачиха, Карагужиха, т. б. толып жатқан осы сияқты атаулардың «ск», «нка», «нское», «ка», «о», «ово», «ха»-ларын сыпырып тастасаң, ар жағынан тап-таза қазақ сөздері шыға келеді. Город Актюбе, речка Каргалы, село Жандосова десе де болады ғой. Ал, орыс тіліндегі род категориясымен анықтайтын «ский», «ская», «ское» жұрнақтары жөнінде әңгіме басқаша. Мәселен, Урдинский (район) Кустанайская (область), Ишимское (село) тұлғаларында айтылатын атаулар, әдетте, анықтауыштық қызмет атқарып тұрады.

Бірақ анықтауыш қатынастағы күрделі атауларды жазуда қазақ тілінің заңына томпақ келетін де «тәсілдер» аз емес. Мәселен, Большая Алмаатинка, Малый Аксу, Старая Тузды, Новый Узень, Белый Аул, Красный яр сияқты «жартылай аудармалар» қазақ тілінің өз мүмкіншілігінің тапшылығынан емес, «Қазаншының еркі бар...» принципінен туындаған еркіндіктер. Ал, дәл осы «принциппен» кете берсек, онда Қзыл-Орда емес, Красная Орда деуіміз керек, ұзын, қысқа, жаңа, көне, үлкен, кіші, ақ, қызыл, қара сөздерінен жасалған (Ұзынбұлақ, Қысқаарық, Жаңабазар, Үлкен Қаратал, Кішікөл, Ұлытау, Аршатау, Қарашеңгел, Қызылжар т. б.) мындаған атаулардың анықтамаларын орысшаға аударуымыз керек. Ешқашан да мұндай «еркіндікке» баруға болмайды. Олай болса, кеткен қатемізді кешіктірмей түзетейік.

Қазақстан картасында бүгінгі таңда 19 облыс атауының 12-сі, 230 аудан атауының 63-і, 84 қаланың 26-сы, 210 жұмысшы поселкесінің 49-ы, сондай-ақ 2400 селолық Советтер мен 8400 ірілі-кішілі елді мекен-жайлардың, колхоз, совхоздардың атаулары орысша қате жазылып келеді.

«Оларды кім қойды, қалай қойды» деп тергеп жатудың дәл қазір қажеті жоқ. Дегенмен Жаңдарқа, Жаңатұрмыс, Жаңауыл сияқты «жасанды» атауларды тоғыта бермей, шек қойып, ретіне қарай ауыстыру да қажет сияқты. Бұл арада табиғат құбылысына, жер бедеріне байланысты (Ақсу, Ақжар, Ақтоғай, Ақши, Ақдала, Талдыбұлақ, Ұзынбұлақ, Терісбұлақ, Тасбұлақ т. б.) әр өлкеде қайталанып, көптеп кездесетін жер-су атауларын олармен шатастырмау керек. Ондай қайталаулар қанша болса заңды.

Бірақ қайталаудың да шегі, реті және табиғи заңдылығы болады. Әсіресе, бұл кісі есімдеріне байланысты қатал сақталуы керек. Өйткені біздің елдегі соншама етек жайған кісі есімдері есебінен географиялық атау жасау, мемориал жәдігер қалдыру дәстүрі басқа бірде-бір мәдениетті елде кездеспейді екен.

Қазақ халқы өз жерінде 7 жыл айдауда болған ұлы украин ақыны Тарас Шевченко есімін өте құрметтейді. Оның есімі 1939 жылы Форт-Шевченко қаласына қойылды. Сол жерде оның музейі, Арал теңізінің бойында Шевченко бұғазы бар. 1964 жылы бұрынғы Ақтау қаласы Шевченко есімімен тағы аталды. Қостанай облысында —2, Ақтөбе облысында —4 елді мекен және оның сыртында көптеген оқу-мәдени орындары мен көше, парк, кітапхана, т. б. құрылымдар-

дың аты Шевченко есімімен аталған. Ал ақынның өз отаны — Украинада оның есімі екі-ақ поселкеге (Шевченко, Шевченково) ғана беріліпті. Бұл есіммен аталған қала қазірше жоқ. Бұл елді табалау емес, өзіміздің артықша емекуімізді мойындау.

Жалқы есім түріндегі ономастикалық құрылымдардың ең көбі көше, алаң аттары. Алматы қаласын алып қарайық. Мәселен, мұндағы 2500-ден астам көше, проспект, алаң және басқа спорт, көпшілік орындары мен мәдени орындар атының басым көпшілігі кісі аттары екен. Соның 15—16 проценті ғана қазақ сөздері мен есімдерінің үлесіне тиген екен. Мәселенің моральдық-этикалық жағын жылы жауып қойып, немесе сыртқы белгісіне қарап-ақ, Алматы қаласын «қазақ қаласы» немесе Қазақ республикасының астанасы деп атау да қиын.

Жер-су, мекен-жай атаулары сияқты қала көшелері мен алаңдарының аттары да ұлттық мәдениеттің көрнекі саласы. Олай болса, бұл мәселеге ел-жұрт болып атсалысу керек. Бірақ Қазақстан, әсіресе Алматы сияқты қала жағдайында ат қоюды референдум арқылы шешуге болмайды. Әлеуметтік пікірмен есептесе отырып, ең алдымен жергілікті халық мүддесі ескерілуі тиіс. Оны талап етуге қазақ халқының да моральдық құқы бар... Ол парасаттылықпен, ұлт өкілдерінің өзара түсінісуімен, келісуімен істелетін жауапты шаруа. «Оларды кіммен ауыстырамыз? Лайықты есім табыла ма?» деп қиналудың реті жоқ. Қазақ жері елдің ар-намысын қорғаған батыр-бағландарға (Бөгенбай батыр, Қабанбай, Райымбек...), хандық құрып елдің бірлігін сақтаған (Тәуке хан, Қасым хан, Есім хан, Абылай хан сияқты) ел басыларын, әділеттіктің туын тігіп, елге жол сілтеген би-қазыларға (Төле би, Қазыбек, Әйтеке би...), рухани өміріміздің тұлғасы болған ақын-жырауларға (Асан қайғы, Бұқар жырау, Қазтуған...), күй атасы, ән күдіреті (Қорқыт, Құрманғазы, Мұхит, Әміре...), сал-серілерге (Ақан, Біржан...) бай жер.

Дәріптегіміз келсе, соларды дәріптеп, соларды қадір тұтайық. «Ата-бабаларының әруағын тірілтіп жатыр» дейтіндер де табылар. Дей берсін, бүгінгі рухани жұтандық та, мәңгүрттік те соны қадірлемеушіліктен емес пе? «Жердің аты — тарихтың хаты» деген сөз бар. Тарихымызды жасап, дүние кешкен ұрпақты да ұмытпағанымыз жөн. Елдің елдігі де сонда.

Демек, мәселе көбіне-көп өзімізге байланысты. Атамекен атауларын реттеуді халық болып қаласақ, қаулы қабылдауға да, қаржы табуға да мүмкіндік жетеді.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСКОЙ ОНОМАСТИКИ*

Особенности национальных ономастиконов обусловлены, на наш взгляд, не только и не столько принадлежностью их к тому или иному национальному языку, сколько спецификой национальной культуры, в среде которой создавалась и формировалась та или иная национальная онимия.

Изучая связи, обозначенные понятиями «имя — культура», необходимо, как нам представляется, проследить общие закономерности взаимовлияния и взаимодействия языка и культуры в сфере собственных имен. В. А. Аврорин¹ считает, что культура и язык в выполнении своих важнейших функций и в своем развитии тесно связаны, и развитие культуры приводит к обогащению лексики. Вместе с тем следует указать, что сам язык относится к области духовной культуры, хотя происхождение его социально². П. Н. Федосеев³, рассматривая язык как социальный феномен, относит его к духовному творчеству, к духовным явлениям.

Развитие языков и культур, отмечает Дж. Б. Касагранд⁴, протекает параллельно, и происходящие в них изменения, помимо индивидуальных, являются общими, универсально представленными в культурах и языках разных народов. Р. О. Якобсон⁵ считает, что язык изучается не только в себе и «для себя», но и как часть культуры общества. «Имена, как и язык в целом, — утверждает О. Т. Молчанова, — неотъемлемая часть культуры народа»⁶. Исследователи теории собственных имен, отмечая разный уровень культурно-исторического потенциала имен, подчеркивают, что «едва ли найдется хоть одно имя, не связанное так или иначе с культурой народа, его создавшего или употребляющего»⁷.

Таким образом, становится ясно, что онимия любого народа содержит огромный информационный культурно-исторический потенциал и изучение собственных имен в связи с культурной историей

---

* Статья написана в соавторстве с Е. А. Керимбаевым и опубликована в журнале «Известия АН КазССР. Серия филологическая». 1990, № 3, с. 3—13.

¹ Аврорин В. А. К проблеме взаимоотношения между языком и культурой // Развитие языков и культур народов СССР в их взаимосвязи и взаимодействии. Уфа, 1976. с. 15.

² Богораз-Тан В. Г. Распространение культуры на земле: Основы этногеографии. М., 1928. С. 200.

³ Федосеев П. Н. Некоторые вопросы развития советского языкознания. М., 1964, с. 34.

⁴ Casagrand J. B. Language universals anthropological perspective // Universals of language. Ed. 2. Cambridge / Mass, 1966. P. 280.

⁵ Jakobson R. Implications of language universals for linguistics // Universals of language. Ed. 2. Cambridge / Mass, 1966, P. 266—277.

⁶ Молчанова О. Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов, 1982, с. 77.

⁷ Теория и методика ономастических исследований. М., 1986, с. 131.

общества в плане выявления и рассмотрения как специфических, так и типологических национально-культурных черт может и должно стать одним из кардинальных направлений в ономастике.

Провозгласив тезис «имя есть порождение и отражение культуры»⁸, логично утверждать, что онимия каждого отдельного языка глубоко национальна, так как ее характеризуют присущие только ей неповторимые черты, обусловленные спецификой каждой отдельной национальной культуры. Изучение казахских собственных имен в этнокультурном аспекте раскрывает широкие и разнообразные связи казахского ономастикона с этнографией, материальной и духовной культурой казахского народа. Известно, что собственные названия могут заключать в себе информацию о расселении и этническом составе народов, данные о материальной и духовной культуре, отражать религиозное мировоззрение и верования, обычаи, обряды и другие сферы духовной и социальной жизни народа. «Можно без преувеличения сказать, что этнографична вся ономастика — от личного имени человека до наименования божеств, от названия народа до обозначения населенного пункта или космического объекта»⁹. Наверняка в силу этих причин высказывается мысль о необходимости привлечения ономастических данных для решения кардинальных проблем этнографии¹⁰.

Этнографические аспекты казахской ономастики рассмотрены, на наш взгляд, в далеко не полном объеме и надлежащем масштабе. Этнотопонимы Казахстана, восходящие к названиям конкретных этносов, были объектом изучения главным образом в этимологическом плане¹¹. Этнолингвистическое описание казахской антропонимии дано в работах Т. Д. Джанузакова¹².

Между тем в ономастическом пространстве казахского языка можно выделить целые тематические группы, классы собственных названий и апеллятивов, связанных с терминами животноводства (кочевого скотоводства), земледелия, ирригации, с различными названиями атрибутов материальной культуры, с разными сферами духовной культуры казахского народа. Известно, что кочевое скотоводство детерминировало возникновение и развитие в лексической структуре казахского языка мощного слоя слов специальной лексики, в первую очередь терминов и слов, связанных с животноводством, а также народной географической терминологии. Скотоводство, как древний, исторически сложившийся традиционный национальный тип хозяйствования казахов, наложило свой яркий отпечаток на всю лексику казахского языка. Ведение этой формы хозяйства и кочевой образ жизни, естественно, вынуждали детально знать специфику того или иного пастбища, подмечать мельчайшие

⁸ Там же, с.127—132.

⁹ Этническая ономастика. М., 1984, с. 5.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы, 1979.*

¹² См.: *Джанузаков Т. Социально-бытовые мотивы в казахской антропонимии // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем. М., 1970. с. 194—200; Его же. Обычай и традиции в казахской антропонимии // Этнография имен. М., 1971, с. 100—103.*

особенности рельефа, ландшафта, что в свою очередь объективно отразилось в географической апеллятивной топонимической лексике, в казахском ономастиконе в целом.

Если провести анализ смыслового объема казахской топонимической и онимической лексики в целом, то обнаружится большое количество географических апеллятивов, топонимов, собственных имен, обозначающих тот или иной цвет. Это объясняется, на наш взгляд, большим значением зрительного (визуального) восприятия кочевниками реалий окружающей их среды, физико-географических объектов. Примечательно, что почти все «цветовые прилагательные» (за исключением *қара*) в казахской географической лексике служат для различения видов пастбищ. Это такие лексемы: *боз*, *көгал*, *көкорай*, *қарабауыр*, *қоңыр*, *алатамыр*, *керала*. Эти апеллятивы часто онимируются и входят в состав типовых топонимических основ. Так, например, *қоңыр* «коричневый», который объяснен Г. К. Конкашпаевым¹³ как «закрепленные песчаные холмы, поросшие растительностью, которые являются хорошим местом для зимних пастбищ», входит в состав топонима *Жетіқоңыр*. В монографии «Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX веков» (Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1980. С. 76) со ссылкой на «Материалы по киргизскому землепользованию... Долины рек Чу и Таласа... Аулие-Атинский уезд» (Ташкент, 1915. С. 100) указывается, что *Жетіқоңыр* «семь прохладных урочищ» (Добусын, Кент, Котан, Талды, Барча, Джидели, Жабагалы), которые отличались мягким климатом, прекрасным травостоем, имели множество глубоких колодцев. Интересно отметить, что слова, обозначающие цвет в казахской народной географической терминологии, служат в подавляющем большинстве своем для обозначения видов пастбищ, тогда как в славянской географической терминологии названия по признаку цвета служат для различия (дифференциации) видов болот¹⁴. Образование географических терминов и топонимов по признаку цвета с общим значением «пастбище» является продуктивным и, следует полагать, древним.

Влияние скотоводческого кочевого хозяйства прослеживается почти во всех сферах казахской онимии. Именно опосредованным влиянием кочевого скотоводства объясняется детальная дифференциация в географической лексике видов пастбищ и элементов рельефа; наличие значительного процента названий в топонимии различных видов растительности, идущей на корм скоту; наличие большого количества в топонимии обозначений по цвету, величине, форме, что характеризует повышенную роль зрительного восприятия окружающего мира кочевниками, и т. д. Можно утверждать, что влияние скотоводства и кочевого образа жизни также нашло свое отражение в наличии в составе топонимов Казахстана лексем, содержащих информацию о домашних животных, о стоянках (жилищах) кочевни-

¹³ Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины // Известия АН КазССР. Серия географическая. 1951, с. 14.

¹⁴ Мокиенко В. М. Семантические модели славянской тельмографической терминологии // Местные географические термины. Сб. 81. М., 1970, с. 71—77.

ков и помещениях для скота, о пастбищах, о способах и средствах кочевки и т. д.

Так, к топонимам, содержащим информацию о домашних животных, можно отнести следующие: *Айғырұшқан* «гора или скала, с которой сорвался жеребец», *Ешкітөлмес* «не падут козы от бескормицы», *Мыңжылқы* — букв. «тысяча лошадей», *Қозыкөш* «расстояние, на которое могут отойти пасущиеся ягнята», *Құлынды* «место, где много жеребят», *Атойнақ* «место, где резвятся кони». Памятью о страшных эпизоотиях, обрушивавшихся временами на домашний скот казахов, могут служить названия *Топалаңой* (*топалаң* «сибирская язва»), *Ешкіқырылған* «место, где погибли козы»¹⁵.

Нередки в топонимах Казахстана и названия с компонентом *қыстау*, *қыстақ* «зимовка». Термин *қыстау* также часто входит в состав собственных названий населенных пунктов. Топонимы с компонентом *қыстау* указывают на места расположения зимовок и зимних пастбищ.

На функционирование в жизни казахского народа (в прошлом) кочевого скотоводства указывают географические собственные названия с компонентом *жайлау*: *Төржайлау*, *Шуылдақжайлау*, *Ойжайлау*, *Көржайлау*, *Жайлаулы* и т. д.

Интересна информация, заложенная в смысловой структуре таких топонимов, как *Арбақонған* — букв. «место, где ночевала (остановилась) арба» — гора в Аркалыкском районе Тургайской области, и ряда топонимов с компонентом *орда*: «в старое время ставка хана, местонахождение крупного феодала или старшины»¹⁶: *Ордақонған* «место стоянки (поселения) орды», *Ордабасы* — букв. «главная орда» и т. д.

Известно, что для кочевого скотоводства характерна постоянная смена сезонных пастбищ, чем в основном и обусловлен кочевой образ жизни. Еще в древнейшие времена одним из способов передвижения кочевников во время кочевок было передвижение на повозках. В сакские времена (эпоха железа) племена со своими стадами кочевали на большие расстояния как в меридиональном, так и в широтном направлении: мужчины передвигались верхом на лошадях, дети, женщины и старики — в кибитках, покрытых кожей и войлоком¹⁷. В более поздние времена в хозяйстве казахов XV—XVI вв. известны телеги-дома (у знатных казахов): эти громадные кибитки тянуло множество верблюдов¹⁸. А. Х. Маргулан писал: «Случай образования стоянок и поселений из строя повозок мы наблюдаем в истории Казахстана нередко, он характерен особенно для средних веков. Казахские географические названия, связанные со словом «урда», более типичны для таких стоянок и поселений»¹⁹.

¹⁵ *Аргынбаев Х.* Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, 1969. 112-б.

¹⁶ *Конкашпаев Г. К.* Казахские народные географические термины. С. 50.

¹⁷ История Казахской ССР: в 5 т. Алма-Ата, 1977, т. 1, с. 200.

¹⁸ Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX веков. Алма-Ата, 1980, с. 58.

¹⁹ *Маргулан А. Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950, с. 14.

И далее: «История повозки представляет для нас интерес тем, что с ней связана отчасти история зарождения полуседлых поселений древнего Казахстана, возникавших в своеобразных условиях кочевой жизни»²⁰. Мы также связываем возникновение оронимов *Арбақонган*, *Ордабай*, *Ордақонган* и др. с образованием у подножий гор временных (полуседлых) поселений из повозок (арб).

В составе топонимов Казахстана обнаруживается целая группа слов-терминов, обозначающих названия искусственных, т. е. созданных человеком, топографических объектов. К ним могут быть отнесены названия таких антропогенных объектов: *қорған* (курган), *мар*, *оба*, *төрткүл*, *там*, *қамал*, *тоған*, *асар*, *қора*, *мазар*, *мола*, *зи-рат*, *бейіт* и др.

В разных регионах Казахстана встречаются собственные географические названия с топоэлементом *қорған*: *Талдықорған*, *Қорғантөбе*, *Аққорған*, *Үшқорған*, *Бесқорған*, *Жаңақорған* и др. Слово *қорған* (от слова *қорғану* «защищаться») возникло вначале как нарицательное название укрепления (вала, крепости), воздвигавшегося, как правило, на холмах, возвышенностях. Позднее в результате семантической эволюции слово *қорған* (курган) стало обозначать холм, сопку, конусовидную насыпь. Древние крепости и укрепления воздвигались на холмах, возвышенностях, вследствие этого произошел метонимический перенос названия по схеме «Курган = укрепление (на холме) → курган → холм».

Слово *курган* вошло в географическую терминологию многих народов, оно «бытует на Украине, в Южной России, Казахстане и других районах СССР, но в разных местах имеет различные значения — от первоначального «защищать, защита, крепость, укрепление» до понятий «холм, сопка, древняя могила, высокая льдина в море»²¹. В «В истории Казахской ССР» (Алма-Ата, 1979. Т. 3. С. 4) со ссылкой на труд Г. Гродекова (Юридический быт. Ташкент, 1989. Т. 1. С. 25) приводится интересное сообщение о холме *Мартөбе*: «По сведениям биев Султана и Халбия, представители трех жузов собирались ежегодно для совещания (маслихата) на холме *Мартубе*, в горах близ Сайрама. Здесь обсуждались вопросы, где зимовать, где летовать, как достигнуть спокойствия и как воевать».

Мар имеет значение, близкое к производному значению слова *қорған*. А. И. Яценко²², ссылаясь на В. И. Даля (Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955. Т. 2. С. 301), так определяет его значение: «Мар — одинокий бугор, курган, насыпь или природная сопка». В топонимии Казахстана встречаются названия *Төрткүлтөбе*, *Төрткүл*. Слово *төрткүл* обозначает небольшие возвышения искусственного происхождения в форме прямоугольников или неправильных квадратов. Термин широко применяется в археологии и истории. Так, в одной из своих археологических работ

²⁰ *Маргулан А. Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950, с. 14.

²¹ *Мурзаев З. М.* Очерки топонимики. М., 1974, с. 102.

²² *Яценко А. И.* Микротопонимы Посемья, образованные от терминов антропогенного ландшафта // Вопросы географии, 110. М., 1979, с. 68.

А. Х. Маргулан писал: «Развалины древнежатацких поселений встречаются здесь в виде небольших холмиков или курганов (тобе), имеющих в плане формы овалов, прямоугольников или неправильных квадратов (торткуль)»²³.

К орографическим терминам антропогенного характера может быть отнесен и *оба*, встречающийся в таких оронимах, как *Обалы*, *Обалы тебе*, *Обатас*, *Оба*, *Қараоба* и др., почти во всех регионах Казахстана. На места захоронений (кладбища, отдельные могилы) указывают топонимы с компонентами *мазар*, *мола*, *зират*, *бейт*: *Мазарсай*, *Ақмола*, *Қарамола*, *Зиратты*, *Ақбейт* и др.

В составе топонимов Казахстана, таких, например, как *Аранды*, *Полатқора*, *Тасқора*, *Қотанды*, присутствуют термины, обозначающие помещения для скота: *аран* «открытый (без крыши) загон для скота или место для складывания заготовленного сена», *қотан* «круглый загон для скота», *қора* «помещение для содержания скота». Казахи в качестве *қора* использовали в горах природные орографические объекты — пещеры, поэтому в некоторых названиях пещер присутствует термин *қора*.

Ряд топонимов, описанных выше, можно отнести к названиям, отражающим атрибуты материальной культуры. Но разделение на «материальную» и «духовную» культуры, как указывает А. К. Байбурин²⁴, не абсолютно, так как всегда существуют объекты, занимающие промежуточное положение (так называемые квазисемиотические явления), к числу которых принадлежат элементы «материальной культуры». При вхождении в некоторую семиотическую систему (например, ритуал, этикет) они осознаются знаками, при выпадении из системы — вещами. Такими элементами, правда, относимыми не к предметам (вещам) материальной культуры, а к физико-географическим объектам естественной среды, являются орографические объекты — горы, холмы, сопки, ущелья, пещеры. Как показывают наши материалы, данные орографические объекты обладали в прошлом высоким семиотическим статусом — имели сакральное значение.

Письменные источники, в основном «Материалы по киргизскому землепользованию...»²⁵, указывают, что зимовки кочевников располагались в местах, защищенных отрицательными формами рельефа: скот зимой пасли на обдуваемых ветрами возвышенностях, наветренных сторонах гор и холмов; в летнее время использовался растительный покров на северных склонах гор и холмов, а также на южных склонах оврагов и западин.

Народная классификация пастбищ обстоятельно раскрыта в цитируемой нами далее работе казахстанского географа Г. К. Конкаш-

---

²³ Маргулан А. Х. Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1974 г. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. 1949, № 67, вып. 2, с. 35.

²⁴ Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. Л., 1981, с. 216.

²⁵ См.: Масанов Н. Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков. Алма-Ата, 1984, с. 47, 48, 50.

паева «Казахские народные географические термины» (Известия АН КазССР. Сер. географическая, 1951. № 99. С. 3—47). Г. К. Конкашпаевым приведены следующие хозяйственно-географические характеристики различных видов пастбищ:

Өртен (от слова *өрт* «пожар» + аффикс *-ен*) — пастбища с молодой зеленой травой, которая появляется после пала весной. Казахи осенью и ранней весной сознательно выжигали грубую сухую растительность в степи по пути кочевков или около весенне-летних стоянок, чтобы степь весной покрылась однообразной зеленой травой. На таком пастбище весной и в первой половине лета скот быстро поправлялся.

Жайлау (в литературе и на картах — *джайлау*) — летнее горное или степное пастбище, обильное кормом и водой, где обычно проводят лето со своим скотом. В горных районах Казахстана и Средней Азии под термином *жайлау* понимают высокогорное пастбище, в том же значении термин употребляется в Крыму и на Кавказе (*айла*, *айлаг*). Иногда термин входит в состав собственного географического названия местности: *Көкжайлау*, *Ойжайлау* и т. д. *Жайлау* является активной производящей основой для ряда терминов, обозначающих сезонное пастбище: *қан жайлау*, *сары жайлау*, а также пастбища по месту расположения: *ой жайлау*, *етек жайлау*, *бөктер жайлау*, *төр жайлау*, *кер жайлау*²⁶.

Беделик — люцерновое поле, люцерник. В старом казахском хозяйстве на юге Казахстана беделики представляли собой отгороженные глиняными заборами (дувалами) площади близ зимовки.

Аңыз — жнивье, залежь; *мал аңызда жайылып жатыр* «скот пасется на жнивье».

Отар — пастбище любого сезона, расположенное вдали от аула (хутор); *қой отарда* — овцы на хуторе. Отсюда название станции Турксиба *Отар* и русское *отара* — термин, соответствующий русским терминам *хутор*, *заимка* и современному *отгонный участок*.

Өріс — выгон, место пастьбы скота, расположенное вокруг стоянки (аула); радиус района определяется расстоянием, на которое отходит скот от аула в течение дня (а для лошади также ночи). Каждый вид скота имеет свой радиус в районе пастьбы (*өріс*) в зависимости от того, на какое расстояние он может отойти от стоянки. В силу этого каждый *өріс* имеет особое название, самые дальние из них — *жылқы өріс* (*жылқы* «лошадь») и *қой өріс* (*қой* «овца»), близкие — *қозы өріс* (*қозы* «ягненок») и *бұзау өріс* (*бұзау* «теленок»). Примечательно, что эти названия часто употребляются казахами как мера расстояния: *жылқы*, *қой*, *қозы өріс* — лошадиные, овечьи, ягнячьи орисы.

Тебін в литературе — тебеневка или тебен от глагола *тебу* «ударить ногой (копытом)» — зимнее пастбище, покрытое снегом. Лошади и овцы из-под снега ногами откапывают себе корм, отсюда и слово *тебін*. *Тебін* носит различные названия в зависимости от степени

²⁶ Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы, 1984. 43-б.

стравливания пастбищ, например, *алатемін* — пестрое пастбище, т. е. недостаточно использованное зимнее пастбище, по которому табун пастья недолго, в этом случае кучи переворошенного снега перемежаются с нетронутыми местами, отчего само пастбище кажется пестрым. Полностью в нем нет нетронутого места, метель задерживается переворошенным снегом, и алатемин является естественной защитой для скота, выпасаемого на нетронутых участках.

Соны — свежее, не стравленное скотом пастбище.

Шалғын — луг (ср. *көк, өлке, көгал, көкорай*).

Шабын, шабынды — сенокосные уголья, покос, луга.

Бидайық (букв. название одного из видов луговых растений) — блюдцеобразное, замкнутое понижение с луговой растительностью. Площадь бидайков колеблется от нескольких сот кв. метров до десятка километров, весной наполняется талыми водами, а летом после высыхания превращается в луга, являющиеся хорошими сенокосами. Бидайки в зависимости от состава луговых растений, растущих на них, носят названия *қарабидайық, ақбидайық*.

Шұрат — небольшая западина среди бугристо-грядовых песков с близкими грунтовыми водами.

Шұрайлы жер, шүйгін — тучная, плодородная земля, местность с богатой растительностью, плодородными почвами и обильной водой.

Ащы (букв. «горький, кислый») — солонцеватые понижения, встречающиеся обычно по долинам и поймам степных рек или по впадинам озер и соров. На таких понижениях произрастает различная солелюбивая и влаголюбивая растительность, которая представляет собой хороший подножный корм для скота; *мал ащыда жатыр* — скот пасется на ащы. Термин *ащы* часто употребляется в качестве собственного названия рек, озер, колодцев и других водных источников, указывая на их соленость.

Прозрачная внутренняя форма некоторых «пастбищных» терминов позволяет вскрыть их мотивировки, указывающие на конкретные способы и формы ведения скотоводческого хозяйства. К таким терминам относятся *өртен, темін (ақтемін, алатемін), өріс (жылқы өріс, қой өріс, қозы өріс), отар, беделік*. Информативная наполненность семантики таких пастбищных терминов помогает в определенной мере воссоздать уже ушедшие в прошлое архаичные формы и приемы ведения народного скотоводческого хозяйства казахов.

Названия различных видов сезонных пастбищ: зимних — *қыстау*, весенних — *көктеу*, осенних — *кузеу* и летних — *жайлау* — весьма часты в топонимии Казахстана. В материалах к историко-этнографическому атласу²⁷ указывается, что для зимних пастбищ, как правило, избирались камышовые берега озер, долины рек, горные ущелья, южные склоны сопок, невысокие горы, опушки леса или небольшие равнинные участки меж бугристых песчаных пустынь; под весенние пастбища в первую очередь использовались близлежащие к зимовкам уголья, ранней весной быстрее всего освобождавшиеся от снеж-

²⁷ Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX веков. С. 66.

ного покрова; осенние же пастбища в большинстве случаев совпадали с весенними или примыкали к району зимовки.

Наличие сенокосных угодий, в том числе антропогенного характера, например, беделиков, свойственно было полукочевым и оседлым хозяйствам. Так, к примеру, казахи Семиречья и северных районов (XIX в.) круглый год оставались в пределах своих уездов, имели наряду с юртой постоянные жилые помещения, часто скотные дворы, посеы и сенокосные участки на зимовках²⁸.

Этнографические аспекты топонимов, отражающие религиозные воззрения, верования, обряды, не получили, на наш взгляд, должного освещения в ономастической литературе. Между тем оронимическая лексика может сохранить в своем составе реликтовые мифонимы или теонимы, за которыми стоят древнейшие религиозно-морфологические системы. Так, например, одна из высочайших вершин Тянь-Шаня на границе с Киргизской ССР носит название Хан-Тенгри²⁹. Второй компонент данного оронима *Тенгри* — тюрко-монгольский теоним, возводимый Дж. Клосоном к эпохе хунну (III в. до н. э. и даже раньше) и объясненный как «небо, обожествленное небо, небесное божество». Он зафиксирован в Древнетюркском словаре (с. 544) и имеет широкие лингвистические параллели (ср. шумерское *дингир* «небо»)³⁰.

Известно, что Тенгри являлось верховным божеством древнетюркского пантеона. Имена основных божеств древних тюрков — *Тенгри*, *Умай*, *Йер-суб* зафиксированы в орхонских памятниках.

С. Г. Кляшторный³¹ считает, что сопоставительное изучение орхонских надписей и этнографических материалов XIX—начала XX вв. позволили Ж.-П. Ру, Л. П. Потапову, И. В. Стеблевой, С. М. Абрамзону дать общее описание религии орхонских тюрков VIII в. и выявить ее культурно-исторические связи с традиционными верованиями позднейших тюркских племен и народностей.

На основании работ вышеназванных ученых мы можем с полным правом говорить о наличии и функционировании в древнетюркскую эпоху сложной и развитой мифологии тюркских племен, содержащей архаичные тотемные, генеалогические и космогонические мифы.

Субстратные компоненты древнейших религиозно-мифологических традиций тюркских народов сохранились в позднейших религиозных воззрениях саяно-алтайских народов, находившихся на периферии зоны воздействия мировых религий. Об этом говорят многочисленные этнографические материалы. Многовековая же исламизация казахского этноса должна была бы свести на нет преемст-

²⁸ Хозяйство казахов на рубеже XIX—XX веков. С. 66.

²⁹ Примечательно, что в речи аборигенов вторая часть оронима произносится как *тенгир*, хотя в литературной нормированной речи засвидетельствована форма *тәңгір*.

³⁰ Неклюдов С. Ю. Мифология тюркских и монгольских народов: (Проблемы взаимосвязей) // Тюркологический сборник. М., 1981, с. 188.

³¹ Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник. М., 1977, с. 131.

венность мифологических традиций, но языковые факты³², в частности относительно устойчивая топонимическая лексика, свидетельствуют о сохранении некоторых реликтовых компонентов древнетюркской мифологии в среде казахского народа до последнего времени.

К оронимам, семантика которых содержит отзвуки былой глобальной сакрализации, обожествления ландшафта «священной Земли-Воды тюрков» (памятник Кюль-Тегину, большая надпись 10—11) и культа Земли-Воды, относятся оронимы с лексическим компонентом *әулие* «святой, священный». Приведем некоторые из них: *Әулие* — гора, выс. 1055 м, в Баянаульском районе Павлодарской области; *Әулиецабыра* — гора в юго-западной части Казахского мелкосопочника, Целиноградская область; *Әулиеқызылтас* — название группы гор в Баянаульском районе Павлодарской области, *Әулиетас* — холм в верховьях р. Лепсы в Джунгарском Алатау. К этой группе оронимов следует отнести и спелеоним *Қоңырәулие* — пещера (стоянка) в Карагандинской области близ р. Шаган.

Кстати, заметим, что казахские спелеонимы (названия гротов, пещер), к сбору и научной интерпретации которых еще не приступали, наверняка содержат лингвистические и экстралингвистические факты, указывающие на сакрализацию пещер и гротов. В топонимических легендах о названиях пещер *Қарлығаш ата*, *Дуана қожа* (Тюлькубасский район Чимкентской области; информатор Ауельбек Керимбаев, 1974 г.) имеется информация о «святости» обитателей данных пещер. Сакральные значения содержатся уже в самих лингвистических компонентах названий пещер *Қарлығаш ата*, *Дуана қожа*, *Тамшы әулие*, *Жеті үңгір* (все на территории совхоза «Тюлькубасский» Тюлькубасского района Чимкентской области): *ата* (дед, предок), *қожа* (ходжа), *әулие* (святой, священный), *баба* (предок), *жеті* (семь).

Экстралингвистические сведения, собранные во время работы комплексной экспедиции Института языкознания АН КазССР в Джекказганской и Павлодарской областях (июнь 1982 г.), говорят о культе гор (в прошлом) *Бектау ата*. Еще в 1925 г. П. Сарычев писал о почитании местными жителями «длинного извилистого грота со сводами готической формы, дно коего покрыто холодной прозрачной водой, стоящей всегда на одном уровне»³³. В рассказах информаторов Касыма Сырымбетова (81 год, 1982 г.), Ыбырайкена Шойынбаева (65 лет, 1982 г.) упоминается о проживании в прошлом на горе «святых» *Бектау ата* и *Бегазы*, якобы укрывавшихся от чьих-то преследований. Они указывают, что на горе есть могила *Бектау ата*. Деталь о захоронении святого на горе перекликается с

³² Еще в XIX в. великий казахский ученый и путешественник Ч. Ч. Валиханов указывал на функционирование в живой разговорной речи казахов слова *тәңір* (тэнгри) и его синонима *көк* (небо) и объяснял «их шаманское происхождение» (Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5 т. Алма-Ата, 1981, т. 1, с. 480).

³³ Сарычев П. Озеро Балхаш в геологическом, экономическом и географическом отношении // Записки Семипалатинского отдела РГО. 1925, вып. 15, с. 91.

³⁴ Мушкетов И. В. Туркестан. СПб., 1986, т. 1, с. 445.

упоминанием И. В. Мушкетова³⁴, что «на ней (горе Казыкурт.— А. К., Е. К.) находится могила святого Казыкурта с неизбежным священным деревом». Как известно, в среде аборигенов Казыкурт тоже считается священной горой. Эти факты говорят о том, что культ гор был распространен, видимо, на всей территории Казахстана.

Факты поклонения орографическим объектам зафиксированы в письменных источниках прошлого столетия: «Особенным почетом у них пользуются могильные курганы, обозначенные воткнутыми пиками с развевающимися конскими хвостами или гривами. Проезжая мимо такой могилы, киргиз (казах.— А. К., Е. К.) преклоняет колени и оставляет что-нибудь для бедных — деньги, одежду или припасы»³⁵.

Многочисленные холмы (курганы) с названиями *Айдарлы*, встречающиеся во всех регионах Казахстана, следует, видимо, отнести к такого рода объектам: *айдар* — чуб, коса, пучок волос, оставленный на макушке (у мальчиков)³⁶, *айдарлы* — холмы, курганы с чубом, т. е. с пучками волос на макушке — с воткнутыми пиками, с развевающимися конскими хвостами или гривами.

Лингвистическими свидетельствами, подтверждающими функционирование в историческом прошлом в течение длительного времени культа гор (холмов) на территории Казахстана, могут служить такие апеллятивы в составе казахской оронимической лексики, как *тәңір/теңгір (тенгри)*, *әулие, ата, баба, қожа, жеті, шайтан (сайтан)*; возможно *бай-май*, восходящее к теониму *Умай* — богини плодородия и покровительницы новорожденных; возможно *ала*, «сакральным смыслом обладает и название *Ала-Тау*» — верховные (горные) горы³⁷; *оба* — заимствованное из монгольского: «все курганы называются *оба*»³⁸, в монгольской топонимии — куча камней, имеющая сакральную семиотику³⁹, в Хакасии — «груда жертвенных камней в честь духа гор»⁴⁰; *тақта* — из иранского *тахт* «ложе, седалище царское, престол, трон»⁴¹. *Тақта* — горный массив на востоке Семиречья, *Тақта-Барлық* — гора в районе озера Алакуль, *Басытақта* — гора в Тенгизском районе Целиноградской области. З. М. Мурзаев считает, что «*тахт* — в Кабулистане играет ту же роль, что *обо* в Центральной Азии, и выражает культ горы, почему и воздвигается на перевалах или вершинах гор»⁴².

Таким образом, в топонимической (оронимической) лексике казахского языка нашел свое отражение культ гор как один из релик-

³⁴ Завоевание Туркестана: Рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев — в общедоступном изложении / Сост. К. К. Абаза. СПб., 1902, с. 49.

³⁶ Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1987, с. 20.

³⁷ Акишев А. К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата, 1984, с. 88.

³⁸ Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.: в 5 т. Т. 1, с. 209.

³⁹ Мурзаев З. М. Очерки топонимики. М., 1974, с. 265, 297.

⁴⁰ Желов М. А. Топонимия Хакасско-минусинской котловины. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1984, с. 11.

⁴¹ Мурзаев З. М. Очерки топонимики. С. 297.

⁴² Там же.

товых компонентов древнетюркской религиозно-мифологической системы.

Изучение имен собственных в этнокультурном аспекте показывает, что онимическая лексика является национально-маркированным лексическим пластом языка. Культурно-исторические ассоциации, этнокультурные коннотации имен порождены многими экстралингвистическими факторами, о части которых говорилось выше. Для полного раскрытия этнокультурного потенциала имен необходим тщательный анализ культурно-исторических особенностей эпохи и среды, в которой создавались имена.

Онимическая лексика, выработанная в течение длительного исторического времени посредством и средствами языка, имеет глубинные корни мотиваций, уходящие в толщу материальной и духовной культуры народа, ее создавшего. Образно говоря, ономастикон любого народа — модель мира, отображенная в совокупности собственных имен, красочная и неповторимая картина прошлой жизни народа.

Крайне важно подчеркнуть, что отношение к исторической онимии любого языка и народа должно быть экологичным: всякое неразумное переименование искажает облик национального ономастикона, влечет за собой утрату какого-либо звена в коллективной исторической памяти народа. С этой точки зрения каждое историческое собственное имя — памятник культуры, который нужно сохранять, оберегать.

IV. ТЕРМИНОЛОГИЯ

КАЗАХСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ*

В формировании и развитии терминологии любого языка большую роль играет письменность. В раннем средневековье крупные племенные союзы, вошедшие позже в этнический состав казахского народа, пользовались древнетюркской письменностью. С момента образования Казахского ханства и казахской народности (XV—XVI вв.) казахи стали пользоваться арабским алфавитом. Но арабский алфавит не соответствовал фонетической системе казахского языка. Так, например, девять гласных фонем передавались лишь тремя буквами. В 1924 г. для казахского языка были введены в арабский алфавит дополнительные диакритические знаки и дифференцированы функции отдельных букв; несколько сблизились написание слов с их живым произношением.

В 1929 г. была создана казахская письменность на основе латинского алфавита. Принятие этого алфавита, по сравнению с арабским,— значительный шаг вперед, однако и этот алфавит не мог полностью удовлетворить быстро растущие запросы и потребности языкового развития. Недостаточно четко разработанная система письма на основе этого алфавита очень искажала написание русских и заимствованных через него интернациональных терминов и слов. Ср.: *абсолютизм* — *apsolyvtijizm*, *автор* — *артыг*, *акция* — *aksija*, *амбиция* — *əmbijtsija*, *анархизм* — *anargyžim*, *антагонизм* — *antagonijim*, *артель* — *ərtel*, *валюта* — *valuvta*, *завод* — *zavьt*, *империалист* — *imperijalis*, *капитулянт* — *kəpijtvələnt* и т. д. (КРТС, 1937, 145—176). Подобного рода искажения в известной степени усугублялись неразработанностью научных принципов терминотворчества, особенно в отношении заимствования русско-интернациональных слов. Все это в целом привело к осязатому отрыву письменной традиции от устной, произношения от написания.

Весь сознательно организованный терминологический процесс национального литературного языка прежде всего базируется на основе богатой и разнообразной народной терминологической лексики. Общепризнанные истоки терминологической лексики и понятий своими корнями уходят в далекое прошлое языка. Многие слова и выражения, употребляемые в терминологическом значении, пришли к нам из языка памятников древнетюркской письменности. К ним относятся; 1) термины родства; *ата* «дед, отец», *əже* «бабушка», *ана* «старшая сестра», *сиңди* «младшая сестра по отношению к старшей», *келін* «сноха, невестка», *жиен* «племянник или племянница по женской линии» и т. д.; 2) термины, отражающие явления природы и ее богатства: *жер* «земля», *тау* «гора», *тас* «камень», *алтын* «золото», *күміс* «серебро», *темір* «железо» и т. д.; 3) термины, связан-

---

* Статья опубликована в сб.: Развитие терминологии на языках союзных республик. (Терминология на узбекском, казахском, грузинском, азербайджанском, литовском, молдавском, латышском, киргизском, таджикском, армянском, туркменском и эстонском языках). Москва, Наука, 1987, с. 29—49. Публикуется в сокращении.

ные с общественно-политическим строем: *қаған* «царь», *бек* «господин», *тарқан* — военно-дворянское звание, *құл* «раб», *қуң* «рабыня», *шығай* «бедняк» и т. д.; 4) скотоводческие термины: *ат* «конь, лошадь», *айғыр* «жеребец», *тай* «жеребенок», *бұқа* «бык» и т. д.; 5) анатомические названия: *бас* «голова», *аяқ* «нога», *құлақ* «ухо», *жүрек* «сердце» и т. д. (ДТС, 1969). Эти же термины встречаются в средневековых памятниках уйгурской и кипчакской письменности.

Казахи с древних времен занимаются животноводством, и поэтому в казахском языке весьма широко представлена разветвленная животноводческая терминология, особенно связанная с коневодством, верблюдоводством, овцеводством. Коневодческие термины дифференцируют лошадей по возрасту: *құлын* «жеребенок», *жабағы* «жеребенок возрастом более 6 месяцев, но менее одного года», *тай* «стригун, стригунок, годовалый жеребенок», *құнан* «жеребенок более двух лет», *дөнен* «конь более трех лет», *бесті* «конь пяти лет»; они охватывают названия видов жеребят, кобылиц, жеребцов, яловых лошадей и т. д., например: *буаз бие* «жеребая кобыла», *құлынды бие* «кобыла с жеребенком», *мес бие* «жирная, молочная кобыла», *ту бие* «яловая кобыла», *тел бие* «кобыла, припускающая чужого жеребенка», *қасабалы бие* «кобыла 7—8 лет», *шар бие* «кобыла средних лет», *жасаган бие* «кобыла возрастом более 20 лет с жеребенком» и т. д. Наличие в казахском языке огромного количества слов и словосочетаний, связанных со скотоводческим хозяйством, составляет его специфику.

В казахском языке распространены многие географические термины, что обусловлено прежде всего обширной территорией Казахстана и полукочевым образом жизни казахов (постоянными поисками плодородных пастбищ для скота, требующими хорошего знания рельефа местности: гор, рек, озер, степи и т. д.). По мнению Т. Конкашпаева, «каждая мельчайшая деталь горы, ложбины, реки озера, пастбища и т. д. имеет у них (у кочевых казахов) свой особый термин, почти не встречающий аналогов у других народов, особенно у земледельцев» (Конкашпаев, 1951, 3). Такие народные географические термины, составившие основу научных терминов по физической географии, насчитываются в казахском языке сотнями, например: *айрық* «узкая речная долина», *атырау* «дельта, изрезанное побережье крупного водоема», *аша* «место слияния двух рек», *бастау* «ручей», *бұлақ* «родник», *жал* «заметная, вытянутая возвышенность», букв. «грива», *жарық* «трещина, щель», *жыра* «промоина», *қайнар* «ключ», *кемер* «береговой вал, обрыв», *қойтас* «валун», *өзек* «лощина» и т. д. Такие местные географические термины, как *адыр*, *бидайық*, *саз*, *сай*, *сырт*, *тақыр*, *томар*, *тоғай*, *үстірт* и др., вошли в русскую специальную литературу.

В казахском языке широко представлены также народные ботанические термины. Это и понятно, так как при кочевом образе жизни необходимо иметь полное представление о растительности родного края, свойствах различных трав, их пользе и вреде для домашнего скота. Поэтому такие термины, как *атқонақ* «аржанец», *қазанақ* «багульник», *шағыр* «бурьян», *ақ қараган* «белая акация», *ыргай* «бузина», *қызамық* «брусника», *кекіре* «василек», *айрауық* «вейник»,

қазтамақ «герань», қасмалдақ «дикая пшеница», ошаған «дурнишник», беде «клевер», жоңышқа «люцерна» и др., насчитываются в казахском языке сотнями и служат ныне богатым источником для создания и развития научной терминологии.

Существует также немало названий рыб, различных болезней, терминов родства и др. (см. Абишев, 1962; Куленов, Куленова, 1971).

Таким образом, казахский язык задолго до появления первой печатной продукции располагал огромным лексическим богатством, отражающим самые различные понятия материальной и духовной культуры, социально-экономической жизни, общественного уклада, обычаев и традиций народа и т. д.

На развитие казахского языка вообще и создание первых научных терминов, в частности, большое влияние оказали казахские газеты. Первые шаги по терминологизации общенародной лексики были сделаны в конце XIX в. на страницах первой казахской газеты «Түркістан уәләятінін газеті» (1870—1883). Официальное же рассмотрение вопроса о терминах в казахском языке и связанных с ними проблем было начато с выходом в свет газеты «Дала уәләятінін газеті» (1888 г.).

Первые термины, появившиеся на страницах этой газеты, как указывают исследователи, были описательными, например: *тамақ асырау* «существование», *мал бағу шаруасы* «скотоводство», *шаруа кәсіп* «занятие», *егін салу* «хлебопашество», *пайда* «прибыль» и т. д. (Там же, 31). Многие из них впоследствии вошли в казахский литературный язык. Среди них было и немало неудачных терминов, в дальнейшем замененных другими словами (см. Әбілқасымов, 71—73).

Определенную часть терминологической лексики казахского языка в дореволюционный период составляли, естественно, арабо-иранские заимствования, особенно в области народного образования, просвещения и науки: *кітап* «книга», *ғылым* «наука», *мектеп* «школа», *ұстаз* «учитель», *қалам* «ручка», *қағаз* «бумага», *мағлұмат* «сведения», *емтихан* «экзамен», *пән* «предмет, дисциплина», *тарих* «история», *жауап* «ответ», *қызмет* «служба», *әңгіме* «рассказ», *заман* «век», *насихат* «пропаганда» и т. д.

На страницах дореволюционной периодической печати нашли отражение не только обиходно-бытовые слова русского языка (*шкаф*; *самауыр* «самовар», *лапке* «лавка», *кереует* «кровать», *боқрау* «покров»), но и административно-управленческие, культурно-просветительские и др. термины: *ойаз* «уезд», *болыс* «волость», *сиез* «съезд», *приқобор* «приговор», *сот* «суд», *подпеске* «подписка», *атпек* «адвокат», *старшын* «старшина», *шен* «чин», *кәзет* «газета», *студент*, *университет*, *редакция*, *семинария* «семинария», *наград* «награда» и т. д.

Не все термины, созданные по образцу терминов русского языка, прижились в языке. Например, термины *тау-тас ғылымы* «горное дело», *жан-жануарлар ғылымы* «зоология», *көктен түскен тас* «метеорит», *ұлама* «профессор», *ағаш-су ғылымы* «ботаника» и т. д. (Там же, 83—87, 92—93) в силу своей описательности не укорени-

лись в языке и на последующих этапах терминоведения были заменены другими вариантами или заимствованиями из русского языка.

Первый этап создания научной терминологии в послеоктябрьский период характеризовался допущением разных терминологических вариантов и параллелизмов и т. д. Характерно в этом отношении выступление о разном в области терминологии основоположника казахской советской литературы С. Сейфуллина в 1924 г. (см. Сейфуллин, 1961, 288).

Вопросы казахской терминологии наряду с другими проблемами обсуждались на конференциях, съездах и совещаниях. Так, впервые в культурной жизни казахского народа проблемы терминологии рассматривались на I съезде научных работников Казахстана, который проходил в 1924 г. в г. Оренбурге. Вопросам терминологии в тюркских языках, в том числе казахском, было уделено большое внимание и в докладах на I Всесоюзном тюркологическом съезде, проходившем в Баку в 1926 г. (см. БОК, 1926, 8; Гасымов, 1972, 42).

Вопросы развития терминологии на национальных языках были предметом специального обсуждения II Всесоюзного партийного совещания по народному образованию, проходившего в 1930 г. в Москве. На этом совещании были определены основные научные принципы разработки терминов на языках народов СССР (см. ВВПС, 1931, 306—309).

В 1933 г. в Казахстане была организована Государственная терминологическая комиссия. В мае 1935 г. был проведен Всеказахстанский съезд деятелей культурного строительства, на повестке дня которого одним из узловых вопросов был вопрос о разработке и упорядочении казахской терминологии. На съезде были одобрены принципы создания терминов путем использования внутренних ресурсов казахского языка и принятия интернациональных терминов без изменения их формы, разработанные и предложенные проф. Х. К. Жубановым (1966, 283—285). После определения основных научных принципов вся практическая работа по созданию, унификации и кодификации научных отраслевых терминов в казахском языке стала осуществляться централизованно.

Рабочим органом Государственной терминологической комиссии являлся Отдел терминологии и теории перевода, функционирующий в Институте языкознания АН КазССР. Он был призван заниматься научно-исследовательской работой в области казахской терминологии, составлением и редактированием терминологических словарей, а также проведением консультаций по вопросам терминологии в различных учреждениях, вузах, издательствах, ведущих терминологическую работу.

Создание и внедрение терминов в казахском языке осуществлялось чаще всего через периодическую печать, учебники для школ и вузов, терминологические словари, специальную и научную литературу. Большинство научных терминов, созданных на базе собственно казахских слов, в той или иной мере несут на себе отпечаток терминологических моделей русского языка.

Каждый этап терминоведения в казахском языке характеризуется своими особенностями и отражает социально-экономические, культурные и исторические изменения в жизни народа. Так, в 20—30-е годы создание и развитие терминов было тесно связано с историческими преобразованиями в стране. В середине 20-х годов в связи с политикой партии о советизации казахских аулов появился целый ряд новых терминов, например: *кооперация*, *совет құрылысы* «советский строй», *социалистік құрылыс* «социалистический строй», *ауылдық совет* «аульный совет», *кәсіподақ* «профсоюз», *орташа «середняк»*, *жеке шаруа* «единоличник» и т. д.

В конце 20 — начале 30-х годов в связи с принятием первого пятилетнего плана и всеобщей коллективизацией в казахском языке были созданы термины *конфискелеу* «конфискация», *колхозшы* «колхозник», *тракторшы* «тракторист», *комбайыншы* «комбайнер», *екпінді* «ударник», *ауатком* «райисполком», *жоспар* «план», *жоспарлау* «планирование», *еңбеккүн* «трудодень», *социалды жарыс* «социалистическое соревнование», *жеке меншік* «частная собственность», *есепші* «учетчик», *кілтші* «кладовщик», *бесжылдық* «пятилетка» и мн. др.

Развивалась общественно-политическая терминология, связанная с политическими и организационными преобразованиями в стране. К ней относятся термины *партия мүшесі* «член партии», *партбюро*, *партиялық тазарту* «партийная чистка», *аудандық партия комитеті* «районный партийный комитет», *марксшіл* «марксист», *қызметкер* «работник», *социалистік сана* «социалистическое сознание», *қызыл бұрыш* «красный уголок», *сауаттандыру* «обучение грамоте» и т. д. (см. Байтикова, 1971, 27—30).

Конец 20 — начало 30-х годов в истории развития казахской терминологии были переходным периодом в создании и употреблении общественно-политических научных терминов. Многие из терминов, созданных в те годы, и поныне употребляются в казахском литературном языке.

В создании и унификации казахской терминологии определенную роль сыграло издание учебников. В 30—40-е годы на казахском языке вышли в свет учебники для средних школ, а в послевоенные годы — как переводные, так и оригинальные учебники для вузов по математике, физике, географии, биологии, литературе, грамматике и т. д. В середине 70-х годов были изданы учебники для технических вузов по теории механизмов и машин, деталям машин и т. д., которые значительно обогатили казахскую терминологию.

В разработке и унификации терминов огромная роль принадлежит двуязычным и одноязычным терминологическим словарям. Терминологические словари в Казахстане начали издаваться с 1935 г. Началом этого явилась публикация в бюллетенях Государственной терминологической комиссии терминов по математике, физике, ботанике, сельскому хозяйству. В 1936 г. вышел терминологический словарь «Атаулар сөздігі» («Словарь терминов»), в 1937 г. — «Казахско-русский и русско-казахский терминологический словарь». В 1948—1949 гг. были изданы две книги «Терминология сөздігі»

(«Терминологический словарь»), которые содержали термины по математике, физике, истории, биологии и т. д.

В 1959—1963 гг. под руководством Института языкознания АН КазССР вышло 12 томов русско-казахских терминологических словарей по металлургии, географии, математике, физике, геологии, делопроизводству, экономике, философии, лингвистике, литературоведению, спорту, строительству и стройматериалам, железнодорожному транспорту, ботанике, почвоведению, горному делу общим объемом 160 печатных листов. В последующие годы (до 1981 г.) были изданы терминологические словари по механизмам и машинам, разведочному бурению, педагогике и психологии, физике, географии, химии, рыбному хозяйству, машиностроению, русско-казахский общественно-политический терминологический словарь и т. д.

В настоящее время в Казахстане существует шесть типов терминологических словарей: 1) словари, в которых даются двуязычные словники без какого-либо толкования; 2) словари, в которых в переводной, т. е. казахской части даются краткие толкования, объяснения, а иногда и определения; 3) словари, в которых дается полное толкование казахского термина; 4) словари, в которых казахские термины даются в качестве реестровых слов, а их русские эквиваленты приводятся в переводной части; 5) словари, в которых в их обеих (и русской, и казахской) частях дается полное толкование; 6) словари, в которых в качестве реестровых слов берется только казахский термин и ему дается полное толкование. По характеру эти терминологические словари можно назвать казахско-русскими и русско-казахскими двуязычными толковыми, полутолковыми и одноязычными толковыми терминологическими словарями.

Все терминологические словари сыграли большую роль в деле упорядочения казахской терминологии. В 1952 г. было выпущено в свет «Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии» под редакцией акад. А. М. Терпигорева.

Создание современной казахской терминологии основывается на следующих двух основных принципах: на использовании возможностей родного языка и заимствовании международных и русских терминов.

Использование лексического богатства и грамматических возможностей казахского языка осуществляется разнообразными способами, отражающими специфические особенности лексико-грамматической системы казахского языка. Можно указать на четыре способа создания терминов: 1) лексико-семантический, 2) синтетический, или морфологический, 3) аналитический, или синтаксический и 4) калькирование.

Лексико-семантический способ осуществляется путем:

а) терминологизации обычных бытовых и общеупотребительных слов казахского языка, используемых в создании географических, ботанических, медицинских и др. терминов: *қырат* «возвышенность», *атырау* «дельта», *шығанақ* «залив», *мүйіс* «мыс», *үстірт* «плато», *қараған* «акация», *дәнек* «зерновка», *түйнек* «заворот кишок», *бұғана* «ключица» и т. д.

б) специализации значений слов в словосочетаниях: слово *шақ*

«момент, миг, пора», сохраняя свое основное значение, выступает в качестве лингвистического термина в сочетаниях: *осы шақ* «настоящее время», *келер шақ* «будущее время», *өткен шақ* «прошедшее время»;

в) расширения значений слов: слово *жарыс* в казахском языке имело до революции только одно значение — «состязание»: *ат жарысы* «конное состязание»; ныне его значение расширилось: *социалистік жарыс* «социалистическое соревнование»; в современных терминах казахского языка можно найти десятки таких примеров;

г) создания различных типов сокращенных терминов (аббревиатур) на базе самого казахского языка: *АҚШ* — *Америка Құрама Штаты* «США», *ОҚ* — *Орталық Комитет* «ЦК», *БҰҰ* — *Бірлескен Ұлттар Ұйымы* «ООН» и др.

Синтетический, или морфологический, способ — один из продуктивных способов создания терминов в казахском языке. Некоторые словообразующие аффиксы присоединяются не только к собственно казахским, но и к интернациональным и русским терминам. К наиболее продуктивным аффиксам, с помощью которых образуются термины от различных частей речи, относятся:

-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік: *игілік* «достояние», *куәлік* «свидетельство», *теңдік* «равенство», *сөздік* «словарь», *құлдық* «рабство», *жарлық* «распоряжение», *азаттық* «свобода», *сенбілік* «субботник» и т. д.;

-шы/-ші: *елші* «посол», *комбайншы* «комбайнер», *тракторшы* «тракторист», *спортшы* «спортсмен», *кітапханашы* «библиотекарь», *малшы* «скотовод» и т. д.;

-ым/-ім: *қысым* «давление», *келісім* «соглашение», *өнім* «продукт, урожай», *алым* «сборы, налог», *ұғым* «понятие», *шағым* «жалоба», *тізім* «список», *білім* «знание», *тарам* «отрасль, ветвь» и т. д.;

-ғыш/-гіш, -қыш/-кіш: *жарғыш* «взрыватель», *ұшқыш* «летчик», *сызғыш* «линейка», *өткізгіш* «проводник», *көрсеткіш* «показатель», *желдеткіш* «вентилятор» и т. д.;

-ыс/-іс/-с: *ұрыс* «битва», *ағыс* «течение», *егіс* «посев», *табыс* «прибыль», *соғыс* «война», *сөгіс* «выговор», *кіріс* «приход», *жиылыс* «собрание», *құрылыс* «строительство», *құбылыс* «явление», *өндіріс* «производство» и т. д.;

-уыш/-уш: *елеуіш* «решето», *анықтауыш* «определение», *тіреуіш* «подпорка, опора», *толықтауыш* «дополнение» и т. д.;

-ма/-ме, -па/-пе, -ба/-бе: *қима* «разрез», *жазба* «письменность», *тұмба* «ил, осадок», *қойма* «склад», *бөлме* «кабинет, комната», *көрме* «выставка», *бөртпе* «парча», *қортпа* «сплав», *міндеттеме* «обязательство» и т. д.;

-ша/-ше: *кітапша* «книжка, брошюра», *бөлімше* «отделение», *жұлдызша* «звездочка», *қосымша* «аффикс», *сызықша* «дефис», *белдемше* «поясница» и т. д.;

-кер/-гер (аффикс иранского происхождения): *жұмыскер* «рабочий, работник», *дәрігер* «врач», *қызметкер* «служащий», *саудагер* «спекулянт», *қаламгер* «писатель», *еңбеккер* «труженик» и т. д.;

-шылық/-шілік: *қуаңшылық* «засуха», *арзаншылық* «дешевизна»,

шабыншылық «нападение», қанаушылық «эксплуатация», бұрмалаушылық «искажение» и т. д.;

-ландыру/-лендіру, -дандыру/-дендіру, -тандыру/-тендіру; куәландыру «освидетельствование», механикаландыру «механизация», жарақтандыру «вооружение», қарусыздандыру «разоружение» и т. д.

Аналитический, или синтаксический, способ терминообразования в казахском языке заключается в сложении обычно двух (реже трех) лексических единиц с использованием или без использования морфологических средств. Этот прием словообразования существовал в казахском языке издавна: *көлбақа* «лягушка», *құрбақа* «жаба», *белбеу* «ремень», *кемпірқосақ* «радуга», *кезқұйрық* «коршун» и т. д. Данный способ терминообразования ныне является одним из активных в создании не только казахских, но и смешанных (интернационально-русско-казахских) терминов, например: *қолтаңба* «автограф», *аппаратхана* «аппаратная», *шорбуын* «артрит», *алаяқтық* «афера», *суқұзғын* «баклан», *ішперде* «брюшина», *гүлшанақ* «бутон», *көктамыр* «вена», *көзқарас* «взгляд», *қазтамақ* «герань», *жылнама* «ежегодник», *машинатану* «машиноведение» и т. д.

Значительная часть сложных терминов в казахском языке падает на долю терминологических сочетаний, образующихся синтаксическим способом. Эти разряды терминов состоят обычно из двух, трех, четырех и более самостоятельных компонентов, выражающих в целом одно сложное терминологическое понятие. Чаще отдельными компонентами таких сложносоставных терминов выступают русские и интернациональные слова. Подобные конструкции как бы занимают промежуточное положение между свободными и фразеологическими словосочетаниями. Примеры: *Социалистік еңбек ері* «Герой социалистического труда», *бесжылдық план* «пятилетний план», *жарыс сөз* «прения» и др.

Калькирование является одним из ведущих и продуктивных способов образования новых терминов в казахском языке. Терминологические кальки по своему характеру делятся на два типа: смысловые и структурно-смысловые. В первом случае при переводе термина передается лишь значение, существующее в данном языке: *көрсеткіш* «показатель», *аударма* «перевод», *бесжылдық* «пятилетка», *ағыс* «течение» и т. д. Во втором случае применяются буквальные переводы компонентов и копирование структурных моделей терминов в русском языке, например: *еңбеккүн* «трудодень», *социалистік өмір салты* «социалистический образ жизни», *тап күресі* «классовая борьба», *социалистік өнеркәсіп* «социалистическая промышленность», *кемелденген социалистік қоғам* «развитое социалистическое общество» и т. д.

Займствованные международные и русские термины могут входить в казахский язык в той же форме, в какой они употребляются в русском языке: *абсорбция*, *агломерат*, *абсцесс*, *агностик*, *аннексия* и т. д.

Интернациональные технические термины обычно принимаются без перевода, за исключением тех терминов, которые имеют точное соответствие в казахском языке, например, в физической географии,

биологии, медицине: *дюна — шағыл, левада или урема — тоғай, артрит — шорбуын, астрагал — таспа, океан — мұхит.*

Префиксы *ре-, син-, де-, анти-, контр-* и сокращенные слова типа *авто-, аэро-*, встречающиеся в составе международных терминов, принимаются в казахский язык вместе с терминами: *реконструкция, синхрония, деформация, антипартийный (антипартиялық), контрреволюция, аэросъемка, автотрансформатор, автопоезд, автостоп* и др. Однако, если эти префиксы употребляются с русскими словами, то последние часто переводятся на казахский: *автотиегіш* «автопогрузчик», *автосуат* «автопоилка», *автоқалам* «авторучка» и т. д.;

суффиксы *-изация, -ификация, -ация* во многих случаях передаются казахскими суф. *-лау/-леу, -дау/-деу, -тау/-теу* и *-ландыру/-лендіру, -дандыру/-дендіру, -тандыру/-тендіру*: *амальгамалау* «амальгамация», *коагуляттау* «коагуляция», *автоматтандыру* «автоматизация», *газдандыру* «газификация», *электрлендіру* «электрификация» и т. д.

Некоторые заимствованные международные и русские термины используются в сочетании с соответствующими казахскими суффиксами, например: *алгебралық символика* «алгебраическая символика», *бинантты электрометр* «бинантный электрометр», *совет мемлекеті* «советское государство» и т. д.

Дифференциация значений терминов в казахском языке зачастую ведется в соответствии с существующей системой терминологии в русском языке. Например, в почвоведении имеются такие близкие по значению, но разные по функции термины, как: *мелиорация, ирригация, орошение, полив, обводнение*. При разработке соответствующих терминов почвоведения в казахском языке были приняты следующие эквиваленты: рус. *мелиорация* — казах. *мелиорация, ирригация* — *ирригация, орошение* — *суармалау, полив* — *суару, обводнение* — *суландыру*.

Аналогичные термины геологии соответственно передаются: рус. *пласт* — казах. *пласт, слой* — *қабат, прослойка* — *қабатша, мощность* — *қалыңдық, мощность пласта* — *пласт қалыңдығы, толща* — *қатқабат, толща угленосная* — *көмірлі қатқабат, грунт* — *грунт* и т. д. Устранение параллелизмов также относится к сфере упорядочения терминов. Например, из параллелизмов *форум, жиын, кеңес* «форум», *көрермен, көруші, қатысушы* «зритель», *жігерсіздік, қажырсыздық, еріксіздік* «безволие», *спутник, серік* «спутник» и т. д. были выбраны и закреплены *форум, көрермен, жігерсіздік, спутник*.

Одним из интересных вопросов разработки терминологии в казахском языке является подбор соответствующих эквивалентов омонимичным и многоязычным лексическим единицам русского языка, выступающим в разных терминологических значениях. Например, слово *мир* по словарю С. И. Ожегова имеет два омонимичных и девять переносных значений, многие из которых являются терминологическими. В подобных случаях основные терминологические понятия передаются в казахском языке отдельными словами: 1) *әлем* «мировое пространство»; 2) *дүние* «мир», например, *өсімдіктер*

дүниесі «растительный мир»; 3) дүние жүзі «мир, вселенная»; 4) бейбітшілік «мир»; 5) бітім «соглашение», например: *Брест бітімі* «Брестский мир» и т. д.

Обобщая опыт разработки и упорядочения терминологии в Казахстане, отметим следующие ее основные задачи: необходимость ведения более глубокой научно-исследовательской работы в области теоретической и практической терминологии; публикация и широкая пропаганда вновь принятых терминов на страницах республиканской печати¹, издание терминологических, толковых и орфографических словарей в целях упорядочения терминов в казахском языке; публикация на страницах республиканской печати статей по злободневным вопросам терминологии.

ЛИТЕРАТУРА

Абишев Х. Рассказы о небе. Алма-Ата, 1962.

БОК — Бюллетень организационной комиссии по созыву I Всесоюзного тюркологического съезда. Баку, 27 февр.— 8 марта, 1926.

ВВПС — II Всесоюзное партийное совещание по народному образованию. М., Л., 1931.

Гасымов М. Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис... д-ра филол. наук. Баку, 1972.

ДТС — Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Елубаев С. Терминологические проблемы преподавания математики в казахской школе: Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1974.

Жубанов Х. К. Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией // *Жубанов Х.* Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1966.

Конкашпаев Г. К. Казахские народные географические термины.— Изв. АН КазССР. Сер. геогр. 1951, № 99, вып. 3.

КРТС — Казахско-русский и русско-казахский терминологический словарь к переводу «Вопросов ленинизма». Алма-Ата, 1937.

Куленов К., Куленова С. Русско-казахский словарь по рыбному хозяйству. Алма-Ата, 1971.

Сейфуллин С. Сочинения, 1961. Т. IV.

Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971.

Башиев С. Қазақ тілінің терминологиясын жасаудың негізгі принциптері мен міндеттері // *Халық мұғалімі*, 1948, № 5.

Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы, 1968.

Бәйткіова Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер: (1920—1930 жылдар материалдарынан). Алматы, 1971.

Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. Алматы, 1971.

Исаев С. Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы: (Мерзімді баспасөз материалдары бойынша). Алматы, 1973.

Сағындықов Қ. Көсемнің асыл мұрасы. Алматы, 1970.

¹ См., например, сборник «Бекітілген терминдер мен атаулар» (Алматы, 1979), который включает в себя 1892 термина, утвержденных Казгостерминкомом с 1968 по 1978 гг.

ҒЫЛЫМ ТІЛІ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ТІЛ СТАТУСЫ*

Бүгінгі таңда дамыған, марқайған, кемеліне келген ұлттық әдеби тілдердің көп белгілерінің бірі — сол тілдегі ғылыми стильдің қалыптасуы болып саналады. Басқаша айтқанда, әдеби тілдің әдебилігі мен толыққандылығы «ғылым мен техника» тілі деп аталатын «кіші тілдің» («языковая подсистема» мағынасында) әлеуметтік қызметіне байланысты болса керек.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, жан-жақты дамып отырған бүгінгі қазақ әдеби тілінің әлеуметтік қызметі мен қолданыс аясында ғылым-техника тілінің атқаратын орны ерекше. Мәселе осы жайында.

Алайда мәселенің байыбына тереңірек бару үшін «әдеби тіл» мен «ғылым тілінің» арақатынасын, қалыптасу жолы мен даму процесін анықтап алған жөн. Ең алдымен айтарымыз: «ғылым тілі» мен «ғылыми тіл» деген ұғымдар өзара байланысты болса да, екеуі бір емес. «Ғылыми тіл» — әр саладағы ғылымның өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктерінің белгілі жүйесі, қолданыс тәсілдері. Бұл терминді көбінесе «ғылыми стиль» деп те атайды. «Ғылыми тілге» қарағанда «ғылым тілінің» мағынасы әлдеқайда кең, ауқымы зор. Өйткені «ғылым тілі» деген ұғым жалпы әдеби тілдің атқаратын әлеуметтік-қоғамдық қызметінің үлкен бір саласын қамтиды. Бұл сала ғылыми-техникалық прогрестің шарықтап дамуына байланысты қанатын кең жайып, тамырын тереңдете түседі, өзі де дамиды, жалпы әдеби тілімізді де кемелдендіре түседі. Басқаша айтқанда, қоғам өміріне ғылыми-техникалық прогресс қаншалықты қажет болатын болса, сол қоғам мүшелеріне қызмет етіп отырған ғылым тілі де соншалық қажет.

Осы арадан келеді де, жалпы жазба әдеби тіл мен ғылым тілі өзара байланыса, астарласа дамитын, қалыптасатын құбылысқа айналады. Әдеби тілдің құрамында ғылым тілінің пайда болуы оның қоғамдық қызметі мен қолданыс аясын кеңейту қажеттілігінен туады да, бұл оның төрт құбыласы тең дербес тіл ретінде өмір сүруінің бірден-бір кепілі болып саналады. Әдеби тілдің құрамында ғылым тілінің белгілі бір себептермен қалыптаса алмауы, немесе қалыптасса да, ғылыми қауым тарапынан кең қолданыс таппай, қалың көпшіліктен оқшау тұруы, сайып келгенде, әдеби тілдің қоғамдық статусына нұқсан келтіреді. Басқаша айтқанда, ғылым тілі қалыптаса алмаған әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп айтуға болмайды. Сондықтан да ғылым тілінің қалыптасуын, ғылымның жан-жақты дамуына сай жүйелене, жетіле түсуін әдеби тілдің әдебилігі мен әмбебаптылығының шартты белгісі деп қараған жөн.

Осы тұрғыдан алғанда бүгінгі қазақ жазба әдеби тілінің бұл са-

---

* «Терминдер және олардың аудармалары» (Алматы, Ғылым, 1990, 9—21-бб.) атты жинақта жарияланған бұл мақала ықшамдалып беріліп отыр.

лада қол жеткен мол табыстарымен қатар ойландыратын жақтары да жоқ емес.

Ғылым тілін жалпы әдеби тіл тұрғысынан алып, оны бейнелі түрде «кіші-гірім тіл», «үй ішінен тігілген үйшік» деп («подъязык», «языковая подсистема», «миниязык» мағынасында) қарайтын болсақ, осы «үйшіктің» дүниеге келуін жазба әдеби тіліміздің қалыптасуынан басталды деп қараған жөн. Өйткені жазу-сызуы болмаған, не кенжелеп қалған тілде ғылым тілінің дүниеге келуі мүмкін емес. Бұл бір. Екіншіден, қашанда болмасын, ғылым тілі белгілі бір жүйеге түскен терминологиялық лексикаға негізделеді. Ол лексика тілдің жалпы лексикалық байлығының біртұтас бөлшегі ретінде ең алдымен ғалымдарға қызмет етуі керек. Үшіншіден, бұл лексиканың қалыптасуына, жүйеленуіне, реттелуіне және байып, дамуына ана тіліміздің өз мүмкіншіліктерімен қатар орыс тілінен және ол арқылы шетел тілдерінен қабылданған терминдер мен терминдік тіркестер де негіз болды. Төртіншіден, терминологиялық лексика ғылым-техника салаларының өзара жүйеленуіне және іштей дифференцияға ұшырауына байланысты әр саладан жасалған терминологиялық сөздіктер негізінде қалыптасады.

Осы бір объективті процесті жалпы әдеби тіл статусы мен қолданыс тұрғысынан алып, оның бүгінгі нақтылы жағдайын сын көзбен қарастырып көрсек, жалпы ұлт тілінің жан-жақты дамуына нұқсан келтіретін келеңсіз жағдайларды көруге болады. Алайда біз бұл жағдайларды біле тұрсақ та, тоқырау жылдарында ашық айтып, оның объективті себеп-салдарын анық көрсете алмадық. Ал бүгінгі күні плюрализм принциптерінің дамуына байланысты, ащы болса да шындықтың бетін ашып, ана тілімізге кінәрат келтіріп отырған кемшіліктер мен келеңсіздіктерді жөндеуге саналы түрде атсалыспасақ болмайтын сияқты.

1. Осыған орай ең алдымен мойындайтынымыз: ғылым тілі — бүгінде әдеби тіліміздің ең сүбелі саласы, жон арқасы. Сондықтан да оның өзіндік мәселесі аз емес, айта берсең, өзге проблемалардың ішінде өзектісі де, тіл тағдырына тікелей қатыстысы да ғылым тіліне байланысты. Өйткені ғылым тіліне тек «таза» ғылым мен техника атаулары ғана емес, сонымен қатар оған ғылыми негізде дамып отырған бүкіл рухани, мәдени өміріміздегі сан алуан құбылыстардың мән-мағыналарын жүйелі түрде анықтайтын, саралайтын, түсіндіретін ұлан-ғайыр лексикалық байлығымыз да жатады. Ресми түрде қалыптасып, іштей жіктелгенімен, олардың қолданылмайтын саласы кемде-кем. Арнаулы ғылыми-техникалық терминдерді былай қойғанда, мектептегі оқу-тәрбиеден бастап, әр саладан мамандық беретін жоғары оқу орындарына дейін, саяси-әлеуметтік өмірде, өндіріс-шаруашылық саласында, мәдени-тұрмыс жағдайында күнделікті қолданылып жүрген жүздеген, мыңдаған көпшілік қолды терминдердің өзі қаншама. Осылардың барлығы әдеби тіліміздің актив қорына жатады. Шын мәнісінде солай болу керек еді, бірақ ол іс жүзінде олай емес.

2. Оның бірнеше себебі бар сияқты. Күн санап, тоқтаусыз жасалып, толығып, байып жатқан терминологиялық лексиканың жалпы тілдік лексикамен арақатысында үлкен алшақтық байқалады.

Мәселен, қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінде [1] варианттар мен диалектизмдерді, етістіктің парадигматикалық формаларын қосып есептегенде, 67 мыңдай лексикалық единица қамтылған екен. Олар 103,5 мыңдай мағына береді [2]. Бұл сөздікке бірен-саран болмаса, ғылыми-техникалық терминдер енбеген. Сонда, «байырғы лексикалық байлығымызға енбеген термин мен біртұтас мағына беретін терминдік тіркестер қанша?» деген сұрақ тууы мүмкін ғой.

Совет дәуірінде жарық көрген 83 терминологиялық сөздік терминдік лексиканың жалпы санын шамамен айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Біздің шамалауымызша, техника және табиғат ғылымдары саласынан жасалған 51 сөздік пен қоғамдық ғылым бойынша жасалған 32 сөздіктегі терминдік единицалардың жалпы саны 10 томдық сөздіктегі сөздердің санынан әлдеқайда артық. Мәселен, М. Исамбаев тарапынан жасалған орысша-латынша-қазақша медицина терминдерінің сөздігінің бір өзі [3] шамамен 10 мыңдай терминдік единицаны қамтыса, сол сияқты 500-ден 3 мыңға дейін термин енген сөздіктер қатарына жалпы биология [4], металлургия [5], экономика [6], математика [7], физика [8], заң [9], әдебиеттану [10], тіл білімі [11] сөздіктерін жатқызуға болады. Тек қоғамдық ғылымдар саласынан ғана Тіл білімі институты тарапынан ЭВМ арқылы сұрыпталып, реттеліп, баспаға дайындалып жатқан қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктердің өзі жалпы саны 60 мыңға жуық терминдік единицаны қамтып отыр. Сөйтіп, тұлғалық жағынан қайталауын есептегенде, терминологиялық мағына беретін единицалардың жалпы саны шыққан және шығатын сөздіктерде 67 мыңнан әлдеқайда көп екендігіне таласуға болмайды.

Бұл нені көрсетеді? Бұл, бір жағынан, әдеби тіл лексикасының ғылыми-техникалық прогресс дәуіріндегі заңды түрдегі дамуынан дерек берсе, екінші жағынан, бұл тәрізді лексиканың жалпы халықтық лексикадан сан жағынан асып бара жатқанын көрсетеді. Дәл осы жерде біз әдеби тілдің көркемдік сипатынан гөрі стандарттық және ресмилік белгісінін арта бастағандығын айқын аңғарамыз. Әрине, мұндай құбылыс барлық тілдерде кездеседі. Мысалы, орыс тіліндегі терминологиялық лексиканың саны да жай лексикадан әлдеқайда артық. Бірақ бұл жағдай ерекше қарқынмен толығу процесін басынан кешіріп, өзінің барлық ішкі потенциалдық мүмкіншілігін іштей саралап, сарқа пайдалана алмай отырған аз санды халықтардың тілі үшін айтарлықтай табиғи құбылыс болмаса керек. Осыған орай екі түрлі жағдайды ескерген жөн.

Біріншіден, өз қабілетін толық ашып үлгермеген шағын ұлт тілдерінің лексикасына жалпы тенденция бойынша қажеті болса да, болмаса да төпеленіп, үсті-үстіне қабылданып жатқан жаңа ұғымдар мен «судай жаңа» атаулар сол тілдің табиғатына тереңдеп сінбесе, жалпы сөз байлығымен етене араласып, қолданыс аясында біте қайнасып кетпесе, олар санда бар да, санатта жоқ басы артық «балласт» болып қалуы мүмкін. Мұндай терминдерді тіліміз «қабылдады» деп кесіп айту қиын. Екіншіден, күнделікті жасалып жатқан жаңа терминдердің көпшілік қауым тарапынан қолданыс таппауы тіл табиғаты үшін бір қасірет болса, сол терминдерді жасаушы, әрі тұтынушы мамандардың өздері тарапынан іске қосылмауы, әдеби тілдің

сүбелі саласы ретінде емін-еркін қолданылмай, кітап сөрелеріндегі сөздік түрінде ғана қалып қоюы одан да жаман. Шын мәнісінде ғылым тілін дамытқымыз келсе, ең алдыменен оларды мамандардың өздері өз саласында толық қолдана (жаза да, оқи да, сөйлей де) білуі өте қажет. Әрбір маман әдеби тілдің нормасына сай ғылыми стильді жетік меңгере отырып, өз еңбектерін қарапайым халыққа да, қаламдастарына да түсінікті етіп жаза білсе, айтайын деген ойын, ғылыми пікірін ауызша дәл де бейнелі түрде жеткізе білсе, әдеби тілдің әдебилік статусы шыңдала түскен болар еді. Бұл тәрізді үлкен өнерді меңгеру әрбір парасатты азаматтың ана тілі алдындағы абзал борышы болса керек. Ол болмаған жерде шын мәнісіндегі ғылым тілі жоқ, ал ғылым тілі қалыптаспаған, қалыптасса да, қолданыс таппаған жерде, әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп таңуға болмайды.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, бүгінгі қазақ әдеби тілінің жағдайы біле білген адамды алаңдатпай қоймайды. Мәселе қазақ әдеби тілінде ғылым тілінің, ғылыми стильдің толық қалыптаспауында емес, сол тілдің қолданыс аясының тым тарлығында, еркін дамымауында болып отыр. Ғылым тілі қызметін бүгінде кемелдене түскен көркем шығарма, публицистика, информация тілімен салыстыруға болмайды. Ғылым тілінің көпшілік қолды элементтері бұл салаларда да қолданылады, бірақ олардың бәрі де тар мағынадағы ресми терминдердей емес.

Қоғамдық ғылымдар бойынша ғылыми еңбек жазу, баяндама, лекциялар оқу республикамызда біршама жолға қойылса да, табиғи-техникалық ғылымдар саласында бұл дәстүр әлі қалыптасқан жоқ. Физика, химия, биология, математика, металлургия, астрофизика, геология т. б. толып жатқан ғылымдар бойынша монографиялық еңбектердің қазақ тілінде жазылуы әлі күнге дейін әдетке айналмағандығы өкінішті-ақ. Ғылым тілінің қалыптасуында арнаулы «Ғылым» баспасының атқаратын ролі орасан зор. Алайда жыл сайын шығатын жүздеген ғылыми еңбектердің басым көпшілігі (80—90 проценті) орыс тілінде шығады. Мәселен, 1989 жылы осы баспадан шығатын ұзын саны 150 еңбектің тек 15-і ғана қазақша шықпақшы. Оны 30 институттың ішінен негізінен Тіл білімі институты мен М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ғана шығармақшы болып отыр. Мұндай жағдайда, әрине, ғылым тілін дамыту мүмкін емес. Ғылыми басылымның бұл түрімен әдеби тіліміздің статусын қалыптастыруға тигізер септігі шамалы. Осы жағдай бәрімізді де қатты алаңдатады. Өйткені ғылым тілі дамымаған жерде әдеби тілдің статусы ғана емес, жалпы рухани өміріміздің, ұлттық мәдениетіміздің дамуы жайында сөз ету қиын. Сондықтан да ғылымның республикамыздағы дамуын тек оның қол жеткен табыстарымен ғана бағаласак, ашқан жаңалықтарымен ғана өлшесек, мықтап қателесеміз. Егер біз ғылымның барша жаңалықтары мен табыстарын ең алдымен адамның, халықтың игілігіне қажет дүние деп танысак, бұл арадағы тілдің атқаратын орасан зор қызметін де ұмытпағанымыз жөн. Өйткені қандай ғылым болмасын халыққа қызмет ету үшін сол халыққа етене жақын, түсінікті тілде дамуы тиіс. Бұдан, әрине, басқа тілде білім алуға болмайды деген пікір ту-

маса керек. Дегенмен орта мектептерді ана тілінде бітірген жастардың жоғары білім мен мамандық алуды сол тілде жалғастыруы өте тиімді болар еді, өйткені тіл тосқауылы («языковой барьер» мәнінде) әрқашан да білім сапасына, мамандық игеруге жағымсыз әсер етеді.

Ана тілімізде ғылым дамытудың негізгі тетігі қазақ зиялыларының, интеллекті қауымның тіл табиғатына аса сергектікпен қарап, оның өсу, даму процесіне саналы да белсенді түрде ықпал жасауына байланысты. Осы орайда сан алуан мамандық иелері (инженерлер мен техниктер, агрономдар мен дәрігерлер, архитекторлар мен конструкторлар, физиктер мен математиктер, химиктер мен металлургтер, философтар мен экономистер, тарихшылар мен археологтар, тілшілер мен әдебиетшілер т. б.) ана тілін өз саласында сөйлете білсе, оның қоғамдық потенциясы аса түсіп, қолданыс шеңбері әлдеқайда кеңейген болар еді.

Енді қазақ тіліндегі терминологиялық лексиканың жасалу, қалыптасу жолдары мен оның тұлғалық және мағыналық құрамына әдеби тіл статусы тұрғысынан аз-кем тоқталып өтелік.

30-жылдары қабылданып, күні бүгінге дейін барлық ұлт тілдерінде қолданыс тауып келе жатқан «әрбір тілдің ішкі мүмкіншіліктерін сарқа пайдалану» мен «орыс тілінен және орыс тілі арқылы шет тілдерден қабылдау» деген ғылыми принциптер негізінде барлық ұлт тілдерінде терминологиялық фонд жасалғандығы бәрімізге белгілі. Терминология мәселелері әрбір тілде біршама зерттелсе де, осы бір ортақ дүниенің тілдік табиғаты мен жасалу жолдары, құрамы мен мазмұндық сапасы әлі күнге дейін арнайы да, салыстырылып та сөз болған емес [12].

Дегенмен осы мәселенің егжей-тегжейін ойластыратын уақыт жеткен сияқты. Өйткені түркі тілдерінде жасалып жатқан ортақ терминологиялық фонд жайында біз көп айтамыз да, осы фондтың құрамы мен мазмұнына, әрбір тілдің табиғатына үйлесімділігі мен сыйымдылығына көп мән бермейміз, бұл процестің сыры мен сипатын жеке тілдердің шеңберінен шығып барып, бүгінгі талап биіктігінен қарамаймыз.

Ал ол қажет екен. Қажет болатын себебі, біріншіден, өз күйін күйттеп, өзінше термин жасап жатқан туыстас тілдердің лексикалық байлығындағы «ортақ интернационалдық фонд» дегенді анықтау үшін болса, екіншіден, сол дүниенің, әрбір тілдегі қолданыс активтігі мен пассивтігін айқындай түсу үшін керек.

Ең алдымен туыстас тілдердің терминологиялық лексика құрамындағы интернационалдық фонд деген не, соған тоқталайық. Мәселен, қазақ, қырғыз, өзбек т. б. туыстас түркі тілдердің бәрінде де революциядан кейін термин жасаудың бірден-бір қайнар көзі және оны бағыттаушы, бағдарлаушы, әрбір тілдің өзіндік потенциясын ашушы орыс тілі болып саналады. Ғылым мен техника саласындағы жаңа ұғымдар мен саяси-әлеуметтік өмірімізде күн санап туындап жатқан жаңа түсініктердің бәрі де ең алдымен орыс тілінің негізінде қалыптасып, КСРО халықтарының тілдеріне бірдей «тарап» отыруда. «Тарау» деген сөздің мәнісін жоғарыда аталған термин жасаудың екі принципі тұрғысынан «термин жасау», «термин қабылдау» деп түсіну керек.

Шынында да осы екі принцип бойынша мыңдаған ғылыми-техникалық, табиғи және қоғамдық терминдерді жасауда әрбір тіл өзінің лексикалық байлығын, дербестігін, өзіне тән ерекшелігін сақтап келеді.

Осының нәтижесінде бір «ортадан» тараған терминдер мен терминдік тіркестер бірде аударылып, бірде аударылмай сол қалпында туыстас тілдерден орын алып келеді.

Орыс тілі арқылы тарап, КСРО халықтарының тілдерінде қолданыс тауып отырған ғылыми-саяси терминдер көп-ақ. Сондықтан да оларды әрtekтес тілдерде кең тарауына байланысты интернационалдық термин деп қарауға болатын сияқты.

Ендігі мәселе осы ұлтаралық ортақ терминдердің ара салмағын ажыратуда. Бұл мәселенің төркіні, түптеп келгенде, тілімізде термин жасаудың алғашқы кезеңдеріне барып саяды. Біз жоғарыда тіліміздегі терминологиялық лексиканың жалпы лексикалық байлығымыздан (сан жағынан) асып бара жатқанын ескерткен едік. Енді осы терминологиялық лексикамызды іштей сұрыптап, тілдік табиғатына қарай жіктеп көрсек, терминдік мәнге ие болған байырғы қазақ сөздері (оған тілімізге ертерек еніп, сіңісіп кеткен араб, парсы, монғол элементтері де жатады) мен орыс және интернационалдық термин-сөздерінің ара салмағы айрықша назар аударады.

Біздің пайымдауымыз бойынша, 70 мыңнан асып бара жатқан тіліміздегі терминологиялық лексиканың басым көпшілігі совет-интернационалдық терминдердің үлесіне тиеді екен. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін біз мәдени өмірімізде басқаларға қарағанда көбірек қолданылатын әлеуметтік-экономикалық терминдердің орысша-қазақша сөздігіне [13] талдау жасап көрдік. Осы сөздікте қамтылған 1150 терминнің тікелей орыс тілінен қабылданғандары 531 единица (олар мына тәрізді: *коммюнике, компаньон, комплекс, локаут, ломбард* сияқты жеке сөздер мен *компрадор буржуазия* — *компрадорская буржуазия, монополиялық рента* — *монополия рента, гектарлық принцип* — *гектарный принцип* сияқты калька-сөз тіркестері) болса, 232-сі (*сыртқы заемдар* — *внешние заемы, ішкі рынок* — *внутренний рынок, қорытынды баланс* — *заключительный баланс* тәрізді) жартылай калька да, қалған 387 единица (*алым* — *подать, пайда* — *прибыль, өсімқор* — *ростовщик, қайта құру* — *перестройка; реорганизация, қосымша еңбек* — *прибавочный труд*) тәрізді таза қазақ тілінде жасалған терминдер екен. Сонда орыс тілінен толық, жартылай калька түрінде қабылданған жеке терминдер мен терминдік тіркестер (жалпы саны 763 единица) таза қазақша алынған терминдерден (ол 387 единица) екі еседей артық болып тұр.

Осы келтірілген деректер дәл болмаса да, жалпы тіліміздегі терминологиялық лексиканың тілдік құрамын, қазақша терминдер мен шеттен қабылданып жатқан совет-интернационалдық және құрамы аралас терминдердің ара салмағын біршама дұрыс айқындайтыны сөзсіз. Сонда қазақ тілінде жасалған терминдердің үлесіне 34—35 процент тисе, қалған 64—65 процент орыс тілінен алынған таза және аралас терминдердің есесіне тиіп тұр.

Бұл объективті факторлар нені көрсетеді? Біріншіден, бұдан біз

тіліміздегі совет-интернационалдық терминдерінің қазақ тілі негізінде жасалған терминдерден басым екендігін көрсек, екіншіден, «қазақшаланған» терминдердің көпшілігі халықаралық емес, орыс тілі негізінде жасалған терминдердің баламасы болып отыр. Оған дәл осы сөздіктің өзінен де көптеген мысалдар келтіруге болады. Мәселен: *прибавочный продукт - косымша өнім, прибавочная стоимость — қосымша құн, платежеспособность — төлем қабілеттілігі, издержки производства — өндіріс шығындары, срочная ссуда — мерзімді қарыз, торговая прибыль — сауда пайдасы, удешвление — арзандату, удорожание — қымбаттау т. б.*

Бұдан шығатын қорытынды: орыс тілінде жасалған терминдердің ұлт тілдеріне аударылуға бейім тұратындығы. Оның бір себебі: түсінуге жеңіл, аударуға оңай. Орыс тілінің ұлтаралық қатынас құралы ретінде басқа ұлт өкілдеріне етене жақын болуы, белгілі дәрежеде меңгерілуі оның аударылуына мүмкіншілік тудырып отыр. Ал халықаралық терминдер жайында оны айтуға болмайды. Олар (мәселен: *коммунизм, социализм, демократия* т. б.) термин ретінде тұтас қабылданады да, оның құрамы, о бастағы мағынасы біз үшін айқын бола бермейді. Сондықтан болу керек, орыстың байырғы төл сөзі ретінде (совет, председатель, сот, пулемет, самолет т. б.) алынған терминдері қазақ тілінде де, басқа түркі тілдерінде де өте аз. Өйткені олар көбінесе аударылып алынады да, түпкі тегі халықаралық терминдер болса, негізінен аударылмай алынады. Осы арада орыс тілі интернационалдық терминдерді тек өз қорына қабылдаушы, яғни аккумулятивті қызмет атқарушы ғана емес, сонымен бірге басқа халықтардың тіліне өткізуші (индукциялаушы) тіл ретінде де белгілі роль атқарып отыр.

Бұл мәселенің бір жағы ғана. Оның екінші жағы: тек орыс тіліне ғана бағдарлау деген сөз барлық тілдерге тән болса да, ол өз мүмкіншіліктерін сарқа пайдалануға тежеу салып, біршама шектейтін сияқты.

Егер (20-30 жылдары) түркі тілдері біресе пуристік тенденцияға бой ұрып, орыс-интернационал терминдерін қайткен күнде де аударуға, одан кейінгі бір дәуірде оларды сол қалпында қабылдауға тырысса, қазіргі кездегі терминология жасау процесіне тән принцип — дифференциациялық бағытта жүргізіліп отыр.

Бұл принциптің ерекшелігі ертеректе өз тіліміздің мүмкіншіліктерін толық ескермей, қабылдана салынған кейбір терминдерді қайта қарап, оларға жаңа балама табу, немесе мағыналық жағынан өзара жіктеу арқылы терминдік мән беру болып саналады.

Осыған орай айта кететін бір жағдай: сол 20-30 жылдары жасалған терминдердің кейбір ғылым саласында тұрақтап, күні бүгінге дейін өзгеріссіз қолданылып келе жатқандары да жоқ емес. Бұған мысал ретінде Ахмет Байтұрсынов тарапынан жасалған тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы әбден қалыптасып кеткен көптеген терминдерді келтіруге болады. Тіл білімінде қолданылатын орыс және халықаралық терминдерді басқа ғылымдар саласындағыдай қалай болса солай ала салмай, оқырман көпшілікке түсінікті болу үшін оларды жүйелі түрде қазақ тілінің өзіне тән байырғы сөздер негізінде тыннан жасауға ғалым көп күш салған. Қазақ тілімен ту-

ыстас түркі тілдерінде терминология проблемасы белгілі бір жүйеге түспей, үйлесім таппай жатқан кездерде А. Байтұрсыновтың жаңашыл әрекеті түркологияда ерекше көзге түскен еді. Оның байырғы да қазақи сөздер негізінде жасаған қарапайым халыққа түсінікті терминдері о баста жеке мақалаларында, кейінірек «Оқу құралы», «Тіл-құрал» деп аталатын (I. Фонетика — «дыбыс жүйесі», II. Морфология — «сөз жүйесі», III. Синтаксис — «сөйлем жүйесі»), «Тіл жұмсар» («Қолданбалы грамматика») деп аталатын еңбектерінде кеңінен қолданыла бастайды. Мәселен: *дыбыс, дауыссыз дыбыс, жарты дауысты дыбыс, қатаң дыбыс, ұяң дыбыс, ымыралы дыбыс, буын, сөз аяғы, сөз басы, қос сөз, қосалқы сөз, туынды сөз, тұлға, түбір, жалғау, жұрнақ, қосымша, септік — атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес, зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, демеу, одағай, сөйлем, жай сөйлем, жалаң сөйлем, жаңылма сөйлем, сұраулы сөйлем, болымды сөйлем, болымсыз сөйлем, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш* т. б. жүздеген лингвистикалық терминдер қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов есімімен байланысты айтылады.

Әрине, отызыншы жылдардан кейінгі жарты ғасырдың ішінде қазақ тіл білімі қарқындап дамыды, жаңа терминдік ұғымдармен толыға түсті, байи түсті. Бірақ А. Байтұрсынов жасап кеткен терминдердің кейбіреуі болмаса (мыс.: *ымыралы дыбыстар — индифферентные звуки* т. б.) басым көпшілігі ғылыми терминдік статуска ие болып, күні бүгінге дейін қолданылып келеді.

Терминолог ғалымдардың пікірі бойынша, кейбір терминдерді орыс тілінің үлгісімен жасалған деген сылтаумен қолданыстан шығарып тастауға, не ауыстыруға әрекеттер де болған. «Бірақ, — деп жазады Ө. Айтбаев, — бұл әрекеттен ештеңе шықпады. Қайта бұдан артық үлгіні қанша әрекет еткенмен, жасай алмайтындарына көздері жетіп, елдің бәрі А. Байтұрсынов терминдерін негізге алды. Күні бүгінге дейін мектеп пен жоғары оқу орындарында пайдаланып келе жатқан оқулықтардағы терминдік жүйе түгелімен Ахан есімімен байланысты» [13].

Бұл келтірілген фактіден біз екі түрлі қорытынды шығара аламыз. Біріншіден, орыс және халықаралық ғылыми терминдерді түркі тілдер негізінде де қалыптастыруға болатындығы, екіншіден, мұндай терминдер басқа ауыс-түйіс терминдерге қарағанда өзінің қарапайым халыққа түсініктілігімен, дәлдігімен және өміршендігімен ерекшеленетіндігі.

Енді осыдан келіп, «әрбір ұлт тілі термин жасауда өзінің ішкі мүмкіншіліктерін сарқа пайдалануы керек» деген қағиданың шын мәнісінде іске асырылуы, немесе үстірт орындалуы жалпы ұлт әдеби тілдерінің қалыптасуына және оның өзекті саласы — ғылым тілі статусына тигізетін ықпалы анық байқалады. Жоғарыда біз келтірген байырғы сөз байлығы мен терминдік лексика арасындағы диспропорция, сайып келгенде, тілдің біржақты дамуына, ұлттық табиғилықтан гөрі жасандылыққа, ресмилікке әкеліп соғады. Егер біз ұдайы осы біржақты принципті өрістете берсек, терминологиялық лексикамызды байытуда тер төгіп ізденуден гөрі, термин жасаудың оңай жолы — «шеттен қабылдау» тәсіліне көбірек бой ұрсақ,

күндердің күнінде әдеби тіл менен ондағы терминологиялық лексиканың арасын алшақтатып алуымыз мүмкін.

Ана тіліміздің тағдыры, оны жан-жақты дамытудың бір тетігі, демек, ғылым тіліне де байланысты — ғылым тілін зерттеу жұмысына мән беретін уақыт жеткен сияқты.

Ғылым тілі тұрғысынан алып карағанда түркі тілдерінің тағдыры ортақ. Олардың бүгінгі күндегі даму заңдылығы мен ерекшеліктері түркологтардың назарынан тыс қалмауы керек [14].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Т. 1—1974; Т. 2—1976; Т. 3—1978; Т. 4—1979; Т. 5—1980; Т. 6—1982; Т. 7—1983; Т. 8—1985; Т. 9—1986; Т. 10—1987.
2. Ысқақов А. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі (Соңғы сөз орнына) // КТСС. 10-т., 1986, 500-б.
3. Исамбаев М. Орысша-латынша-қазақша терминология сөздігі. 5 т. Медицина. Алматы, 1960.
4. Мұсақұлов Т. Биология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1960; Сол автор. Қазақша-орысша терминологиялық сөздік. Биология терминдері. Алматы, 1962.
5. Бекмухаметов Е. Краткий русско-казахский словарь терминов металлургической промышленности. Алма-Ата, 1959.
6. Насырова М. Н. Русско-казахский краткий словарь социально-экономических терминов. Алма-Ата, 1979.
7. Әмірбаев М., Бектаев К. т. б. Математика терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1959.
8. Аққошқаров Е. Физика терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974.
9. Байсалов С., Уәлиев М., Әбжанов Қ. т. б. Заң терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы, 1986.
10. Әбетов Ф. Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1962.
11. Кеңесбаев І. К., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. Алматы, 1962.
12. Кайдаров А. А., Абдрахманов А. А. Казахская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик. М., 1987, с. 29—49.
13. Айтбаев Ә. Қазақ терминологиясының атасы // Қазақстан әйелдері. 1989. № 4. 7—8-бб.

ТЕРМИНОЛОГИЯ КӨКЖИЕГІ*

Әдеби тіл тек көркем әдебиеттің ғана тілі еместігі баршаға аян. Бүгінгі таңда «әдеби тіл» деген ұғымның ауқымы өте кең. Оның қоғамдағы қарым-қатынас құралы ретінде атқаратын коммуникативтік, жалпы көпшілікке бағышталған хабар тілі ретіндегі информативтік, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұрамызды сөз байлығы ретінде сақтаушы аккумулятивтік, сондай-ақ оқушыға,

* Мақала «Қазақ әдебиеті» газетінде (1984 ж., 10 тамыз) Ә. Айтбаевпен бірлікте жазылып, жарияланған.

тыңдаушыға рухани нәр беретін эстетикалық сан алуан қызметтеріне сәйкес бірнеше стильдік сала, тармақтардан тұратыны белгілі. Солардың сүбелі бір тармағы ғылыми стиль, яғни ғылыми тіл деп аталады. Қазақ әдеби тілі сөздік қорының жаңадан жасалып, немесе қабылданып жатқан терминдік атаулар есебінен күн санап баюы, толассыз толыға түсуі, әрине, тікелей ғылыми-техникалық прогреске байланысты жаңа құбылыс. Жалпы сөз байлығымыздың бүгінде үштен екісі терминологиялық лексикадан тұратындығын ескерсек, терминология деп аталатын проблеманың ғылыми-практикалық зор мәніне ешкім де шек келтірмесе керек.

Қазақ тілінде термин жасаудың, оны іс жүзінде қалыптастырудың және жүйелі қолданудың нақтылы ғылыми-практикалық шаралары 20-шы жылдардан басталады. Қажеттіліктен өріс алған бұл іске оған тіл табиғатын терең түсінетін сауатты да саналы азаматтар, ғалымдар, жазушы, журналистер, мәдениет қайраткерлері қатынасты. Терминология мәселесі ресми түрде бірінші рет 1924 жылы Орынбор қаласында өткен қазақстандық мәдениет және ғылым қайраткерлерінің I съезінің күн тәртібінде қаралған екен. 1926 жылы Баку қаласында өткен терминологтардың Бүкілодақтық I съезі де түркі тілдерінің терминология мәселелеріне ерекше мән берді. Қазақ тілі бойынша жасалған 5 баяндаманың бесеуі де терминология, алфавит және орфография мәселелеріне арналған болатын. 1930 жылы Москва қаласында халық ағарту ісін арнайы қараған Бүкілодақтық мәжілісте де КСРО халықтары тілінде термин жасаудың ғылыми принциптері қарастырылды. 1930 жылдан бастап ұлт тілдерінде термин жасау процесіне Жаңа алфавит Комитеті, ал 1933 жылдан тақ бүгінге дейін КСРО Ғылым академиясы жанынан құрылған Ғылыми-техникалық терминология Комитеті бір ортадан басшылық етіп келеді.

Ал Қазақстан жағдайында, қазақ тілінде термин жасау мәселесіне келсек, оған 1925 жыл мен 1933 жылдар аралығында Қазақ ССР Оқу-ағарту Халық комиссариаты жанындағы методикалық бюро жетекшілік жасап келді. Ол 1930 жылы орталықта құрылған Жаңа алфавит Комитетімен тығыз байланыста жұмыс істеді. Ал 1933 жылы Қазақ автономиялы республикасы Халық Комиссарлар Советінің қаулысы бойынша Мемлекеттік терминология комиссиясы (қысқаша Мемтерминком) құрылды. Оның тұңғыш председателдігіне профессор Құдайберген Жұбанов сайланды.

Тарихи деректерге жүгінсек, қазақ тілі бойынша бірінші терминологиялық сөздік 1931 жылы «Атаулар сөздігі» деген атпен басылып шыққанын білеміз. Мемлекеттік терминология комиссиясының алғашқы еңбегі ретінде Қ. Жұбанов, К. Басымов сияқты ғалымдардың мақалалары мен математика, физика, ботаника т. б. ғылым салалары бойынша бекітілген терминдер тізімі жарияланған «Бюллетеннің» 4 санын атауға болады.

1935 жылы май айында мәдениет қызметкерлерінің Бүкіл-қазақстандық I съезі шақырылды. Съезде қазақ әдеби тілінің терминология мәселесі арнайы сөз болды. Сол съезде қазақ терминологиясын жасаудың, интернационалдық терминдерді қабылдаудың, қолданудың және тұрақтандырудың ғылыми принциптері туралы

профессор К. Жұбановтың ұсынған жобасы талқыланып, ресми түрде бекітілген болатын.

Съезд қабылдаған бұл принциптер қазақ тілінің сол кезге дейін бір ізге түспеген терминологиялық процесіне елеулі өзгерістер енгізіп, өзінің ғылыми дәйектілігімен оған дұрыс бағыт берді. Ендігі жерде жаңа терминдер, ең алдымен, қазақ тілінің өз сөз байлығы негізінде жасалып, қажетті балама сөздер бұл тілде болмаған жағдайда совет-интернационал терминдері орыс тіліндегі тұлғасында қабылданатын болды. Осыған орай съезде қазақ алфавитінің құрамына Ф, Х, Ц тәрізді әріптерді енгізу туралы да орынды ұсыныстар болғандығы мәлім. Бұл мәселе 1938 жылы орыс графикасын қабылдауға байланысты өз шешімін тапқан еді. Бұрынғы пизика, пабіриика, қымия, қылор, семент тәрізді халықаралық терминдердің өз нұсқасы бойынша физика, фабрика, химия, цемент түрінде айтылуы және жазылуы, міне, осы дәуірден басталады.

Мәселе тек терминдердің айтылуы мен жазылуында ғана болған жоқ. Термин жасау процесіндегі негізгі талас, дау-дамай алғашқы кезде «жалпы совет-интернационалдық терминдерді тілімізге қабылдау керек пе, керек емес пе» деген мәселеге барып сайды. Осы кезде терминология процесінде тілдің тазалығын сақтауды желеу еткен зиянды пуристік ағым бел алып, барлық совет-интернационалдық терминдер қазақ тіліне қарабайыр аударылатын болды. Мәселен: революция — төңкеріс, совет — кеңес, лидер — серке, паровоз — қара айғыр, поезд — отарба, идеалист — мұратшыл, интернационалист — бибауырмашыл, лектор — дәрісші, капитал — дәулет, капиталист — дәулетшіл, реалист — нағызшыл, институт — орда, коммунист — ортақшыл т. б. сол дәуірдің жемісі. Өмір талабына сай келмейтін бұл ағым көп ұзамай-ақ, терминология процесіне саналы түрде қарайтын ғылыми принципке орын берді.

1939 жылы июньнің 23-інде Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің кезектегі қаулысымен Мемтерминкомның 22 мүшеден тұратын жаңа құрамы бекітілгенмен, көп ұзамай Ұлы Отан соғысының басталып кетуіне байланысты Терминкомға өз жұмысын тежей тұруға тура келді. Бұл кездегі жұмыстардан тек 1942 жылы Ғ. Мұсабаев, Ю. Цунвазо, К. Адайхановтар тарапынан жасалған «Орысша-қазақша әскери сөздікті» атауға болады.

Мемлекеттік терминология комиссиясының өнімді жұмыс істеп, қазақ тілі терминология проблемасын жан-жақты дамытуы Ұлы Отан соғысынан кейінгі дәуірге жатады. Соғыс зардабынан әлсіреген еліміздің экономикасы мен шаруашылығын қалпына келтіруге байланысты неше алуан маңызды да қауырт мәселелер бола тұрса да, республика партия ұйымы мен үкіметі ғылым мен мәдениет, әдебиет пен тіл мәселесін екінші кезекке қалдырған емес.

1945 жылдың 8 февралында Қазақ ССР Халық Комиссарлар Советінің қаулысына сәйкес Мемтерминкомның құрамы қайта бекітіліп, ол Халық Комиссарлар Советінің жанында болсын деген қарар қабылданды. Құрамы 23 адамнан тұратын комиссияның председателі әуелі Ілияс Омаров, кейіннен Төлеген Тәжібаев болды да, ғалым хатшылығына Мәулен Балақаев тағайындалды.

Мемтерминкомге жүздеген, мындаған саяси-қоғамдық терминдерді көпшілік талқысынан өткізіп, өз мәжілістерінде заңдастырып, бекітіп беруге байланысты қыруар жұмыс істеуге тура келді. Сонымен қатар Мемтерминком экономика, тарих, лингвистика, заң, ғылым, медицина, зоология, тау-кен істері, металлургия сияқты ғылымдар саласында әркілы қолданылып, тіл практикасында қиындық туғызып жүрген терминдерді реттеуге де белсене қатынасты. Осының нәтижесінде 1948 және 1950 жылдары академик Н. Т. Сауранбаев пен С. Б. Бәйішевтердің басшылығымен екі томдық «Орысша-қазақша термиологиялық сөздік» жарық көрді.

Қазақ тілі терминологиясының қарқындап дамып, тағы бір сатыға жоғары көтерілуі 1955 жылдан кейінгі кезеңге жатады. Оған, біріншіден, қалың жұртшылықтың өскелең талабы, баспасөз, радио, телевидение сияқты көпшілікке арналған информация құралдарының дами түсуі түрткі болса, екіншіден, терминология мәселелерінің ғылыми тұрғыдан зерттеле бастауы, республикадағы ғылым салаларының қазақ тіліндегі терминдерге мұқтаждығы, терминология мәселесіне білікті мамандардың тікелей араласуы, сондай-ақ ғылыми-зерттеу орталығы ретінде 1956 жылы Тіл және әдебиет институтының құрамында Терминология бөлімінің ашылуы себепкер болған еді.

Басқа мамандармен тізе қоса отырып, бұл іске қызу араласқан тілшілер қауымы көптеген көкейтесті мәселелерді дұрыс шешіп, терминологияны өмірдің өзімен өзектесіп жатқан проблема дәрежесіне, әлеуметтік мәнін мемлекеттік деңгейге көтере білді. Ғылымның әр саласы бойынша бірнеше сөздік және зерттеулер дүниеге келді; тек 1959 бен 1962 жылдар аралығында ғана 24 терминологиялық сөздік басылып шықты. Әрине, бұл сөздіктердің бәрі бірдей Терминком мәжілісінде қаралып бекітілген жоқ. Соның өзінде де олардың терминология практикасы үшін үлкен жәрдемі болды. Айта кететін тағы бір жағдай: Терминкомда бекітілген, не бекітілуге тиісті терминдер, көбінесе Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл білімі институты тарапынан қаралып, сұрыпталып отырылды. Терминдердің тіл заңдылығына сәйкес дұрыс алынуында, терминологиялық сөздіктер жасаушы әртүрлі мамандарға бағыт-бағдар сілтеуде де бұл институт күні бүгінге дейін Мемтерминкомның бірінші жәрдемшісі болып келеді.

Кейінгі он жылда Терминком мен оның секретариаты 3 мыңнан астам термин, терминдік тіркес және номенклатуралық атауларды қарап, заңдастырды, сондай-ақ 1976 және 1979 жылдары «Бекітілген терминдер мен атаулар» жинағын екі рет шығарды және үшінші рет баспаға дайындауда. Бұл кезде ғылымның әр саласынан 20-дан астам терминологиялық сөздіктер шығып, тіл практикасына белгілі үлес қосылды. Қазақ ССР Министрлер Советінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы өзінің жарты ғасырлық өмірінде қазақ әдеби тілінің қатынас құралы ретіндегі қолданыс шеңбері мен қоғамдық қызметін кеңейтуде, оның жан-жақты, дамып, кемелдене түсуіне ұлан-ғайыр үлес қосып, мемлекеттік қамқорлық жасап келді. Тіліміздің бүгінгі деңгейі мен 50 жыл ішінде жүріп өткен жолына бағдарлап қарасақ, кешегіміз бен бүгінгіміздің аралығы жер мен көктей. Әдеби тіліміздің, әсіресе, ресми ғылым-техника тілінің дәл

бүгінгідей жан-жақты шарықтап дамуына игі ықпалын тигізіп отырған қоғам өміріндегі объективті факторларды былай қойғанда, тек Мемлекеттік терминология комиссиясының тікелей қатысуымен ғана тындырылған істер аз емес. Кейбіреулерін ғана атап өтейік:

1. Қазақ тілінің терминологиялық лексикасы, яғни ресми ғылым-техника тілінің сөз байлығы, тек қолда бар терминологиялық сөздіктер бойынша бағдарлағанда, 50 жыл ішінде жүз есе өскен.

2. Осы мерзімнің ішінде ғылымның әр түрлі саласы бойынша 60-қа жуық (58) терминологиялық сөздік басылып шығарылды.

3. Термин жасаудың, термин қабылдаудың нақтылы ғылыми принциптері белгіленіп, 30-шы, тіпті 40—50-ші жылдарға дейін алақұла, екі ұдай қолданылып келген терминдердің тіл практикасында біркелкі жұмсалып, қалыптасуына арнайы жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстар мен Мемтерминкомның өзі зор ықпал жасады. Терминологиялық процесте ана тіліміздің өз байлығын сарқа пайдалану, тілімізде дәл баламасы жоқ совет-интернационалдық терминдердің өзін қабылдау принципі, әсіресе қоғамдық ғылымдар саласында біршама дұрыс жүзеге асырылып келеді.

4. Күні бүгінгі дейін екі ұдай қолданылып жүрген терминдер мен термин варианттарын сұрыптауда, мағына аралығын айырып, совет-интернационалдық терминдердің баламасы ретінде қолдану мәселесіне Мемтерминком үлкен үлес қосты. Бұл арада кейбір белсенді де білікті Терминком мүшелерінің, терминология техникасын жете меңгерген жеке адамдардың өз үлесі бар екендігін де ұмытпағанымыз жөн. Мәселен, терминология процесіне көп еңбек сіңірген білгір маман Құрманбек Сағындықов өз кезінде уақыт, мезгілге байланысты көптеген ұғымдардың терминдік мәнін тұрақтандыру мақсатымен төмендегі қазақ сөздерінің мағыналық жігін ажырата келе жасаған ұсынысы тіл игілігіне жарағанын атамасқа болмайды; мәселен, эпоха — заман, этап — кезең, период — дәуір, мезгілдік; век — ғасыр, момент — мезет, осыдан келіп: периодический закон — мезгілдік заң, периодическая печать — мезгілдік баспасөз, т. б. Бұл тәрізді ұтымды ұсыныстар болашақта терминология тарихын зерттеушілердің назарынан тыс қалмауға тиіс. Сондай-ақ термин түзіп, оны қалыптастыруда үнемі зерделілік танытып келген марқұм Әбен Сатыбалдиевті, әлі күнге белсенді араласып келе жатқан Іслам Жарылғапов, Жұмағали Ысмағұлов тәрізді жазушы, журналистердің есімін ерекше атауға болады.

5. Совет-интернационалдық терминдердің құрамында кездесетін әр түрлі қосымшаларды (аффикс, суффикс, инфикс, префикс) қазақ тілінің табиғатына сай етіп қабылдау, немесе тиісті баламасымен алмастыру мәселесі де көпке дейін дұрыс шешімін таппай, дау-дамай туғызып келгендігі мәлім. Мәселен, елу жылдың ішінде әрқилы эволюцияға душар болған: социал-социалист-социалды-социалдық-социалистік сияқты бір мысалдың өзі нені көрсетеді. Бүгінде бұл біршама қалыптасқан дүние болып кетті. Мәселен, ыңғайына қарай бірде: авторгузчик — автотиеуіш, автодорога — автожол, авиасани — авиашана, ультразвук — ультрадыбыс, радиоүзел — радиоторап деп алсақ, бірде антикоммунизм — антикоммунизм, контрреволюция — контрреволюция ретінде қабылданып жүр.

6. Қазақ тілінің орыс графикасына көшуіне байланысты совет-интернационалдық терминдердің жазылуы мен айтылуындағы 20—30 жылдардағы «қазақшалау» дәстүрі бүгінде мүлдем өзгерген: олар орыс тілі нормасымен айтылып, жазылатын болған.

7. Бір кездерде әр түрлі себептермен асығыс қабылданған, не калька жолымен қазақшаға қарабайыр аударыла салынған терминдер мен терминдік тіркестерді (мәселен: метеорит — көктен түскен тас) оқтын-оқтын қайта қарап, заңдастыру процесінде Мемтерминком олардың мағыналық дәлдігіне, ықшамдылығына, т. б. терминдік қасиеттеріне назар аударып отырып, қатарласа, жарыса жүргендерінен тілді арылтып келеді.

12 томдық ұлттық энциклопедияның дүниеге келуі ұлт мәдениетінің шарықтау шегін нышандайды. «Ұлттық энциклопедиясын жаратқан ел еш уақытта жойылмайды» деген қанатты сөзге толық дәлел бола алады. Сондай-ақ бүгінгі қазақ тілінің 10 томдық түсіндірме сөздігінің жасалуы, қазақ тілінде жүздеген газет-журналдың басылуы, радио, телехабарлардың жүргізілуі, мектептерге, жоғары оқу орындарына арналған сан алуан оқу құралдарының шығуы т. б. осы сияқты объективтік факторлар бүгінгі қазақ тілі терминологиясының қай дәрежеде екендігінен толық дерек бере алады.

Әрине, осыншама табыстың қайнар көзі, қозғаушы күші, ұйымдастырушысы мен орындаушысы, сайып келгенде, ана тілімізді қадірлей де, кастерлей білетін жанашыр жандар, ғылымның әр саласынан сақадай сайланып шыққан білгір ғалым, білікті мамандар, мәдениет, мемлекет қайраткерлері, жазушы, журналистер.

Бұл салада әлі де шешілмеген проблемалар, ойластыратын жәйттер, көпшілік сарабына салатын таластар, істелетін істер аз емес. Бұлар, ең алдымен, бүгінгі өскелең өміріміздің жаңа талаптарынан туындаған, ғылыми-техникалық прогрестің үрдісіне сәйкес шешілуге тиісті терминологияның теориялық және практикалық мәселелері. Ол жайында әрбір саналы да сауатты азамат, тілдің шынайы жанашырлары қолына қалам алып, газет-журнал редакцияларына үзбей жазып, талап-тілектерін айтып келеді. Шынында да термин атауларды қолдануда әлі күнге дейін ала-құлалықтың орын алып келе жатқандығын, бірізділіктің жоқтығын, термин табиғатына тән нақтылықтың, дәлділіктің, ықшамдылықтың, жүйеліліктің барлық жағдайда бірдей сақталмайтындығын т. б. осы сияқты кемшіліктерді мойындағанмыз жөн. Мемтерминком тарапынан қабылданған, заңдастырылған терминдер мен номенклатуралық атауларды бірізділікпен қолдануды бақылап отыру, оны бұрмалаушыларды әшкерелеп, тәртіпке шақыру біздің тәжірибемізде әлі күнге дейін түбегейлі орын таба алмай келеді. Ала-құлалықтың бір себебі, міне, осында жатыр ғой деп те білеміз.

Мемтерминком іс тәжірибесінде де ойластыратын жәйттер аз емес. Мәселен, терминком мәжілістеріне дайындалатын материалдар тиісті мамандардың талқысына түсіп, ой елегінен өтпегендіктен, кей-

де дау-дамай туғызып, ақыр аяғында қол көтеруші көпшіліктің дауысымен бекітіліп жүрген сәттері де болды.

Мемлекеттік терминология комиссиясының соңғы құрамы қайта каралып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ ССР Министрлер Советінің 1984 жылдың 7 февраліндегі ортақ қаулысымен бекітілді. 1984 жылдың 9 февралінде Қазақ ССР Министрлер Советінің қаулысымен Терминкомның жаңа Ережелері бекітілді. Осы аталған екі документке байланысты бір-екі ауыз ескертпе айтқымыз келеді.

Жасыратыны жоқ, бүгінгі терминологиялық процеске байланысты істелетін жұмыстың қиындығы мен ауқымының кеңдігі соншалық, оны бұрыннан қалыптасып калған үйреншікті әдіс-тәсілдермен жалғастыру келешекте нәтижелі болады деп айту қиын. Ғылымның сан алуан саласы бойынша күн санап, тіпті сағат санап тілімізге еніп жатқан жүздеген, мыңдаған ғылыми-техникалық терминдер мен номенклатуралық атауларды сұрыптап алып, заңдастыруды былай қойғанда, тіпті оларды есепке алып, бір жүйеге келтірудің өзі Терминологиялық комиссияның мүмкіншілігіне сыймайды. Осы күнге дейін комиссия тарапынан ресми бекітілген терминдердің жалпы саны бекітілмей қолданылып жүрген терминдердің оннан біріне де жетпейді. Демек, мың-мыңдаған ғылыми-техникалық терминдер сөздіктерде басылып, ұзақ жылдар бойы тіл тәжірибемізде қолданыстауып келе жатса да, әлі күнге дейін Мемтерминком пәтихасын алған емес.

Осы жағдайға байланысты, жаңадан бекітілген Ережеде Мемтерминкомның жалпы статусына, міндеттері мен праволарына, сондай-ақ іс жүргізу тәсіліне өзгерістер енгізіліп отыр. Аталған Ережеде айтылғанындай, бұдан кейінгі жерде ғылымның барлық салалары бойынша термин жасау, термин қабылдау, оларды жүйеге салып реттеу, көпшілік талқысынан өткізіп, Мемтерминкомға дайындау, баспаға әзірлеу сияқты қыруар жұмыс Терминкомның ресми түрде бекітуіне не мақұлдауына дейінгі барлық міндет, жауапкершілік секция-секцияларға топталған мамандардың өздеріне тапсырылады.

Ереже бойынша Тіл білімі институты Мемтерминкомның ғылыми базасы болып танылып, оған ғылым салалары бойынша дайындалған терминдер мен номенклатуралардың ана тіліміздің табиғатына сай дұрыс алыну міндеті жүктеліп отыр. Ал Терминкомның құрамында құрылған бақылау тобы бұдан кейінгі жерде Терминком бекіткен және мақұлдаған терминдер мен номенклатуралық атаулардың (газет, журнал, оқулықтар мен ғылыми еңбектер беттерінде, радио, телевидение тілінде) дұрыс әрі бірізділікпен қолданылуын бақылап отыру міндетін атқармақшы.

Осылайша білікті мамандар қатысуымен дайындалған, көпшілік талқысынан өтіп, ресми бекітілген немесе мақұлданған ғылыми-техникалық терминдер мен номенклатураларды жария түрінде сөздік етіп шығаруда авторлар коллективі мен тиісті мекемелер Мемтерминкомнан қолдау табатыны сөзсіз.

ПРОЦЕССЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ НАРОДНОЙ И НАУЧНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В КАЗАХСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ*

Терминоворотчество занимает особое место в процессах взаимодействия национального и интернационального в тюркских языках, используя, с одной стороны, ресурсы и потенции национального языка, с другой — свободное заимствование из русского языка русских и интернациональных единиц. И чем более эти процессы интенсивны, тем сложнее становятся проблемы практического решения и теоретического осмысления такого сложного и живого явления языковой стихии, как терминоворотчество.

Тем не менее некоторые авторитетные ученые-тюркологи считают, что терминологические проблемы в национальных языках достаточно изучены и не представляют особой теоретической ценности ввиду того, что не несут в себе каких-либо новых теоретических положений, являясь по сути всего лишь фактологическими модификациями общих идей. Такое же мнение часто высказывается и в отношении профессиональной лексики.

Однако с таким положением вещей трудно и навряд ли целесообразно согласиться по следующим соображениям. В современном казахском письменно-литературном языке, как и в любом другом национальном языке народов Средней Азии и Казахстана, создание и совершенствование системы научной терминологии считается совершенно новым явлением в его истории, происходящим в связи с необходимостью сознательного воздействия общества на языковую стихию и целенаправленного регулирования этого процесса в условиях научно-технического прогресса в нашей стране. Кроме того, необходимо подчеркнуть, что в данной области мы не располагаем научным опытом по сравнению с языками с более развитой традицией письма.

Некоторые попытки обобщения этого процесса в национальных языках начинают осуществляться (Развитие терминологии ... 1987), хотя говорить о серьезных теоретических разработках по тюркской терминологии пока не приходится.

В процессе терминоворотчества в каждом языке по существу создается еще один «мини-язык», располагающий огромным, постоянно преумножающимся количеством терминологической лексики, намного превышающей число общезыковой лексики. И здесь нет преувеличения. Так, например, в десятитомном толковом словаре казахского языка (Қазақ тілінің ...) (вместе с вариантами, диалектизмами, парадигматическими формами глагола и др.) суммарное количество реестровых слов составляет включая и богатейшие пласты диалектизмов и профессионализмов. Это еще одна причина, заставляющая нас отстаивать принцип более широкого научно-теоретиче-

---

* Статья опубликована в сб.: Вопросы киргизской терминологии. Фрунзе, Илим, 1989, с. 24-31.

ского изучения процесса терминотворчества в национальных языках, проведения глубокого зондирования богатства общенародной лексики и выявления ее новых потенциальных возможностей.

Очевидна важность и целесообразность изучения указанных выше проблем с точки зрения происходящих сегодня в национальных литературных языках интенсивных процессов становления и формирования научного стиля и стилистических систем на разных уровнях, располагающих определенными наборами терминологических словарей. От этого во многом зависят обучение детей в национальных школах, преподавание предметов на родном языке в школах и вузах, средних специальных учебных заведениях, развитие науки и культуры, технической и научной интеллигенции и т. д.

Однако создание терминологической системы в каждом языке — дело сложное, и оно в первую очередь требует научного осмысления сложного процесса взаимодействия народной и научной терминологии. Здесь важно выяснить, как и в какой степени в терминотворческом процессе казахского языка реализуется принцип исчерпывающего использования его собственных потенциальных возможностей.

В 20—30-е годы можно отметить два периода в развитии тюркского языка, противоположные друг другу: пуристический и период сплошного заимствования советско-интернациональных терминов без соответствующего поиска. В последующие периоды терминотворчества в казахском языке, особенно после 60-х годов, наблюдается тенденция внутренней дифференциации: перераспределение внутренней функциональной нагрузки семантики между новыми и старыми терминами, привлекаемыми из богатейших ресурсов общенародного языка.

Известно, что отдельные понятия и предметы довольно часто имеют несколько народных наименований. Такое явление имеет место в любом языке. Например, в русском: одна лишь разновидность чайки (птицы) в народе именуется: чайка сизая, чайка серебристая, баклуша, клуша, рыболов, визгунья, каюха и т. д.; в казахском в значении сычуг (*Aba masus*) употребляются: *ұлтабар, шынайы қарын, мәйек, жалбыршақ қарын*; в значении волк — *қасқыр, бөрі, итқұс* и т. д.

Как в таких случаях поступают специалисты-составители отраслевых терминологических словарей? По-разному. В одних случаях, согласно строгим принципам терминологии, предпочтение отдается одному из этих наименований, а в других — чаще в переводной части, перечисляются все народные варианты. Сошлемся на факты, приводимые в двух (казахско-русском и русско-казахском) словарях биологических терминов, составленных биологом Т. Мусакуловым (1962) еще в 60-х годах как первый опыт в этой области науки. В этих словарях при выборе реестрового термина из ряда синонимов в одном случае предпочтение отдается варианту, который в большей степени отражает суть терминологического понятия в принятой научной классификационной системе, а в другом — допускаются все их параллели. Так, например, в русско-казахском словаре биологи-

ческих терминов из наличных в русском языке семи наименований, относящихся к понятию «чайка», в качестве доминирующих реестровых выведены: чайка сизая — *көк шағала* и чайка серебристая — *сұр шағала* (РК 166), три из них — клуша, баклуша и визгунья переведены как *боз шағала* (РК 75, 17), а два — рыболов и каюха — не привлечены в термины. При этом традиционное наименование *ақ шағала* в казахском языке осталось не использованным. В этих словарях иногда в переводной части приводятся два и более дублетов или синонимических рядов, что, пожалуй, оправдывает себя как информационно-познавательный материал, хотя это принципами научной терминологии не предусмотрено.

Однако терминологическая актуализация при наличии целого ряда народных наименований в языке создает определенную сложность, особенно при составлении двуязычных терминологических словарей. Она связана прежде всего с идентификацией смысловой структуры соответствующих советско-интернациональных и национальных терминов при наличии такого выбора и усугубляется скоплением вокруг одного терминологического понятия нескольких наименований как в русском, так и в казахском языках. Так, например, в русском языке одно терминологическое понятие в области ботаники передается четырьмя терминами: осот, бодяк, будяк, волчец, причем в одном случае они в указанных нами словарях фиксируются как самостоятельные термины, а в другом — как синонимы со взаимной отсылкой. Составитель в одном случае переводит их одним и тем же словом — *қалуен / қалуін*, а *қалуен* в свою очередь переводится — бодяк, будяк, осот (КР 82), в другом случае — соответствием того же осот выступают казахские *тікенқурай*, осот розовый — *тікен қалуен, тікен қурай* (КР 145).

Аналогичными примерами терминологические словари изобилуют. Последнее вызвано прежде всего тем, что, как правило, многочисленные терминологические синонимические ряды в русском и казахском языках не являются тождественными друг другу. И в некоторых случаях бывает практически невозможно подобрать абсолютно точный семантический вариант в каждом языке для конкретного обозначения. Поэтому нам представляется вполне обоснованной фиксация в реестрах словарей двух терминов, ср.: выдра, порешня — *ақама, қамшат* (РК 36), *сасық күзен* — колонок горный, солонгой (КР 119), вонючка (РК 34); *сұртышқан, тоқалтіс* — полевка (КР 124), колючка — *ылтақ, тікен, тікенек* (РК 77), а *тікен, сою, шөңге* — колючка (КР 145) и т. п.

Смысловая несовместимость народных терминов в разных языках также связана с тем, что они экспрессивно окрашены и сохраняют в себе живые связи с этнографическими и образно-ассоциативными представлениями народа, что обычно не допускается в научной терминологии. Но такие факты все же встречаются. Так, в рассмотренных нами словарях божья коровка квалифицируется как термин и ему в казахском языке соответствует не менее поэтическое слово *ханқызы* (досл. «ханская дочка»). Однако возведение в категорию термина сочетания *ел қайда көшеді?* (досл.: «куда же народ переко-

чает? в какие кочевья перейдет?»)», представляющего отрывок из этнографического ритуала детской игры у казахов, начинающегося словами *Ел қайда көшеді, суды қайдан ішеді*¹, ничем не может быть оправдано. Также неправомерно привлекать в качестве терминов народные наименования, возникшие в результате метафорического, метонимического переноса, эвфемизации и т. д. Например, в указанных словарях биологический термин волк передается на казахский язык тремя словами: *қасқыр*, *бөрі* и *итқұс* (РК 33). Последнее слово никак не может быть термином, так как оно возникло в лексиконе древних кочевников в результате табуирования, т. е. во избежание открытого произнесения названия волка — *қасқыр*, могущего, по их представлениям, навлечь беду на скот.

Еще один пример сближения народной и научной терминологии в языке: в биологии сибирская язва (*Anthrax*) считается наименованием общей болезни домашних животных и человека, так как они поражаются одной бациллой (*Bacillus anthrax*), но протекает она у животных и человека по-разному (Кашаганов, 1982). В казахском языке каждая разновидность этой болезни обозначается одним или двумя-тремя народными терминами: сибирская язва у лошадей — *жамандат*, у верблюдов — *қарабез*, у коров — *қараталақ*, у овец и коз — *топалаң*, *ұшпа*, *сіреспе*, у человека — *түйнеме*, *күйдіргі*, *қағынды* (отсюда обращенное к детям: *ой, қағынды келгір!*). Примечательно, что эти народные термины смело вводятся в обиход научной биологической терминологии, хотя в обратном переводе на русский язык они объединяются в одно общее обозначение — сибирская язва.

Надо сказать, что создание новых терминов на национальной почве происходит разными путями: в одном случае по принципу аналогии с русско-интернациональными образцами, в другом — с использованием разных моделей калькирования, в третьем — путем внутренней семантической дифференциации и перераспределения. Так, например, для передачи названия цветов: красный тюльпан, тюльпан, желтый тюльпан или лютик удачно были использованы имеющиеся в казахском языке наименования: *қызгалдақ* и *саргалдақ*. Учеными Казахстана путем гибридизации в 1986 г. была выведена еще одна разновидность тюльпана черного цвета, который по аналогии с *қызгалдақ* и *саргалдақ* был назван *қарагалдақ* (Калиев, 1988). Данный термин является свидетельством создания новой терминологической единицы на почве национального языка на базе уже имеющихся образцов.

Как известно, калька считается весьма продуктивным приемом терминосоздания на национальной почве. Однако, надо заметить, что чрезмерное увлечение данным приемом без глубокого зондирования народной, профессионально-диалектной лексики и исчерпывающего ее использования непременно приводит к созданию искусственных терминов, не вписывающихся в лексическую структуру языка, отличающихся по своей структуре и семантике. Иногда народный термин

¹ По поверьям кочевых казахов, направление движения божьей коровки указывало предстоящий маршрут перекочевки.

выступает стержневым элементом ряда терминологических сочетаний, видовых обозначений. Например, пырей по-казахски — *бидайық*; соответственно: пырей ветвистый — *бұтақты бидайық*, пырей восточный — *шығыс бидайық*, пырей гребенчатый — *еркек бидайық*, пырей простертый — *мортық бидайық*, пырей ползучий — *жатаған бидайық* и др. (РК 126). Это, на наш взгляд, с точки зрения системности является оправданным приемом калькирования. Однако при нарушении системности подобные приемы калек приводят к различным курьезам. Приведем лишь один пример. Термин солянка в одном из указанных словарей переведен тремя народными наименованиями: *күйреуік*, *соран*, *шөребота*. И тут же разновидности солянки передаются: солянка бородавчатая — *шөре шөп*, солянка войлочная — *балыққоз шөре*, солянка древовидная — *сарсадық шөре*, солянка древцевидная — *баялыш шөре*, солянка жирная — *мая сора*, *май шөре*, солянка у казахов — *қоянжун шөре*, солянка корявая — *күйреуік шөре* и т. д. (КР 140). В этих терминах обращает на себя внимание доминирующий компонент *шөре*, который отсутствует в числе народных терминов, приравненных к основному термину — солянка (вид растения). Но это еще не все. Мы проверили по словарям казахского языка сферу применения указанных наименований. Так, *күйреуік* отсылается на *тетір* (КР 77), а *тетір*, выведенный в реестр наряду с *күйреуік*, *соран*, *шөре*, *шөребота*, переводится одним термином — солянка (КР 135). В то же время *соран* (КР 121), *шөре* и *шөребота* отсылаются к *тетір* (КР 157). Кроме того, слово *тетір*, как и *шөре*, отсутствует при переводе основного термина солянка. Таким образом, из числа народных терминов актуализированные *шөре* и *тетір* в функциональном плане повисли как бы в воздухе, т. е. остались нерелевантными. Здесь сказывается отсутствие системности и последовательности в использовании стержневых слов в моделях калькирования.

Одной из особенностей рассматриваемого нами принципа терминотворчества является возможность создания новых терминов на базе имеющихся в языке слов путем семантического переосмысления, структурного переоформления или использования их в отрыве от традиционных сочетаний. Казахский язык имеет немало положительного опыта в этом отношении. Многие такие слова прижились в языке: *балмұздақ* — мороженое, *теледидар* — телевизор, *аялдама* — остановка, *көрермен* — зритель, *оқырман* — читатель и др. Они имеют своих авторов-создателей.

Однако такие опыты не всегда бывают удачными. Так, например, международный общебиологический термин «симбиоз» в русском языке передается также термином «сожительство». Исходя из значения последнего, он был переведен на казахский язык известным словом *селбесу* в значении «помогать друг другу, оказывать содействие друг другу» (КР 120). Насколько этот термин прижился в биологической науке, трудно сказать, но с точки зрения языковой логики он не соответствует понятию слова «симбиоз».

В связи с внутренней семантической дифференциацией и перераспределением имеющихся народных наименований по отраслям науки или внутри одной и той же науки в первую очередь возникает

сложность их терминологической идентификации. Биологическое понятие «сычуг» в казахском языке имеет несколько соответствий: ұлтабар, жалбыршақ қарын, шынайы қарын, мәйек и др. (Орысша-казакша сөздік, 1981) (РК 148; КР 105, 148 и др.).

Вначале *мәйек* в одном из указанных словарей был закреплен за понятием «сычужина», т. е. «фермент, содержащее сычуга», хотя в другом специальном словаре (Кашаганов, 1982) «сычужный фермент» переведен как *ұлтабар ферменті*, что при наличии специального слова *мәйек* можно считать неудачным. Как ни странно, один и тот же автор казахское наименование *ұлтабар* рассматривает и в одном ряду со словом «сычуг» и со словом «двенадцатиперстная кишка» (КР 148), а второй автор-биолог последний термин передает сочетанием *он екі елі ішек* (полная калька).

В таком же положении находится немало и других народных терминов в разных областях науки.

Таким образом, терминологический принцип исчерпывающего использования внутренних потенциальных возможностей национальных языков выдвигает на повестку дня немало проблем, некоторые из них были проиллюстрированы нами на фактах казахского языка. Эти проблемы актуальны и злободневны, так как диктуются каждодневными практическими потребностями языка, неотложностью их решения. Вопрос сравнительного изучения терминологической лексики в тюркских языках вообще и в их отдельных группах в частности можно считать давно назревшим. Сравнительное изучение дало бы возможность не только обмениваться опытом терминотворчества в этих языках, но и выявить общие закономерности этого процесса и его особенности в каждом из языков.

ЛИТЕРАТУРА

- См.: Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. М., 1987.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974. Т. 1; 1976. Т. 2; 1976. Т. 3; 1979. Т. 4; 1980. Т. 5; 1982. Т. 6; 1983. Т. 7; 1985. Т. 8; 1986. Т. 9; 1987. Т. 10.
- Ысқақов А. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі (Соңғы сөз орнына) // КТТС, т. 10, 500-б.
- Исамбаев М. Орысша-латынша-казакша терминология сөздігі. Т. 5. Медицина. Алматы, 1960.
- Насырова М. Н. Русско-казахский краткий словарь социально-экономических терминов. Алма-Ата, 1979.
- Бекмухаметов Е. Краткий русско-казахский словарь терминов металлургической промышленности. Алма-Ата, 1959.
- Аққошқаров Е. Физика терминдерінің орысша-казакша түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974.
- Әбетов Ғ. Әдебиеттану терминдерінің қысқаша орысша-казакша сөздігі. Алматы, 1962.
- Кенесбаев І., Жанұзақов Т. Тіл білімі терминдерінің орысша-казакша сөздігі. Алматы, 1962.
- Мұсақұлов Т. Биология терминдерінің орысша-казакша сөздігі. Алматы, 1960— в дальнейшем сокращенно РК; его же. Казакша-орысша терминология сөздігі. Биология терминдері. Алматы, 1962— в дальнейшем сокращенно КР.
- Кашаганов Х., Бердімұратов Ж. Мал дәрігерлік түсіндірме сөздік. Алматы, 1982, 97-98-бб.
- Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. Алматы, 1988, 6-б.
- Махмудов Х., Мусабаяев Г. Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1987, с. 869.

V. ФРАЗЕОЛОГИЯ

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ ГРУППЫ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

Фразеологизмы — весьма сложные лингвистические образования. Сложность их объясняется не только множеством структурных типов и синтаксических моделей, но и тематической и семантической многоплановостью, а также способностью выражать самые различные эмоционально-экспрессивные оттенки мысли. Характерно, что этими особенностями наделены фразеологические единицы (ФЕ) во многих языках, но не во всех они одинаковы.

В этом плане несомненный научно-практический интерес представляет изучение типологических особенностей ФЕ в казахском языке, где они составляют основную часть всего языкового богатства и наиболее активную, мобильную часть в потенциале художественно-выразительных средств речи. При этом фразеология казахского языка характеризуется не только с чисто количественной стороны, но и качественно: она отличается тематической разноплановостью, семантическим и структурным многообразием. В ней нашли отражение все этапы исторического прошлого народа, его социально-экономического развития, материальной и духовной культуры, национальные традиции, своеобразие общественного уклада, быта, обычаев, религиозных представлений, восприятия внешнего мира и т. д.

Однако трудно провести успешное исследование в данной области, не располагая сведениями об общей системе и содержании, а также об основных структурно-тематических и семантических группах и дифференциальных разновидностях фразеологических единиц современного казахского языка.

Казахская фразеология, ставшая благодаря исследованиям С. К. Кенесбаева¹ и его многочисленных учеников и последователей² самостоятельной отраслью казахского языкознания, получила в последние годы дальнейшее развитие. И хотя отдельные классификацион-

* Статья написана в соавторстве с Р. Е. Жайсаковой и опубликована в журнале «Известия АН КазССР. Серия филологическая». 1979, № 3, с. 1-11.

¹ Кенесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. В разделе «Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы» (с. 589—621) этого словаря обобщены научные положения ученого о казахских ФЕ, изложенные в его трудах.

² Джакпбеков М. Стилистическое употребление лексики и фразеологии в произведениях Джамбула. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1956; Сарсенбаев Р. Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1961; Кожахметова Х. Фразеологические обороты в произведениях Г. Мустафина. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1967 и др.

ные группы фразеологизмов подвергались научному анализу³, в казахской фразеологии, на наш взгляд, пока не проведено систематизированного и обобщенного исследования в плане классификации фразеологизмов. Между тем углубленное изучение казахской фразеологии настоятельно требует от исследователей рассмотрения ФЕ в соответствующей системе на основе принятых в научной литературе признаков и критериев. Поэтому в данной работе мы попытались дать подробную классификацию ФЕ казахского языка, не претендуя, однако, на полноту охвата всего их многообразия.

При классификации ФЕ в существующей научной литературе учитывается сумма всех присущих им лексико-грамматических, структурно-типологических и семантических признаков. В соответствии с ними ФЕ могут быть отнесены к самым различным классификационным группам и подгруппам: лексико-морфологической, структурно-типологической, синтаксической, семантической, предметно-тематической, стилистической и др.

Рассматривая эти группы в отдельности, следует подчеркнуть, что четких границ между ними не существует, наоборот, они тесно связаны и при любой грамматической классификации ФЕ нельзя не учитывать их семантическую сущность, точно так же как при семантической классификации — их грамматическую основу. При этом грамматическая природа и семантика составных элементов ФЕ или всего фразеологизма при отнесении их к той или иной классификационной группе выступают как бы в двух постоянно действующих измерениях.

1. ЛЕКСИКО-МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Это классификация, в которой ФЕ рассматриваются с точки зрения отнесенности их составных компонентов к той или иной части речи и особенностей их сочетания в структуре данного фразеологизма. В этой классификации выделяются следующие разновидности ФЕ:

1. Именные ФЕ, т. е. те, которые образуются в результате сочетания двух, трех и более именных компонентов (имя существительное + имя существительное, имя прилагательное + имя существительное, имя числительное + имя существительное и др.). В зависимости от того, из каких грамматических категорий слов состоят компоненты ФЕ и в какой последовательности они сочетаются, именные ФЕ в свою очередь дифференцируются как:

а) фразеологизмы, образованные сочетанием существительного с

---

³ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1975; Ахмедова Ж. Казахские народные наименования понятий об измерениях. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1975; Жидебаев К. Анатомические названия в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1977 и др.

существительным. Примеры: *қоян жүрек* (букв. «заячье сердце») — *труслив как заяц*; *тас бауыр* (букв. «каменная печень») — *бессердечный, безжалостный* и др.⁴;

б) фразеологизмы, образованные сочетанием прилагательного с существительным. Примеры: *ақ көңіл* (букв. «белое сердце, чистая душа») — *простодушный, добрый*; *қара шаңырақ* (букв. «черный чанырақ») — *верхнее отверстие в юрте*) — *дом предков и их прямых потомков; уважаемый и почитаемый дом* и др.;

в) фразеологизмы, образованные сочетанием числительного с существительным. Примеры: *қырық құрау* (букв. «сорок заплаток») — *весь в заплатках, составленный из разных предметов, разношерстный*; *жеті түн* (букв. «семь ночей») — *глубокая ночь* (ср.: *жеті түнде не қылып жүрсің — что ты делаешь глубокой ночью, среди ночи?*) и др.;

2. Глагольные ФЕ, т. е. фразеологизмы, образованные сочетанием имени и глагола. Примеры: *малтасын езу* (букв. «разминать, тереть остатки курта») — *трепать языком, чесать язык, пустословить, точить лясы, разводить антимонию*; *меселдесі қайту* (букв. «отбить желание») — *упасть духом, терять всякое желание*; *құлақ-миын жеу* (букв. «съесть уши и мозги») — *надождать, докучать, прожужжать все уши* и др.

Следует отметить, что долю глагольных фразеологических сочетаний в казахском языке составляет значительное количество ФЕ, которые к тому же представляют собою наиболее мобильную часть фразеологического фонда.

3. ФЕ, образованные сочетанием разных частей речи. Они являются наиболее активной частью фразеологии, сложны по структуре, образуются в результате комбинированного сочетания самых различных грамматических категорий слов. Примеры: *шыбын шаққандай көрмеу* (букв. «не чувствовать, как укусила муха») — *как ни в чем не бывало; мойны жар бермеу* (букв. «шея не поддается управлению») — *лень одолевает, руки не доходят, отлынивать от работы*; *ойы онға, санасы санға бөліну* (букв. «мысли его разбиваются на десятки, а думы — на множество частей») — *не собраться с мыслями, быть в состоянии рассеянности*; «*ақ*» *дегені — алғыс*, «*қара*» *дегені — қарғыс* (букв. «скажет «белое» — это благословение, скажет «черное» — это проклятие») — *как скажет, так и будет* (о действиях влиятельных, властных людей); *ақай жоқ, тоқай (ноқай) жоқ* (букв. «нет ни «ақай» и ни «тоқай») — *ни с того ни с сего, бесцеремонно*; *жерден алып, жерге салу* (букв. «взять с земли и положить на землю») — *задавать перцу, феферу задавать баню*; *аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты* (букв. «в рот вошла белая собака, а вышла черная») — *ругать на чем свет стоит* и др.

⁴ В целях точной передачи национальных особенностей и эмоциональной окраски казахских ФЕ в скобках дается их буквальный покомпонентный перевод, а затем значение. В тех случаях, когда они имеют соответствия в русском языке, они переводятся адекватными ФЕ. Однако иногда отдельные компоненты ФЕ оказываются этимологически затемненными, тогда дословность их перевода на русский язык носит условный характер.

Надо отметить, что группа фразеологизмов, отличающихся сложностью структуры, трудно поддается строгой и последовательной внутренней классификации, поэтому ее можно условно обозначить как «ФЕ комбинированного сочетания разных частей речи». Однако при всем многообразии среди них могут быть выделены по своему общему значению такие разряды единиц, как: а) ФЕ-существительные, б) ФЕ-прилагательные, в) ФЕ-числительные, г) ФЕ-причастные, д) ФЕ-глагольные, е) ФЕ-наречные.

Естественно, ФЕ, образованные путем комбинированного сочетания разных частей речи, укладываются в рамки существующих моделей словосочетаний казахского языка, получаемых на основе конкретных форм грамматических связей между компонентами. Так, например, определительные и безаффиксального сочетания компонентов. Но преимущественное большинство их относится все же ко второму типу, а именно: при сочетании существительного с существительным первый компонент может выступать в форме именительного падежа, а второй — в форме или родительного или винительного, либо в форме обладания первого или второго компонентов и т. д. Например: *екі жүзді* (букв. «с двумя лицами») — *двуличный*; *қолы ашық* (букв. «рука его открытая») — *щедрый*; *құлағы түрік* (букв. «уши торчком») — *ушки на макушке* и др. В глагольных ФЕ глагольный компонент употребляется в разных наклонениях и временах. Но условно номинативной формой глагольных ФЕ считается инфинитивная форма на -у: *қиғылық салу* — *капризничать*, *вставляя палки в колеса*; *құлақ аспау* — *пропускать мимо ушей*, *не поддаваться уговорам* и др. Однако в связной речи для глагольных ФЕ характерны главным образом спрягаемые формы глагола. Как исключение, более устойчивой формой данной категории ФЕ, выражающей доброе пожелание и проклятие, выступает повелительная форма глагола на -сын/-сін: *құдай сақтасын!* (букв. «да спасет бог!») — *не приведи господь!*; на -ғыр/-гір: *көріңде өкіргір* и мн. др.

II. СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Данный тип классификации ФЕ, хотя и носит в какой-то степени формальный характер, так как строится на учете количественного состава компонентов, имеет немаловажное научно-практическое значение в изучении и интерпретации сложной природы ФЕ вообще.

В отличие от некоторых (например, русского и др.) языков ФЕ в тюркских языках, в том числе и казахском, должны иметь не менее двух лексических элементов. Это принципиально важный критерий признания возможных ФЕ в структурном отношении. Но в то же время небезынттересен вопрос, из скольких лексических элементов состоит самый длинный, или многокомпонентный, фразеологизм. Дело в том, что любой фразеологизм как готовая к воспроизведению относительно устойчивая по структуре самостоятельная единица речи может быть соотнесен со словом, хотя в плане содержания и выполняемой коммуникативной функции они не лежат в одной пло-

скости. Надо знать, какую роль в этом отношении играет структурная организация ФЕ, от чего зависит их мобильность и активность в языковой практике по сравнению с соответствующими лексическими единицами.

Таким образом, ФЕ казахского языка по количеству сочетающихся компонентов, объединенных общим значением, могут быть рассмотрены в следующих группах:

1) двухкомпонентные ФЕ: *тас қараңғы* (букв. «очень темно») — *темным-темно*; *қойдан қоңыр* (букв. «серее, чем овца») — *ничем не примечательный, не заметный среди других*; *қолды болу* (букв. «оказаться в чьих-то руках») — *быть украденным*; *іске сәт!* (букв. «будь делу удача!») — *дай бог удачи! бог в помощь!*; *іш тарту* (букв. «тянуть внутрь») — *проявлять чувства родства, относиться, как к близкому*; *шикі өкпе* (букв. «сырое легкое») — *младенец, молоко на губах не обсохло*; *оймақ ауыз* (букв. «рот с наперсток») — *красивые губы, маленький ротик*; *адасқан қаздай* (букв. «как заблудившийся гусь») — *зablудшая овца*; *дін аман* (букв. «все благополучно») — *цел и невредим, цел-целехонек* и др.;

2) трехкомпонентные ФЕ: *немқұрайды қарау* (букв. «смотреть безразлично, как попало») — *смотреть сквозь пальцы*; *қолтыққа су бүрку* (букв. «брызгать воду под мышки») — *подстрекать кого-либо, натравить на кого-либо, подлить масла в огонь*; *құлаққа ұрған танадай* (букв. «словно бычок, получивший удар в ухо») — *словно наступила мертвая тишина*; *құмға сіңген судай* (букв. «словно вода, впитавшаяся в песок») — *как об стенку горох, идти насмарку*; *тапа (тайдай) тал түсте* (букв. «в самый полдень») — *среди бела дня* и др.;

3) четырехкомпонентные ФЕ: *екі оттың арасында қалу* (букв. «оказаться между двух огней»); *қара қылды қақ жарған* (букв. «разделивший волосок на равные части») — *очень справедливый, честный*; *қозыны қасқырға баққызғандай* (букв. «словно заставить волка пасти овец (ягнят») — *пустить козла в огород*; *қой аузынан шөп алмас* (букв. «не вырывающий ни травинки изо рта овцы») — *тише воды, ниже травы*; *мухи не обидит, робкий*; *бетегеден биік, жусаннан аласа — робкий* и др.;

4) пятикомпонентные ФЕ: *жерден жеті қоян тапқандай қуану* (букв. «радоваться так, как будто вытащил из-под земли семь зайцев») — *прийти в телячий водосторг, сильно радоваться (неожиданному успеху, везению)*; *түйені түгімен, биені жүгімен жутқан* (букв. «проглотивший верблюда с шерстью, а кобылу — навьюченную») — *ненасытный, алчный*; *тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кету* (букв. «исчезать во рту того, кто мог кусать, в руке того, кто мог держать») — *быть расхвачанным* и др.;

5) многокомпонентные ФЕ. В казахском языке ФЕ, состоящие из шести и более компонентов, встречаются сравнительно редко. Например: *ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына жаю* (букв. «пронести слух в густо- и малонаселенные пункты, оповестить») — *звонить во все колокола, распространять везде и всюду*.

Нетрудно заметить, что по мере увеличения числа компонентов во фразеологизмах падает их частотность, и наоборот, частота употребления фразеологизмов возрастает с уменьшением числа компонентов в них. Это является свидетельством того, что в языке двух- и трехкомпонентных ФЕ значительно больше, чем четырех-, пяти- и многокомпонентных. Следовательно, обогащение фразеологического фонда идет в основном за счет двух- и трехкомпонентных ФЕ, и поэтому именно они должны прежде всего стать объектом исследования.

III. СИНТАКСИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Фразеологизмы независимо от своего структурного разнообразия и семантической многоплановости всюду выступают как относительно цельные языковые единицы, выполняющие в синтаксическом плане функции самостоятельного предложения или его членов. Тем не менее в системе синтаксических конструкций такие фразеологические единицы находятся с другими элементами этих конструкций в довольно сложных взаимоотношениях. Здесь наиболее трудным и малоизученным является вопрос, касающийся способов введения ФЕ в тот или иной синтаксический оборот. Он должен стать, по нашему мнению, предметом самостоятельного изучения, и мы не будем пока его касаться.

Нас же в данном случае интересуют принципы синтаксической классификации, т. е. возможность внутренней дифференциации фразеологизмов как предложений и их членов. Говоря иначе, ФЕ как относительно устойчивая единица в зависимости от знания и выполняемой функции может выступать в качестве главных и второстепенных членов предложения. Если эта особенность ФЕ сближает их со словом, то другая особенность — функционирование в качестве предложения — отличает от самостоятельных лексических единиц.

Синтаксическая классификация ФЕ опирается прежде всего именно на эти особенности. Однако надо иметь в виду, что ФЕ, функционирующие как предложения, отличаются от обычных предложений некоторыми своими особенностями. Выступая в качестве членов предложения, они находятся в довольно сложных взаимоотношениях с другими его элементами. Но, как мы уже говорили, вопрос о способах введения ФЕ в систему предложения является очень сложным и нуждается в специальном изучении.

Таким образом, фразеологизмы, выступающие по своей структуре, интонации и содержанию предложениями, могут быть в свою очередь дифференцированы как:

1. Фразеологизмы-повествовательные предложения: *ит терісін басына қаптау* (букв. «собачью шкуру натянуть на его голову») — *снимать стружку, показать, где раки зимуют*; *ит мінін, ирек қамшылау* (букв. «сесть на собаку и камчу волочить по земле») — *гонять лодыря и др.*

2. Фразеологизмы-вопросительные предложения: *жол болсын!* (букв. «да будет тебе путь!»)— *1. Куда путь держите? Далече?* 2. *Счастливого пути!* и др.

3. Фразеологизмы-восклицательные предложения: *жортқанда жолың болсын!* (букв. «пусть тебе сопутствует удача в походе!»)— *пусть путь твой будет удачным!*; *жолыңа жау біткір!* (букв. «пусть на пути твоём вырастет дикий лук!»)— *да будет препятствие на твоём пути!* и др.

Кроме того ФЕ по своей структуре могут выступать как предложения:

1) простые личные: *тұмсығы тасқа тиді* — получил удар, отпор и др;

2) безличные: *арасынан қыл өтпейді* — тесная дружба и др;

3) назывные: *самсаған сары қол* — огромное войско и др.;

4) сложносочиненные: *ішкені — ірің, жегені — желім* — сильно страдать и др.;

5) сложноподчиненные (условные): *ашса алақанында, жұмса жұмырығында* — держать в ежовых рукавицах и др.

Отдельные разряды ФЕ, являющихся относительно устойчивыми сочетаниями и семантически трансформированными единицами лексики, выполняют в структуре предложения роль главных и второстепенных членов. По этим особенностям они могут быть рассмотрены как:

1) подлежащие: *Қызыл шұнақ аяз, бұрқылдаған борандар сиректеген...*— *Морозы и бураны стали реже;*

2) сказуемые: в качестве этого члена предложения главным образом выступают глагольные ФЕ, и по своей структуре они являются сложносоставными: (Сен) *торғайдай тоздырып, көбінің көзіне көк шыбын үймелеттің.*— *Ты многих разорил, пустил по миру;*

3) дополнения: *Ақшоқыға қан базарды көшіріп келдік деңгіші.*— Так бы и говорил, что базар перевели в Акшоқы;

4) определения: *Ақ көйлек қарғам!* — деп бәйбіше даусын соза түсті.—«Дорогая моя доверчивая душа!»,— протяжно произнесла байбіше;

5) обстоятельства: *Күн найза бойы көтеріле бергенде, жау жағында бір дүрбелең басталды.*— Не успело солнце подняться на высоту копья, как в стане врага начался переполох.

IV. СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Как известно, ФЕ независимо от количества составляющих компонентов в семантическом плане трансформируются как цельные понятия и тем самым сближаются с соответствующими лексическими единицами. А поскольку ФЕ не только называют предметы, явления и понятия, но и характеризуют их через образы и эмоционально-экспрессивную окраску, они тем самым отличаются от обычных лексических единиц своим содержанием и семантическим объемом.

Вместе с тем ФЕ, как и лексические единицы языка, образуют собственную систему семантически соотнесенных или противопоставленных элементов, созвучных (т. е. одинаковых по своему составу), но разных по значению, а также выражающих одновременно несколько значений. Иначе говоря, ФЕ, как и лексические единицы, в семантическом плане могут быть дифференцированы как синонимы, антонимы, многозначные фразеологизмы, омонимы.

1. Синонимические ФЕ. Здесь, как и в сфере лексических синонимов, абсолютные синонимы почти не встречаются. Синонимические отношения ФЕ определяются главным образом общностью семантического содержания выражаемых ими явлений, понятий, предметов, но не в плане образа, экспрессии и эмоции. В функциональной речи синонимические ФЕ обычно выступают как стилистические вариативные элементы, но не всегда поддающиеся взаимной замене. Пример: понятие «очень быстро», «вмиг» (о процессе протекания какого-то действия) может быть передано следующим рядом синонимических ФЕ: *әні-міні дегенше / / көзді ашып-жұлғанша / / қас пен көздің арасында* и др.

2. Антонимические ФЕ. Фразеология казахского языка располагает значительно большим количеством антонимических ФЕ, нежели синонимических. Это и понятно, ибо образное противопоставление предметов, явлений и понятий как один из приемов познания и оценки в миропонимании людей имеет исключительно важное значение. Антонимические ФЕ, как и синонимические, соотнесены по наиболее общим признакам и содержанию. Примеры: *тастай қараңғы* (букв. «темным-темно») и *шайдай ашық* (букв. «ярче яркого») и др.

3. Полисемантические ФЕ. Полисемантизм — одна из характерных особенностей обычных лексических единиц. Эта особенность присуща и ФЕ, хотя в своем возникновении лексическая и фразеологическая многозначность имеет далеко не одинаковые причины. Если в расширении значений слов основную роль играют метафорический, метонимический и другие стилистические приемы переноса, то они же являются главным фактором образования самих фразеологизмов, т. е. один из компонентов (или несколько компонентов) ФЕ, как правило, употребляется в переносном значении, придавая общему содержанию фразеологизма определенную идиоматичность. Ввиду этих особенностей фразеологическое, идиоматическое значение ФЕ большей частью соседствует с лексическим значением этого же сочетания. Например, *ұзын құлақ* как простое сочетание выражает «длинные уши, длинноухий», а как фразеологическое — «разные слухи, вести»; *шошқа тағалау* — соответственно «подковать свинью», «бездельничать, бить баклуши» и др. Где же рычаги переноса значений в этих ФЕ? На наш взгляд, процесс идиоматизации в первом случае произошел на основе гиперболизации возможностей слухового органа (ушей) человека воспринимать различную информацию издалека. В данном случае не источник сведений приближается к слуховому органу, а, наоборот, последний, растягиваясь, достает информацию. Во втором примере идиоматизация происходит, вероятно, на том основании, что подковать свинью — совершенно не-

возможное занятие в быту казахов, иначе говоря, заниматься тем, чем не следует, значит, бездельничать.

Как показывают факты языка, переносное, идиоматическое значение, присущее ФЕ, в дальнейшем своем развитии по разным (функционально-стилистическим, социальным, ситуативным и др.) причинам претерпевает семантическую дифференциацию и даже вторичный перенос значения, что и приводит к полисемии ФЕ. Например: *басы ашық* — 1) известный, ясный, 2) свободный, никем не занятый; *басы бос* — 1) свободный, не связанный узами супружества, 2) лишний, запасной; *дем беру* — 1) вдохновлять, поддерживать, 2) подстрекать, натравливать на кого-либо; *сауға сұрау* — 1) просить свободы, пощады, 2) просить поделиться трофеем⁵ и др.

4. Омонимичные ФЕ. Это относительно редкое явление в казахском языке, но все же оно имеет место. Главной причиной появления в языке омонимичных фразеологизмов является омонимичность отдельных компонентов ФЕ. Примеры: *ат қою* — 1) дать имя ребенку, 2) прискакать на похороны на коне, плача, причитая, 3) пуститься в атаку, начать наступление; *кәзі ашылу* — 1) стать грамотным, 2) избавиться от трудностей, 3) понимать жизнь и т. д.

V. ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Предметно-тематическая классификация ФЕ казахского языка определяет прежде всего сферу их языкового употребления, отражает весь длительный языкотворческий процесс народа, более или менее значительные аспекты его культурной, духовной, социально-экономической жизни. Предметно-тематическую классификацию ФЕ можно провести по двум принципам: 1) с учетом лексических значений стержневых, или центральных, слов, т. е. компонентов-доминант и 2) с учетом общего значения ФЕ, т. е. значения, которым выражается понятие предмета, явления. Группировка ФЕ на основе этого двуединого принципа определяется тем, что в первом случае выясняются материальная основа ФЕ, источники образов и ассоциативных представлений, а во втором — конкретные аспекты перенесения этих представлений, т. е. план выражения.

Как видим, центральными компонентами большого числа ФЕ казахского языка выступают определенные разряды слов, обозначающих преимущественно части человеческого тела, названия животных, различные природные явления и т. д. Но значения таких ФЕ не всегда трансформируются вокруг этих стержневых слов. Тем не менее группировка ФЕ по их семантическим доминантам представляет несомненный интерес. К ним можно отнести следующие классы ФЕ:

⁵ Примеры взяты из «Фразеологического словаря казахского языка» С. К. Кенесбаева («Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі»). Алма-Ата, 1977.

1. Соматические ФЕ, которые образуются путем сочетания слов, обозначающих различные части человеческого тела,— соматизмы: *бас — голова, көз — глаза, жүз — лицо, құлақ — уши, мойын — шея, мұрын — нос, қол — руки, аяқ — ноги* и т. д. Примеры: *бас қатыру — морочить голову, ломать голову; бастан құлақ садаға — лишь бы голова была цела; бетіне салық қылу — попрекать чем-то; су жүрек — трусливый; аузы аузына тимеу — говорить очень быстро, тараторить; қол ұшын беру — подать руку помощи; аяқ асты болу — терпеть унижение; мойын бұрмау — не обращать ни на что внимания; төбесі тесік — понимать чужой язык* и др. Соматические ФЕ внутри данной категории фразеологизмов, по мнению исследователей⁶, составляют самое большое число.

2. Зоонимические ФЕ, которые в какой-то степени определяют национальную специфику казахских фразеологизмов. Предпочтительное употребление слов, относящихся к животному миру, особенно к домашним животным, естественно, объясняется кочевым образом жизни народа, связанного со скотоводческим хозяйством, и восприятием мира через призму этого уклада. Даже понятия пространственного измерения, казалось бы, требующие точности и конкретности, казахи старались передать, причем довольно точно, при помощи зоонимических ФЕ: *қозы көш жер* (букв. «ягнячья перекочевка») — *расстояние в степи, проходимое ягнятами; ат шаптырым жер* (букв. «расстояние, преодолеваемое за один пробег») — *расстояние, пробегаемое лошастью на скачках* и т. д. К данной категории ФЕ можно отнести все фразеологизмы, которые образовались при участии слов, обозначающих животных, а также слов, выражающих понятия из животного мира. Но общая семантика этих ФЕ зачастую бывает совершенно не связанной с представлениями животного мира.

3. ФЕ, связанные с понятиями растительного мира. В образовании ФЕ в казахском языке далеко не безучастны слова, связанные с окружающим растительным миром: названия трав, кустарников, деревьев, овощей, ягод и т. д. Например: *бетегеден биік, жусаннан аласа* (букв. «выше типчака, ниже ковыля») — *тише воды, ниже травы; шөп басын сындыру* (букв. «сорвать травинку») — *отметить хорошее начинание; аузын қу шөппен сұрту* (букв. «вытирать рот сухой травой») — *во всем отказывать* (о жадности) и др.

4. Числовые ФЕ, которые образуются при участии числительных и счетных слов и занимают среди множества других фразеологизмов несколько обособленное место. Это прежде всего объясняется тем, что слова, выражающие количество, вступая во фразеологические сочетания, как правило, теряют свое номинативное значение и, абстрагируясь, выражают совершенно иные понятия. Об этих особенностях некоторых числительных в казахском языке интересные сведения

⁶ Базарова Д. Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1967; Джумагельдыева Б. Фразеология романа Б. Кербабаева «Решающий шаг». Автореф. канд. дис. Ашхабад, 1970, с. 11; Назаров О. О причинах фразеобразовательной активности соматизмов в русском и турецком языках. — В кн.: Вопросы лексики и фразеологии. Ашхабад, 1972, с. 31 и др.

приводит в своей работе С. К. Кенесбаев⁷. Примеры: *алты аласы, бес бересі жоқ* (букв. «нет у него шести взяток и пяти отдач») — *ничем* (он) *никому не обязан*; *жеті ата, жетпіс ұшты* (букв. «семь предков, семьдесят поколений») — *далекие предки*; *қырық құлақ болу* (букв. «стать сорокоухим») — *дойти до крайнего истощения* (от недоедания); *мың да бір рақмет!* (букв. «тысяча одно спасибо») — *огромное спасибо!* и др.

По этому же принципу можно было бы выделить и ряд других разрядов ФЕ. Однако они по сравнению с вышеприведенными группами являются менее характерными.

Большие классы составляют казахские ФЕ, дифференцируемые на основе тематического принципа, т. е. учета общей семантики и выражаемых понятий, предметов и явлений жизни. При этом каждая из этих групп в свою очередь может быть разделена на ряд подгрупп.

1. ФЕ, характеризующие человека и его особенности, составляют, пожалуй, основную долю всего фразеологического богатства казахского языка. Это и понятно. Человек, находящийся в центре всех явлений и жизни на земле, немало усилий прилагает и к познанию собственной персоны, оценке своих поступков, индивидуальных особенностей и т. д. Результаты этой познавательной и характерологической деятельности человека и общества получили отражение в большом количестве ФЕ. Этот класс в научной литературе рассматривается в нескольких подгруппах, составляющих своего рода микросистему внутри данного класса. Приведем ее⁸: а) свойства и качества характера, куда входят, например, такие понятия, как честность, верность, преданность. Примеры: *сөз беру* — дать слово; *ағынан жарылу* — открыть душу и т. д.; энергичность, решительность, уверенность — *тәуекелге бел байлау, еті тірі, атқан оқтай* и др.; упорство, упрямство — *сыңар жақ, табан тіресу, теріс азу* и т. д.; заботливость, ответственность — *бас-көз болу, көз-құлақ болу* и др.; обыкновенность и заурядность — *қойдан қоңыр, боз өкпе* и др.; лень — *мойны жар бермеу* и т. д.; болтливость, многословность — *малтасын езу, сөзге қонақ бермеу* и т. д.; б) характеристика внешности человека, куда входят такие понятия, как: черты лица — *оймақ ауыз, пісте мұрын* и т. д.; внешний облик — *ат жақты, қызыл шырайлы, қолаң шаш* и др.; возрастные особенности — *шар тарту, шікі өкпе* и др.

2. ФЕ, выражающие пожелания, благословения и проклятия. Как в разговорной речи и фольклоре, так и в художественной литературе широко употребляются самые различные религиозно-обрядовые, бытовые, ритуальные формулы, выражающие добрые пожелания, благословения, а также проклятия (зложелания), штампы приветствия и ответа. В жизни народа они имеют немаловажное значение и, несмотря на относительную архаичность, продолжают

⁷ Кенесбаев С. К. «Үш», «Жеті», «Тоғыз», «Қырық»-пен байланысты ұғымдар». КазССР Ғылым академиясының Хабарлары. Филология сериясы. 4-шығы, 1946.

⁸ Справочник по русской фразеологии для иностранцев (свойства и качества характера человека)/Составитель Р. И. Яранцев. М., 1978.

бытовать в языке, сохраняя гамму эмоционально-экспрессивных оттенков⁹: *бағың ашылсын* — будь счастлив!; *қайда барсаң да, жол болсын!* — пусть дорога везде будет удачной!; *ындының кепкір* — чтоб жажда замучила; *тілің кесігір* — чтоб язык твой отрезали; *жаның шықсын* — чтоб дух из тебя вон и т. д.

3. Метрологические ФЕ. Они могут быть дифференцированы как: а) ФЕ, обозначающие время: *бие сауым уақыт* — время между доением кобылиц; *сүт пісірім уақыт* — время, за которое можно сварить молоко; *таң құлан иектенгенде* — раннее утро и др.; б) ФЕ, обозначающие пространство: *құнан шаптырым жер* — пробег трехгодовалого коня; *тай шаптырым жер* — пробег стригунка и др.

4. ФЕ, выражающие социально-экономические отношения: *сүт үстінде қаймақ* — сливки общества; *аталы жер* — знатный род, *шыр бітпеу* — еле перебиваться и др.

5. ФЕ, связанные с различными природными явлениями: *ат құлағы көрінбейтін ақ боран* — вьюга, метель; *қызыл шұнақ аяз* — мороз красный нос; *ақ түтек* — вьюга, буран и др.

6. ФЕ, выражающие историко-этнографические понятия. В эту группу мы включаем такие ФЕ, как *құда түсу*, *ұрын бару*, *ас беру*, *бауыздау құда*, *қонақ кәде*, *тұсау кесер* и мн. др.

7. ФЕ, связанные с религиозно-мифологическими представлениями: *тәңір жарылқасын* — пусть всевышний одарит тебя; *аруақ атсын* — чтоб всевышний (дух предков) поразил тебя; *құдай алды* — бог взял и др.

VI. СТИЛИСТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФЕ.

Фразеологизмы имеют исключительно важное значение как стилистическое средство в устной и художественной речи. В плане стилистического употребления ФЕ приобретают оппозиционные особенности не только в отношении своей семантики, но и в отношении структуры. Иначе говоря, ФЕ в различных сферах употребления, в разных речевых ситуациях приобретают структурно-стилистические варианты, которые принято дифференцировать следующим образом:

1. Структурно-синонимические варианты ФЕ. Эта особенность ФЕ хорошо отражена во фразеологическом словаре С. К. Кенесбаева. Большое количество ФЕ в казахском языке являются вариативными. Варнативные ФЕ в свою очередь можно рассматривать в нескольких группах: а) вариативные ФЕ, образующиеся заменой одного из компонентов соответствующим лексическим синонимом: *көңің кепкір* — *көңің қурағыр*; *ел ағасы* — *жұрт ағасы* и др.; б) вариативные ФЕ, образованные в результате замены одного из компонентов соответствующим морфологическим вариантом этого же

⁹ Тулекова С. Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1975.

слова: *көмейі бүлкілдеу — көмекейі бүлкілдеу; жар құлағы жастыққа тимеу — жарғақ құлағы жастыққа тимеу* и др.; в) вариативные ФЕ, образованные путем замены одного из компонентов смежным по значению словом: *қу дала — құлан дала — медиен дала; шу дегенде — ә дегенде* и др.; г) вариативные ФЕ, образованные путем замены двух компонентов одним или двумя соответствующими семантически эквивалентными словами: *ит арқасы қиянда — ит өлген жерде; бау кеспе — бау кеспе ұры* и др.

2. Полные и усеченные варианты ФЕ. Это такие ФЕ, которые употребляются в зависимости от речевой ситуации то в полном варианте, то в усеченном. Они имеют двоякую разновидность: а) вариативные ФЕ, употребляющиеся в одном случае в двух частях, а в другом — лишь в одной части: *бармасаң бадал, қара жерге қадал — бармасаң бадал; майдай жұғады — майдай жұғып, судай сіңеді* и др.; б) вариативные ФЕ, образующиеся варьированием фонетических или этимологических элементов сочетания: *сар дала — сары дала: сар желу — сау желу; сап ете қалды — сау ете қалды* и др.

Таким образом, классификация ФЕ при их разнообразии и многоплановости имеет исключительно важное научно-практическое и познавательное значение. Она может послужить базой для более глубокого и дифференцированного изучения их сложной природы.

ОБРАЗНО-ФОНОВАЯ ОСНОВА УСТОЙЧИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ СО СКОТОВОДСТВОМ, В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

Устойчивые (фразеологические и пословично-поговорочные) выражения (УВ) в казахском языке, как и в других тюркских языках, многообразны по содержанию и структуре, и большинство из них уходят своими корнями в далекое прошлое народа, отражая его историю, верования, взгляды, мировоззрение и т. д. Все эти особенности в первую очередь составляют образно-фоновую основу¹ устойчивых выражений, под которой подразумеваются реальные представления носителей языка об объективной действительности, оценка ими разнообразных явлений природы, закономерностей развития общества, получившие то или иное отражение в языке. Иначе

* Статья опубликована в журнале «Известия АН КазССР. Серия филологическая». 1987, №1, с. 3—8.

¹ Термин «образно-фоновая основа» мы употребляем вслед за башкирским ученым З. Ураксиным (см.: Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Тезисы докладов XIX сессии ПИАК. Ташкент, сентябрь 1986 г. М., 1986, ч. 2, с. 31).

говоря, образно-фоновой основой словесных выражений чаще всего выступают такие факторы, которые характеризуют социально-экономический уклад жизни данного народа, его духовный мир и материальную культуру, быт и нравы, религиозно-мифологические представления и верования и т. д. В этой связи правоммерно говорить о большей или меньшей степени влияния экстралингвистических факторов на образование той или иной категории устойчивых выражений. Так, например, если лексико-фразеологические категории языка тюркских народностей Дальнего Севера и Сибири отражают в себе особенности оленеводческого хозяйства или охотничьего промысла в условиях тайги, а у народов Средней Азии — особенности хлопководства и бахчеводства, у народов Поволжья — рыболовства, то у казахов — главным образом скотоводческого хозяйства. Многовековой опыт по выращиванию домашнего скота и уходу за ним, использованию скота в качестве средства передвижения, продуктов питания, а также сырья для изготовления одежды и домашней утвари не мог не сказаться в их языке. Эти особенности кочевого быта казахов нашли отражение в первую очередь в устойчивых (фразеологических и пословично-поговорочных) выражениях, этнолингвистической характеристике которых посвящается наша статья.

Устойчивые выражения — результат многовекового развития содержательной стороны языка. Они обладают способностью в самой краткой, лаконичной форме, доходчиво и емко, образно и эмоционально выражать довольно сложные понятия и представления об окружающей нас действительности. Однако эта общая характеристика УВ в каждом конкретном случае в зависимости от образно-фоновой основы получает свою дифференциацию. Когда речь заходит об УВ, соотносенных с понятиями, связанными со скотоводством, то на первый план выступает своеобразный прием переноса представлений о животном мире на человеческое общество. Анализ материала показывает, что большое количество изучаемых нами УВ в казахском языке создано на основе образного и визуального сравнения и сопоставления внешнего облика, характера, повадок хорошо изученных домашних животных с соответствующими особенностями человека. И любопытно то, что в этих ассоциативных параллелях, получаемых на основе наблюдений за животным миром, с одной стороны, и взаимоотношениями людей в обществе и их поступками в разных жизненных ситуациях — с другой, носители языка находят много общего или схожего, что и служит образно-фоновой основой образования УВ и мотивами их переноса и переосмысления. Так, например, в казахском языке выражение *сыр сипаганды бiлмейдi* (букв. «корова не понимает, что ее гладят») употребляется по отношению к людям, которые не понимают и не ценят проявляемых к ним добрых чувств и благородных намерений. В данном случае физиологические свойства животного ассоциативно переносятся на аналогичное человеческое поведение или психологию.

Еще несколько примеров. Выражение *жылқы мiнездi* (букв. «с лошадиным характером») характеризует человека с положительной стороны. Речь идет о человеке, который отличается выносливостью, неприхотливостью, способностью быстро восстанавливать свои силы.

Эта свойственная лошади черта хорошо изучена, осмыслена и перенесена кочевниками на человеческую натуру как ценное ее качество. Пословица *Tli žumsaq buzaу екі енені бірдей емер* (досл. «Теленок с мягким языком сосет сразу двух маток») обычно употребляется по отношению к ловким, изворотливым, а также обходительным людям, умеющим пользоваться добрыми отношениями и благодеяниями одновременно многих людей. Образно-фоновой основой образования пословицы в данном случае явилось поведение теленка, который, приловчившись, сосет двух маток (что на самом деле случается весьма редко), и мотивируется это мягкостью его языка. Или возьмем поговорку *Tұсақ қой түстен кейін маңырайды* (букв. «Овца-двухлетка блеет после полудня»). В данном случае результаты наблюдения чабана за повадками овцы переосмысливаются и переносятся на человеческое поведение. Поговорка характеризует людей с запоздалой реакцией на происходящее вокруг них и близка по смыслу к русской поговорке *Все с базара, а Назар — на базар*.

Многие из устойчивых выражений являются древними по происхождению и зафиксированы в соответствующих письменных памятниках, однако это не мешает им свободно функционировать в современных тюркских языках. Так, например, в «Дивану луғат-ит тюрк» Махмуда Кашгарского² мы читаем: *Қорқмiш киштә қой баші қош көрүнүр* — «Испуганному человеку и овечья голова двумя кажется». С некоторыми изменениями данная пословица встречается во многих тюркских языках. Ср. каз. *Қорыққанға қос көрінер* «Испуганному (все) двойится». Или у Махмуда Кашгарского: *Kişi sözläşü jilki jzlaşu* «Чтобы познакомиться, (достаточно) человеку поговорить, а лошади — понюхать». Ср. каз. *Адам — сөйлескенше, жылқы — кісінескенше* (в том же значении); у Махмуда Кашгарского: *Ікі қочқар баші бір ашчта пішмаз* «Две бараньи головы не сварятся в одном котле». Ср. каз. *Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас* «Головы двух баранов не поместятся в одном котле» и др.

Преимственность и общность устойчивых выражений, связанных со скотоводством, обнаруживаются не только в вертикальном срезе тюркских языков, но и в плане их синхронного развития. Это означает, что в современных тюркских языках разных групп и регионов встречается немало совершенно идентичных или вариативных УВ. При вполне закономерных фоно-морфо-семантических отклонениях и некоторых структурных модификациях в этом пласте УВ они либо свидетельствуют об общем происхождении и общности быта этих народов, либо являются результатом межъязыковых заимствований в разные периоды их исторического развития. Вот некоторые примеры: каз. *ат жалын тартып міну* / кирг. *ат жалын тартып минүү* (букв. «сесть на коня, взявшись за гриву») «повзрослеть, становиться самостоятельным джигитом»; каз. *қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған кез* / каракалп. *қой үстіне торғай жумалау* (букв. «в период, когда на спинках овец гнездились и сносили яич-

² Примеры из Махмуда Кашгарского приводятся по индексу к «Девону луғатит тюрк» (Тошкент, 1967, с. 530—531).

ки жаворонки») «всеобщее благоденствие, мирное благодатное время»; каз. *сыыра ақ тоқым тоқығандай* // тат. *сыерга ыңғырчак кидергән кебек* (букв. «как на корове белый потник // как на корове седло», т. е. когда речь идет о несоответствии одного другому).

Как видим, всюду, где только обнаруживаются общие устойчивые (фразеологические и пословично-поговорочные) выражения в тюркских языках, мы имеем дело со схожей или общей образно-фоновой основой. Однако такая общность, если рассматривать УВ по предметно-тематическим признакам, не только локализуется по этнолингвистическим регионам тюркских языков, но и распадается внутри каждой группы по своему содержанию и значению. В данном случае рассматриваемые нами категории УВ можно сгруппировать по семантическому признаку, но при разной образно-фоновой основе следующим образом:

1. УВ, образованные путем прямого сравнения и переноса особенностей домашних животных на человека: *қойдан қоңыр* (букв. «серее, чем овца») — о смирном, непримечательном человеке; *қой аузынан шөп алмайтын* (букв. «не берущий изо рта овцы травку») — о смирном, малоинициативном, безропотном человеке; *мүйізі қошқардай* (букв. «с рогами барана-производителя») — о людях, высоко ставящих собственные достоинства, слыхом высокого мнения о себе; *сөзі түйеден түскендей* (букв. «слово его словно свалилось с верблюда») — о грубом и нетактичном в обращении человеке; *сыырдың тіліндей* (букв. «величиной с коровий язык») — о чем-то большим и увесистом и др.

2. УВ, образованные также на основе сравнения или сопоставления и выступающие в языке как примитивные приемы народной метронимии³ для определения времени, объема, расстояния, глубины, высоты, положения, состояния и т. д.: *сүт пісірім* (букв. «время, требующееся для того, чтобы вскипело молоко»), т. е. относительно недолгое время; *ат шаптырым жер* (букв. «расстояние одной конской скачки»), т. е. расстояние в несколько верст; *қозы көш жер* (букв. «расстояние в один перегон ягнят»), т. е. 3—4 версты; *түйенің көзіндеі (тостаған)* (букв. «чашка величиной с верблюжий глаз»), т. е. очень маленькая, миниатюрная чашка; *ботадай боздау* (букв. «реветь как верблюжонок»), т. е. горько плакать, проливать слезы; *бес биенің сабасындай* (букв. «величиной с посуду для кумыса, сшитую из шкур пяти кобылиц») — о солидной, дебелой, полной женщине; *тай тұяқ алтын* (букв. «золото величиной с копыто жеребенка»), т. е. слиток золота в форме копыта жеребенка, служивший в прошлом своеобразной денежной единицей, и др.

3. УВ, образованные на основе образных и ассоциативных представлений сравниваемых объектов для выражения особенностей человека: его характера и психологического состояния, нрава и поведения, отношения к окружающей действительности, взаимоотношений в обществе, его поступков и действий в каждой конкретной

³ См.: *Ахмедова Ж. Ш.* Казахские народные наименования понятий об измерении: Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1975.

жизненной ситуации. Примеры: *түйе үстінен сирақ үйіту* (букв. «опаливать голени (овцы), сидя на верблюде») употребляется в том случае, когда человек что-то делает без всякого желания и охоты, т. е. спусая рукава. Выражение это имеет в своей основе чисто этнографический мотив, связанный с опаливанием на огне голени убитого животного, из которой казахи готовят национальную еду. Опаливание обычно производится у очага или специально разведенного для этого костра в сидячем или полусидячем положении, но ни в коем случае не на горбе верблюда. Понятно, что положение человека, сидящего на верблюде, совершенно непригодно для выполнения такой работы. Именно поэтому данная ситуация явилась образно-фоновой основой мотивации этого выражения. *Шошқа тағалау* (букв. «подковать свинью») употребляется в значении «бить баклуши, точить лясы, заниматься не тем, чем надо». Здесь суть образного переноса заключается в несвойственности кочевому быту подобного рода занятий. Еще примеры: *түйе шешкендей ету* (букв. «сделать так, чтобы стал похожим на развязавшего верблюда») — бытовое выражение, которое употреблялось в прошлом по отношению к человеку, ставшему посмешищем. Оно возникло на основе устраиваемых по прихоти богачей «развлечений» на больших празднествах в дореволюционном Казахстане. По условиям игры «*Түйе шешпек*» (букв. «развязывание верблюда») обнаженная или полубнаженная женщина должна была, пройдя через толпу зевак, увести привязанного верблюда, развязав зубами крепко затянутые поводья. «Приз» — верблюд, иногда нагруженный ценными предметами — подарками, доставался «смелой» женщине ценой больших унижений и позора. Отсюда выражение *түйе шешкендей ету/болу*, абстрагировавшись от конкретной ситуации игры, стало употребляться уже во всех случаях жизни, когда человек вынужденно оказывается посмешищем публики, окружающих. Поговорка *көрмес түйені де көрмес* (букв. «неглядящий не увидит даже верблюда») употребляется по отношению к тем, кто не пытается разобраться в чем-либо, не замечает главного, не признает вполне очевидного. Здесь смысловой опорой выступает огромный рост верблюда, из-за которого его невозможно не заметить. Тем не менее это случается, когда человек не желает замечать ничего вокруг себя.

4. УВ, в которых выражается отношение человека к домашним животным, оценка их достоинства и роли, которую они играли в жизни кочевника, биологические, физиологические и другие особенности. Например: *Нарым әрі жүкті, әрі сүтті, әрі күшті, әрі құтты* (букв. «Одногорбый мой верблюд — и транспорт, и молоко, и рабочая сила, и мое счастье»). Этим самым подчеркиваются сила, стойкость, превосходство породы одногорбых верблюдов, сыгравших важную роль в жизни казахов. Поговорка *Мал құлағы саңырау* (букв. «Уши скота не слышат») намекает на то, что люди о домашнем скоте говорят что угодно: и хвалят, и ругают, но скот по своей природе остается к этим «оценкам» безразличным, т. е. глухим. Или: *ат — ер қанаты* (букв. «конь — крылья молодца»). Выражение *түйе бойына сеніп, жылдан құры қалыпты* (букв. «верблюд,

пронадеявшись на свой высокий рост, лишился возможности стать названием года») хотя и характеризует беспечный, самонадеянный нрав верблюда, но относится к человеку, который, полагаясь на свое превосходство, бездействует и лишается возможности завладеть чем-либо. Образно-фондовая основа затем соединилась с широкоизвестной в казахской среде восточной легендой о возникновении 12-летнего животного цикла. Согласно этой легенде, бог объявил, что первый год в 12-летнем цикле будет назван именем того животного, которое первым увидит восход солнца. Все животные с нетерпением ждали момента восхода и готовились к нему, и только верблюд был вполне уверен, что увидит его первым, так как он среди них был самым высоким. Однако мышь обхитрила его: забравшись на макушку (уши) верблюда, она первой увидела восход солнца. Поэтому год, являющийся началом 12-летнего животного цикла, был назван именем мыши (*тышқан жылы* «год мыши»), а имя верблюда в этом цикле вообще отсутствует. Или УВ *Жылқы — малдың патшасы, түйе — малдың қасқасы* «Лошадь — царь домашних животных, верблюд — лучший среди них». Поговорка *Түйенің танығаны жапырақ* (букв. «Что знает верблюд — это листья») первоначально возникла как своеобразная констатация факта, что верблюд довольствуется листьями степных трав (верблюжьей колючки, эбелека, саксаула и др.). Но затем это его свойство было перенесено на человека с весьма узким кругом общения, знающего лишь ограниченное число лиц и остающегося равнодушным ко всем другим.

5. УВ, использующиеся для передачи религиозно-мифологических верований и представлений, обычаев и традиций народа, а также в качестве замены запретных слов и выражений. В обрядах жертвоприношений у казахов определенное значение придавалось не только видам и породам домашнего скота, но и его мастям. Так, в особо важных и торжественных случаях приносили в жертву овцу с белой головой с желтыми отметинами, приговаривая *ақсарыбас құдайы!* (букв. «приношу в жертву овцу с белой головой с желтыми отметинами»); или в очень редких случаях резали верблюда белой масти, считающегося главой (*мал басы*) домашнего скота или чем-то святым, мифическим (*қасиетті, киелі*). Отсюда и возникло выражение *ақ түйенің қарны жарылғанда* (букв. «когда было распорото брюхо белого верблюда»), которое, несмотря на свою смысловую архаичность, по сей день употребляется в казахском языке. В своей образно-фондовой основе оно имеет этнографический фактор. О таком ритуале жертвоприношения у казахов в прошлом писал выдающийся казахский ученый-этнограф Ч. Валиханов: когда кто-либо из близких людей отправлялся в опасный поход или дальнее путешествие или когда долго ждали рождения наследника, родственники клялись принести в жертву белого верблюда при счастливом исходе⁴. А приношение в жертву белого верблюда с распарыванием ему живота впоследствии стало для казахов символом

⁴ См.: Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5 т. Алма-Ата, 1961, т. 1, с. 477.

достатка, изобилия, позволяющего устраивать большие пиры по поводу радостных событий с приглашением многих людей. Однако первоначальный чисто этнографический смысл этого обычая отошел на второй план, и фразеологическое выражение ныне передает только понятие «изобилие, достаток». С данным выражением созвучна казахская поговорка *Қуырдақтың үлкенін түйе сойғанда көрерсің* (букв. «Обилие куырдака увидишь, когда будет зарезан верблюду»).

Приведем еще один пример выражения, связанного с обрядом лечения животных, сопровождавшимся культовыми действиями. Выражение *бастан құлақ садаға* (букв. «из-за головы жертвую ухом») ныне употребляется в тех случаях, когда человек жертвует чем-то малым, чтобы спасти и сохранить более важное и значительное. Возникновение этого выражения непосредственно связано с практикой народного лечения овец у казахов. Дореволюционные ученые-этнографы в своих записях сто лет тому назад указывали: «Как известно, овцы, заболевшие сибирской язвой, имеют обычно опухшие и холодные уши; это послужило основанием для поверья, что «злое начало» входит в овцу через уши; поэтому когда овца заболела, у нее отрезали одно ухо и после трехкратного обведения им вокруг головы отбрасывали в сторону как жертву, приговаривая: «От обрушившегося на голову зла пусть будет ухо жертвой за голову»⁵, что по-казахски звучит как *бастан құлақ садаға!*

Таким образом, анализ устойчивых (фразеологических и пословично-поговорочных) выражений казахского языка убеждает нас в том, что понятия и представления древних кочевников о животном мире вообще и домашнем скоте в частности через образы и ассоциативные сопоставления переносились на мир человеческий и закреплялись в языке в устойчивых выражениях. Такой перенос происходил на образно-фоновой основе. Поэтому ключ к познанию сложной природы устойчивых выражений и определению истоков их возникновения лежит, по нашему мнению, в богатейших фактах самого языка — хранителя духовных ценностей народа.

---

⁵ Хозяйственно-культурные традиции Средней Азии и Казахстана. М., 1975, с. 33.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ АВТОРЛЫҚ-СТИЛЬДІК ИНВАРИАНТТАРЫ ЖАЙЫНДА*

Паремология¹ — мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты-нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылыс. Қазақ тіл білімінде барлық тілдердің екі түрлі қызметін атап көрсетеді: оның біріншісі — қоғам мүшелерінің өзара түсінісуіне, пікір алысуына қажетті қатынас құралы ретіндегі коммуникативтік қызметі де, екіншісі — өмір шындығын, барлық болмысты өзінде бейнелеп көрсету қызметі². Мақал-мәтелдердің табиғатына тән қасиет тілдің осы екінші қызметіне байланысты, өйткені олар белгілі бір тілде сөйлеуші халықтың өткен өмірі мен барлық болмысының куәгері іспеттес оның дүниетанымы мен даналығын бойында сақтап, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа үзілмей ауысып келе жатқан асыл мұра, рухани қазына болып саналады.

Паремология ғылымы мақал-мәтелдерді тек тіл фактісі ретінде зерттегенімен, оларды лингвистика аясымен ғана шектеуге болмайды. Себебі мақал-мәтелдердің бойына бір ғана көркем сөз тәсілінің ауқымына сыя бермейтін көптеген басқа да қасиеттер мол шоғырланған. Бұл қасиеттерді кеңінен зерттеймін деушілерге мақал-мәтелдердің шертер сыры мол-ақ. Біле білсек, халықтың дүниетанымын, болмыстың объективтік заңдылықтарын, тылсым табиғаттың сан алуан сырын ұққысы келген философ ғалымдар да, халықтың өткен өмірін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, әдет-ғұрпы мен діни наным-сенімдерін зерттегісі келген экономист, тарихшы, этнограф ғалымдар да, тәрбие, дидактика мәселесіне байланысты педагогтар да, ауыз әдебиетіне тән көркем сөз поэтикасын зерттеушілер де, сондай-ақ басқа ғылымдардың өкілдері де мақал-мәтел табиғатынан өзіне қажетті мол мағлұмат табатыны сөзсіз.

Мақал-мәтелдерді тіл фактісі тұрғысынан зерттеуші паремиолог-ғалымдардың пікіріне қарағанда, олар ең алдымен өзінің мән-мағынасы, мазмұны мен тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты назар аудартады. Мақал-мәтелдердің шығу тарихы мен пайда болу жолдары, тілі жақын туыстас халықтар үшін ортақтығы, логикалық

* Мақала Ғ. Тұрабаевамен бірлесе жазылып, «ҚазССР ҒА хабарлары, Тіл және әдебиет сериясы» журналында (1982, №3, 1—6-бб.) жарияланған.

¹ Паремология о баста гректің paroimia қысқа айтылатын нақыл сөз және соны зерттеу деген ұғымға байланысты пайда болған.

² БСЭ. М., 1978, т. 30, с. 465.

сәйкестік, образдылық, бейнелеу тәсіліндегі шендестік, т.б. толып жатқан мәселелер паремиологияның объектісіне жатады.

Солардың ішінде мақал-мәтелдерді мән-мағынасына және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты топтастыра зерттеу ерекше орын алады. Бұл салада бүкіл Шығыс халықтарының мақал-мәтелдерін жан-жақты зерттеп, олардың жүйелі түрдегі ғылыми классификациясын жасаушы белгілі совет ғалымы Г. Л. Пермяковтың³ есімін ерекше атауға болады. Ал, түркі халықтар тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелу жайына келсек, әлі күнге дейін ауыз толтырып айтарлықтай жұмыс істелмей келеді. Әрбір тіл бойынша шыққан мақал-мәтелдер жинағын⁴ санамағанда, бұл тілдердегі мақал-мәтелдер ғылыми тұрғыдан аз зерттелген саланың бірі; кейбір тілдердегі бірлі-жарымды филологиялық⁵ және лингвистикалық⁶ зерттеулер болмаса, паремиологияның түркі тілдері бойынша әлі негізі қаланған жоқ деп айтуға болады. Басқа туысқан тілдерге қарағанда қазақ мақал-мәтелдерінің жинағын шығару⁷, басқа халықтардың мақал-мәтелдерін қазақшаға аудару⁸, сондай-ақ оларды тарихи-филологиялық тұрғыдан зерттеу⁹ жұмыстарының біршама ілгері екендігін айтпауға болмайды. Бірақ дәл осы жағдайды қазақ мақал-мәтелдерін таза лингвистикалық тұрғыдан зерттеуге байла-

³ Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. М., 1979; *Он же*. От поговорки до сказки. М., 1970.

⁴ Пословицы и поговорки народов Востока/Сост. Ю. Э. Брегель. М., 1961; Пермяков Г. Л. Избранные пословицы и поговорки народов Востока: Сборник. М., 1968; Нәкый Исәнбәт. Татар халық мәкальләре. 1—3-том. Казан, 1959, 1962, 1967; Башкорт халк мәкәлдәре. Өфе, 1960; Турецкие пословицы и поговорки/Перевод Г. И. Иванова. М., 1966; Керимжанова Б. Кыргыздың макалдары жана лакаптары. Кыргызмамбас, 1948; *Ибрагимов И.* Азербайджанские пословицы и поговорки. Баку, 1949; Ұйғур мақал вә тәссиллири (Жигип кураштурғучилар: Г. Сәдвақасов, Ш. Кибиров, Р. Ваһидов. Алмута.) 1960; Уйгурские пословицы и поговорки /Составили и перевели Г. Садвакасов и Ш. Кибиров. Отв. редактор А. Т. Кайдаров. Алма-Ата, 1978; Уйгурские пословицы и поговорки/ Собраны М. К. Хамраевым, составление и перевод с уйгурского М. К. Хамраева и Ю. И. Левина. М., 1981; Тувинские пословицы и поговорки/ Составители-переводчики М. Хадаханов и О. Саган-оол. Кызыл, 1966.

⁵ Закиров С. Кыргыз элинин мақал, лакаптары. Фрунзе, 1962.

⁶ Аннанурова. Синтаксические особенности туркменских пословиц и поговорок. Автореф. дис... канд. филол. наук. Ашхабад, 1960; *Абдурахманов Х.* Синтаксические особенности узбекских народных пословиц. Ташкент, 1964; *Ефимов Ю. Ф.* Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1978; *Закиров С.* Пословицы и поговорки киргизского народа. Автореф. дис... канд. филол. наук. Фрунзе, 1962; *Юсифов Г.* Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц и поговорок. Автореф. дис... канд. филол. наук. Баку, 1969; *Ализаде З. А.* Азербайджанские пословицы и поговорки и их лексико-семантический анализ. Автореф. дис... докт. филол. наук. Баку, 1981, и др.

⁷ Қазақтың мақал-мәтелдері. Алматы, 1950; Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. /Жинап, құрастырған Ө. Тұрманжанов. Алматы, 1957, 1959, 1981; Мақалдар, мәтелдер, жұмбақтар. Алматы, 1978, т. б.

⁸ Маржан сөз. Мақал-мәтелдер. /Аударған М. Әлімбаев. Алматы, 1978; Орыс халқының мақал-мәтелдері. Аударған Ұ. Бағаев, Алматы, 1971, т. б.

⁹ Төреқұлов Н. Қанатты сөздер. Алматы, 1977; *Әлімбаев М.* Өрнекті сөз — ортақ қазына. Алматы, 1967, т. б.

нысты айта алмаймыз, өйткені олардың стильдік ерекшеліктеріне, аудару тәсілдеріне байланысты бір-екі еңбектен¹⁰ басқа арнайы зерттеу жоқтың қасы. Ал қазақ паремиологиясының сан алуан тілдік проблемалары қазақ лингвистерінен жан-жақты, әрі жүйелі түрдегі ғылыми зерттеулерді талап етеді.

Біз осы көлемі шамалы мақаламызда қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатына тән көптеген ерекшеліктердің ішінен оның сыртқы құрылымына, қолдану тәсілдеріне байланысты дәстүрлік тұлға негізінде пайда болатын авторлық, стильдік инварианттар жайын сөз етпекшіміз.

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің бәрі негізінен жай сөйлем түріндегі тұрақты сөз тіркестеріне жағады, яғни олар тұлғасы жағынан ұзақ уақыттан бері қалыптасып, белгілі бір формада тұрақталған, мазмұны жағынан біртұтастыққа ие болған жай сөйлем типтері. Осыған орай мақал-мәтелдердегі тұрақтылық пен біртұтастық неге байланысты және оны қалай түсінеміз деген заңды сауал тууы мүмкін.

Біздің пікіріміз бойынша, мақал-мәтелдердегі тұлғалық тұрақтылық, сайып келгенде, оның біртұтас мағынасы мен мазмұнына тікелей байланысты. Ал мағына мен мазмұнның тұтастығы қоғам мүшелерінің өмір тәжірибесінен алған тағылымы мен танымынан туындаған ой-пікірдің, логикалық тұжырымның әсерлі бейне, сан алуан образбен қат-қабат астарласа, жалғаса көмкерілуіне байланысты болса керек. Олай дейтін себебіміз — мақал-мәтел тұлғасына тән дәстүрлік тұрақтылық (оны паремиологияда «клише» деп атайды) қаншама берік және тіл үшін нормаға айналған стандарт болса да, абсолюттік ұғым емес: ол тілдің тарихи дамуына байланысты, көрші тілдердің әсерінен, сондай-ақ тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес, стильдік қолданысқа, сөз зергерлерінің сөз саптау шеберлігіне байланысты әр түрлі өзгерістерге түсіп отырады. Бірақ бұл өзгерістер мақал-мәтелдердің жалпы мазмұнына, мағынасына, бүкіл тіркеске негіз, дәнекер болып тұрған образ-бейнеге бәлендей нұқсан келтіре қоймайды.

Мақал-мәтелдердің осылайша әр түрлі өзгерістерге, тұлғалық модификацияларға ұшырауы салдарынан пайда болған, тіл практикасында бір-ақ рет қолданыс табатын түрлерін инварианттар деп атаймыз. Олардың пайда болуында белгілі бір заңдылық жоқ. Инварианттық өзгерістер автордың тек өз еркіне, асыл тасты әр қырынан бір көрсетіп құбылта білетін шебердей, мақал-мәтелдердің көркемдік өрнегін, образы мен бейнелеушілік әсерін, эмоция-экспрессивтік қуатын бойында сақтай отыра, пайдаланатын талантына байланысты.

Мақал-мәтел инварианттары бірде олардың компоненттеріне инверсия жасау арқылы, бірде оларды түсіріп, эллипсис түрінде айту арқылы, бірде дербес екі түрлі мақал-мәтелдің элементтерін өзара шебер қиыстыру арқылы, т. б. жолдармен жасала береді. Бұл

¹⁰ *Сарсенбаев Р.* Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1961; *Айтбаев У.* Способы передачи фразеологизмов в переводах произведений А. М. Горького на казахский язык. Автореф. дис... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1971.

өзгерістерді төмендегі мақал-мәтелдердің дәстүрлі номинатив тұлғасымен салыстырылып берілген сөйлем құрамындағы авторлық, стильдік инварианттардан айқын көруге болады:

1. Компоненттерін өзгертіп айтуға байланысты инварианттар:

Қырық жыл қырғын болса
да ажалды өлер.

«Қырық жыл қырғын болса да
ажалсыз адам тірі қалар» деген...

(М. Мағауин. Қияндағы
қыстау, 37-б.)

Мәстек шауып бәйге ал-
мас.

Мәстек шауып *тұлпардан* бәйге
ала ма,
Қадірлеп асыл жабу жапқанменен...

(С. М. Торайғыров)

Дәм татқан құдыққа тү-
кірме.

«*Су ішкен* құдыққа түкірме»,— де-
ген ол.— Жолдасынды сатпа, сонан
сон, жолаушылап келе жатқанда да-
лаға емес, алдыңнан кездескен мо-
лаға түне...

(Н. Әбуталиев. Қайран Нарын,
25—26-бб.)

2. Мақал-мәтелдердің жеке элементтері ғана сақталатын инва-
рианттар:

Орамал тон болмайды,
жол болады.

Әңгіме дәстүрдің орамалында емес,
жөн-жоралғысының шама келмес то-
нында.

(Қ. Ақжанов. «Қ. Ә.»,
21.V. 82)

Күйеу — жүз жылдық,
Құда — мың жылдық.

Әңгіме ... «мың жылдық құдалар-
дың» бейбіт, пәтуәлі сөзінде емес,
қара нардың белін кетірет бөзінде...

(Бұл да сонда)

Айналдырған ауру алмай
қоймайды.

Қанша мойымаймын дегенімен,
айналдырған ауру бірнеше ай төсек
тартып жатқызып, ақыры 1865 жыл-
дың күзінде отызға жаңа толған
қыршын жас Шоканның өмірін үзді.

(М. Елеусізов. Ш. Уәлиханов)

Арамзаның құйрығы бір-ақ
тұтам.

Есеней оңай түсінді... Қазақ айласы-
ның құйрығы бір-ақ тұтам.

(Ғ. Мүсірепов. ШЖ, V т., 400-б.)

3. Компоненттерінің орнын ауыстыруына байланысты инварианттар:

Ақсақ қой түстен кейін
маңырайды.

— Уай, жарандар! Бұл түстен кейін
маңырайтын ақсақ қой дейсіндер
ғой.

(М. Әуезов. Абай жолы,
I т., 82-б.)

Қысқа жіп күрмеуге кел-
мейді.

— Е, е, несін айтасың! Күрмеуге
келмей жатқан қысқа жіптің кері
ғой...

(«Қ. Ә.», 21. V. 82)

4. Екі жолды ММ-дің бір жолын түсіріп айтуға байланысты пайда болған инварианттар:

Атадан ұл туса игі еді,
Ата жолын қуса игі еді.

«Атадан ұл туса игі» деген. Мына
Тәкежан, Ысқақ, Шұбарға алғысым-
ды айтамын.

(М. Әуезов. Абай жолы,
IV т., 360-б.)

Тұяғы бүтін тұлпар жоқ,
Қанаты бүтін сұңқар жоқ.

«Тұяғы бүтін тұлпар жоқ» деген.
Кемшіліксіз пенде бар ма бұл
жалғанда...

(М. Мағауин. Қияндағы
қыстау, 243-б.)

Елу жылда ел жаңа,
Жүз жылда қазан [жаңа].

«Елу жылда ел жаңа» деген. Бүгінгі
өмірді кешегімізбен салыстыруға бо-
ла ма?..

(«Қ. Ә.», 21. V. 82)

5. Қосалқы компоненттермен кеңейтілген инварианттар:

Өшкен жанбайды,
Өткен оралмайды.

«Өшкен жанбайды, жанса — басқа
от, өткен оралмайды, оралса —
басқа сәт...»

(М. Мағауин. Қияндағы
қыстау. 148-б.)

Құл жиылып бас болмас,
Құм жиылып тас болмас
(арх.).

Сонда Бөкен би: «Құл жиылып бас
болар, біріктіретін құдайы болса,
құм жиылып тас болар, кіріктіретін
ылайы болса»,— деген екен.

(Н. Әбуталиев. Қайран
Нарын, 82—83-бб.)

Жиен ел болмас,
Желке ас болмас.

Жиен неге ел болмасын, малды
болса,
Желке неге ас болмасын, майлы
болса.

(Фольк.)

6. Бірнеше ММ-дің тоғысуынан, жымдаса қабысуынан туған инварианттар:

Сақалын сатқан кәріден,
Еңбегін сатқан бала ар-
тық.

Күріш арқасында күрмек
су ішер.

Орекең... «Қой, балам, масыл бол-
лып, сақалымды сатып, күріш ара-
сына шыққан күрмек секілді бол-
майын, отарымды басқа біреуге өт-
кізейін» деген пікірге нық бекінді.

(М. Жылқыайдаров. Әке
жолын қуғандар, 25-б.)

Қара арғымақ қартайса,
Қарға адым жер мұң бо-
лар.

Баба бүркіт барлап ұшар,
Бала бүркіт парлап ұшар.

Жантас үзеңгіге шірене көтеріліп
қойып, мысқылды күлкімен сөйледі:
-Еһ-еһ, қара арғымақ қартайып,
қарға адым жер мұң болған екен
десем, баба бүркіттей барлап ұшып
жүрген тәрізің бар ғой, сірә?

(Ж. Тілеков. Жоңғар
даласында, 168-б.)

Авторлық, стильдік инварианттардың бұдан басқа да түрлері болуы ықтимал. Олардың жасалуында, жоғарыда айтылғандай, белгілі бір шаблон, трафарет немесе заңдылық жоқ. Дегенмен, солай бола тұрса да, дәстүрлі тұрақтылыққа ие, әбден қалыптасқан мақал-мәтелдердің өзгеріп, инварианттық жағдайда қолдануында өзіне тән ерекшеліктің байқалатынын көреміз. Ол — тұлғалық өзгерістерге душар болып, әр қырынан бір көрініп, әр жерден бір белес беріп, немесе бір жерге келіп шоғырлана қалатын мақал-мәтелдің барлық жағдайда басын қосып, оның номинативтік қалпын сақтауға негіз, дәнекер болып отырған мағына-мазмұн тұтастығы, логикалық тұжырыммен қабысып келетіні баршаға мәлім, таныс, етене образ, өмір ситуациясы, ортақ тәжірибе.

Айта кететін бір жағдай, қазақ мақал-мәтелдерінің қалыптасқан дәстүрлік тұлғасының өзінде де әр түрлі семантика-структуралық варианттар болып тұрады. Ал авторлық, стильдік т. б. инварианттардың бұл құбылыстан табиғаты мүлде бөлек. Тіл тәжірибесінде бұл екеуінен өзгеше қолданыс тағы бар. Ол — мақал-мәтелдерді бұзып қолдану. Мақал-мәтелдердің жалпы мағынасына, қалыптасқан бейне, логикалық тұжырымға нұқсан келтіретін инварианттық өзгерістерді біз оларды бұзып қолдану деп есептейміз. Мәселен, бір газеттен

«Адам көркі — мата» демекші, мұндағы әрбір жас шебер өзі тіккен киімнің кез келген адамға жараса кетуін қандай қалайды десеңізші!» деген сөйлем оқыдық. Автордың айтайын деп тұрғаны бәрімізге де түсінікті. Бірақ осындағы мақалдың инварианты бұзылып айтылып тұр, яғни «шүберек»-тің орнына «мата»-ны қойған. Бұл екі сөздің мағынасы, әрине, жақын. Дегенмен олар дәл осылай қолдануға келмейді, өйткені бұл мақалдың негізгі дәстүрлік тұлғасы: Адам көркі — шүберек, ағаш көркі — жапырақ. Дәл болмаса да оның компоненттері ұйқасқа құрылған. Ал «мата»-ны «шүберек»-тің орнына қойып айтуға болмайды. Осыған байланысты қырғыз тілшілерінің айтып жүрген бір күлкілі әңгімесі ойға оралады: тіл мамандарының біреуі қырғыз тіліндегі бақал деген сөзді орысшасына ыңғайлап бакалея түрінде айтуды ұсынды. Сонда екінші бір тілші тұрып: «олай өзгерткенде мына қырғыз мақалын «Базар көркі — бакалея, Жігіт көркі — сақалея» деп айтуға тура келеді» деп таласты тоқтатқан екен.

Мұндай мақал-мәтелдерді бұзып қолдануға қарсы күрес ашу қажет.

КОМПАРАТИВНЫЕ ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СКОТОВОДСТВОМ, В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ*

Компаративные фразеологизмы, образованные с помощью аффиксов *-дай/-дей*, в тюркском фразеологическом фонде занимают значительное место. Эти типы фразеологизмов наблюдаются во всех сферах функционирования языка, и в этом отношении аффикс *-дай/-дей* (с вариантами) является как бы универсальным и семантически индифферентным. Однако в плане образно-фоновой мотивации среди других предметно-тематических групп зоофразеологизмы, связанные со скотоводством, в казахском языке занимают особое место по ряду объективных причин. Главной из них является то, что в этой категории ФЕ в казахском языке сказывается многовековой опыт носителей языка по выращиванию домашнего скота и уходу за ним, использованию скота в качестве средства передвижения, продуктов питания, а также сырья для изготовления одежды и домашней утвари.

Фразеологизмы, связанные со скотоводством, в большинстве своем относятся к древним пластам языка; этим, пожалуй, и объясняется обыденность для носителей языка их семантического содер-

---

* Статья написана в соавторстве с С. К. Сатеновой и опубликована в журнале «Известия АН КазССР. Серия филологическая». 1989, №4, с. 23—26.

жания и широта функционального использования. Здесь, как и в любой сфере языка, на процесс образования фразеологизмов непосредственно воздействуют экстралингвистические факторы. Применительно к изучаемому объекту это прежде всего особенности кочевого и полукочевого образа жизни казахского этноса в прошлом.

В отношении содержания фразеологизмы делят на натуральные и конвенциональные. Фразеологизмы, которые мы собираемся рассмотреть, относятся к категории натуральных. О природе их С. Скорупка пишет: «Натуральные фразеологизмы возникают спонтанно, независимо друг от друга в разных языках, так как они имеют общую основу, связанную с наблюдениями человека за природой: ее явлениями, жизнью и поведением животных, в общих физиологических и психологических признаках человека, в общих условиях развития; этим обусловлены общие законы, по которым в лексемах развиваются переносные значения, которые становятся исходными при образовании фразеологизмов»¹.

В нашем конкретном случае все виды и породы домашних животных ассоциируются в сознании носителей языка с чем-то схожим в человеческом поведении, внешности, характере и свойствах. Так, например, верблюд представляется животным надменным и степенным, лошадь олицетворяет благородство, силу и выносливость, овца — кротость, серость и податливость, коза — хлопотливость, беспокойство, корова — неряшливость и невозмутимость и т. д. Об этих же и некоторых других особенностях домашних животных красноречиво говорят существующие в казахском фольклоре определения и оценки, данные им пастухами и табунщиками: *Жылқы* бактым — жоргалаттым, *түйе* бактым — түйме тактым, *қой* бактым — қонырау тактым, *ешкі* бактым — еңіреп бактым, *сыыр* бактым — сыйдан кактым... Перевод: Пас я лошадей — довольствовался их иноходью, пас я верблюдов — пользовался уважением (досл. «пришивали мне пуговицы»), пас я овец — пользовался известностью (досл. «привешивал себе колокольчики»), пас я коз — натерпелся горя (досл. «ходил со слезами»), пас я коров — не успевал за ними бегать.

Подобная характеристика, отражающая в себе многовековой опыт кочевого общества, его наблюдения за поведением и нравом домашних животных, в данном случае содержит лишь отдельные особенности, которых значительно больше. Они часто переносятся на человека, его деятельность, поступки, выступая в качестве семантического стержня соответствующих фразеологических единиц. Ср.: *жылқы мінез* — досл. «человек лошадиного характера» — речь здесь идет о выносливости и способности этого животного быстро восстанавливать свои силы, но уже по отношению к человеку; *қойдан қоңыр* «смирный, ничем не примечательный (человек)» — досл. «серее овцы»; *нар атандай* «как одногорбый холощеный верблюд» — обычно употребляется по отношению к человеку, обладающему дю-

¹ Skorupka St. Idiomatysmy freseologiene w jesuku polskim ich genesa // Славянская фразеология. М., 1958, т. 3, с. 125.

жинной силой и крупной комплекцией тела; *сиыр сипаганды билмейді* — досл. «корова остерегается человека, не понимает, что он ее хочет погладить» — употребляется по отношению к людям, которые не понимают добра, не ценят добрых человеческих намерений.

Таким образом, компаративные зоофразеологизмы как в отдельности, так и в предметно-тематической группе образуют в языке определенную образно-фоновую основу, которая по своему содержанию и семантической структуре может быть общей для многих родственных и даже неродственных языков или остаться в рамках лишь одного языка. Эта особенность образно-фоновой основы зоофразеологизмов учеными объясняется, с одной стороны, общностью истории и культуры, взглядов и верований, а с другой — обособленностью или самостоятельностью исторического развития того или иного народа.

Остановимся подробнее на компаративных фразеологизмах, образованных с помощью аффиксов *-дай/-дей*, *-тай/-тей*. Дело в том, что именно в этой конструкции фразеологизмов мы находим прямую связь между миром человека и миром животных, а сравнительная форма *-дай/-дей* постоянно подчеркивает непосредственность этой связи. Сложный мир человека довольно красочно и образно характеризуется путем сравнения его с животным миром, представленным в языке любого народа во всем богатстве и разнообразии. Эту мысль подчеркивают многие ученые. Так, Р. М. Вайнтруб отмечает, что «фразеология, включающая в себя названия фауны, как и соматическая фразеология, составляет во фразеологическом составе любого языка значительный пласт»². «Если всю русскую фразеологию разделить по тематическим группам, — пишет В. М. Мокиенко, — то образов, заимствованных в ней из животного мира, окажется больше всего. Это еще одно свидетельство того, что фразеология — историческое зеркало жизни общества»³.

Сравнение в широком смысле этого слова — это результат сопоставления двух предметов или явлений на основе их сходства по какому-либо из признаков. Сущность компаративной конструкции фразеологизмов на *-дай/-дей* заключается не только в ее своеобразной трафаретной структуре, но и в семантике и образно-фоновой основе ассоциативных представлений, придающих ФЕ особую эмоционально-экспрессивную окраску.

Согласно мнению А. А. Потебни, «сравнение как категория формальной логики предполагает наличие трех элементов: а) понятие, которое требует пояснения; б) понятие, которое служит для пояснения; в) посредствующий, связывающий элемент, служащий «мостиком» между двумя понятиями... Это общее между вновь познаваемым и прежде познанным называется по латыни *tertium comparationis*, то есть третье сравнение, третья величина при двух сравниваемых»⁴. Конкретное приложение этой концепции сравнения к фактам тюркских, в том числе казахского, языков и дальней-

² Вайнтруб Р. М. Опыт составления соматической фразеологии в славянских языках // Вопросы фразеологии. Самарканд, 1975, т. 9, с. 159.

³ Мокиенко В. М. В глубь поговорки. М., 1975, с. 73.

⁴ Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Харьков, 1905, с. 540.

шее его развитие мы обнаруживаем в специальном исследовании Т. К. Кобырова, где он рассматривает также три необходимых элемента сравнительной конструкции: а) предмет сравнения (условно обозначенный именем [А]), б) образ сравнения [В], в) основание сравнения [С] и показателя сравнения [m]⁵, которые образуют формулу: $A+B_m+C$.

Надо сказать, что рассматриваемые ниже зоофразеологизмы сравнительной конструкции при показателе сравнения *-дай/-дей* теоретически полностью укладываются в эту формулу. Однако в практической реализации устойчивой компаративной конструкции в зависимости от наличия тех или иных компонентов проявляется немало особенностей.

Компаративные зоофразеологизмы в казахском языке по структуре можно разделить на однокомпонентные, двухкомпонентные, трехкомпонентные, хотя этот принцип классификации отличается некоторой условностью: элемент С, являющийся основанием сравнения, довольно часто выражается имплицитно, элемент А (предмет сравнения) выступает только в контексте⁶, тогда как элемент В (образ сравнения) с показателем сравнения выступает постоянно, являясь как бы структурно-семантическим стержнем образования компаративных зоофразеологизмов.

1. Однокомпонентные зоофразеологизмы на *-дай/-дей* по своей структуре и общей компаративной семантике ничем особым не отличаются от предметно-тематических групп фразеологизмов типа *еңгезердей, қолақпандай, нарттай, тырдай* и др., после которых всегда подразумеваются соответствующие определяемые слова, но не всегда они употребляются в тексте. Ср.: *еңгезердей үлкен, қолақпандай үлкен, дәу, нарттай қызыл, тырдай жалаңаш* и т. д.

Образные сравнения, возникшие на основе зоолексикки в казахском языке, располагают несколькими видами одноэлементной компаративной конструкции, один из них — когда в сравнительной конструкции присутствует лишь элемент В (образ сравнения), основание сравнения (С) выражается имплицитно, т. е. входит в структуру значения элемента В, а элемент А (предмет) выступает только в контексте. Примеры: *ат кекіліндей* — досл. «количеством с челку лошади», *тайдың тұяғындай* — досл. «размером с копыто жеребенка», *бір кескен қартадай* — досл. «как отрезанный кусок карты», *үрген местей* — досл. «словно вздутый бурдюк», *барлыққан жабыдай* — досл. «словно запыхавшаяся жаба», *үйірсек аттай* — досл. «словно лошадь, привыкшая к своему косяку».

2. Двухкомпонентные зоофразеологизмы на *-дай/-дей*.

Модель В+А. С выражается имплицитно, т. е. в компаративной конструкции выступают образ и предмет сравнения, а основание сравнения выражается имплицитно: *ат басындай алтын* — досл. «золото величиною с голову лошади», *тай тұяқ алтын* — досл.

⁵ Кобыров Т. К. Структурно-семантическая природа сравнения в казахском языке: (Компаративные конструкции). Алма-Ата, 1985, с. 7—8.

⁶ Там же, с. 14.

«золото величиною с копыто жеребенка», *түйенің көзіндеі тостаған* — досл. «чашка величиною с верблюжий глаз», *қозы көгеніндеі жер* — досл. «дистанция, равная привязи ягненка», *бие бауындай жер* — досл. «расстояние, равное привязи кобылицы» и т. д.

Модель В+С, где присутствуют образ и основание сравнения: *қойдан жуас* — досл. «смирнее овцы», *қойдай жуас* — досл. «как овца, смиренный, кроткий», *жегін аттай жортақы* — досл. «приспособленный, словно ломовая лошадь», *жүндеі жұмсақ* — досл. «мягкая, подобно шерсти», *түбіттей майда* — досл. «мягкий, пушистый, как пух» и т. п. В данном случае основание сравнения С выступает в качестве прилагательного.

Модель В+С. Основание сравнения выступает в качестве глагола: *жабыдай жалтаңдау* — досл. «оглядываться боязливо, словно жабы», *ала тайдай бүлдіру* — досл. «нарушать покой, как пегий стригун», *ала тайдай бөліну* — досл. «отделяться, словно пегий стригун», *құтпан айғырдай азынау* — досл. «ржать, подобно косячному жеребцу», *тарпаң тайдай қылтылдау* — досл. «быть изменчивым, как тарпан», *құлындай шыңғыру* — досл. «издавать пронзительные звуки, словно жеребенок».

3. Трехкомпонентные зоофразеологизмы. Встречаются в казахском языке довольно редко. Модель В+С+А: *шапқан аттай желіккен дау-жанжал* — досл. «разгоревшийся скандал, напоминающий скачущую лошадь», *қамшының сабындай қысқа өмір* — досл. «жизнь короткая, словно ручка камчи», *айғырдың ту құйрығындай қалың шаш* — досл. «жесткие густые волосы, подобные волосам на хвосте жеребца».

При анализе зоофразеологизмов по структурным типам выяснилось, что среди однокомпонентных, двухкомпонентных и трехкомпонентных компаративных конструкций наиболее многочисленными являются двухкомпонентные.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОС ТАҒАНДЫ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕРДІҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ ПОЭТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ*

Сөз — тілдің ең басты, әрі негізгі элементі. Сондықтан да сөздің тіл үшін мәні өте зор. Алайда тіл сөзге қаншама бай болса да, олар жеке-дара тұрып, тілдің ең басты міндеті — адамдардың өзара қатынасуына қажетті коммуникативті, эстетикалық, аккумулятивті қызметтерін толық атқара алмайды. Оны атқару үшін лексикамыз-

* Мақала С. Сәтеновамен бірлікте жазылып, «Ізденіс» (Гуманитарлық ғылымдар сериясы, 1996, №2—3, 4—12, 13—22-бб.) журналында жарияланған.

дағы барша сөздер белгілі заңдылықпен өзара тіркесе қолданылуы тиіс. Тіл білімінде «сөз тіркесі» деген проблема, міне, осы құбылысты зерттеуден пайда болып отыр.

Демек, тілдің өзіндік табиғи ерекшелігі жеке сөздердің саны мен сапасына ғана емес, сонымен қатар олардың өзара жымдаса байланысып, тіркесе қолдануына да байланысты екен. Сондықтан да болар, тіл білімінде жалпы сөз тіркестері бүгінде өзекті проблема болып саналады. Тіл мамандарының, әсіресе кейінгі жарты ғасыр беделінде бұл проблемамен қауырт шұғылдануының басты себебі де осы; яғни бұл күрделі құбылыстың әлі де ашылмаған сыры мен анықталмаған заңдылығының мол екендігінен болса керек.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисімен ғалымдар көптен бері шұғылданып келеді. Десек те, тұрақты сөз тіркестерінің табиғаты, сыртқы тұлғалық (синтаксистік) сипаты мен ішкі мағыналық (семантикалық) сыры, көркемдік нақышы мен бейнелеу тәсілдері толық айқындалды деп айта алмаймыз.

Біздің ойымызша, мұның көптеген себептері бар. Олардың ең бастысы — жалпы тұрақты сөз тіркестерінің табиғатына тән үш түрлі тілдік фактор — тұлғалық (құрамдық), мағыналық және дыбыстық (әуезділік) — біртұтас күрделі құбылыстың өзара тығыз байланысты үш қыры ретінде бірдей қарастырылмауында. Одан да басқа себептері жоқ емес. Тұрақты тіркестердің өзара іштей жіктелуі және жай тіркестер мен фразеологиялық және мақал-мәтел түріндегі күрделі тіркестердің ара жігін ажыратудың теориялық принциптерінің әлі анықталмауы т. б. Ал, мұның өзі, сайып келгенде, тұрақты сөз тіркестерінің (бұдан кейін қысқаша — ТСТ) әлі де эволюциялық даму үстіндегі жанды құбылыс екендігін көрсетеді.

Демек, бұл ТСТ проблемасы тіл мамандары тарапынан әлі де зерттей түсуді талап етеді деген сөз. Шынында да, қазақ тіліндегі ТСТ бойынша бүгінге дейін біршама зерттеулердің бар екені рас. Бірақ, солай бола тұрса да, бұл күрделі құбылыстың тілдік, әсіресе поэтикалық, стильдік сырын ашып, оның табиғатына тән заңдылықтарды анықтадық деп, үзілді-кесілді айта алмаймыз. Бұл пікір-тұжырым ТСТ-нің ең бір құнарлы саласы — ғылыми дәстүрде «фразеологиялық тіркестер» (қысқаша — ФТ) немесе «фразеологизмдер» деп аталатын категорияға қатысты.

Фразеологиялық тіркестердің тағы бір өзіндік ерекшеліктері — ол бір жағынан жай тіркестердің кейбір түрлеріне жақын тұрса, екінші жағынан мақал-мәтелдермен де мағына, тұлға жағынан астарласып жатады. Осыған байланысты біз зерттеу объектісін, тағы бір өзіндік ерекшеліктері мол тобы — «қос тағанды фразеологиялық тіркестерді» (қысқаша — ҚТФТ) алып отырмыз. (Біздің бұл алып отырған терминіміз «Қос сөзді фраза», «Қос сыңарлы фразеологизм», «Қос тұғырлы фразеологиялық тіркес» сияқты талапкер терминдердің ішінен таңдап алынды; орысша «двухвершинный фразеологизм», «фраза параллельной конструкции», «двухчленный фразеологизм» деген терминдердің баламасы болып саналады). Өйткені жоғарыда сөз болған үш фактор (тұлға, мағына, әуезділік), әсіресе, ТСТ-нің осы тобынан ерекше көзге түседі, олар тұрақтылықтың ұйытқысы,

мәйегі іспеттес тілдік, поэтикалық (эвфониялық) фактор болып саналады. Осыған орай біз сөз тіркесіндегі тұрақтылық қалай пайда болады, сөздердің өзара тіркесе қолданылып, біртұтас тұрақты комплекске (сөз шоғырына) айналуында қандай сыр бар, сөздердің өзара жымдаса келе біртұтас мағыналық бірлікке айналуының қандай тетігі бар деген сұрақтарға жауап іздегіміз келеді.

Әдетте, біз екі, үш және одан да көп дербес сөздердің белгілі грамматикалық заңдылығы бойынша өзара жымдаса байланысып, бір күрделі мағынаға ие болатын тұрақты шоғырды (комплексті) «*фразеологиялық тіркес*» деп жүрміз. Әрине, бұл анықтамада қателік жоқ. Бірақ бұл — осылай қалыптасқан қасаң қағида. Өйткені ол ФТ-дің пайда болуының шынайы себептерін емес, олардың нәтижеге айналған түрін, яғни салдарын ғана көрсетіп тұр. Ал мәселенің негізгі түйіні, сайып келгенде, ФТ-дің қалай, қайтіп, қандай заңдылықтар бойынша дүниеге келуінде ғой. Басқаша айтқанда, жеке сөздерді тұрақты да біртұтас комплекс (шоғыр) етіп басын қосатын тілдік тетіктерде (механизмдерде) болса керек. Біздің мақсатымыз — міне, осы факторлар мен тетіктерді мүмкін болғанша тілдің өз материалына сүйене отырып, жан-жақты айқындай түсу. Ол үшін ең алдымен қазақ тіліндегі ҚТФТ-ді тәптіштей талдап, оларды ұйымдастырушы үш түрлі: а) тұлғалық, ә) мағыналық және б) дыбыстық фактордың тілдік, поэтикалық табиғатын ашу қажет. Оның себебі — бұл факторлар ФТ-дің қалыптасуына, тұрақтануына қажетті шешуші ролі бар, үш негіз, үш бастау, үш тетік болып саналады.

1. Тұлғалық фактор. Тұлғалық фактор (қысқаша — ТФ) ретінде біз ФТ-дің құрамына, құрылымына, яғни оған қатысушы компоненттердің санына, орналасу тәртібіне, топтаса жіктелуіне, морфологиялық көрсеткішіне және грамматикалық байланыс тәсіліне ерекше мән береміз. Кез келген ФТ-те бұл факторлар түгел болмаса да, міндетті түрде қатысып отыруға тиіс.

Тұлғалық фактордың жоғарыда аталған көптеген түрлерінің (компоненттерінің) біз қарастырып отырған ФТ-дің ішінде құрамдық сипатына қарай көзге түсетіні — қос тағандылық.

ҚТФТ дегеніміз — біртұтас ФТ-тің іштей тең жарылып, екі бірдей «тірек сөзге» сүйеніп, өзара сөйкес екі топқа (компонентке) жіктеліп, бөлініп тұрған тұрақты тіркес. Мысалы: «*Әй дер әже жоқ, қой дер қожа жоқ*», «*әм шабарман, әм қоқаман*», «*әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып*», «*барын-барша, жоғын-жоқша*», «*бетегеден биік, жусаннан аласа*», «*бетке — салық, сүйекке — таңба*», т. б.

Бұл мысалдардан бірден көзге түсетіні — іштей екі топ, параллельді екі тіркесті компонент құрап тұрған қос тағандылық. Темір ошақтың үш тағаны болмаса тұра алмайтындай, ФТ-тің бұл тобы жоғарыдағыдай қос тағаны, қос тіреуіші, қос сүйемелі, тұғыры болмаса басы құралмайды, өйткені бірінің бірінсіз күні жоқ. Қос таған қатар тұрғанда ғана ҚТФТ бар да, ал біреуі жоқ болса, бұл типтес ФТ тілімізде жасалмайды.

Тұлғалық факторларды қос тағанды ФТ-ге қатысты айтқанда

«*тұлға сәйкестігі*» деуге де болады. Өйткені бұл фактор бір тіркестің ішінен екі топ құрайтын қос тағанның өзі бір сөзден ғана емес, көбіне-көп бір-біріне сәйкестеніп келетін бірнеше сөзден тұрады. Таған арасындағы бұл сәйкестік: а) бір сөздің екі рет қайталануы арқылы, ә) түбірі бір туынды түбірлердің қайталануы арқылы, б) әр текті түбірге бір текті жалғау-жұрнақтың жалғануы арқылы, в) тұлғасы өте ұқсас немесе омоним сөздерді қолдану арқылы, т. б. толып жатқан тәсілдер арқылы жүзеге асырылады (бұл жөнінде кейінірек толық айтылады).

2. *Мағыналық фактор*. Бұл факторды мағына үйлесімі десе де болады. Қос тағанды ФТ-дің жасалуында, тұрақты тіркес ретінде қалыптасуында шешуші шарттың бірі — қос тағанды ФТ-дің құрамындағы компоненттердің өзара мағына үйлесімділігін сақтауы. Бұл жердегі мағыналық үйлесімділік қос таған құрамындағы тірек сөздердің өзара синоним ретінде ғана емес, сонымен қатар контрастив (қарама-қарсы) мағыналық антоним ретінде де көрінеді. Мәселен: «*жараға — ем, дертке — дауа*» деген ФТ-те *ем* мен *дауа* — синонимдер болса, «*жанына қылау (түсірмеу), көңілге қаяу түсірмеу*» ФТ-тегі «*қылау*» мен «*қаяу*» — мағыналас сөздер. Ал: «*ерте тұрып, кеш жатып*», «*ақ дегені — алғыс, қара дегені — қарғыс*», «*алды бар да, арты жоқ*», «*жаман айтпай, жақсы жоқ*», «*бардан — жоқ, жоқтан — бар*» тәрізді ФТ-тер қос тағанды компоненттердің контрастивті мағынасы негізінде жасалып отыр.

3. *Дыбыстық фактор*. Бұл да — қос тағанды ФТ-дің жасалуында ерекше роль атқаратын заңдылықтың бірі. Оны «*дыбыс үндестігі*» немесе «*әуезділік*» (эвфония) деп те атауға болады.

Шынында да, ТСТ-нің, әсіресе, қос тағанды ФТ-дің компоненттері арасында өзара дыбыстық үндестік, әуезділік болмаса, олар өздерінің тұрақтылығын сақтап, сөйлеушілердің жадында жатталмаған да болар еді. Өйткені қатар айтылған қос тағандағы компоненттердің өзара ұйқасып, үндесіп тұруы — жалпы тілге, әсіресе поэзия (өлең) тіліне тән классикалық құбылыс. Түркі тілдерінің жалғамалы (агглюнативті) тіл ретінде басқа жүйедегі тілдерден ең басты ерекшелігі де оның әуезділігінде, дыбыс пен дыбыс, буын мен буын, сөз бен сөз, түбір мен морфема (жалғау-жұрнақ) арасында бірізділік пен қатал сақталатын үндестік (сингармонизм) заңы осының айқын айғағы болса керек.

Бұл құбылыс, әсіресе қос тағанды ФТ-де өзінің ерекше өрнек-нақышын тауып, толып жатқан поэтикалық тәсіл-қағидалар арқылы жүзеге асырылады. Ол туралы да кейінірек арнайы сөз болады.

Міне, көріп отырғанымыздай, жалпы тұрақты сөз тіркестерінің оның ішінде, әсіресе, қос тағанды ФТ-дің жасалуына тілдік негіз (база, тіреу) болып саналатын осы үш фактор — тұлға сәйкестігі, мағына үйлесімділігі және дыбыс үндестігі (әуезділігі) — жалпы фразеология ғылымының бұдан кейінгі жерде терең де жан-жақты зерттеуін қажет ететін өзекті проблема болуға тиісті.

Бұл құбылыстың күрделілігі ең алдымен аталмыш үш фактордың жеке-дара емес, әрқашан да өзара үйлесімді, әрі тығыз байланысты болуында, бірін-бірі толықтырып, астарласып жатуында, тіл табиғаты мен көркем сөз заңдылығының осы тұста өзара тоғысуында.

Бұлардың барлығы біздің зерттеу объектімізге тікелей қатысты мындаған ФТ-тер мен сондай-ақ мақал-мәтел түріндегі күрделі сөз тіркестерінің де бойыннан табылып, жалпы фразеологиялық зерттеулердің үлкен де соны проблемасына айналуы сөзсіз.

Бұл құбылыстың өзіндік проблема болуына, бұл үш фактордың іс жүзіне асырылуына тікелей араласатын тағы да толып жатқан тілдік, поэтикалық тәсілдер бар. Бұлар да қос тағанды ФТ-дің қалыптасуында ерекше қызмет атқарады: олар шебер сөз, шешендік сөз, бейнелі сөз сияқты көркем сөз өнерінің негізгі элементі болып саналатын ФТ-дің өз нақыш-баяуымен қолданылуын жүзеге асырады. Тілдік заңдылықтарға сүйене отырып, олар кара сөз (проза), өлең сөз (поэзия) жанрларына тән стильдік элементтердің (метафора, метонимия, литота, аллитерация, ассонанс, метатеза, эпентеза т. б.) жүйелі түрде қолданылуын, сондай-ақ, ФТ құрамындағы сөздердің ретіне қарай қайталануын, қосарлануын, орын алмастыруын, ықшамдалуын реттеп отырады.

Біздің қарастырып отырған проблемаға тікелей қатысты тағы да бір үлкен мәселе бар: ол — жоғарыда аталған үш фактордың тілімізде тек ФТ-де ғана емес, сонымен қатар жай тіркестердің құрамында да үрдіс (тенденция) ретінде сақталуында. Мысалы: *керенау керден бір керім; айдынды азамат, тарихи тағылым, алып ана* т. б. осы сияқты күнделікті тілімізде (ауызша да, жазбаша да) қолданылып жүрген сөз тіркестерінде осылайша үндестікке, сәйкестікке, үйлесімділікке ұмтылу — осы үрдістің айқын айғағы.

Бұл құбылысты, әрине, сөз қолданысында өзінен-өзі бола беретін сәйкестіктер деп санауға болмайтын сияқты. Өйткені сөз жүйесін бұл тәрізді ұйқасқа, үндестікке, әуезділікке құруға әуестену — ең алдымен тіліміздің табиғатына, екіншіден, халқымыздың ақынжандығына, яғни, оның өз бойында қалыптасқан поэтикалық рухына, шешендік өнеріне, ділмарлыққа бейімділігіне байланысты деп қараған абзал. «Екі сөздің басын қосып, бір ауыз өлең шығармайтын қазақ жоқ» деген сөздің де жаны бар. Ұйқастырып, тақпақтап сөйлемейтін қазақ кемде-кем. Сондықтан да болар, бұл тәрізді үйлесімділікті біз кез келген ақын-жазушының сөз саптауынан байқаймыз. Бір мысал:

«Қазақ бойынан сезімталдық пен сезгірлік те, меңіреулік пен мәңгүрттік те, керенаулық пен кертартпалық та, алакөздік пен алауыздылық та табылады» («Қазақ» газ. №3, 1991.)

Пайымдап қарасаңыз, осы бір-ақ сөйлемнің құрамында қатарластыра қолданылған төрт жұптың (сегіз сөздің) бәрі өзара аллитерация (сөз басындағы дыбыстардың үндестігі) негізінде (с-с, м-м, к-к, а-а) өзара жұпталып, мағыналық жақындығы бойынша (*сезімтал — сезгір, меңіреулік — мәңгүрттік, керенаулық — кертартпалық, алакөзділік — алауыздылық*) қатарласа тіркесіп, мәнді де мағыналы, әсерлі де әсем сазды ой толғанысын аңғартып тұр. Бұл сөйлемді дәл осы құрылымымен бейберекет етіп, басқаша құруға да болар еді. Бірақ онда ол жазушының әдейі болса да, әдемі етіп үйлестірген бұл ойы өзінің экспрессивті-эмоциональды реңкінен айырылып, тыңдау-

шысына мүлдем басқаша әсер еткен болар еді. Бұл тәрізді қолданыстар тіл практикасында жиі кездесетін тәсілдердің бір парасы ғана.

Қара сөз жанрынан тағы бір мысал келтірейік.

Біздің назарымызды қазақтың белгілі халық жазушысы Ә. Кекілбаевтың «Шындық шыңырауынан сыр тартқан» атты әдеби-публицистикалық мақаласындағы мына бір ой-толғанысы аударып отыр:

«Әйтпесе, артында тігерге тұяқ қалмаса, мына даламен заманның да алдына қара салмаған қазанаттар шапты дегенге кім сенер еді?! Соңында ернің тұшып сүйетіндей ұлан тудырар ұрпақ қалмаса, заманында аяқтыға жөн, ауыздыға сөз бермеген айбынды азаматтар өтті дегенге кім сенер еді?» («Қазақ әдебиеті», 21.01.94).

Міне, бұл — аталмыш үш факторды өзінше, өз шеберлігі тұрғысынан пайдаланудың қара сөз (публицистикалық) жанрындағы бір көрінісі. Мұндағы «кім сенер еді?» деп риторикалық сұрақ түрінде қайталанып тұрған екі сөйлемді бір-ақ сөйлем етіп айтуға болар еді.

Жоқ, автор ойын нықтап, шегелей түсу үшін ұзақ та күрделі сөйлемді екі бөліп, ықшамдау арқылы бір логикалық жүйеге сай бір-біріне ұқсас «кім сенер еді» деген риторикалық сұрақпен аяқталған тел қозыдай қос сөйлем жасап отыр.

Ал, енді, бұл сөйлемдердің ішіне, мазмұнына үніле қарасак, бірден көзге түсетін нәрсе — жоғарыда ескертілгендей, екі компонент арасындағы тұлға сәйкестігі, мағына үйлесімділігі мен дыбыс үндестігі (эвфония). Мәселен, *тігерге тұяқ*, алдына *қара салмаған қазанаттар..*, *ұлан тудырар ұрпақ..*, *аяқтыға жөн*, *ауыздыға сөз..*, *айдынды азаматтар ...* сияқты тіркестер осының айғағы болса керек.

Бұдан не көреміз? Жай тіркестердің құрамында да ФТ-тер тәрізді жоғарыдағы үш фактордың әр түрлі дәрежеде көрініс табатындығын көреміз.

Осы автордан тағы бір мысал алып, қара сөз поэтикасында да аталмыш факторлардың жиі кездесетіндігін дәлелдей түсейік.

«Тәубе, тәубе... сан сапалақ күн кешіп, сан-сапат қиындық көрсек те, тап олай күйзелетіндей күнге жеткен жоқпыз. Тарих пен тағдырдың тауқыметті тұйықтарына талай-талай кептелсек те, өз аяқ-жөнімізді өзіміз таба алмағандықтан емес, өз бұйдамызды өзімізге ұстатпағандықтан кептелдік...» (осылай ой жалғаса береді. Бұл да сол газетте).

Бұл қара сөз түріндегі сөз саптаудан не көріп отырмыз? Ия, мұнда да — сол ФТ-де кездесетін тұлға сәйкестігі, мағына үйлесімділігі, дыбыс үндестігі. Үш сөйлемнің құрамындағы отыз бес сөздің жиырма үші (*тәубе*, *тап*, *тарих*, *тағдыр*, *тауқымет*, *тұйықтар*, *талай-талай*, *таба* тәрізді) аллитерациялық дыбыс үндестігі негізінде тіркессе, енді біразы (*күн кешіп*, *сан-сапат*, *сан-сапалақ*, *күйзелетін күн... тарих пен тағдыр..*, *талай-талай* сияқты) мағыналық үйлесімділік пен тұлғалық сәйкестік негізінде тіркесіп тұрғанын көріп отырмыз.

Бұл тәсілдерді, әрине, жазушының ерекшелігі немесе өзіндік сөз саптау тәсілі деп қарауға болмайды. Бұл тәрізді мысалды кез келген

ақын-жазушының шығармасынан келтіруге болады, кез келген газет-журнал мақалаларының тақырыбынан кездестіруге болады. Мысалы: «*Көк теңізге көзіңді сатып, көк тиын таба алмай отырғанда, ана қалтанда көк ала ақша, мына қалтанда көк ала ақша...*» (бұл Ә. Нұрпейісовтың «*Сен*» романынан алынған сөйлем. 1991. 255-б.).

Бір ғажабы: жоғарыдағыдай тұлға сәйкестігін, мағына үйлесімділігін, дыбыс үндестігін біз тек сөзге шебер ақын-жазушы, журналист, ғалым т. б. зерделі қаламгер зиялылардың ғана сөз саптауынан емес, ана тілін терең меңгерген кез келген қарапайым азаматтың сөз қолданысынан да байқаймыз: *көгентүп көнелер, кәріқұлақ қарттар, өскен өркен, көңіл күйі, шынайы шындық, шарықтау шегі, өнегелі өмір, арыстай азамат, азуы алты қарыс, алаштың азаматы*, т. б. осы сияқты поэтикалық дайын қалыпқа (штампқа) айналып кеткен тіркестерді мыңдап кездестіруге болады.

Бұл тәрізді сөз қолданыс тәсілін қалай бағаласақ та, оларды халқымыздың қанына сіңген ерекше қасиеті, сөз шеберлігі мен шешендік өнеріне деген ықылас-ынтасы деп қараған жөн. Қазақ барлық жағдайда бірдей мақалдатып, мәтелдетіп, сөзін ширатып, тапқақтап сөйлегенді онша ұната бермейді. Бірақ жоғарыдағыдай қисынды сөзді үйлесімді қолданысты бағалай да біледі.

Бұл тәрізді қарапайым, жай тіркестер қос тағанды ФТ-ге негіз болатын, ретіне қарай пайдалануына әрқашан да дайын тұратын тілдік материалдар, тіркес үлгілері екендігін ескерсек, фразеология табиғатына тән эволюциялық дамудың алғашқы қадамдары тым ертеде-ақ басталып, олардың бәрі о баста қарапайым халық тілінің топырағында туындап, дамып, үлкен бір арнаға түскенін көреміз.

Тіл табиғатына тән аталмыш үш фактордың ретроспективті бағытта дамуындағы келесі бір кезеңге мыңдаған қос және қайталама қос сөздердің, біріккен және кіріккен сөздердің дәуірін жатқызған болар едік.

Шынында да, қазақ және басқа түркі тілдерінде ең алғашқы сөз тіркесінің пайда болуы екі дербес лексеманың өзара мағына, тұлға әуезділігі жағынан жымдасып, үйлесіп, сәйкестеніп, біріккен сөзге (қос сөзге, біріккен, кіріккен сөзге, қайталама сөзге) айналуы тым көне құбылыс.

Міне, сол кездің өзінде-ақ біздің ежелгі бабаларымыз кез келген екі сөзді қалай болса солай қосарлай салмай, жоғарыдағы үш талаптың үшеуін де қатал сақтағандығын біз мына төмендегі қосарлы және қайталама қос сөздердің тұлға-пішінінен, мағына-мәні мен әуезділігінен айқын көреміз: «*ата-ана, бала-шаға, әке-шеше, абысын-ажын, келін-кешік, кәрі-құртаң, шал-шауқат, тоқты-торым, ем-дом, шәлкем-шалыс, аспай-саспай, шатып-бұтып, қиқым-қыңыр, анда-санда, оқта-текте* т. б.» Бұл нені көрсетеді? Ең алдымен аталмыш үш фактордың тек сөз тіркестерінде ғана емес, сонымен қатар (біріккен, кіріккен, қосарланған) композиттер құрамында да сақталатындығын көрсетеді. Бұл факторлар түркі тілдердің бірінде толық, бірінде бәсең сақталуы да мүмкін. Бірақ бұлар — олар үшін ортақ заңдылық.

Алайда дербес екі сөздің әрі тұлғалық сәйкестігі, әрі мағыналық үйлесімділігі, әрі әуезділігі (эвфония) бойынша бірін-бірі табу үшін

өз астарында да аталмыш қасиеттер болмаса, жоғарыда келтірілген қос сөздердің жасалуы да мүмкін болмас еді. Демек, біздің тіліміздегі түбір, туынды түбір тұлғасындағы жай сөздердің өз табиғатында да көрсетілген үш параметр (өлшем) бойынша бір үйлесімділіктің бар екендігін көреміз.

Біздің пайымдауымыз бойынша: аталмыш үш фактор (оны «фономорфо-семантикалық фактор» деп атаса да болады) лексеманың (сөздің) үш түрлі тарихи даму деңгейінен — 1/ ілкі түбір деңгейі, 2/ негізгі түбір деңгейі, 3/ туынды түбір деңгейінен көруге болады.

Тарихи-этимологиялық тұрғыдан алып қарағанда, бірінші деңгейге жататын ілкі түбірлер («первичные корни») түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің табиғатына сәйкес, о бастан-ақ «таза түбір» күйінде дүниеге келген ең бірінші, ең қысқа (ықшам) мағыналық единица (бірлік) болып саналады. Теориялық тұрғыдан бұлар жалғамалық процестен бұрын пайда болғандықтан грамматикалық «тұлға» дегенді білмеуі мүмкін. Мәселен, бұл деңгейге морфемаларға жіктелмейтін түркі тілдерінің өздеріне ғана тән көне де байырғы бір буынды түбірлер жатады: *ас, ақ, ар, ал, бер, бар, жоқ* т. б. осы сияқтылар.

Лексикалық дамудың екінші деңгейіне бүгінгі таңда бөлінбес біртұтас түбір сөз ретінде қабылданатын, жаңа сөз тудыруға негіз болатын, бірақ тарихи-этимологиялық тұрғыдан іштей құрамдық морфемаларға жіктелетін бір және екі буынды лексемаларды жатқызуға болады. Мысалы: *арт, аст, айт, кеш, борп, борс, тарс, керт, ала, қара, бала, сары, итер, қайыр, айыр*, т. б. Бұл деңгейдегі лексемалардың табиғатын ілкі түбір мен тұлға реликтілерді («қалдықтарды») қарастыру арқылы айқындауға болады. (Қазірше әңгіме тек түркі тілдеріне ортақ түбірлер жайында болып отыр).

Лексикалық дамудың үшінші деңгейіне, әрине, тіліміздегі мындаған екі, үш және одан да көп буынды лексемаларды жатқызуға болады. Бұл деңгейдегі сөздердің өзіндік бір қасиеті — тіліміздегі толып жатқан сөз жасам модельдеріне жіктелуінде. Мәселен, тек лық//лік моделі бойынша: *балалық, шалалық, қалалық, далалық, даналық, салалық, ұрлық, қарлық, қорлық, тарлық, зорлық*, сондай-ақ, ым/ім моделі бойынша: *білім, тізім, терім, төзім, көрім*, т. б. осы сияқты жүздеген, мындаған туынды түбірлер дүниеге келіп жатады. Бұл деңгейдегі туынды түбірлердің жоғарыдағы екі топтан бір айырмашылығы — олардың негізгі түбірі ретінде түркі тілдерінің өз сөздерімен қатар басқа тілдерден енген сөздер де жасауға қатынасады.

Лексикалық сөз байлығымыздағы сөздерді осылайша ілкі, негізгі және туынды түбір тұрғысынан оларды тарихи дамуына қарай үш түрлі деңгейге жатқызып, қарастыруымыздың себебі — жоғарыдағы сөз болған үш түрлі тілдік факторлардың осы деңгейлерге сәйкес өзіндік көрініс табуында.

Осыған орай, енді қазақ тіліндегі бір буынды ілкі және негізгі түбірлерді қарастырып, «бұлардың табиғатынан да тұлғалық сәйкестік, мағыналық үйлесімділік пен әуезділік байқала ма?» деген сұраққа жауап бергіміз келеді. Әрине, байқалады. Мәселен, академик Ә. Қайдаровтың зерттеуі бойынша қазіргі қазақ тілінде қолда-

нылатын бір буынды ілкі және негізгі түбір сөздердің жалпы саны — 3 мың шамасында (дәлірек айтсақ, 2658 единица) екен¹. Олардың тең жартысы шет тілдердің элементі, ал көне де байырғы түркі түбірлерінің жартысы жеке-дара қолданылса, жартысы туынды түбір құрамында ғана кездесетін мағынасы күңгірттенген түбірлер екен.

Аталмыш үш фактор тұрғысынан бір буынды түбірлердің көзге түсетін ерекшеліктері үшеу: ең алдымен олардың омонимдік табиғаты: 2658 единицаның 2217-сі екіден он сегізге дейін омоним қатарын құрайды. Сонда омонимдік қатары жоқ тек 441 ғана түбір. Екінші қасиеті — көптеген түбірлердің гомогенді омоним мен синкретизм түрінде қолданылуы. Үшінші бір ерекшелігі — үндестік заңына, яғни дыбыстардың буын шеңберіндегі ішкі сәйкестігіне қарай қалыптасуы (оған, әрине, кірме түбірлердің бәрі бірдей бағынбауы мүмкін: *газ, роль* т. б.), сондай-ақ кірме түбір мен түбірлердің өзара тұлғалық және мағыналық үйлесімділігі жатады. Мәселен, қазақ тілінде жуан [к] дауыссыз дыбысынан басталатын бір буынды түбірлерде түбір құраушы дауысты дыбыс міндетті түрде жуан (*қаз, қар, қал, қан, қор, қой, құл, құрт, құм* т. б.), ал жінішке [к] дауыссыз дыбысынан басталатын бір буынды түбірлерді құраушы дауысты дыбыс міндетті түрде жінішке (*кез, кем, кер, көк, күн, күш* т.б.) болуы тиіс. Сондай-ақ мындаған бір буынды түбірлер (*қысқаша* — ББТ) ішінде дыбысталу жағынан ғана емес, мағына жағынан да өзара жақын (*жан, жақ* — «*жану*», «*жағу*» бір нәрсенің «*жаны*», көл «*жақта*» дегендей омоним, синоним сияқты) түбірлердің де аз емес екендігін көреміз. Бірдей дыбыстан басталып, бірдей дыбыспен аяқталатын ББТ (*қан, құн, қон, қар, құр, қор* т. б.) қаншама.

Міне, бұлар сайып келгенде, біз сөз етіп отырған қос тағанды фразеологиялық тіркестердің жасалуына аса қажетті үш фактордың тілдік негізін құрап, олардың іс жүзіне асырылуына толық мүмкіншілік жасайды. Демек, үш фактор ілкі түбірлерден негізгі түбірлердің өрбуінде де, туынды түбірлер мен композиттердің жасалуында да және осылардың негізінде алдымен жай тіркестердің (олардың түрлері көп), одан соң тұрақты тіркестердің пайда болуында да — барлық жағдайда әр ынғайда, әр түрлі дәрежеде бой көрсетіп, қатынасып отырады екен. Бұл факторлардың жүйелі түрде ерекше көзге түсетін саласы — қос тағанды ФТ-тер екендігін біз жоғарыда айттық. Ендігі сөзіміз сол қос тағанды ФТ-дің құрамдық (составына қарай), құрылымдық (структурасына), мағыналық (семантикалық), үндестік (эвфониялық) ерекшеліктеріне, сондай-ақ олардың пайда болу, қалыптасу, тұрақтану себептері мен салдарына, іске асыру әдіс-тәсілдеріне бағышталмақшы.

Тұрақтылық сипаты мен деңгейі әр алуан тұрақты сөз тіркестерінің ішінде аталмыш үш фактордың ерекше көзге түсетін, құрамы мен құрылымы жағынан қалыптасқан өзіндік жүйесі бар, қос тағанды фразеологиялық тіркестердің тілдік табиғаты бұрын да ғалымдардың назарын аударғаны белгілі. Академик І. Кеңесбаев

¹ *Кайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, Наука, 1986. Словарь, с. 183—314.

бұларды кезінде «фразалық қос сөздер» деп атаған болатын. Оның себебі — бір жағынан қос сөзге, екінші жағынан тұрақты сөз тіркесіне (фразаға) ұқсауында. Бірақ оларды кейбір сыртқы тұлғалық (құрамдық) ерекшелігіне, яғни екі топқа жарылып, жұптасып, қайталанып, қосарланып тұрған компоненттеріне қарап, біздің түсінігіміздегі қос сөздер санатына жатқызуға болмайды. Өйткені мұндай тіркестер ортақ бір фразалық мағынаны білдіргенімен, екі топқа шоғырланған оның «компоненттері» қос сөздердегідей екі сөздер емес, одан әлдеқайда көп сөзден тұрады.

Сондықтан да фразеологиялық тіркестердің бұл тобын құрылым-құрамына байланысты «фразалық қос сөзді» (І. Кеңесбаевтың қолдануынша), «қос тағанды ФТ-тер» деп атаған жөн.

«Қос тағанды ФТ-тер» қазақ тіл білімінде жалпы тұрақты сөз тіркесінен бөліп алынып, арнайы зерттелген емес. Сол себептен де олар бір қарағанда көп фразеологиялық тіркестердің бірі болып көрінгенімен, табиғатына тереңірек үңіліп, зерделей түскен адамға ашылмаған тілдік һәм поэтикалық сыры мол күрделі құбылыс екендігі айқындала түседі.

Қос таған деп отырғанымыз, шынында да қос сөздердің сыңарына тым ұқсас, ФТ-тің тіркес түріндегі табан тірер, арқа сүйер екі тірегі — тағаны. ФТ олардың екеуіне бірдей сүйенгенде ғана тіркес болып, басын құрай алады. Әрбір таған өз ретінде өзара тіркесіп тұратын екі, үш, төрт және одан көп сөзден тұрады. Демек, таған қос сөздердің сыңарындай жеке сөз емес, сөз шоғыры — тіркес түріндегі ФТ-тің екі тірегі, екі сүйеніші, екі негізі. Таған құрап тұрған сөздерді біз таған мүшесі деп атадық.

Әрбір тағандағы мүшелердің (жеке сөздердің) санына қарай қос тағанды ФТ-терді үлкен үш топқа бөліп қарауға болады:

1-топ: әр тағаны екі сөзден (мүшеден)² тұратын ФТ-тер:

*Айрандай аттап, // күбідей пісіп...
Алтынмен аптап, // күміспен куптеп...
Асарын асап, // жасарын жасап...
Күндіз — екеу, // түнде — төртеу...
Ақай жоқ, // тоқай жоқ...
Аяқтан шалып, // етекпен тартып...
Ақтылы қой, // алалы жылқы...
Аузы ошақтай, // тісі пышақтай...
Арыстандай айбатты, // жолбарыстай қайратты...
Ашса — алақанында, // жұмса — жұмырығында...
Жақсы жатып, // жай тұр...
Қанаттыға қақтырмай, // тұмсықтыға шоқтырмай...
Қойын құрттап, // айранын ұрттап... т. б.*

2-топ: әрқайсысы үш сөзден (лексемадан) тұратын қос тағанды ФТ-тер:

---

² Ескерте кету керек: қосарлы және қайталама қос сөздердің бәрі кезінде тіркес түрінде қолданылып, (*асығып-аптығып, телі мен тентек т. б.*), бара-бара мағынасының тұтастануына байланысты композит түріне айналған. Демек, тарихи тұрғыдан олар да қос тағанды тіркестің ең алғашқы бір көрінісі болған.

*Арқа еті — арша, // борбай еті — борша...
Алысса, білегі бар, // таласса, жүрегі бар...
Ашпаған есігі жоқ, // көрмеген тесігі жоқ...
«Ақ» дегені — алығы, // «қара» дегені — қарғыс...
Ақ найзаның ұшымен, // ақ білектің кушімен...
Алдынан дау кетпеген, // аузынан сөз кетпеген...
Айдарлысын құл етіп, // тұлымдысын қуң етіп ... т. б.*

3-топ: әрқайсысы төрт сөзден (мүшеден) тұратын қос тағанды ФТ-тер:

*«Ай» дер әже жоқ, // «қой» дер қожа жоқ...
«Ай» десе, аузы бар, // «қуң» десе, көзі бар...
Ертеден шауып, кешке озған, // ылдидан шауып, төсте озған...
Күн бір бүгін емес, // жыл бір биыл емес...*

Жинақталған материалдарымызға қарағанда, таған құрамындағы мүшелердің саны (екі, үш, төрт болып) өскен сайын ФТ-дің жалпы саны да азая түседі екен.

Әрбір тағанда 4-тен көп мүше қолданылатын қос тағанды ФТ-тер қазақ тілінде өте сирек. Кездескен жағдайда да олар фразеологизмнен көрі мақал-мәтелдер, өлең жолдары, поэтикалық штамптар сияқты т. б. күрделі тіркестер түрінде көрінеді.

*Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды;
Бармасаң, келмесең, жат баларсың, алмасаң, бермесең, сарт боларсың;
Ашаршылық көрмеген, ас қадірін білмейді, жаяушылық көрмеген, ат қадірін білмейді;
Арық малды асырасаң аузы-мұрның май болар, жаман адамды асырасаң,
аузы-мұрның қан болар; Жақсының кегі жібек орамал кепкенше, жаман адамның кегі басы жерге жеткенше; т. б.*

Қос тағанды ФТ-дің құрамының (мүшелерінің) саны бұлайша екі-үш сөзбен шектелуінде де өзіндік заңдылық жоқ емес. Біріншіден, бұл типтегі ФТ-тер үшін тілге жеңіл, қолдануға ыңғайлы, құрамының ықшам, адамның жадында сақталуға бейім болуы басты шарт болып саналады. Екіншіден, әрбір тағандағы мүшелер көп дегенде екі, әйтпесе бір-ақ фразалық интонациямен (дауыс ырғағымен) айтылуға тиіс: мәселен, *қойдай бөріккен, жылқыдай үріккен; қия жол, қиын сапар; қазан ұрмай, қар жаума; қанға — қан, жанға — жан; қоңырау қағып, нағыра шалып; малын жайлап, жүнін тайлап; т. б.* қос мүшелі қос тағанды ФТ-тердің әрбір тағаны бір-ақ дауыс ырғағымен айтылса, ал: *мұңы мен мұраты, күйі мен қуаты; маңдайын күнге күйгізбей, табанын жерге тигізбей; ойы он бөлек, санасы сан бөлек; ұстаған жерде қолы қалатын, тістеген жерде тісі қалатын т. б.* осы сияқты төрт мүшелі тағандар міндетті түрде екі фразалық интонациямен (дауыс ырғағымен) айтылуға тиіс.

Жоғарыда келтірілген үш топты тіл практикасындағы қолданыс жиілігіне қарай жіктесек, ең көбі, әрине, екі мүшелі, одан кейін үш мүшелі тағандылар болып шығады. Төрт мүшелілер өте сирек.

Бұдан шығатын тұжырым: қазақ тіліндегі қос тағанды ФТ-тер

құрамы жағынан негізінен 2 және 3 мүшелі тұрақты сөз тіркестері болып саналады.

Алайда, олар таған мүшелерінің саны жағынан осылай топтастырылғанымен, сапа жағынан, яғни мүшелердің лексикалық құрамы, өзара тіркесу тәсілдері, қос тағанның сөйлем мүшелері ретінде қолданылуы, сөйлем ситуациясына қарай өзгеруі т. б. толып жатқан ерекшеліктері бар. Енді соларға жоғарыдағы үш фактор тұрғысынан жеке-жеке тоқталмақшымыз.

1. ҚОС ТАҒАНДЫЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ТҮЛҒАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК

Қазақ тіліндегі ФТ-дің ішінде тұлғалық сәйкестік жағынан ерекше орын алатын категория — қос тағандылар екенін айттық. Қос тағанды (қысқаша — ҚТ) ФТ-ге бұл тұрғыдан қойылатын талап жалпы тұрақты сөз тіркестеріне, оның ішінде фразеологизмдерге қойылатын тілдік, поэтикалық шарт-талаптарға қарағанда өзінің жүйелігімен, бірізділігімен, дәстүр түрінде қалыптасуымен ерекше назар аударады.

Тілдегі тұлғалық сәйкестік туралы жоғарыда айтылды. Ал осы факторды ҚТ ФТ-тер тұрғысынан қарастырсақ, оның міндетті түрде сақталуға тиісті бірнеше аспектісі барлығын көреміз.

ҚОС ТАҒАН АРАСЫНДАҒЫ СИММЕТРИЯ МЕН ПАРАЛЛЕЛИЗМ

Жалпы симметрия мен параллелизмнің мағынасы бізге түсінікті ғой. Қос тағанды фразеологиялық тіркестерге байланысты біз симметрияны біртұтас фразеологизмнің ортасынан қақ жарылып, тұлға құрамы мен құрылымы жағынан бірдей екі топқа бөлінуін, ал параллелизмді сол екі топтың бірін-бірі қайталауын, бір-бірімен ұқсастығын сипаттап отырмыз.

Бұл екі қасиет қос тағанды ФТ-дің жасалуына, қалыптасуына және тұрақтануына аса қажет ең басты шарттардың бірі болып саналады. Шынында да, бұл шарт тіліміздегі мындаған ҚТ ФТ-дің бірлі-жарымында ғана болмаса, негізінен түгел сақталады.

ҚТ ФТ-дегі параллелизм мен симметрия түріндегі тұлғалық сәйкестіктің өзі іштей бірнеше көріністен тұрады. Енді соларға тоқталайық.

ҚОС ТАҒАН МҮШЕЛЕРІНІҢ САНДЫҚ ТЕПЕ-ТЕҢДІГІ

Қос таған мүшелері арасындағы симметрия мен параллелизм ең алдымен олардың таған құрамында (іштей) және таған арасындағы (сырттай) өзара сандық тепе-теңдігін сақтауға байланысты. Бұл арада *«тепе-теңдік»* — қос тағанның мүшесі болып тұрған сөздердің жалпы санына ғана емес, сол сөздердің буын санына да қойылатын шарт. Басқаша айтқанда: ҚТ құрамында қандай сөз-мүше қолданылмасын, міндетті³ түрде олар жеке-дара тұрып та, жалпы буын

³ Алайда ауытқитын сәттері де жоқ емес. Ол туралы кейінірек айтылады.

санымен де бірдей (сәйкес) болуы тиіс. Осы бір ғажайып тіл заңдылығын біреулер арнайы шығарып, оны ресми түрде бақылап, қадағалап отырған жоқ. Бұлардың бәрі де көркемсөз, бейнелі сөз, шешендік сөз дәстүрінде табиғи түрде қалыптасып, жалғасып келе жатқан керемет құбылыс.

Мысалдардағы КТ ФТ-дің тұлға сәйкестігіне назар аударыңыздар⁴:

Әм шабарман, // әм қоқаман... (4+4)⁵

Әулиеге ат айтып, // қорасанға қой айтып... (7+7)

Бармаған жері (жоқ), // баспаған тауы жоқ... (6+6)

Бұл тәрізі абсолюттік тепе-тендікті сақтайтын мыңдаған КТ ФТ-дің қатарында, әрине, ауытқулар да, мүше және буын санының екі тағанды бірдей бола бермейтін фактілер де жоқ емес. Ондай фактілер 2—3 түрлі жағдайда кездеседі:

а) КТ ФТ-тің бір тағанында (әдетте алдыңғысында) соңғы мүшенің айтылмай түсіп қалуы кездеседі. Алайда бұл түрдегі тепе-тендіктің «бұзылуы» тілдің екінші бір заңдылығына, атап айтқанда — сөз экономиясына, ықшамдылыққа ұмтылу үрдісіне, стильдік талапқа байланысты.

Мысалы, мына төмендегі КТ ФТ-дің бірінші тағанының соңғы мүшесі тіл практикасында, әсіресе ауызекі тілде қайталанып айтыла бермейді:

Алты аласы (жоқ), бес бересі жоқ...

Құдайға да (аян), адамға да аян...

Құда да (тыныш), құдағи да тыныш...

Малына құрық (ойнату), басына сырық ойнату...

Өтірікті шындай (етіп), ақсақты құдай ұрғандай етіп...

Бұлайша қысқару сөйлеуге жеңіл, тыңдауға ықшамды тәсіл болғандықтан, тіл дәстүрі, үйренген құлақ оны ескере бермейді және бұл тәрізді тіркестерді қос тағанды деп қабылдайды.

Бұл фактіден біз тілдің бір заңы мен екінші бір заңының тоғысуын байқаймыз.

Қос таған мүшелері арасындағы (сөз бен буын) абсолюттік тепе-тендік кейде басқа себептермен де бұзылуы мүмкін. Мәселен, «бармақ басты, көз қысты» КТ ФТ-ті алсақ, онда таған мүшелерінің буын саны (біріншісінде—4, екіншісінде—3 буын) бірдей емес. Оның себебі — бұл жерде тіркесуші мүшелердің буын санына емес, үндестігіне, аллитерациялық құрылымына көбірек мән беріліп отыр:

Б + армақ Б + асты, К + өз Қ + ысты. Мұндай мысалдар да тілімізде баршылық. Бірақ қандай болмасын, буын санының ауытқуы бір-екі буыннан артық болмайды, болса да өте сирек.

ә) Қос тағанды ФТ-тің мүшелері арасындағы сандық тепе-тендіктің «бұзылуы» болып көрінетін тағы бір түрі — қос таған құрамына алдыңғы не соңғы жағынан қосымша мүше енгізу. Мысалы,

⁴ Қос таған арасындағы // (қос тік таяқша) симметрия мен параллелизмнің шартты белгісі ретінде қолданылады.

⁵ Жақша ішінде КТ ФТ мүшелерінің буын саны көрсетіліп отыр.

тілімізде «*алып та жығу, шалып та жығу*» деген ҚТ ФТ бар. Осыны кейде «*батыр алып та жығады, шалып та жығады*» деп, «*батыр*» сөзімен (бастауыш ретінде) қолдану да кездеседі.

Мұндай жағдайларда қосымша түрде енгізілетін мүшені («батырды») «факультативті мүше» деп қарап, тіркестің өзін қос таған негізінде жасалған тіркес санатына жатқызған жөн.

ҚОС ТАҒАН МҮШЕЛЕРІНІҢ СӨЗ ТАБЫНА ҚАРАЙ СӘЙКЕСТЕНУІ

Тіліміздегі сөздердің бәрі өздерінің лексика-грамматикалық қызметі мен табиғатына қарай (9 түрлі) сөз таптарына жіктелгендігі белгілі: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеуіш сөздер, одағайлар, көмекші сөздер.

Қос тағанды ФТ-дегі тұлғалық сәйкестік таған мүшелерінің өзара сөз табына қарай бірыңғай болуын талап етеді. Басқаша айтқанда, бірінші тағандағы мүше зат есім болса, оның екінші тағандағы жұбы да зат есім болуы, сондай-ақ етістік болса, жұбы да етістік болуы шарт.

Мәселен:

1. Бой бергенше, // ой берсін...
2. Бір көзі — оқта, бір көзі — боқта..
3. Бетегеден биік, жусаннан аласа...

Міне, осы үш ҚТ ФТ-ң құрамындағы симметриялық (жүптес) мүшелерді өзара салыстыра қарасақ, жоғарыда айтылған шарттың түгел сақталғандығын көреміз.

Бірінші ФТ-де: **бой // ой** (зат есімдер); **бергенше // берсін** (етістіктер).

Екінші ФТ-те: **бір //бір** (қайталанып тұрған есімдер), **көзі//көзі** (қайталанып келген зат есімдер); **оқта-боқта** (екі зат есім);

Үшінші ФТ-те: **бетегеден//жусаннан** (екі зат есім); **биік//аласа** (екі сын есім), т. б.

Осы шарттылықтың бірізділікпен сақталуының өзі ҚТ ФТ-дегі тұлғалық сәйкестіктің сөйлеу дәстүрінде, көркемсөз табиғатында әбден қалыптасқан заңдылық екендігін сипаттап тұр.

ҚОС ТАҒАН МҮШЕЛЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ ҚАРАЙ СӘЙКЕСТЕНУІ

ҚТ ФТ-дің құрамы сөзден және сөз тіркестерінен тұрғандықтан, олардың арасын байланыстырып, жалғастырып тұратын әр алуан грамматикалық форманттардың (сөз жасаушы жұрнақтардың, сөз түрлендіруші — көптік, тәуелдік, септік, жіктік, шақтық, салыстырма т. б. жұрнақтардың), сондай-ақ грамматикаланған көмекші сөздердің болуы заңды.

Тұлғалық сәйкестікке байланысты бұлар да есепке алынуы тиіс. Олар ҚТ ФТ-де, әдетте, қайталану түрінде немесе ұқсастық принципі бойынша қолданылатындығын көреміз. Олардың бірнеше түрін көрсетуге болады.

а) Қос таған құрамындағы жұп мүшенің екеуі де салыстырма-теңеу тұлғасында қолданылатын ФТ:

*Басы таудай, аяғы қылдай...
Айрандай аптап, кубідей пісіп...
Аузы ошақтай, тісі пышақтай...
Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты...*

ә) Қос тағанның екі не төрт жұп мүшесі тәуелдік жалғауында қолданылатын ФТ:

*Етеге — елпі, // жеңі — желпі...
Жузі — арлы, // тісі — нәрлі...
Басы — бапан, // аяғы — сапан...*

б) Қос тағанның соңғы мүшелері көсемше, не басқа бір тұлғада қайталанып келуі арқылы жасалатын ФТ:

*Айдарлысын құл етіп, // тұлымдысын куң етіп...
Біресе балқып, // біресе шалқып...
Басын жарып, // көзін шығарып...
Айтқаны — айтқан, дегені — деген ... т. б.*

Қос таған мүшелерінің осылай басқа да грамматикалық тұлғаларда тұрып ФТ жасауы тұлғалық сәйкестіктің бір шарты болып саналады.

в) Қос таған мүшелерінің өзара тұлғалық сәйкестігі кейде жұптесіп келетін мүшелердің, не ілкі, не негізгі, не туынды түбір түрінде, не композит ретінде қолданылуына да байланысты. Мәселен, мына: «*Бой салыстырып, ой жарыстырып...*» деген ФТ-те екі ілкі түбір (*бой, ой*) мен екі туынды түбірдің (*салыстыр-, жарыстыр-*) бірыңғай болып, өзара сәйкестеніп тұруы аталмыш заңдылықтың біріне жатады.

2. ҚОС ТАҒАНДЫЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАҒЫНАЛЫҚ ҮЙЛЕСІМДІЛІК

Қос тағанды ФТ-дегі жоғарыда қарастырылған тұлғалық сәйкестік әрдайым «мағыналық үйлесімділік» деп аталатын екінші фактормен тығыз байланысты екенін, тіркестердің тұрақтылығы артып, мазмұндық тұтастығы шыңдала түсетінін біз жоғарыда айттық.

Енді осы фактордың ҚТ ФТ-тер жүйесіндегі нақтылы көрінісіне назар аударсақ, ол негізінен төрт түрлі тәсіл (қолданыс) арқылы: а) қос тағандағы синоним мүшелерінің; ә) мағынасы ыңғайлас мүшелердің; б) мағынасы қарама-қарсы мүшелердің және в) омоним мүшелердің жұптесуі арқылы жүзеге асырылады.

Қос таған мүшелерінің синоним болуына қарай жасалатын ФТ:

Қос тағанды ФТ-дің табиғатына тән ғажайып бір қасиет — кез келген сөздің таған мүшелері ретінде қатар тұрып, жұптесе алмауы, көп жағдайда олардың бір-бір мүшесі өзара синонимдік қатынаста болуы шарт.

Мысалдар:

*Бетің бар, // жүзің бар (демеу)...
Асығып кіріп, аптығып шығу...
Аспандағы айдай, көктегі күндей...
Бойы божырап, денесі қожырап... т. б.*

Бұл мысалдардағы *бет // жүз, асығу // аптығу, аспан // көк, бой // дене* тәрізді синонимдік қатардың қос таған құрамында тұрып жүптесуі олардың арасындағы және жалпы ФТ-тегі мағыналық гармонияны, үйлесімділікті күшейте түсетінін көреміз.

Бұл құбылысты да ҚТ ФТ-дің жасалуына, қалыптасуына қажетті фактордың бірі деп қараған жөн.

Қос таған мүшелерінің мағыналық ыңғайластығына қарай қолданылуы.

Қос таған құрамындағы мүшелердің ылғи да өзара (жоғарыдағыдай) синоним болып келе беруі мүмкін емес. Сондықтан да болу керек, көп жағдайда жүптесуші симметриялық мүшелер өзара мағыналық жағынан ыңғайлас, табиғаты жақын, іштей байланысты тақырыптас топтарға жататын сөздерден тұрады. Мәселен, ондай мүшелер «металдар», «түртүстер», «дене мүшелері», «табиғат құбылыстары» т. б. осы сияқты тақырыптық топтарға тән сөздерден жасалады. Мысалы:

*Алтын да бір, // жез де бір...
Алалы жылқы, // ақтылы қой...
Ақ қар, // көк мұз...
Ат жалды, // атан жілікті...
Басаған жері (жоқ), // аспаған тауы жоқ...
Басы — бас, // қолы — қол... т. б.*

Қос таған құрамындағы мүшелердің осылайша өзара тақырыптың ыңғайластығына қарай жүптесуі де, сайып келгенде, ҚТ ФТ-дің табиғаты талап ететін мағыналық үйлесімділік факторынан туындаған құбылыс.

Бұл мысалдағы мағыналас жүптер: *алтын//жез* — металл саласына жататын атаулар болса, *ала//ақ* — түр-түс-саласына, *қар//мұз* — табиғат құбылысына, *жал//жілік* — малдың дене мүшелеріне, *бас//қол* — адамның дене мүшелеріне, *жер//тау* — географиялық объектілерге тән бірыңғай ұғымдар.

ҚОС ТАҒАН МҮШЕЛЕРІНІҢ АНТОНИМ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

ҚТ ФТ-тер жүйесіндегі мағына үйлесімділігіне тән факторының өте бір құнарлы да жиі кездесеті түрі — контрастивті жүптер. Синоним және ыңғайлас мағыналы мүшелер сияқты бұлар да мағына, мазмұн гармониясын сақтауға қажетті, ФТ-тің қалыптасуына, қалыптасуына, тұрақталуына ұйытқы болатын фактордың санатына жатады. Мысалдар:

*Алаған қолым — береген (қолым)...
Алты аласы (жоқ), бес бересі жоқ...
Ағы — ақ, қарасы — қара...
Алды бар да, арты жоқ...
Аузын ашып, көзін жұмып...
Күле кіріп, күңірене шығып... т. б.*

Көріп отырғанымыздай, ФТ-дің қатарында контрастив мүшелі қос тағандылардың өте көп кездесетіндігі байқалады. Олардың кейбіреулері бір ғана емес, тіпті екі-екі антонимдік жұптен жасала-

тынын көреміз. Бұлай қолдану, әрине, ФТ-тің эмоциональды-экспрессивтік бояуы мен реңкін қоюлатып, адамға деген әсерін күшейте түсетіні сөзсіз. Шынында да, мысалдардағы: *алаған//береген, ала-сы//бересі, ақ/қара, алды//арты, ашу//жұму, күлу//күңірену* сияқты сөздерді мағынасына қарай бір-біріне қарама-қарсы қойып жүптестіру өзінің контрастивті мағыналық әсерлілігімен тыңдаушы мен сөйлеушінің жадында тез жатталып, ойында ұзақ сақталады.

3. ҚОС ТАҒАНДЫЛАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДЫБЫС ҮНДЕСТІГІ (ЭВФОНИЯ)

ҚТ ФТ-дің жасалуына, тұрақтануына аса қажетті үш фактордың бірі — таған мүшелеріне тән дыбыс үндестігі (эвфония). ҚТ жүйесіндегі дыбыс үндестігін бір-біріне байланысты екі түрге бөліп қарауға болады:

а) Ішкі дыбыс үндестігі, яғни таған құрамындағы ілкі, негізгі тұынды түбір, композит түріндегі әрбір мүшенің өз басына тән дыбыс үндестігі;

ә) Сыртқы дыбыс үндестігі, яғни оған ҚТ мүшелерінің өзара және тағанаралық үндесе қолданылуы.

Поэзияда «үндестік», «әуезділік», «эвфония» деген ұғымдардың жиі қолданылатындығын біз білеміз. Біздің қарастырып отырғанымыз өзінің кейбір ерекшелігі мен шарттылығы бар қос тағандар жүйесіндегі дыбыс үндестігі. Ол да бірнеше түрге бөлінеді.

ҚОС ТАҒАН МҮШЕЛЕРІНІҢ ІШТЕЙ ҮНДЕСУІ

Біз мақаланың басында көркем сөз табиғатына тән әуезділік үндестік (эвфония) факторының тамыры жалпы түркі тілдерінің өзіндік қасиетінен тарап, дыбыс жүйесінен басталып, буын, түбір, тұлға жүйесін түгел қамтитын ерекше тілдік құбылыс екенін айтқан болатынбыз.

Дауысты, дауыссыз дыбыстардың өзара ыңғайласа, жүптесе тіркесуі, түбір мен тұлғалардың жымдасып қосылуы т. б. осы сияқты факторлардың барлығы қос тағандылардың жасалуына, тұрақтану процесіне аса қажетті тілдік негіз болып саналады дедік.

Бұл құбылысқа кез-келген ҚТ ФТ-ден мысал табуға болады. Ол әрбір мүшенің өз бойынан табылады. Бірінші буыны жуан дауысты дыбыстан басталған сөздің екінші, үшінші буыны жуан дауыстылардан тұратын жалғау-жұрнақтар мен композиттер болатыны осының айғағы. Сондай-ақ жіңішке дауысты дыбыстан басталатын бірінші буынға жалғасатын тұлғалардың да жіңішке дауысты дыбыс қатарын құрайтыны бізге белгілі. Мәселен, «О»-дан басталатын сөздер мен «Ө»-ден басталатын сөздер бірінші мүше болып келетін ҚТ ФТ-ды салыстырып көрейік:

«О»:   *Отырсаң — опақ, // тұрсаң — сопақ...*
                              От басы, // ошақ қасы...
                              Ойы он бөлек, // санасы сан бөлек...
                              Отын оттап, // суын сулап... т. б.

«Ө»:

*Өзіміз өз болған, // көйлегіміз бөз болған...
Өлгені тіріліп, // өшкені жанып...
Өшпеген өрт, // көшпеген дерт...
Өрісі кен, // өресі биік ... т. б.*

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыз: сөз басында қолданылған жуан, жіңішке дауысты дыбыстардың («О» мен «Ө») бейне бір *камертон* сияқты сол сөздердің өздеріне ғана емес, тіркестегі келесі (жалғас) сөздерге де белгілі әсерін тигізіп отырғанын байқау қиын емес. Тілдің бұл заңдылығы да терең зерттеуді қажет етеді.

Сонымен, қос таған құрамындағы мүшелердің «іштей» дыбыс үндестігін сақтауы тағанаралық үндестіктің аса бір қажет шарты болып саналатынын мойындағанымыз жөн.

Қорыта келгенде айтарымыз: сөз өнерінің шынайы сырын ашып, көркемсөздерге де белгілі әсерін тигізіп отырғанын байқау қиын емес. Тілдің бұл заңдылығы да терең зерттеуді қажет етеді.

Сонымен, қос таған құрамындағы мүшелердің «іштей» дыбыс үндестігін сақтауы тағанаралық үндестіктің аса бір қажет шарты болып саналатынын мойындағанымыз жөн.

Қорыта келгенде айтарымыз: сөз өнерінің шынайы сырын ашып, көркемсөз құдіретін тани білу — теориялық та, практикалық та мәні зор өзекті проблемалардың бірі. Тіл байлығын саралау, шешендік өнерін өрістету, сайып келгенде, сол тілдің ішкі заңдылықтарын айқындай түсуге, бейнелеу, әсірелеу, теңеу, салыстыру т. б. толып жатқан көркемдік, стильдік (метафора, метонимия, литота, синекдоха т. б.) тәсілдерге, шебер қолданыстарға байланысты. Адам жанына эстетикалық ләззет сыйлайтын, жан дүниесіне бейнелі өрнек, ұлттық бояу-нақыштар арқылы ерекше әсер ететін көркемсөз арсеналының ең құнарлы саласының бірі — осы қос тағанды фразеологизмдер. *«Тіл — халқымыздың жаны, жүрегі, ділі»* деп көп айтамыз ғой. Міне, сол адамның жан дүниесіне тікелей жол табатын сөз мәйегі де — осы фразеологизмдер.

Шынында да, *«толғауы тоқсан қызыл тілдің»* сыры мол табиғатын терең түсініп, оның сиқырлы күші мен құдіретін бағалай білген біздің кешегі шешен де ділмар бабаларымыздың, ердің құнын екі ауыз сөзбен тындырған тапқыр да әділ билеріміздің зарын, халқымыздың асқақ арманын арқалап, күңірене күй толғаған абыз-жырауларымыздың дуалы аузынан шыққан, жұрттың жадында сақталып, рухани асыл қазынасына айналып бізге жеткен сөз байлығымыздың таусылмас та сарқылмас бұлағы — осы фразеологизмдер.

Олай болса, тілін сүйер қауым, зерделі де зейінді жас ұрпақ осы байлықты бағалай білуі керек. Ал оны бағалау үшін тілдің табиғатына терең үңіліп, сырына қанық болу керек. Қазақ тілі фразеологизмдерін, әсіресе, қос тағандылардың тілдік, поэтикалық заңдылықтарын саралай түсу — тіл мамандарының алдында тұрған зор міндеттердің бірі. Бұл мақала осы бір үлкен проблеманың жалпы жобасы мен басты міндеттерін айқындауға бағытталып отыр.

VI. ЭТИМОЛОГИЯ

ТЮРКСКАЯ ЭТИМОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ*

Всегда было так: действительно интересные и полезные начинания в науке находят своих приверженцев и превращаются в добрую традицию. Именно это произошло и в нашем случае, свидетелями и активными участниками чего мы все являемся. В 1981 г. на совместном заседании Сектора тюркских и монгольских языков Института языкознания АН СССР и проблемной комиссии по лексикологии и лексикографии, посвященном 80-летию со дня рождения крупнейшего советского тюрколога — автора «Этимологического словаря тюркских языков»¹ Эрванда Владимировича Севортяна, были рассмотрены вопросы теории и практики этимологических исследований в советском языкознании². Их обсуждение вызвало у его участников живой интерес и желание периодически обмениваться опытом этимологических исследований, проводимых как в центре, так и в национальных республиках.

Желание это было поддержано Советским комитетом тюркологов, и по его же инициативе очередное II совещание по проблемам этимологии тюркских языков было проведено в 1984 г. в г. Чебоксары на базе ордена «Знак Почета» НИИ языка, литературы, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР³. III расширенное совещание, участниками которого мы являемся, проводится на базе Института языкознания АН КазССР.

Проведение встреч лингвистов-этимологов в национальных регионах, в данном случае в Советском Казахстане, — факт примечательный. Он свидетельствует о том, как указывалось в предисловии к опубликованным материалам I совещания этимологов в Москве, что в «последние годы развитие исторического языкознания в национальных республиках характеризуется большим размахом»⁴. И если в индоевропейских языках в последнее время в связи с преодолением младограмматической традиции в языкознании отмечается известный методологический застой в этимологии и даже утверждается (Абаев), что этимология как наука исчерпала себя, то в тюркологии — противоположная ситуация, что относится и к казахскому языкознанию и, в известной степени, определяет цели и задачи нашего совещания.

Нам, организаторам Третьего всесоюзного расширенного совеща-

---

* Статья опубликована в кн.: Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата, Гылым, 1990, с. 5—25.

¹ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974—1980, т. I—III.

² См. материалы этого совещания: Теория и практика этимологических исследований. М., 1985.

³ См. материалы II совещания: Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. Чебоксары, 1986.

⁴ См.: Теория и практика этимологических исследований. М., 1985, с. 3.

ния по проблемам этимологии тюркских языков, хотелось бы в творческой обстановке продолжить обмен мнениями об общих и частных проблемах этимологических исследований в тюркских языках, о конкретных методах этимологической реконструкции и поделиться имеющимся опытом составления этимологических словарей в отдельных языках.

Тюркская этимология, начиная с 70-х гг., переживает новый этап своего развития, отличающийся от прежних своей масштабностью, глубиной научного анализа языковых фактов. Исключительно большую роль в этом сыграло издание «Этимологического словаря тюркских языков» Э. В. Севортяна. «Своей подвижнической работой,— писали К. М. Мусаев и Л. С. Левитская,— Э. В. Севортян внес большой вклад в тюркскую этимологию, дав творческий импульс многим исследованиям в этой области и предоставив большой теоретический и фактологический материал для осуществления последующих начинаний»⁵.

Столетний период, которым измеряется расстояние между появлением первого этимологического словаря тюркских языков А. (Г.) Вамбери⁶ и словарем Э. В. Севортяна, характеризуется не только накоплением большого количества лексикографического материала по всем (живым и мертвым) тюркским языкам, но и развитием сравнительно-исторической лексикологии, теоретической разработкой проблем фоно-морфо-семантической структуры тюркских языков, постоянными поисками и совершенствованием методов этимологической реконструкции⁷.

Тюркская этимология в настоящий период, имея под собой прочную научно-методологическую основу, подошла к тому рубежу, когда богатство и разнообразие накопленных фактов по самым различным источникам, результаты научных поисков и опыта многих поколений ученых-тюркологов и, самое главное, большой и повсе-

---

⁵ Левитская Л. С., Мусаев К. М. Эрванд Владимирович Севортян и тюркская историческая лексикология // Теория и практика этимологических исследований. С. 95—98.

⁶ Vambery H. Etymologisches Wörterbuch der Turco-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878.

⁷ Ср. из последних работ: Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979; Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964; Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1955—1962, 1—4; Калужиньски С. Этимологические исследования по якутскому языку: Двусложные основы 1—3 // Rocznik Orientalistyczny. 1977. Т. XXXIX, Z. 2. S. 5—14; 1978. Т. XL. Z. 1. S. 71—82; 1979. Т. XL. Z. 2. S. 39—49; Наджин Э. Н. Историко-сравнительный словарь XIV века. М., 1979; Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л., 1972; Проблема общности алтайских языков. Л., 1971; Исследования в области этимологии алтайских языков. Л., 1979; Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979; Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972; Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd. I: Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1963; Bd. II: Türkische Elemente im Neupersischen. Alif bis ta. Wiesbaden, 1965; Bd. III: Türkische Elemente im Neupersischen. Gim bis kaf. Wiesbaden, 1967; Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.

стный интерес к ней позволяют ей подняться на более высокую ступень своего развития и найти наиболее оптимальные пути решения назревших проблем и задач общей и частной этимологии. Мы полагаем, что данный форум, характеризующийся своей специализированной тематической направленностью, даст определенный заряд лингвистам, работающим в республиках, еще более активизироваться и позволит поднять научный уровень нашей «периферии», ведь именно там функционируют многочисленные тюркские языки и живут их носители — живой источник всех наших этимологических поисков.

Нет, пожалуй, сейчас ни одного тюркского языка, в котором не велись бы этимологические поиски и не предпринимались бы попытки выяснить генезис самого языка в связи с историей его носителей, определить историческую структуру лексики во всех ее аспектах: фонетическом, морфологическом и семантическом. Языковеды Чувашии и Казахстана уже имеют в качестве первого опыта этимологические словари⁸. Готовятся к созданию такого словаря языковеды Азербайджана А. А. Ахундов, В. И. Асланов, А. М. Мамедов⁹ и др.; над созданием более полного этимологического словаря чувашского языка, который, по идее его авторов, будет иметь принципиальное отличие от прежнего этимологического словаря В. Г. Егорова, трудятся чувашские языковеды М. И. Скворцов и Н. И. Егоров¹⁰.

В каждой республике, регионе можно найти также немало исследователей, разрабатывающих проблемы этимологии и занимающихся частными этимологическими поисками: в Татарии — Р. Ахметьянов, Ф. Хакимзянов, И. Абдуллин, в Башкирии — З. Г. Ураксин, Т. Гарипов, Э. Ф. Ишбердин, С. Ф. Миржанова, А. Г. Шайхулов, Н. Ишбулатов, в Якутии — Н. К. Антонов, Г. В. Попов, в Узбекистане — Г. А. Абдурахманов, А. Хаджиев, Д. Х. Базарова, К. А. Шарипова, Т. Айдаров, М. Оразов, в Туве — Б. И. Татаринцев, в Кир-

---

⁸ Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары. 1964; Казак тілінің кыскаша этимологиялык сөздігі. Алматы, 1966.

⁹ См. их работы: Ахундов А. А. Азербайжан дилинин тарихи фонетикасы. Баку, 1973; Асланов В. И. К проблеме реконструкции корневых морфем // Советская тюркология. 1971, № 2; Он же. Историческая лексикология азербайджанского языка: Автореф. дис... докт. филол. наук. Баку, 1973; Мамедов А. М. Тюркские согласные: Анлаут и комбинаторика. Баку, 1985.

¹⁰ См.: Скворцов М. И. Инструкция и пробные статьи «Этимологического словаря чувашского языка». Чебоксары, 1980; ср. статьи Н. И. Егорова: О названиях времен года в тюркских языках // Проблемы исторической лексикологии чувашского языка. Чебоксары, 1980; Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства // Исследования по этимологии чувашского языка. Чебоксары, 1981; Историческое развитие общетюркского А первого слова в булгаро-чувашском языке // Вопросы фонетики, грамматики и фразеологии чувашского языка. Чебоксары, 1983; Этимология и историческая грамматика отдельного тюркского языка // Вопросы советской тюркологии. Ашхабад, 1985; Чувашская диалектология и этимология // Теория и практика этимологических исследований. М., 1985; Булгаро-чувашско-монгольские языковые параллели и алтайская теория // Совершенствование преподавания общетюркологических дисциплин в вузе. Чебоксары, 1986; О целях «Историко-этимологического словаря чувашского языка» и задачах по его подготовке // Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. Чебоксары, 1986; Взаимовлияние диалектных терминов родства тюркских языков Поволжья и Урала // Проблемы диалектологии и лингвгеографии тюркских языков. Уфа, 1986 и др.

гизии — Б. О. Орузбаева, в Бурятии — В. И. Рассадин, в Хакасии — О. В. Субракова, в Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкесии — М. А. Хабишев, Ш. Х. Акбаев, И. М. Отаров, С. Я. Байчоров, М. Улаков, по уйгурскому языку — Г. С. Садвакасов, Т. Талипов, В. Махпиров¹¹ и многие другие.

Примечательно, что в последние годы углубленным изучением базисной лексики тюркских народов (на уровне моносиллабов, дериватов, морфем) стали квалифицированно заниматься молодые ученые: в Казахстане — Е. З. Кажибеков, К. Ш. Хусаинов, Ж. Манкеева, Г. Анесов, в Киргизии — К. Конкобаев, Ч. Дыйканова, в Чувашии — Н. И. Егоров, Л. П. Петров, Е. Ф. Васильева, в Якутии — Г. В. Попов, в Азербайджане — Э. Кулиев, в Башкирии — А. Шайхулов.

Большой вклад в тюркскую этимологию внесли ведущие ученые Москвы, Ленинграда: А. Н. Кононов, Б. А. Серебренников, Н. А. Баскаков, Э. Н. Наджип, Э. Р. Тенишев, А. А. Юлдашев, А. М. Щербак, К. М. Мусаев, Н. З. Гаджиева, Л. С. Левитская, Л. Г. Офросимова-Серова, а также зарубежные тюркологи: А. Рона-Таш, Г. Дёрфер, К. Менгес, Г. Ярринг, Э. Трыяски, исследованиями которых определяются, по существу, состояние и теоретический уровень этимологических изысканий в тюркологии в целом.

Рассмотрим методы, критерии, принципы исследования, которые лежат в основе развития этимологии в Казахстане, а также ее разновидности.

Методы этимологических исследований. Тюркская этимология, как и любая другая область лингвистики, пользуется определенными методами и принципами этимологических исследований. Известно, что всевозможные концепции, методы и методики, принципы, кри-

---

¹¹ Укажем работы некоторых из них: *Ахметьянов Р. Г.* Принципы этимологических исследований в области татарской лексики // Вопросы тюркологии. Казань, 1970; *Он же.* Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. М., 1978; *Хакимзянов Ф. С.* Язык эпитафий волжских булгар. М., 1978; *Гарипов Т. М.* Кыпчакские языки Урало-Поволжья, М., 1979; *Он же.* Понятие общетюркского языкового состояния и вопросы исторического развития кыпчакских языков Урало-Поволжья // Советская тюркология. 1971, № 2; *Ишбердин Э. Ф.* Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках // Проблема общности алтайских языков. Л., 1971; *Антонов Н. К.* Лекции по тюркологии. Якутск, 1976; *Попов Г. В.* О словарном составе якутского языка // Бюллетень научно-технической информации. Якутск, 1974; *Он же.* Слова «неизвестного происхождения» якутского языка. Якутск, 1986; *Базарова Д. Х.* История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. Ташкент, 1978; *Айдаров Т.* Лингвистикалык география. Алматы, 1977; *Татаринцев Б.* Семантические проблемы этимологизации частей тела в тюркских языках // Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка; *Он же.* О реконструкции мотивирующего семантического признака в процессе этимологизации // Теория и практика этимологических исследований; *Орузбаева Б. О.* О структурно-морфологических особенностях корневых морфем типа ГС в киргизском языке // Советская тюркология. 1975, № 5; *Рассадин В. И.* Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, 1981; *Хабишев М. А.* Карачаево-балкарское словообразование: Опыт сравнительно-исторического словообразования. Черкесск, 1971; *Байчоров С. Я.* О протобулгарских географических названиях в верховьях Кубани // Вопросы взаимовлияния и взаимообогащения языков. Черкесск, 1978 и др.

терии и приемы, тесно взаимосвязанные между собой, призваны как можно полнее и точнее силой научной аргументации и глубоких теоретических обоснований решать проблему лексической структуры того или иного языка или языковой группы, историю происхождения и развития слова и их атрибутов, а также аналогичные параметры сочетаний слов, форм слов (морфем) и более полно структурированных объединений лексем (микрореконтекстов, фраз, выражений и т. д.).

Есть мнение, что решение практической стороны вопроса этимологии или этимологизации доступными приемами анализа гораздо легче, чем научно-теоретическая разработка методов и критериев этимологических реконструкций как неких универсальных и пригодных для всех случаев подобных исследований процедур. Более эффективные и оптимальные методы и критерии познания языка вступают в научный обиход и получают всеобщее признание лишь после длительного периода своего испытания, проверки на практике. Поэтому здесь не приходится говорить о каком-то новом, более плодотворном и перспективном методе или критериях применительно к тюркской этимологии. Речь может идти только о конкретных аспектах приложения существующих методов к фактам тюркских языков.

Имеющиеся в арсенале этимологических исследований тюркских языков методы и критерии весьма разнообразны. В зависимости от конкретного объекта этимологии и цели исследователя-этимолога они могут варьироваться, комбинироваться и дифференцированно избираться. К ним относятся, например, сравнительно-исторический и сравнительно-сопоставительный (типологический) методы, методы внутренней реконструкции, операционного анализа, ступенчатой идентификации, структурный и дистрибутивный методы, компонентный анализ и метод поморфемного членения, описательный метод, метод семантического анализа, методы исключения и противопоставления, а также фонетические, морфологические и семантические критерии. Все они имеют свои положительные и отрицательные моменты, и вряд ли стоит нам здесь пытаться отдать предпочтение какому-либо одному из них, исключая при этом другие, хотя бы потому, что, как указывал О. Н. Трубачев, «любой плодотворный метод не всесилен»¹² и не может по ряду объективных причин гарантировать успех во всех без исключения случаях.

Тем не менее применительно к тюркской этимологии можно сказать, что сравнительно-исторический метод, проверенный на практике изучения тюркских языков, во всех отношениях отвечает главным требованиям этимологических разысканий, и им может воспользоваться без существенных ограничений тюрколог-компаративист, чтобы правильно ориентироваться во всей сложной и противоречивой — сугубо специфической для каждого конкретного языка ситуации — языковой стихии и заодно «гарантировать» методически себя от отступлений от исторической достоверно-

---

¹² Трубачев О. Н. О семантической теории в этимологическом словаре. Проблема омонимов подлинных и ложных и семантическая типология // Теория и практика этимологических исследований. М., 1985, с. 13.

сти презентации диахронического материала, обеспечить максимальное приближение при реконструкционных процедурах к исконному архетипному состоянию языковых форм.

В силу своей универсальности сравнительно-исторический метод так или иначе пронизывает все другие более или менее частные методы и приемы исследования. Так, метод поморфемного членения структур из двух и более слогов, использованный нами в последней работе¹³, должен постоянно опираться на данные сравнительного изучения фактов тюркских языков. Преимущество данного метода в том, что при добросовестном отношении к его принципам он помогает этимологу разобраться в сложнейших явлениях собственного языка, увидеть себя со всех сторон (в фигуральном смысле), во множестве зеркал родственных языков, разобраться в структуре и семантике основ, осложненных агглютинативными наслоениями, особенностями их собственной истории. Все это и многое другое достигается не по данным одного языка, а в результате сравнительного изучения всех тюркских языков и углубленного подхода к интерпретации исторических явлений в языке.

Все этимологические школы и направления признают необходимыми при этимологизации три параметра измерения этимологического объекта. Эти параметры иначе называются тремя аспектами этимологической реконструкции или тремя критериями исследования: фонетическим, морфологическим и семантическим. Помимо этих критериев при этимологии необходим учет культурологического аспекта, или принципа историзма. Все критерии тесно связаны между собой и при решении этимологических задач необходим учет каждого из них. Именно этим и определяются полнота и целостность любой этимологии. Между этими критериями нет «китайской стены», некоего непроницаемого «водораздела». Наоборот, фонетические критерии всегда включают в себя и морфологические, и, наоборот, вместе взятые они определяют фономорфологическую структуру любой лексической единицы, хотя каждая из них имеет свои самостоятельные объекты приложения. Что же касается семантических критериев этимологической реконструкции, то они также скоординированы с первыми двумя критериями. Некоторые ученые, например, О. Н. Трубачев, опираются в первую очередь на семантику слова, считая ее как бы «единым центром притяжения»¹⁴.

Фонетические критерии этимологии предполагают учет всех фонетических закономерностей, присущих природе того или иного языка или языковых семей и их групп. В тюркских языках насчитывается более тридцати таких закономерностей: сингармонизм (лабиальная и палатальная гармония гласных), ассимиляция согласных и согласных), выпадение звуков и редукция, стяжение звуков и опрощение, геминация и образование долгот, метатеза, апокопа и элизия, протеза, эпитеза, эпентеза, вставка, парагога, флек-

¹³ *Кайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986.

¹⁴ *Трубачев О. Н.* О семантической теории. С. 6—14.

сия, фузия, перелом гласного и открытосложность, гиперагглютинация, гаплоглогия, вокализация, дифтонгизация, фонетическая деформация и др.

Весь комплекс элементов, составляющих фонетическую структуру лексики тюркских языков, зиждется на этих закономерностях; ими определяются: процессы ее исторического развития и становления самостоятельных языков и диалектов с присущими им классификационными признаками, их сходство и различие и т. д. Действие этих закономерностей настолько велико, что современные тюркские языки, удивительным образом сохранив свою структурную монолитность, все же разошлись по своим специфическим фонетическим линиям, «клеткам», причем порой так далеко, что чрезвычайно сложно бывает с достоверной точностью реконструировать пратюркское состояние развития данных признаков в тюркских языках, не говоря уже о трудностях реконструкции частных явлений из общетюркского лексического фонда.

С помощью фонетических критериев можно изучать факты языка как в состоянии статики, так и динамики, как в плане диахронном, так и синхронном. Но поскольку в основе всего сложного процесса агглютинации лежат первичные общетюркские корни и основы, то фонетически нацеленные этимологические поиски в области общетюркской базисной лексики должны вестись в ретроспективном плане, в направлении к этим корням, на которых, вероятно, зиждется генетическое родство тюркских языков и вытекающие из него явления языка.

На этом многочисленном пути разысканий этимолог постоянно сталкивается с самыми разнообразными проявлениями целого комплекса фонетических законов и закономерностей. Вот некоторые из них.

Для определения структуры или статуса исконно тюркского корня или основы приобретает актуальность проблема субститута, т. е. определения общетюркского или пратюркского варианта или праформы тех или иных фонем, морфем или лексем. Имеется много конкретных форм проявления субститута: начала и конца слова, причины вариабельности и неустойчивости тюркского корня и др. Все они важны для фонетической реконструкции. Специальные исследования А. М. Мамедовым анлаута согласных тюркских слов, несомненно, проливают свет на достоверную интерпретацию явлений субститута¹⁵.

Сложность определения многих фономорфологических явлений в тюркских языках связана с отсутствием более древних, чем орхон-енисейские и древнеуйгурские памятники, письменных свидетельств, фактографически подтверждающих, в частности, гипотезы о первичности, например, глухого или звонкого согласного в начале слова. Что же касается ссылок на тюркские языки Сибири, как на языки, сохранившие в себе древние черты тюркской фонетики, то следует заметить, что они пока еще не получили должной научно-этимоло-

¹⁵ Мамедов А. М. Тюркские согласные. Баку, 1985.

гической аргументации. Точно так же до сих пор остается спорным вопрос первичности начальных согласных: *й/д/т/з/ж/ш/с/ц/н* и т. д.¹⁶

Тюркский корень на разных этапах исторического развития тюркских языков был и остается вполне реальной единицей языка, и этимологические аспекты его изучения тесно связаны с фонетическими критериями.

Морфологические критерии этимологии призваны установить нисходящие связи однотипных и однообразных лексико-семантических групп слова в тюркских языках; прежде всего они имеют дело с различными моделями словообразования в диахроническом и синхроническом планах их развития. Охарактеризуем некоторые из них.

1. Этимолог при выяснении структуры слова постоянно апеллирует к функционирующим способам и моделям словообразования, формообразования и словоизменения в собственном языке, а при отсутствии их в нем — к таковым в родственных живых и мертвых языках. И все недоразумения в этимологических реконструкциях в этом случае происходят из-за отсутствия в каждом языке или в целом в тюркологии сводного корпуса морфологических форм словообразования. Поэтому для научной этимологии в каждом языке должна быть предварительно проведена полная инвентаризация грамматических форм и моделей словообразования: мертвых, малопродуктивных и продуктивных.

2. Выяснение реального значения аффиксов в зависимости от категориальных разрядов лексических основ, соотношения значений основы и производного от нее образования, относительной их хронологизации и последовательности их присоединения и т. д.

3. Учет вполне закономерного процесса архаизации и деэтимологизации с последующим превращением в мертвые элементы морфологических форм, слившихся в одно целое с производящей корневой морфемой. Суть этимологической реконструкции здесь заключается в расчленении неразложимых на сегодня основ на составные корневую и аффиксальную морфемы. Наиболее оптимальным приемом этимологии в этом случае явится *п о м о р ф е м н ы й*, или *к о м п о н е н т н ы й*, метод членения.

4. Морфологические критерии этимологизации должны учитывать также «избирательную» способность словообразующих аффиксов, которые в зависимости от лексико-семантических особенностей корневых лексем, а также мотивов их номинации образуют определенные группы моделей словообразования. Случайно ли, например, модель *-қа// -ке// -ға// -ге* в казахском языке образует такие народные соматико-анатомические термины, как: *қаңқа* < *қаң* + *қа* «скелет, каркас» (чего-либо); *қолқа* < *қол* + *қа* «трахея»; *жүйке* < *жүй* + *ке* «мозжечок, нерв»; *желке* < *жел* + *ке* «шея, затылочная часть шеи»; *өкпе* < *өк* + *пе* «легкие»; *шеке* < *шек* + *е* «висок, виски»; *қасқа* < *қас* + *қа*

¹⁶ Ср. одно из самых последних и капитальных исследований «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» (М., 1984), авторы которого также не пришли к единому мнению.

«отметина на лбу, лысина»; *аңқа* < *аң* + *қа* «носоглотка»; *маңқа* < *маң* + *қа* «сопли, вид болезни» и т. п. Случайно ли здесь почти все производящие корни, получив этимологическое затемнение, превратились в неразложимые, с современной точки зрения, основы? Конечно, это не случайность, а наоборот, реализация в языке существующей или существовавшей некогда закономерности. К сожалению, она до сих пор не принята в этимологический актив. Между тем, как нам представляется, по модели *аңқа* как разновидность поморфемной должна быть весьма перспективной при реконструкциях корневых морфем в структуре тюркских словоформ.

5. К морфологическим критериям имеет прямое отношение и вопрос о моносемантности, полисемантности, двуфункциональности, а также регулярности и вариативности словообразовательных аффиксов. Выяснение его целесообразно, по крайней мере, по двум соображениям, соответственно двум случаям: при определении статуса тюркского корня вообще и синкретичного корня в частности, а также для прослеживания эволюции образования аффиксов от самостоятельных лексем, если действительно подобное явление, как считает ряд ученых, имело место в тюркских языках. Но самое главное в морфологической этимологии, пожалуй, правильная ориентация в стихии общетюркских и межъязыковых вариаций словообразовательных форм, в установлении их генетической общности и типологических расхождений в их структуре.

Таковы самые общие характеристики указанных морфологических критериев, которые при более обстоятельном разборе, несомненно, обнаружили бы дополнительные стороны своего применения.

Семантические критерии этимологии. Отметим лишь некоторые возможности их применения.

1. При сложных взаимоотношениях первичных и вторичных значений в структуре полисемантных лексических единиц языка внимание этимолога прежде всего должно привлекать правильное установление исходной, первичной семантики слова, ибо только по ней и должен определяться его семантический статус. Однако иногда на практике номинативное значение слова вытесняется на второй план или оказывается утраченным вовсе, и ориентация в этом случае на периферийное его значение может направить этимолога по ложному пути реконструкции.

2. Правильная ориентация этимолога в развитии семантики слов: от более обобщенного значения к более конкретному, от целого к частному, или наоборот.

3. Распознавание механизма смыслового переноса слов. В этой извечной проблеме столько же ясного и бесспорного, сколько и неясного и спорного.

4. Как известно, фонетические изменения в структуре и облике слов иногда приводят к соответствующим изменениям или дифференциации в их семантике. Это явление ввиду нерегулярности не может быть отнесено к категории фонетического словообразования. Поэтому такие явления, как *үкімет* «власть» и *өкімет* «правительство», *қағида* «правило, порядок» и *кәде* «обычай», *сағат* «часы,

час (времени, время)» и *сәт* «момент», *ғылым* «наука» и *ілім* «учение», в казахском языке должны быть учтены и квалифицированы как «искусственное», «сознательное» структурно-семантическое раздвоение слова, закрепленное и «нормированное» речевой практикой.

5. Этимология, имеющая дело с омонимией, которой придается большое значение в исторической тюркологии, прежде всего связана с семантической реконструкцией омонимов и определением их единства или чужеродности — первичности или вторичности, т. е. разошедшихся омонимов. «Триумф этимологического исследования,— отмечает О. Н. Трубачев,— это умение решать задачи на омонимы»¹⁷. Речь здесь идет об определении гомогенности или гетерогенности целых разрядов омонимичных корней и основ: *балық* «рыба» и *балық* «город» по отношению к корневой морфеме *бал/*мал «водянистый, болотистый, топкий»; отсюда и каз. *балқаш* «болотистая местность, топь», *балшық* «жидкая грязь» и др.; или: *жас* «возраст», *жас* «молодой», *жас* «свежий, сочный», *жас* «зеленый, неспелый», *жас* «влажный» и *жас* «слезы» и т. д.

6. В семантическом развитии слова, иногда за пределами многозначности, наблюдаются более сильные сдвиги, приводящие к образованию в гомогенной основе диаметрально противоположных значений — омоантонимов: *көрім* (в лит.) «красивый, симпатичный» и *көрім* (в диал.) «несимпатичный, безобразный» и др.

7. В межъязыковой семантике слов этимолог, как правило, наблюдает целые каскады закономерных или спонтанных смысловых изменений, являющихся благодатной почвой для сравнительной этимологии. В основе этих изменений лежат самые различные факторы, не всегда поддающиеся чисто лингвистическому объяснению, например, общетюркские *түйе*//*төгә*//*теве*//*тоо*//*дәвә* «верблюды» и якутское *тава* «марал» и др. К этой же категории относятся также некоторые стилистически маркированные (снижение, повышение, слабые или сильные) значения слов.

8. Этимология на основе распознавания лексических синонимов, выявление синонимического пучка вокруг одного понятия. Например, в казахском языке болезнь «сибирская язва» (Anthrax) передается десятью словами с дифференциацией ее по свойствам человека и домашних животных: *түйнеме* и *күйдіргі* (у человека), *топалаң* (у овец), *жамандат* (у лошадей), *қараталақ* (у крупного рогатого скота), *ақшелек* и *қарабоз* (у верблюдов), *кебенек* (у коз), *сіреспе* и *қағыну* (у свиней). Эти народные наименования одной болезни являются синонимами, видимо, по характеру ее протекания у разных носителей.

9. Сопоставление визуального представления и семантики. Обычно мы утверждаем, что между наименованиями предметов или явлений и ими самими нет никакой прямой связи. И это правильно. Но когда мы сравниваем предметы или их части с их наименованиями, образованными от одного гомогенного корня, то сходство этих предметов по внешнему представлению нельзя или трудно отрицать. Ср.:

¹⁷ Трубачев О. Н. О семантической теории... С. 8.

1) *сагақ* «шея, подбородок, нижний сучок дерева»; 2) *сақал* «борода»; 3) *сағанақ* «шея, подбородок, короткие концы решетчатой стены юрты»; 4) *сағалдырық* «подшейный ремень» (видимо, от *сақал*), «подбородок»; 5) *сага* «устье реки, место поворота, края предгорья»; 6) *сағана* «намогильник конической формы»; 7) *сағалау* «двигаться по краю» (озера, реки); 8) *сағлақ* «усач» (рыба), «стрекоза» и др. Попробуйте сопоставить друг с другом внешние контуры данных предметов и вы убедитесь в их явном типологическом сходстве. Отсюда надо полагать, что их общей корневой морфемой выступает *сақ//*жақ//*йақ с общим значением «край, кромка, сторона чего-либо, берег» и т. д.

Можно было бы продолжить перечень объектов и явлений, к которым приложимы семантические критерии этимологической реконструкции в тюркских языках. И все же данная область языковой субстанции является наименее изученной по сравнению с другими: грамматической (фонетической, морфологической и синтаксической) и лексической. Это, по всей вероятности, вызвано как специфичностью природы самого объекта — открытой системы с бесконечным множеством конститутивных элементов и единиц, — так и имевшими место в языкознании периодом застоя после марровской эпохи увлечения семантикой и общей недооценкой собственно содержательной стороны лингвистического знака.

Исторический принцип этимологических исследований. Самое выверенное и тщательное, формально точное и безупречное применение фоно-морфо-семантических критериев этимологизации никогда не достигнет своего желаемого результата без знания фактов действительной истории исследуемого языка и его носителей по данным письменных памятников или других (фольклорных, археологических, исторических, этнографических, нарративных и других) источников. Только в этом случае этимология, став лингвистической и филологической, будет этимологией исторической, надежной и более или менее достоверной в своих этнокультурных основах, территориально-географических рамках и социально-экономических предпосылках.

Исторический подход в этимологических изысканиях нужен для правильной оценки и трактовки исторических фактов, относящихся к объекту этимологических исследований. Экстралингвистические данные истории культуры любого языка выступают как бы в роли контролирующих факторов всевозможных этимологических реконструкций. «При этом, — пишет Г. А. Климов, — прежде всего, но далеко не исключительно, имеются в виду показания археологии и этнографии, нередко прямо ориентирующие этимолога на определенную хронологию реалий и понятий, обозначения которых фигурируют в этимологических исследованиях»¹⁸.

Язык прежде всего связан с духовной и материальной культурой данного этнического коллектива, и потому постоянное внимание этимолога к этнокультурной перспективе исследования, апелляция к этнографическому фону и материальной основе языка и т. д. имеют

¹⁸ Климов Г. А. К семантической реконструкции // Теория и практика этимологических исследований. С. 17.

важное значение для этимологии. Дело в том, что исторические модели словообразования и мотивы номинации национальных реалий так или иначе отражают в себе миропонимание этого народа, его многовековой опыт в оценке объективных явлений, его мировоззрение, мифологические, религиозные, идеологические, этические и эстетические и другие представления об окружающей действительности. Все это должно быть принято во внимание при этимологических исследованиях.

В свою очередь, результаты этимологических исследований помогают правильному пониманию самой этнической, гражданской истории носителей языка, их происхождения, регионов обитания, форм хозяйствования, уклада общественной жизни и т. д. Говоря о взаимной связи истории и этимологии в определении этногенеза, В. И. Абаев отмечает, что этногенез — это «самый глубинный аспект истории народа. На уровне этой глубины этногенез и этимология сближают и протягивают друг другу руки: этимология помогает в решении этногенетических проблем, а этногенетические исследования, проводимые на основе экстралингвистических (археологических, этнических, антропологических, исторических) данных, дают нужное направление этимологическим поискам»¹⁹.

Разновидности этимологий. При сложившихся методах, критериях и принципах исследования, как известно, этимология по ряду своих признаков и особенностей делится на научную и ненаучную (народную).

Научная этимология — это та этимология, которая претендует на близость к реальным процессам в языке, что достигается разными методами и критериями этимологической реконструкции. В зависимости от цели и задачи, объекта и метода анализа она может называться фонетической, морфологической, семантической и т. д.; или же дифференцироваться как общая и частная, корневая, диалектальная, топонимическая; этимология заимствованных слов и профессиональной лексики; этимология парных, слитных, звукоподражательных и образоподражательных слов; этимология фразеологических и плеонастических сочетаний, пословиц и поговорок и т. д.

Народная этимология характеризуется прежде всего своей произвольностью и научной неаргументированностью и судя по материалам казахского языка, в свою очередь, дифференцируется на популярную, или познавательную, и ложную. В первой из них участвует широкий круг образованных и малообразованных людей разных профессий; их толкования отличаются доступностью, увлекательностью, популярностью и лаконичностью, несут с собой в массы самую разнообразную этнолингвистическую, этнокультурную информацию, имеющую по содержанию некоторое познавательное значение. Ложная этимология по своей сути считается вредной для культуры языка. С ней надо бороться и искоренять ее из языка.

¹⁹ Абаев В. И. Тюркские элементы в осетинской антропонимии // Там же, с. 32.

Приведем примеры этимологии из казахского языка, не называя имен этимологов (т. е. авторов конкретной «этимологии»).

1. Довольно часты случаи, когда один и тот же факт становится объектом большого количества этимологических разысканий, и, конечно, в этих случаях научные аргументы переплетаются с ненаучными. Оригинальной иллюстрацией этого положения могут служить, например, этимологии этнонима *қазақ*//*казах* (имеется в виду казахский народ), которых насчитывается уже более ста. Они самые различные. Их можно сгруппировать следующим образом:

1) *қазақ* как этноним, антропоним, топоним, мифологическое представление, тотемическое обозначение, географическое, этническое или социальное понятие и др.;

2) *қазақ* обозначает следующие понятия: скиталец, бродяга, безродный, беглец-раб, бездомный вооруженный воин, всадник, наемный воин, пограничник, покинувший родину, военная стража, легко вооруженный боец, сарбаз, наемный рабочий, разбойник, смелый, преданный, предводитель, отважный, вспыльчивый, племя на Кавказе, горец, разновидность хазар, тюркоязычные племена в составе русских казаков, имя героя у славян, тюркоязычные черкесы и др.

3) *қазақ* — двухкомпонентное слово, первый компонент — *қаз/аз*: а) «название племени»; б) «гусь, лебедь»; в) *қос-* от русского глагола *косить*; г) *қо/қо* «броня, латы, железо»; д) *қаш-/қас-* от тюркского омоформного глагола со значением «убегать, бежать»; е) *қас* «настоящий, чистый, без примеси»; ж) *қаз* «высота, гора»; з) *қос* «два, пара» и др.; второй компонент: а) *сақ* название племени саков; б) *сақ* «лук, стрела»; в) *оқ* «племя, род, народ»; г) *-ақ// -ық* — аффикс, образующий этнонимы (типа печенег, урак, кыпчак); д) *ақ* «белый» и перен. «чистый»; е) *оқ* «стрела, пуля» (в составе *қос-оқ* «пара стрел, две стрелы» — назв. племени) и др. Все это в разных комбинациях в общей сложности составляет несколько десятков вариантов этнонимов в указанных выше значениях. Но этноним *қазақ*, как мне кажется, подлинно научного объяснения так и не получил. Мы не знаем, что он означает на самом деле.

2. Этноним *хунн/гунн*. Его возводят к *кун* «солнце». Таким же образом «объясняют» (иначе и не назовешь этимологизационные процедуры отдельных авторов) порой название реки *Еділ* (*Атил/Амтил*): она названа по имени известного (и, если пишет казах, то, конечно же, казахского) батыра *Еділ*, который со своим войском дошел до Рима (его портретное изображение хранится в музее Ватикана). Часть оставшихся войск этого батыра при отступлении и возвращении на родину образовала современных венгров (мадьяров), с которыми мадьяры, живущие среди казахов Тургайской области, представляют одно племя²⁰.

3. Примером занимательной этимологии является толкование слова *пельмень/пельмени*. Русские торговцы во времена Чингисхана на базарах Узбекистана могли слышать призывные голоса: *бир пул бир манти* досл. «на один рубль (покупайте) — одну манту!». Это

²⁰ Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы, 1976.

выражение ими и было воспринято и усвоено позже как *пультманти*, превратившееся затем в *пельмень*.

4. Собственное имя выдающегося казахского ученого Ч. Ч. Валиханова — *Шокан* — объясняется примерно так: в те времена среди казахов было модно говорить по-чагатайски, книжно, употребляя слово *ушбу*, *шу* «этот, это самое». Родители Чокана, видя талантливого сына, прочили его в ханы, поговаривая между собою *шу хан!* «это — будущий хан».

Некоторые из этимологий являются бытовыми: они просты и лаконичны и так же легко воспринимаются, как и быстро забываются. Например: *қыс* «зима» родственно слову *қыс* «прижимать, притеснять», так как зима тоже ведь притесняет человека, доставляет ему неудобства; *жаз* «лето» восходит к глаголу *жаз-* «разворачивать, развернуть»; или: *шай/чай* «чай» связано с *шай-* «ополаскивать, споласкивать — жидкость, которой человек ополаскивает свои внутренности».

Есть объяснения, созданные сатириками, типа: *Азия* — это *эз уя* «священная обитель», букв. «священное гнездо, обиталище»; *Африка* — это от *қанырық* в значении «духота»; *Жапония* — *жұпыны ел* «бедная, скромная страна». Или *эйел* «женщина» — образование от призыва мужчин к женщинам: *эй, ел болайық!* «эй, давайте жить мирно!» и др.

Можно было бы привести сотни и сотни таких «изобретений», однако в этом нет никакой надобности. А народными, или популярными, они при всей их ненаучности считаются потому, что понятны широкой публике, с удовольствием ею воспринимаются благодаря оснащенности таких этимологий легендами, приключенческими сюжетами и притчами. Однако все эти изобретения, какими бы остроумными они ни были, остаются за пределами научно аргументированной этимологии. Причины появления таких, с позволения сказать, «этимологий» кроются в следующем:

1) в естественном (и даже порой невольном) желании человека разобраться и объяснить историю происхождения того или иного слова в родном языке, не имея необходимой научной подготовки и не зная основных принципов, методов этимологической реконструкции;

2) в желании найти ключ к разгадке непонятных слов, в формальном их сближении с разными по происхождению, но схожими по внешнему облику словами и др. Все это вынуждает к различному индивидуальному поискам, эвристическим находкам, искусственному сближению семантики желаемых слов, произвольным построениям и объединению в одном этимологическом объекте элементов самых различных языков (например, персидского и китайского в слове *пельмень*, персидского и казахского в *абжылан* «вид змеи, уж, водная змея», тюркского и английского в *атарман* и *шабарман* «приспешники хана» при *атар-* и *шабар-* + *ман* — англ. «человек» в составе *боцман*, *бизнесмен* и др.;

3) и, наконец, в желании видеть всю этимологическую аргументацию только в экстралингвистических факторах языка, культуры и истории народа.

Вместе с тем казахская этимология в настоящее время располагает достаточным количеством интересных и ценных этимологий, авторы которых оставляют за собой право на гипотетичность построений.

В Казахстане этимологией занимаются не только специалисты-лингвисты, но и писатели и журналисты, литературоведы и историки, учителя и даже чабаны (да, у нас есть чабан по специальности, давно и плодотворно занимающийся собственно этимологией, дешифровкой рунических надписей и др.). В общей сложности в этимологическом активе зарегистрировано, по нашим предварительным данным, более двух тысяч единиц. Среди них, помимо любительских упражнений и досужих рассуждений о природе слова, значительное место составляют научные этимологии, часть из которых зафиксировал «Краткий этимологический словарь казахского языка»²¹.

Более десяти человек участвовало в составлении этого словаря казахского языка. Выдающийся лексикограф К. К. Юдахин в письме к казахским коллегам в шуточной форме писал: «Казахи эти — смелый народ: выпустили уже этимологический словарь. Правда, рубя клинком, иногда отрубают ушко у своего коня...» Это, конечно, было объективной оценкой нашего труда. С тех пор прошло много времени, и лингвисты наши выросли профессионально и о предмете этимологии сегодня могут говорить на более высоком уровне.

У истоков этимологических исследований в казахском языке стояли Х. Жубанов, Н. Т. Сауранбаев, С. К. Кенесбаев, С. А. Аманжолов, Г. Г. Мусабаяев и др. Сегодня уже можно назвать ученых, специализирующихся в той или иной конкретной области этимологии: в области архаичной лексики казахского языка — Р. Г. Сыздыкову, А. Махмудова, С. Исаева, Е. Жанпейсова, в области топонимики — А. Абдрахманова, Е. Койчубаева, Г. Конкашпаева, в области этнонимии и этнотопонимии — Т. Джанузакова, А. Абдрахманова, в области диалектальной лексики — Ш. Ш. Сарыбаева, А. Нурмагамбетова, О. Накисбекова, С. Омарбекова, Г. Калиева, в области иноязычной лексики — Л. Рустемова, Н. Карашеву, А. Куррышжанова, в области корневой лексики — М. Томанова, Е. З. Кажибекова, Ж. Манкееву, А. Ибатова, А. Т. Кайдарова, в области слитных и парных слов — С. К. Кенесбаева, А. И. Искакова, А. Т. Кайдарова и т. д.

Предстоящие задачи этимологов Казахстана я вижу в следующем:

1. Научно-теоретическая разработка проблем методики и принципов этимологической реконструкции на материале казахского языка. При этом перспективной ее задачей должно быть: глубокое зондирование, особенно базисной лексики с целью определения (насколько это можно) пракрыпчакского и пратюркского состояний развития казахского языка.

²¹ Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.

2. Широкое сравнительно-историческое исследование, требующее объединения усилий специалистов всех тюркских языков с целью выявления как общих для всех, так и свойственных только одному из тюркских языков односложных корней и основ. Двусложные и многосложные основы, не поддающиеся этимологическому вычленению из их состава моносиллабических корневых морфем, подлежат специальному рассмотрению.

3. Составление этимологического словаря. Наши попытки и предварительные поиски в этой области предусматривают составление корневого этимологического словаря однокоренных лексем. Принципы составления и методы этимологической реконструкции такого словаря в известной степени отражены мной в монографии «Структура односложных корней и основ в казахском языке»; более полное научное обоснование они получают, вероятно, в обобщающей работе — «Опыт этимологических исследований в казахском языке».

4. И, наконец, для серьезного занятия проблемами этимологии крайне необходимы:

а) полная инвентаризация уже этимологизированных общих лексических единиц и грамматических форм не только по материалам казахского языка, но и всем другим тюркским языкам с последующей их критической оценкой и идентификацией. Этим самым можно выяснить общетюркский фонд лексических и грамматических единиц;

б) составление полной библиографии по проблемам тюркской этимологии;

в) подготовка молодых энтузиастов этимологов, вооруженных современными научными методами и принципами этимологической реконструкции.

О ПРИНЦИПАХ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ЭТНОНИМА «ҚАЗАҚ»*

Действительно, сложность проблемы этногенеза и этнической истории казахов не вызывает ни у кого сомнений. Это, помимо всего, объясняется отсутствием до сих пор серьезных работ, объединяющих усилия историков, этнографов, археологов, антропологов и лингвистов. Между тем во всех возможных научных поисках в этом направлении, особенно в изучении этнонимов и характеристике этноса, факторы языка могут сыграть немаловажную роль. Здесь я прежде всего имею в виду возможную лингвистическую интерпретацию того или иного этнонима, прямо или косвенно связанного с историей самого этноса.

---

* Статья опубликована в журнале «Вестник АН КазССР». 1987, № 8, с. 30—32.

Для подтверждения этой мысли можно сослаться на опыт известных в нашей стране историков, занимающихся изучением этнического процесса тюркоязычных народов. Так, например, Р. Г. Кузеев указывает, что «изучение этнонимов является важным средством проникновения в сложные и многоярусные процессы этнической истории...»¹. О необходимости изучения тюркских этнонимов говорят и языковеды. Так, Д. Е. Еремеев отмечает, что «тюркская этнонимия крайне разнообразна как по своей форме, так и содержанию. Но в большинстве случаев она ярко отражает особенности происхождения этнической истории той или иной общности и, бесспорно, может служить дополнительным источником при этногенетических исследованиях»².

Однако приходится констатировать, что одни лишь лингвистические поиски и даже самые удачные и оригинальные этимологические построения не могут претендовать на решение проблемы этногенеза в целом. Лингвистические интерпретации этнонимов в лучшем случае могут служить дополнительным источником при этногенетических исследованиях. Так мы оцениваем в данном случае роль и значение поисков казахских языковедов в решении рассматриваемой проблемы и совершенно солидарны с коллегами К. А. Акишевым, О. Исмагуловым и др., которые правильно ставят вопрос о необходимости комплексного подхода к ней и совместных усилий историков, этнографов, археологов, антропологов и языковедов.

Надо сказать, что этноним *қазақ/казах* привлек к себе внимание довольно многих ученых и в имеющихся у нас историко-филологических исследованиях и первоисточниках, хронологически охватывающих довольно большой период, представлено около ста самых различных (кратких и обстоятельных, специальных и попутных) его этимологических толкований. Они разнообразны не только в принципах и методах анализа, но и в самой постановке и историко-лингвистической ориентированности.

При всем этом в оценке и научной интерпретации лексико-семантической структуры и происхождения этнонима *қазақ* в имеющихся исследованиях обнаруживается двойкий подход, рассматривающий данный этноним в одном случае как сочетание двух лексических элементов, выражающих каждый в отдельности конкретное этнонимическое понятие, а в другом — как цельнооформленную производную основу, образованную от корневой морфемы тюркского или нетюркского происхождения.

Согласно первому принципу этноним *қазақ* зачастую рассматривается как сочетание таких лексических элементов, как *қас* и *сақ*, *аз* и *сақ*, *қаз* и *оқ*, *қай* и *сақ*, *қос* и *ақ*, *қо* и *зақ*, *қос* и *ық*, *қаз* и *ақ*, *қаз* и *сақшы* и др. В целом, в ряде этимологических толкований *қазақ* постулируется как не поддающаяся расщеплению целостная единица, возводимая в одном случае к этнонимам, в другом — к то-

¹ Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М., 1974, с. 76—77.

² Еремеев Д. Е. К семантике тюркского этнонима // Этнонимы. М., 1970, с. 141.

понимаю (в Азербайджане), в третьем — к антропонимам или просто к производным основам, восходящим к разным языковым источникам: к русск. *косок* от слова *косить*, *косы*, к монг. *қозақ* от корня * *қо* «бронь», «железо» и *зақ* «граница» и др.

В подобных этимологических и этнологических толкованиях вольность и противоречивость допускаются и в отношении его семантики. Это видно из следующего далеко не полного перечня значений, которыми он наделен исследователями в разных источниках: 1) «настоящий, чистокровный сак», «собственные саки», «сакские племена»; 2) «беглец, скиталец, безродный, бродяга», «голодранец», «лишенный предводителя», «вольный, свободный»; 3) «предводитель отряда», «наемный солдат», «вооруженный воин», «всадник», «воинское подразделение»; 4) «смелый, воинственный», «горячий, вспыльчивый» (у В. И. Абаева); 5) «белая лебедь» (тотемическое представление); 6) «обреченный на честную смерть» (религиозное толкование); 7) «обладатель походной телеги с юртой» (в кн.: «Алтын топчи») и др.

И надо сказать, что главной причиной такого разнобоя во взглядах, подходах и толкованиях одного и того же этнонима является отсутствие однозначного понимания исследователями этногенетического процесса или научной идентификации этнонима и этнической истории казахского народа. А это, в свою очередь, — результат разнонаправленности и разрозненности научного поиска и, конечно, отсутствия междисциплинарной координации. Всем известно, что при таком положении всякие поиски лишаются перспективы, целостности и последовательности логического построения, научной аргументированности и результативности. Так, например, чтобы выделить и научно обосновать наличие компонента *сақ/сак* в структуре этнонима *қазақ/казах*, прежде всего необходимы исторически аргументированные данные и проверенные факты, которые могут быть добыты в результате больших поисковых работ усилиями специалистов разных отраслей наук.

Компетентность лингвиста в этимологизации этнонима больше всего проявляется в том случае, когда определен общий (этносоциальный, этногеографический, этнокультурный, этноисторический, этноархеологический) фон исследуемого объекта. Только тогда он может с большей уверенностью выбрать из множества возможных одну наиболее правильную научную концепцию для этимологической интерпретации. Так, например, лингвисту нетрудно доказать однородность таких этнических элементов, как *сақ/сак* и *сақ в этнониме *қайсақ* или *сах, восходящий к *сах* «якут» и др., при условии, если такое предположение будет подкреплено историческими фактами.

Одним словом, в этногенетических исследованиях крайне необходим союз ученых-обществоведов. И свою мысль мне хочется заключить словами академика Ю. В. Бромлея, который указывал, что «важная роль в решении этногенеза принадлежит таким научным дисциплинам, как этнография, лингвистика, включая топонимику, и фольклористика. Но и у этих дисциплин есть своя ахиллесова пята

— это прежде всего трудности при ориентации их данных во времени, вопросы хронологии — вот что, пожалуй, является для них основным камнем преткновения»³.

ИЗ ОПЫТА ЭТИМОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОДНОСЛОЖНЫХ ОСНОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ*

Этимологический словарь тюркских языков Э. В. Севортыана¹, опубликованный почти через сто лет со времени выхода первого этимологического словаря тюркских языков Г. Вамбери², по общему мнению тюркологов, знаменует собой как бы новый этап этимологического изучения структуры тюркских языков и отражает в себе лучшие традиции и достижения тюркологической науки в области этимологических штудий и сравнительно-исторических исследований³ на базе богатейшего лингвистического материала письменных памятников и живых тюркских языков. Совершенно прав А. М. Щербак, который считает, что «независимо от того, какие изменения будут внесены впоследствии в толкование, а также реконструкции тех или иных слов, словарь Э. В. Севортыана на долгие годы станет настольной книгой тюркологов и войдет в историю тюркологии как одно из выдающихся событий»⁴.

Надо отметить, что с изданием этого капитального труда как бы подводятся итоги многолетнего опыта этимологических изысканий, создана вполне надежная теоретическая база и предлагаются оптимальные методы и приемы этимологического анализа и реконструкции тюркского корня. Этим, пожалуй, объясняются заметное оживление в области этимологических изысканий на материале конкретных тюркских языков и повышенный интерес ученых к природе тюркского корня⁵, наблюдаемые за последние годы.

Наши поиски в области тюркской этимологии ограничены лишь рамками односложных корней или основ и ставят своей целью рассмотреть их в определенной системе и в полном объеме со всеми вариантами, в каких они бытуют в современных тюркских языках и диалектах, в каких они зафиксированы в письменных памятниках. Работу эту мы считаем как бы подготовительным этапом для последующих более глубоких этимологических исследований и теоретических построений.

Чем объясняется выбор односложных корней и основ для системного структурно-семантического анализа? Мы усматриваем в этом выборе несколько объективных причин: во-первых, тюркские одно-

³ Бромлей Ю. В. Выступление // Археология и этнография Башкирии. Уфа, 1971, с. 6.

* Статья опубликована в сб.: Лексика и морфология тюркских языков. Новосибирск, 1982, с. 3—14.

сложные корни или основы в цепи агглютинативной структуры слова представляют собой относительно неразложимое ядро, таящее в себе немало загадочного и непонятного с точки зрения этимологии; во-вторых, львиную долю так называемого «базисного словаря» любого языка, отражающего наиболее важные, жизненно необходимые понятия, предметы и явления, составляют односложные основы; в-третьих, они характеризуются своей относительной устойчивостью, типологической универсальностью, семантической многоплановостью, многовариантностью структуры и архаичностью происхождения и т. д. Кроме того, при наличии большой литературы и результатов постоянных поисков в этой области, мы еще не знаем количественного состава всего корпуса односложных основ в тюркских языках вообще, конкретного языка — в частности, а попытки этимологической реконструкции и членения корня даже опытных исследователей зачастую прекращаются, достигнув предела и границы односложных тюркских основ. Именно на этой границе — на стыке корневых морфем и производных основ — часто происходят споры и рождаются разные, порою и диаметрально противоположные мнения ученых.

По общему мнению тюркологов, агглютинативный строй тюркских языков подчеркивает прозрачность корневых морфем и тем самым благоприятствует поморфемному анализу структуры слов, чего невозможно сделать с языками флективного, аморфного и иного строя. Однако понятие о прозрачности корневых морфем в тюркских языках не носит абсолютный характер. Архаичность и консервативность этой категории лексики, на которой зиждется сложный многовековой исторический процесс словопроизводства, иногда доходит до предела этимологической непроницаемости, что вряд ли можно говорить с уверенностью о статусе тюркских корневых морфем в целом. Для этого нужно глубинное этимологическое зондирование с применением различных методов и приемов анализа. Предлагаемый нами прием анализа — рассмотрение тюркских односложных основ во всех формах их бытования в рамках составленной нами же сводной таблицы — может быть лишь одним из возможных приемов такого анализа.

Сводная таблица, которая приводится ниже в миниатюре, имеет (размер 31 x 51 см) следующую структуру: а) в продольной плоскости ее расположены по группам все древнетюркские и средневековые письменные памятники и около 25 современных тюркских языков; б) по поперечной плоскости таблицы расположены семь вертикальных колонок, каждая из которых имеет свое назначение. Все эти колонки, заполненные соответствующими фактами тюркских языков, дают в конечном счете развернутую картину исторического развития той или иной односложной основы или корня.

К-1	К-2	К-3	К-4	К-5	К-6	К-7

Остановимся более подробно на их объяснении.

Так, первая колонка (К-1) таблицы, как уже сказано, состоит из перечня древних (по памятникам орхоно-енисейским, древне-уйгурским, манихейским, арабописьменным) и современных (уйгурский, узбекский, сарыгюгуский, саларский, турецкий, азербайджанский, туркменский, гагаузский, халаджский, казахский, каракалпакский, киргизский, ногайский, башкирский, татарский, крымскотатарский, карачаево-балкарский, барабинский, караимский, кумыкский, чулымско-тюркский, алтайский, хакасский, тувинский, шорский, тофский, якутский, чувашский, язык бачатских телеутов) языков.

Во второй колонке (К-2) приводятся все имеющиеся в указанных языках варианты данной гомогенной односложной основы или корня, считающиеся литературными в соответствующем графическом оформлении, но рядом дается их фонетическая транскрипция на основе латинской графики, принятой в «Древнетюркском словаре». Например: уйг. *ишт* (išt) «собака»; каз. *ит* (ijt) «собака» и т. д.

В третьей колонке (К-3) дается русский перевод основных номинативных (но не переносных, производных, экспрессивно-эмоциональных) значений приводимых основ в соответствии с первоисточниками.

В четвертой колонке (К-4) приводятся диалектальные варианты рассматриваемых односложных основ, которые должны быть гомогенными, но не обязательно односложными. Например: гагауз. *ад* «имя» // диал. *aad* (в том же значении); кирг. *ас* «горноста́й» // диал. *арс* (в том же значении); караим. *ас* «еда», «пища» // диал. *аш* (в том же значении); салар. *аś* «тесто» // диал. *аś~āś* «еда», «пища» (жидкая) и др.

В пятой колонке (К-5) приводятся двусложные, но гомогенные с односложными производными основами в одном и том же или близком значении с ними. Например: тув. *аш* «голод», «голодный» // *ажам* «голодный», «ощущающий голод» и др.

В шестой колонке (К-6) дается весьма краткое пояснение о происшедших структурных изменениях в нелитературных вариантах приводимой односложной основы. Например: тув. диал. *ажам* <*ач* + *там* «голодный»; якут. *аччык* «голодный», «голод» или чув. *выеа* «голод», «голодный» не имеет литературных вариантов, но предполагается, что они восходят к общетюркскому *ач* «голодный» и являются производными от него: *ач > *ач* + *чык* и *ач > *выеа*, где начальный (*в*) — протеза, а конечный (*а*) — гласный, образующий открытый слог.

В седьмой колонке (К-7) приводятся предполагаемые (генетические или исторические) параллели данной односложной основы в разных нетюркских (в первую очередь монгольских, тунгусо-маньчжурских, угро-финских, иранских, славянских, арабском, китайском и др.) языках. Так, например, каз. *тең, уйг. *тәң «ровный», «одинаковый» будут иметь параллели монг. **тэн(г)* «ровно», «одинаково», «наравне», «поровну»; каз. *кен, уйг. *кан «руда», «рудник» // кит. *хуан «руда», *куанкэн «рудник» и др. Данные этой колонки

позволят выяснить наличие генетических связей тюркских языков или результаты исторических языковых контактов.

Кроме того, в самом конце К-2, К-3, К-4, К-5, К-6 в схематической форме приводятся все структурно-семантические изменения и отклонения односложных гомогенных основ по отношению к предполагаемому пратюркскому варианту (*) в данном ряду лексем. Так, например, общетюркский корень *at (*at*) «лошадь», «конь» в конце К-2 и К-4 получает следующую фонетическую помету: соотв. слогообразующего гласного (a~ä~o~y) и корневого согласного (t~č~l~z), которая означает, что общетюркский корень *at употребляется в разных тюркских языках в следующих фонетических вариантах: *at~ät~ot~ut~ač~az~al*. А в следующей графе — К-4 перечисляются значения данной лексемы в тюркских языках: «конь», «лошадь», «мерин», «жеребец».

Соответствующие данные приводятся и по другим разрядам таблицы, которые в целом дают объективную картину развития данного корня или основы в тюркских языках и необходимые для этимологической интерпретации данные по трем ее параметрам: фонетическому, морфологическому и семантическому.

Фонетические параметры изменения. Данные, получаемые нами по фонетическим параметрам изменений односложных корней, выдают нам все свойственные звуковому строю тюркских языков фонетические явления, а именно: образование (первичной, вторичной, простой или дифтонгической) долготы; образование открытого слога, перелом гласного, количественная градация гласных, этимологическое соответствие (начальных, конечных) согласных, явление ламбдаизма и ротацизма, редукция и стяжение, протеза и элизия, метатеза и эпентеза, геминация и выпадение (гласных и согласных) и мн. др.

Морфологические параметры изменения. Данные сводной сравнительной таблицы односложных основ проливают свет и на их морфологическую структуру, выявляя в ней некоторые сдвиги и процессы исторического развития. Несмотря на то, что процесс слияния корневой и аффиксальной морфем, который не только приводит к образованию неразложимых основ-моносиллабов, но и подвергает деэтимологизации, все же он (этот процесс) не всегда универсален для всех тюркских языков и диалектов. Именно поэтому мы встречаем такие факты, которые говорят о том, что монологичные для одних тюркских языков односложные основы оказываются вполне разложимыми для других, подводя, тем самым, теоретическую почву для рассмотрения вопроса о расчлененности многих ныне неразложимых корней и основ.

Семантические параметры изменения. Данные К-3 и К-4 говорят не только о номинативных значениях приводимых односложных основ по языкам, но и о всевозможных их семантических изменениях в силу самых различных причин.

Таким образом, мы получаем полные сведения о том или ином тюркском корне по всем его параметрам, что крайне необходимо

для определения его этимологической природы. Эти сведения сводятся к следующим моментам.

1. Сводная таблица при полном охвате всех существующих односложных корней в тюркских языках дает возможность определить:

а) общее количество односложных (и развившихся в двусложные) гомогенных основ, разных по своему происхождению и структуре;

б) общее количество и разнообразие фонетических вариантов тюркских односложных основ;

в) количество таковых в каждом из тюркских языков.

Определение хотя бы приблизительного количества односложных основ в тюркских языках, естественно, далеко не праздный вопрос. В этом направлении велись и ведутся определенные поиски. Так, Л. Н. Харитонов⁶ в свое время подсчитал в якутском языке 286 односложных глагольных корней, выражающих действия и состояния. Проф. Б. О. Орузбаева⁷ по «Киргизско-русскому словарю» К. К. Юдахина выявила 1141 односложную корневую морфему, которые по типам слогов распределяются следующим образом: СГ — 172 морфемы, ГСС — 34, СГСС — 207, СГС — 728 (сюда мы не включаем морфемы типа СГГ — 71, которые в киргизском образуются как результат долготы: боо «веревка», буу «связывать»). По нашим предварительным данным, аналогичные односложные (именные, глагольные, анатомопоэтические, междометные и др.) основы в казахском языке составляют более 1200 единиц.

Не вдаваясь в подробности дальнейшей количественной характеристики односложных основ в тюркских языках, получаемых при помощи сводной таблицы, отметим, что не все односложные морфемы обладают самостоятельностью: определенные их разряды в языке бытуют лишь в структуре производных образований и не поддаются морфологическому членению или употребляются только в определенном словесном окружении, т. е. в составе пословиц и поговорок, фразеологизмов и устойчивых сочетаний. В этом сложном вопросе зачастую приходят на помощь сравниваемые факты тюркских языков и диалектов.

2. На листах сводной таблицы также вырисовывается вполне объективная картина исторического развития слоговой структуры корневых морфем. Как нам думается, только на этой основе можно дать более или менее полную характеристику типам и разновидностям тюркских односложных морфем, количественным соотношениям однофонемных, двухфонемных, трехфонемных и реже четырехфонемных моносиллабов, и тем самым, способствовать прояснению извечной проблемы тюркологии о слоговой структуре корня и основы⁸.

Сложность этой проблемы, с другой стороны, связана с отсутствием надежной теоретической базы и метода «расщепления» неразложимых на данный период трехфонемных моносиллабов, неразложимость которых носит относительный характер. В этом отношении правы те ученые, которые считают их как бы сплавлением этимологического корня и аффикса в результате гиперагглютинации или процесса фузии, опрощения и т. д. Яркий пример этому глагольный корень *айт-* «говорить», «сказать», являющийся для многих

современных языков неразложимым. Тем не менее, он распадается на корень *ай-* «говорить», «сказать» и формант *-т-*, в котором усматривается показатель залоговых отношений «дать говорить». Говоря о разложимости лексем *йаг* «масло», «жир», *ет-* «делать», *қат-* «присоединять», «примешивать», *йан-* «гореть» и др. на корневые и аффиксальные морфемы, А. М. Щербак с некоторой осторожностью отмечает, что «пока было бы излишне смелым видеть в каждом из них сочетание нескольких морфем...», однако не исключено, что в будущем положение изменится⁹. Однако поморфемный анализ односложных основ типа СГС, СГСС в этом нас убеждает больше.

Что же касается гипотезы Г. Вамбери¹⁰ и последующих ученых относительно того, что древнейший корнеслов состоял из трехзвучных слогов, а двухзвучный корнеслов является более поздней его разновидностью, то она, на наш взгляд, нуждается в уточнении. Так, в перечисляемых Г. Вамбери примерах, приведенных в подтверждение своей идеи (ср. общетюркск. *ач-* «открывать» и его варианты *чач-*, *чеч-*, *һеч-*; общетюркск. *бөл-* «делить», «разделить» и его вариант *өл-*; точно так же: *йўз* «лицо», «поверхность чего-л.» и узбекск. *бол-* «быть» и *ол*; *һөл* «мокрый», «влажный» и *өл*; *жыр/йыр* «песня», «петь» и *ыр* и др.), скорее всего мы имеем дело с чисто фонетическими факторами изменения корня или с основами разного происхождения. В этом плане заслуживает внимания регулярное повторение в конце односложных основ (типа СГС, СГСС) определенной группы согласных (*л*, *т*, *р*, *з*, *ш*, *к*). Надо выяснить, не являются ли они грамматическими показателями, успешными слиться с первичными корнями и превратившимися в одно неразложимое целое.

3. На сводной таблице можно обозреть картину возникновения вариантов односложных корней. Нет ни одного корня, который во всех тюркских языках употреблялся в своем единственном фонетическом экземпляре. Главной причиной многовариантности тюркского корня, как видно по данным таблицы, является вполне закономерные фонетико-морфологические, или фономорфологические, изменения, происходящие в его структуре всегда и во все времена. Не будет преувеличением, если скажем в этой связи, что нет звука, который не подвергался бы изменениям в структуре корня и не переходил в другие звуки по законам фонетики тюркских языков.

Фронтальное сравнительно-сопоставительное изучение этих звуковых изменений, переходов и других фонетических закономерностей в структуре односложных основ и корней, на наш взгляд, приобретает важное значение в выяснении природы данной категории лексем и внешних и внутренних факторов сложения и распределения их по конкретным тюркским языкам.

4. По данным сводной таблицы иногда удается установить границы распространения и степень архаичности тех или иных фонетических явлений, свойственных односложным основам. Возьмем, например, явление ротацизма или ламбдаизма, которое обычно считается исключительной особенностью чувашского языка. Однако, на-

ряду с общетюркск. *таш* «камень» и чувашск. *чул* (в том же значении) мы имеем: казахск. *түс* // древнетюркск. *tül* «сон», «сновидение», уйгурск. *тол-//тош-* «наполняться», «пополняться», «насыщаться» и др. Следовательно, абсолютность этого явления исключается.

5. Немало интересных сведений можно получить и в отношении семантической природы односложных основ и корней. Так, например, казахские *жан* и *жақ* «бок», «сторона», *жай* и *жаз* «расстилать» и «разворачивать» получили семантическую дифференциацию только потому, что они по-разному звучат, хотя этимологически — результат звуковых соответствий (н~к), (й~з).

6. Характерной особенностью односложных тюркских корней является развитая омонимия, что хорошо видно на таблице. Иногда на одну омограмму приходится до 5—6 семантических единиц, среди которых наряду с гетерогенными исконно тюркскими корнями встречаются и разошедшие в своем развитии гомогенные, а также заимствованные и фонетически модифицированные и др. типы корней и основ.

7. Сводная таблица фиксирует также факты синкретизма в односложных основах, проявляющегося в различных формах:

а) в виде глагольно-именных омонимов в одном языке: казахск. *көш-* «кочевать» // *көш* «кочевка» и др.;

б) в разных языках: уйгурск. *оқ* «пуля» // лобнорск. *оқ-* «стрелять»;

в) в древних и современных языках: МК. *ач-* «изголодаться, сильно голодать» // киргизск., уйгурск. *ач* «голодный»;

г) межязыковые синкретизмы в соответствующем фонетическом оформлении: казахск. *жорт-* «идти рысью» // азербайджанск. *йорт* «рысь»; КБ *qat-* «твердеть, становиться твердым» // чувашск. *хыт* «твердый»;

д) синкретизмы, объяснимые этимологически: казахск. *көр-* «видеть» // *көз* «глаза»; *той-* «насытиться», «наедаться» // *тоқ* «сытый» и др.

8. Сравнимые факты по признаку гомогенности выявляют немало неодносложных параллелей в тюркских языках и диалектах, являющихся результатом исторического развития в соответствии с особенностями фонетической системы и артикуляционной базы носителей этих языков. Ср. уйгурск. *тиз//тизэ* «колени»; уйгурск. *ор//ора* «яма»; общетюркск. *көк* // чувашск. *кабăк* «синий», «голубой»; общетюркск. *ал~эл~ел* // чувашск. *ала* «рука»; казахск. *қышы* // язык ИДТЯ *кыч~кыш* «горчица, семена горчицы» (13 б 11) и др.

Иногда для одних языков односложными основами выступают стяженные варианты двусложных и многосложных слов. Например, казахск. *біз* «шило» восходит к общетюркск. *бүгүз*. Или тувинск. *төн-* «кончатся» и *төт-* «кончать», по объяснению Б. И. Татаринцева¹¹, являются стяженными вариантами соответствующих производных основ: *төкөн-* и *төкät*; ср. уйгурск. *тугэт-*, казахск. *тугету-* «кончать», «закончить» и др.

9. По сводной таблице можно также проследить эволюционные изменения в семантической структуре односложных основ: определение семантического поля, объема содержания и амплитуды колебаний значений в сторону расширения или сужения, абстракции или конкретности, раздвоения или противопоставления и т. д.

10. Наконец, материалы сводной таблицы при внимательном анализе позволяют определить иногда хронологические рамки, языковые регионы распространения и глубину залегания некоторых общетюркских проформ, подобно тому, как геология путем анализа содержания продуктов определяет их возраст. Но для этого нужно предварительно проверить и обработать все данные на ЭВМ, методом глоттхронологии или другими количественными методами.

Таким образом, изучение односложных тюркских корней и основ путем сведения их в одну общую систему — один из возможных приемов изучения этой категории лексем, имеющих ряд преимуществ перед разрозненными, империческими, фрагментарными исследованиями. Как было показано выше, этот прием дает в руки исследователя объективные данные о каждой корневой морфеме тюркских языков по всем ее фонетическим, морфологическим и семантическим параметрам. Однако это еще не этимология, а лишь материал для серьезной этимологии и этимологической интерпретации самых разнообразных типов, структурно-семантических разновидностей односложных основ и корней в современных тюркских языках¹².

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Севортьян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I (1974), т. II (1978), т. III (1980), М., Изд. II, III и послед. томов словаря осуществляется учениками покойного ученого в Секторе тюрко-монгольских языков Института языкознания АН СССР.

² Vamberi H. Etymologisches Wörterbuch der Türko tatarischer Sprachen. Leipzig, 1878.

³ Räsänen M. Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969; Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972 (см. рецензию А. М. Щербака в журн. «Советская тюркология», 1972, № 6, с. 108—110); Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964; Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий; т. I—II, СПб., 1869—1871; Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I—IV, СПб., 1893—1911; Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Пер. с немецкого А. А. Юлдашева. М., 1955; Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Пер. с польского. М., 1962; Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Ч. I (Развитие корневых слов), Фрунзе, 1959; Убрятова Е. И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР. М., 1960; Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970; Древнетюркский словарь, Л., 1969 и др.

⁴ Щербак А. М. Состояние работы и задачи составления этимологических словарей тюркских языков. — Советская тюркология, 1975, № 4, с. 5.

⁵ Калужинский С. Этимологические исследования по якутскому языку. Двусложные основы (1). — Rocznik Orientalystyczny, 1978, XXXIX, z. 2; (2) — там же, т. XI, z. 1, 1978; (3) там же, т. XI, z. 2, 1979 и др.; Баскаков Н. А. Корневые морфемы. — В его книге: Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слов и механизм агглютинации), М., 1979, с. 141—186 и мн. др. труды.

⁶ Харитонов Л. Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., 1954, с. 146.

⁷ Орузбаева Б. О. О структурно-морфологических особенностях корневых морфем типа ГС в киргизском языке.— Советская тюркология, 1975, № 5, с. 78—81.

⁸ Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках.— Вопросы языкознания, 1961, № 2, с. 28—35; Севортян Э. В. Морфологическое строение слов в связи с другими его характеристиками.— В кн.: Тюркологический сборник, М., 1972, с. 132—144; Кормушин И. В. Лексико-семантическое развитие корня в алтайских языках.— В кн.: Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971, с. 9—13; Баскаков Н. А. Указ. соч., с. 141—186 и др.

⁹ Щербак А. М. Указ. соч., с. 8.

¹⁰ Вамбери Г. Указ. соч., с. 13.

¹¹ Татаринцев Б. И. Характер изменения звукового комплекса с интервокальным к в тувинском языке.— Советская тюркология, 1974, № 6, с. 23.

¹² На каждую корневую морфему или основу составляется одна таблица. Нами составлено пока около 500 таблиц. При полном охвате фактов всех тюркских языков количество таких таблиц должно достигнуть 1500 штук. Работа над ними продолжается. Следовательно, приведенные выше сведения пока еще носят предварительный характер.

ПЛЕОНАЗМЫ С ЭТИМОЛОГИЧЕСКИ ЗАТЕМНЕННЫМИ КОМПОНЕНТАМИ*

(на материале казахского языка)

Среди разнообразных явлений, свойственных лексико-грамматической структуре тюркских языков, несколько особняком стоят так называемые плеоназмы, природа которых пока еще не получила однозначного толкования ни в тюркологии, ни в общем языкознании. Причина этого скрывается, пожалуй, в неизученности явления, хотя оно имеет довольно широкое распространение как в тюркских, так и в других языках.

Термин «плеоназм» восходит к греческому *Pleonasmos*, что дословно означает «излишество». Именно поэтому в научной литературе и справочниках самые различные формы проявления избыточности в языке и речи связываются с явлением плеоназма. Так, в «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахмановой¹ под плеоназмом понимается 1) «избыточность выражения как постоянное свойство языковой единицы» и 2) «Фигуры речи, состоящие в накоплении синонимических выражений». Ж. Марузо плеоназмом считает «избыточность (гр. *Pleonasmos*) слов во фразе, излишних с точки зрения точной передачи мысли»². В «Словаре иностранных слов» под плеоназмом понимается «многословие, стилистический оборот речи, содержащий однозначные и как бы излишние слова, например:

* Статья написана в соавторстве с Г. Ажибековой и опубликована в журнале «Известия Ан Каз ССР. Серия филологическая». 1981, № 4, с. 1-10.

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, с. 325.

² Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов/Пер. с фр. Н. Д. Андреева; Под ред. А. А. Реформатского; Предисл. В. А. Звегинцева. М., 1960, с. 211.

«темный мрак», (плеонастический эпитет), «я плачу и проливаю слезы» (тавтология), «во саду ли, в огороде» (параплерома) и др.»³.

Исходя из общих признаков и закономерностей языковой избыточности, в научной литературе выявляется ряд разновидностей плеонастических сочетаний, а именно: а) плеоназм лексического излишества, который иначе называется периссологией; б) плеоназм-перифраза, где простое понятие, выраженное одной лексической единицей, может быть передано с помощью соответствующего описательного оборота или антонимической конструкции; этот тип плеоназмов иначе называется поэтической перифразой (ср. небо и лазурный свод); в) плеоназм-диттология, представляющий собой случайно удвоенный элемент сложных слов или удвоение разных, но одинаковых по значению грамматических формантов; его чаще называют грамматическим плеоназмом⁴; г) плеоназм-тавтология, т. е. плеонастическое сочетание, образующееся путем буквального или приближительного (частичного и неполного) повторения одного и того же лексико-грамматического элемента гомогенного происхождения и др.

Приведенные выше типы достаточно ясно показывают, что их суть одна: всюду они определяются как избыточность, излишество, дублирование и повторение лексико-семантических единиц. Следовательно, плеоназмы во всех возможных вариантах — проявление языковой избыточности и этим самым противопоставляются явлениям экономии речи. Подобное противоборство двух начал в языковой стихии является тем условием, при котором не отрицается, а предполагается функционирование плеоназмов.

В структурном отношении плеоназмы весьма разнообразны, но львиная их доля падает на так называемые лексические плеоназмы, представляющие собой определительно-атрибутивные словосочетания.

Однако не всякие определительно-атрибутивные словосочетания, которые имеют в любом языке множество моделей, могут быть признаны плеонастическими. Лексические плеоназмы, имея много общего со свободными и фразеологическими словосочетаниями, в то же время отличаются от них рядом признаков. Прежде всего, плеоназмами могут быть только сочетания двух или более лексических единиц. Строгая регламентированность количества компонентов обусловлена природой плеоназмов, которые допускают возможность сочетания основного определяемого компонента с постпозитивным определяющим компонентом. Второй отличительной чертой плеонастических сочетаний от других синтаксических моделей, допускающих возможность сочетания самых разнообразных лексико-грамматических разрядов слов, является то, что в них в сочетание вступают только слова-синонимы или весьма близкие по своему значению лексические единицы, вследствие семантической несовместимости которых их смысловая структура подвергается некоторым измене-

³ Словарь иностранных слов/Под ред. Лехина И. В., Петрова Ф. Н. М., 1954, с. 544.

⁴ См.: Благова Г. Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении.— Вопросы языкознания. 1968, № 2, с. 6.

ниям. Например: *самал жел* — «ветерок, прохладный ветерок», *қырмызы қызыл* — «густо-красный, насыщенно-красный», *ақ шаңқан* — «ярко-белый» и др. Плеонастические сочетания синонимов или близких по значению слов в языковой практике служат своеобразным стилизованным приемом усиления, уточнения и конкретизации смысла всего сочетания.

Следовательно, основным критерием дифференциации свободных и плеонастических словосочетаний является смысловая соотнесенность сочетающихся компонентов. Именно смысловое содержание компонентов в подобных сочетаниях является одним из главных признаков различия свободных и плеонастических сочетаний.

Семантическое изменение преимущественно определяющего компонента, происходящее в плеонастическом сочетании, носит самый различный характер: от незначительных сдвигов до полной десемантизации. В последнем случае мы имеем дело с плеоназмами с этимологически затемненными компонентами.

Анализ лексических плеоназмов в казахском языке убеждает в том, что изменения семантики слов в плеонастических сочетаниях как бы напоминают семантическую контаминацию, которая определяется О. С. Ахмановой как «взаимодействие языковых единиц, соприкасающихся либо в ассоциативном, либо в синтагматическом ряду, приводящее к их семантическому или формальному изменению, или к образованию новой [третьей] языковой единицы»⁵. В ряде случаев такое изменение заканчивается процессом десемантизации одного (иногда обоих) из компонентов, что, в свою очередь, служит как бы цементирующим фактором плеонастических сочетаний, как это, например, имеет место в структуре некоторых парных синонимов (ср.: *бала-шаға, қатын-қалаш, келін-кепішк* и др.) и слитных слов (ср.: уйг. *көкат* — «зеленая трава», каз. *қарлығаш* — «ласточка» и др.). Элемент, превратившийся в результате десемантизации в «мертвый», продолжает жить и бытовать в языке как некий придаток полноценной лексической единицы, с которой он или составляет раздельнооформленное определительное сочетание, или сливается в одну целую, нерасчленимую композиту.

В этом плане для определения природы и закономерностей образования плеонастических сочетаний несомненный интерес представляют этимологическая реконструкция затемненных в результате десемантизации компонентов этих сочетаний, чему и посвящается наша статья.

Обратимся к фактам казахского языка, по-разному иллюстрирующим данное явление.

Плеоназм *шұрқ тесік* — «дырявый, весь в дырах». Мамандар жер астына кемілген қорғасыннан жасалған құбырлардың *шұрқ тесік* болғанын көріп, таң қалды (БЖЕ, 81.4 19) — «Увидев всю в дырах свинцовую трубу, зарытую в землю, специалисты пришли в удивление».

В этом сочетании определяющий компонент *шұрқ* в казахском

⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. С. 206.

языке самостоятельно не употребляется и его номинативное значение подразумевается только благодаря значению основного компонента *tesik* — «дыра, отверстие». Специальное исследование⁶ показывает, что слово *шұрқ* является иранским заимствованием: в тадж. *сӯроҳ* 1) «отверстие, щель»; «дыра, пробоина»; 2) «нора» (ПРС, 372); в перс. *сурах* — «дыра, отверстие, лаз» (ПРС, 296). Следовательно, лексемы *шұрқ* и *tesik* — абсолютные синонимы. Однако один из синонимов выступает в данном плеонастическом сочетании определением, а другой — определяемым только благодаря процессу семантической контаминации, т. е. сдвигу значения первого компонента, что, пожалуй, объясняется его этимологической затемненностью для носителей языка.

Плеоназм *қыршын жас* — «совершенно молодой, недостигший зрелости», «зеленая молодежь», «юноша», досл. «молодой парень». Пример: Сол жеті жасар баланың мұғалім аузынан естіген сөзі, міне, жиырма бес жастағы қыршын жас жігіттің әлі есінде (В. Шашкин). — «Слова семилетнего мальчугана, услышанные им из уст учителя, до сих пор сохранились в памяти двадцатипятилетнего парня».

Слова *қыршын* и *жас*, образующие плеонастическое сочетание, весьма близки по своему значению, но не одинаковы по степени функционирования: первое имеет относительно редкое употребление, тогда как второе — весьма частое. Причина этого кроется в затемненности значения слово *қыршын*. Тем не менее в «Толковом словаре казахского языка» то и другое приводится в реестре как самостоятельная лексическая единица со следующими определениями: *қыршын* — жас өспірім, боздақ (ҚТТС, I, 108), *жас* — жаңа өсіп келе жатқан, кәрі емес (ҚТТС, II, 220). Слово *қыршын* употребляется в таких выражениях как: *қыршынынан қылу*, *қыршын кету* — «умереть, не успев появиться на свет», т. е. умереть очень рано.

Однако при такой семантической идентичности слов *қыршын* и *жас* язык находит не только возможным, но и необходимым такое их сочетание, где первое слово выступает постоянно в качестве определения, а второе — определяемого, выражая тем самым общее значение «молодой» с оттенком усиления и подчеркивания молодости человека (до 25—30 лет).

В языковой практике почти не отмечается обратного порядка сочетания этих слов (например, *жас қыршын*), и встречаются они только в виде сочетания *қыршын жас*. Это объясняется, пожалуй, тем, что в плеонастических сочетаниях чаще всего в качестве определяющего компонента выступает то слово, которое характеризуется недостаточной самостоятельностью и семантической затемненностью.

Судя по всему, слово *қыршын* в казахском языке употребляется не в номинативном значении. Эти видно по тому, как отсутствуют

⁶ Ә. Қайдаров. Шұрық. — В кн.: Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1996, 226-б.

производные от него формы и непрозрачна его корневая морфема. Сравнительное изучение фактов родственных языков позволяет сблизить казахское *қыршын* (в приведенном выше значении) с киргизским *кырчын*, номинативное значение которого — «мелкий кустарник (точнее *кырчын тал*) ива-бредина», а переносное значение — «молодой паренек» (Юд. КРС, 496). Это значение более ясно представлено в хакасском языке *хырчын* — 1) «тонкие прутья»; 2) «мелкий кустарник» (ХРС, 301); в тувинском: *кыржыл* — «тонкий пруттик» (Тув. РС, 279).

Не вдаваясь в дальнейшие поиски этимологии этого слова, отметим, что слово *қыршын* в казахском языке закрепилось не в основном («мелкий кустарник», «не окрепший еще молодой тонкий пруттик»), а в переносном («молодой, еще не окрепший, зеленый» по отношению к человеку) значении, что считается вполне закономерным переходом. Это же подтверждается и на примере каракалпакского языка, где *қыршын* — «молодой», *қыршынлар* — «зеленая молодежь» (ККРС, 430).

Таким образом, плеонастическое сочетание *қыршын жас* — «совсем молодой, юнец» относится к числу наиболее характерных лексических плеоназмов, образованных из двух синонимов, соотносенных между собой как определяющие и определяемое.

Плеоназм *толағай бас* — «старая голова», перен.: «видавший виды, старая карга». Он имеет относительно редкое употребление и встречается главным образом в фольклоре казахов.

Основанием причисления сочетания *толағай бас* к плеонастическим сочетаниям является то, что определяющий компонент *толағай* не совсем прозрачен для носителей языка и выступает он не чем иным, как синонимом определяемого *бас* — «голова», «глава». Так, в казахском языке наряду с выражением *қу бас* — «одинокий, бездетный», перен.: «старая карга» в том же значении употребляется *қу толағай*, что лишний раз доказывает семантическое тождество исконно тюркского *бас* и монгольского заимствования *толағай*. В монгольском языке слово *толгой* имеет следующие значения: 1) «голова»; 2) «глава, хозяин, руководитель»; 3) «главарь»; 4) «вершина горы»; 5) «головка» и др. (МРС, 405—406).

Плеонастическое сочетание *толағай бас* в казахском языке образовано по той же модели, что и *телегей теңіз* — «обильный, полноводный, словно море», которое иногда оформляется как парное слово *телегей — теңіз*. Сочетание *толағай бас* относится к тем разрядам плеоназмов, в которых всю основную семантическую нагрузку принимает на себя определяемый компонент — прозрачный по своей семантике и активно функционирующий в языке исконно тюркский лексический элемент (в данном случае *бас* — «голова»). Определяющим компонентом выступает заимствованный элемент, лишенный своей былой автономности и своего номинативного значения (*толағай* — «голова, глава»).

Плеоназм *шыжым жіп* — «веревка, свитая из шерсти». Оба компонента имеют в языке вполне самостоятельное употребление, однако носителями языка не всегда ощущается их различие в семантике. Слово *жіп* выражает общее понятие «всякие веревки», тогда как

слово *шыжым* — вполне конкретную разновидность веревки, свитой из шерсти. Пример: *Үйге келген соң аяғында ұзын шыжымы бар, өткір көзді, әдемі құс менікі болды* (С. Қасиманов).—«Когда я вернулся домой, красивая птица с длинной веревкой на ногах, с острым взглядом, стала моей». Самостоятельное употребление определяемого компонента *жип* — «веревка», «нитка» не вызывает сомнения, так как это всем очевидно.

Таким образом, плеоназм *шыжым жип* относится к разряду наиболее продуктивных плеонастических образований в казахском языке, в которых определяющий компонент выражает предмет или явление, составляющее подкласс или подвид определенного класса или вида данных предметов и явлений (*шыжым* — подвид, а *жип* — вид). В силу объективных факторов слово *шыжым* становится менее употребительным и семантически завуалированным по сравнению с основным определяемым компонентом *жип*.

Следует здесь оговориться: понятия «малоупотребительность», «семантическая завуалированность» и «несамостоятельность» функционирования тех или иных компонентов в структуре плеонастических конструкций могут быть допущены только в пределах и на основании фактов одного лишь языка, ибо за рамками этого языка может наблюдаться иная картина. Так, приведенная выше лексическая единица *шыжым* не увязывается на почве казахского языка ни с какой корневой морфемой гомогенного происхождения, а в монгольском языке она представляет предмет класса или вида и к ней восходят производные слова. Ср., например, следующие слова и словосочетания в монгольском языке: *шижим* «шнурок»; «бечевка, шпагат, веревочка»; *шижмийн морь* — «пристяжная лошадь»; *шийн шижим* — «леска у удочки, рыболовная леска»; *шижимлэх* — «делать шнурок, веревочку, бечевку, шпагат», *шижимнэх* — «запрягать пристяжную лошадь» (МРС, 650).

Плеоназм *самұрық құс* — «сказочная птица огромной величины». Это сочетание очень часто употребляется в казахских волшебных сказках и эпосе. С точки зрения плеонастического образования интерес представляет определительный компонент *самұрық*, который носителями языка воспринимается чаще в сочетании с *құс* — «птица» и почти лишен своей автономности. Самостоятельное употребление этого слова мы встречаем в произведениях Абая, хорошо знавшего восточную классику, откуда, видимо, и заимствовано это слово.

Аспаннан самұрық келіп іліп алып,
Қайқайып қайта шықты бір-ақ ырғып...

(досл.) — «Гигантская птица, появившаяся в небе, схватив (его), тут же снова поднялась в небо». Лингвистический анализ показывает, что слово *самұрық*, распространенное в некоторых современных тюркских языках, по своему происхождению восходит опять-таки к иранским языкам и состоит из двух компонентов: *са* + *мұрық*. Первый компонент, о языковой принадлежности которого пока трудно говорить, встречается в отдельных тюркских языках в значении «крупная хищная птица» (вообще). Так, в современном уйгурском языке *са* —

«коршун» (УРС, 160). Что же касается *мурьк*, то оно — иранское слово: персидское *морг* — «птица»; «курица» (ПРС, 483); таджикское *муре* — 1) «птица»; 2) «курица» (ТРС, 241); афганское *мурга* — «птица» (РАС, 599) и др.

Как видно, в этом плеонастическом сочетании мы имеем дело с одним и тем же понятием «птица», а точнее: «коршун» + «птица» + «птица». Однако подобное, казалось бы, излишнее, избыточное наплаивание друг на друга близких по смыслу слов в самом деле воспринимается как вполне закономерное явление в тюркских языках и имеет свое практическое оправдание: необходимость усиления, уточнения, гиперболизации, дифференциации значений и т. д.

Подобными плеоназмами богаты и другие тюркские языки. Приведем два примера. Так, в современном киргизском языке встречается выражение *беш манжа//манча* в значении «пять пальцев», «пятерня, пясть»; поговорка: билек бирге болсо да, *манча* башка — «рука вместе, а пятерня врозь» (т. е. «родня родней, а в горох не лезь») (Юд. КРС, 516). К. К. Юдахин указывает, что *манжа//манча* восходит к иранским языкам. Действительно, в персидском *пәндже* — 1) «кисть руки, пятерня», 2) «лапа», «когти», 3) «пятерка», является производной основой от *пәндж* — «пять» (ПРС, 97); в таджикском: *панч* — «пять», *панча* — 1) «кисть руки, пятерня», 2) «лапа», 3) «место разветвления» (ТРС, 297).

В любом случае представлены двоянные синонимные основы тюркского и иранского происхождения, с дословным значением — «пять, пятерня» или «пять по пяти пальцев на руке» и т. д. И здесь причина образования плеонастического сочетания одна и та же: недостаточная прозрачность одного из компонентов, которым чаще оказываются слова иноязычного происхождения или собственно тюркские, но подвергшиеся процессу архаизации и десемантизации.

Во многих тюркских языках употребляется слово, имеющее варианты: каз. *умай* — «мифическое женское существо, хранящее младенцев и матерей»; кирг. *умай* — в том же значении (Юд. КРС, 804); шорск. *umai* — «добрый дух, хранитель младенцев», «дух, который берет души умерших» (Радлов. Опыт словаря..., т. IV, ч. 2, М., 1911, с. 1788). Все это восходит к древнетюркскому (или, возможно, тибетскому) *ума* — «мать», от которого образовались *умай* — «послед, детское место, чрево матери» и «женское божество» (ДТС, 611), где *ума* (мать) + *й* (звательный аффикс).

В тюркских языках первичное *ума* и вторичное *умай* подверглись фонетической деформации и приобрели следующие формы: *ума* > *умай* > *май* > *бай* ~ *пай* и др. В исследованиях тюркских языков Сибири отмечается, что первоначальное значение этого слова «самка» → «мать» → «женское» постепенно становится менее явным⁷ и поэтому в алтайском, телеутском, шорском, якутском и других языках к слогу *бай* стали прибавлять слова *ана/әнә* + *й* (в том же значении, что и *бай*), образуя тем самым плеонастическое сочетание

⁷ Кудачина Н. К. Этимологии слова «бай» в алтайском языке. — Советская тюркология, 1980, № 5, с. 86.

байана/ байāñā/ майана, где *бай/ май* — «мать», *ана/ āñā* — «мать», которое в общей сложности выражает значение «родоначальница», «женское божество», «тотем», а в якутском языке к этому сочетанию прибавляется еще раз лексема *бай*. Н. Кудачина в этой связи отмечает, что «в якутском *Бай Байанай* < *Бай* (мать) + *Бай* (мать) + *ана* (в том же значении.— А. К., Г. А.) + *й* (звательный аффикс.— А. К., Г. А.) Появление *Бай* перед словом *Байанай* можно объяснить как утрату значения «мать» в сложном образовании *Байанай*, семантически обозначающем только понятие «дух — покровитель звероловов и рыбаков». Слово *Бай* присутствует здесь для указания на связь данного слова с его древнейшим значением *ита* — мать⁸.

Как видно, иногда плеоназмы являются результатом довольно сложных процессов семантического развития сочетающихся компонентов. Плеоназм *Бай Байанай* в якутском языке интересен еще и тем, что здесь мы имеем дело с утроенной семемой, и такой случай в тюркских языках далеко не единичен.

К разряду плеоназмов, в которых один из компонентов не воспринимается как самостоятельная лексическая единица с прозрачным значением, можно отнести сочетание *мәр жылан*, что в казахском языке означает мифическую змею. В казахском эпосе мы читаем: *Мәр, мәр жылан, мәр жылан* — «Змея, чудовищная змея, чудовищная змея». Слово *мәр*, ставшее определением *жылан* — «змея», является иранским заимствованием, которое, например, в таджикском языке звучит как: *мор* и употребляется в значении «змея», «гадюка»; *соли Мор* — «год Змеи» (ТРС, 233). Отмечая наличие этого слова в киргизском языке, К. К. Юдахин дает к нему следующее определение: *мар* ир. (в эпосе) — змея... урун мар *миф.* — крылатый змей (Юд. КРС, 518).

Таким образом, плеонастическое сочетание *мәр жылан* представляет собой типичный случай, когда семантическая несовместимость исконного казахского и заимствованного синонимов преодолевается за счет переосмысления заимствованного элемента, выступающего в позиции определяющего компонента плеонастического сочетания.

Плеоназм *сын тас* (а иногда *сынтас*) — «надгробный камень, бал-бал», «памятник из камня», «каменная баба» и т. д. В отношении определяющего компонента *сын* можно допустить ряд этимологических соображений: во-первых, в нем можно видеть общетюркское *сын* в значении «фигура, стан, облик», во-вторых, можно связать его, как предполагают некоторые киргизские ученые, с тюркским *сыз* (варианты *сый-* / *сыр-* / *сын-* и др.) в значении «чертить», «писать» (*сынтас* < *сый* + *ын* + *тас* < *сы(ый)н* + *тас*) и, наконец, в-третьих, можно усмотреть в *сын* значение «камень», «горная порода», «горный хребет», «утес», «скала» и т. д. Не утверждая категорично, отметим, что со значением «камень» и «каменная порода» могут быть связаны такие ряды односложных корней, как: *сын-сың-сан-саң-зан-заң-зын-зың-шан-шаң-шын-шың* и др.,

⁸ Кудачина Н. К. Этимологии слова «бай» в алтайском языке. — Советская тюркология, 1980, № 5, с. 86.

что фонетически вполне оправдано. Например, в хакасском языке сын — «горный хребет» (ХРС, 207), в тувинском лексема сын обозначает «хребет, горная цепь», *Саян сыны* — «Саянский хребет» (РТС, 666); в киргизском языке *зын: зындын ташындай* «отвесная скала», *зынгыр тов* — «величественная лысая гора» (Юд. КРС, 293). В казахском языке слово *заңгар* состоит из двух элементов: *заң*, имеющий этимологическую связь с *зың ~ сың ~ саң* в значении «горный хребет», и *гар* «отвесная скала», «теснина». (Ср.: уйг. *гар* — «теснина» с пометой *арабское*. К этому же ряду следует добавить и персидское *сәнг* — «камень» и перен.—«гиря весов» (ПРС, 293), таджикское *санг* в том же значении (ТРС, 339).

Таким образом, на наш взгляд, предположение о том, что определительный компонент сочетания *сын тас* — «каменная баба», «балбал» является вариантом слова *санг*, значение которого в той или иной степени связано с понятием «камень», «каменная порода», вполне оправдывает себя.

Почти во всех тюркских языках понятие «камень» передается одним общим словом *таш-даш-тас-чул*, и на этом фоне явно чувствуется иноязычное происхождение слова *сын ~ сан ~ заң ~ зең*, что непосредственно ведет к иранскому *санг* — «камень», отсюда плеонастичность сочетания *сын тас* не вызывает никакого сомнения.

Плеоназм *бел күрек* — «малая лопата», «лопатка небольшого размера». Иногда он употребляется и в слитном написании: *белкүрек*. В этом сочетании первый компонент *бел* воспринимается носителями языка только в значении «поясница», «талия», а сочетание в целом как «лопатка на пояснице», «поясничная лопатка». Между тем слово *бел* в данном сочетании никакого отношения к «пояснице» не имеет. Это случайное совпадение с омонимичным *бел* — «поясница» и фактически оно означает то же самое, что и *күрек* — «лопата, лопатка». О том, что слово-определение *бел* как в сочетании со словом *күрек*, так и самостоятельно означает понятие «лопата, лопатка», «железная лопатка» и т. д., красноречиво говорят не только иранские первоисточники, но и факты, касающиеся заимствования этого слова другими тюркскими языками. В киргизском языке слово *бел* как самостоятельно, так и в сочетании *бел қалақ* (в его южных говорах) употребляется в значении «железная лопата», т. е. как синоним к сочетанию *темір күрек* (Юд. КРС, 126, 470). Такую же почти картину мы наблюдаем в казахском языке. Литературной нормой является сочетание *бел күрек//белкүрек*, а в кзыл-ординском говоре и в языке казахов Туркмении и Каракалпакии слово *бел* употребляется вполне самостоятельно⁹: Жап басына *бел* апарылды ма? — «Отнесли ли лопату к оросительному каналу?» Казахи Гурьева и Мангышлака от этого же слова образовали в своем языке уменьшительную форму *белшик* — «малая лопата»; ср. также: *белсап* — «рукоятка лопаты». Отметим, что это слово в туркменском языке *пил* — «лопата» (ТДС, 233), в узбекском *бел* — «заступ, лопата» (РУС, 62), в каракалпак-

⁹ Бектуров Ш. Кзыл-ординский говор казахского языка. Алма-Ата, 1968, с. 19; Казак тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969, 63—64-б.

ском языке слово *бел* означает «лопата» (ККРС, 98), в персидском *бил*—«лопата, заступ» (ПРС, 82) и т. д.

Плеоназм *сөңке сүйек* — «разного рода кости». Шашылған ак *сөңке сүйектер* таң қалдырады (БЖЕ, 76, 919)— «Удивляют разбросанные повсюду разного рода белые кости».

Данный плеоназм примечателен тем, что при ясности и самостоятельности основного определяемого компонента *сүйек* — «кость, скелет» определяющий компонент *сөңке* в изолированном виде не ассоциируется ни с одним самостоятельным словом в языке. Однако это лишь кажущееся представление. На самом деле слово *сөңке* — фонетически модифицированный вариант того же слова *сүйек*. В этом не так трудно убедиться, рассмотрев фактические и теоретически возможные варианты слова *сүйек* в древних и современных тюркских языках: *сүйек* ~ *суңк* ~ *сөңек* ~ *сөңук* ~ *сөңке* ~ *суңке* ~ *суяқ* ~ *саяқ* ~ *сөөк* ~ *севек* ~ *суңәк* ~ *сүгүк* ~ *шама* и др. Этимологический разбор и доказательство родства этих вариантов в нашу задачу не входят. Однако ясно одно: все эти варианты одного и того же слова, попадая в сферу употребления одного языка, вступают в зависимые друг от друга отношения. При этом опять-таки основное положение занимает семантически более ясный и функционально самостоятельный вариант (в данном случае *сүйек*), а зависимое — менее ясный или этимологически завуалированный вариант *сөңке*.

Среди лексических плеоназмов казахского языка несколько особняком стоят такие, у которых компоненты вполне самостоятельны, но как синонимы они в настоящее время носителями языка не воспринимаются. Синонимичность таких сочетаний обнаруживается только лишь в плане диахронии. Например: *шаруа малы, мал шаруашылығы, мүйіз шақша, әйел кісі* и др.

Проанализируем приведенные сочетания.

Известно, что слово *мал* в сочетаниях *шаруа малы* — «хозяйственный скот», *мал шаруашылығы* — «скотоводство», «животноводство» и др. встречается во всех тюркских языках в значениях «животное», «домашний скот», а слово *шаруа* — «скотовод» «хозяйство» и т. д. Так, в современном киргизском языке слово *чарба* зафиксировано в значениях «хозяйство», «скотоводческое хозяйство», «скотовод»; разг. «домашнее животное»; «скот» (Юд. КРС, 848); в каракалпакском языке слово *шаруа* — «скотовод, животновод»; *шаруашылық* — «скотоводчество, животноводство» (ККРС, 728) и т. д. Как видим, все это является отражением исходного значения этого слова, заимствованного тюрками из иранских языков. (Ср.: перс. *чар-па, чаһар-па* — «четвероногое животное» (ПРС, 159, 168); тадж. *чорпо* — 1) «четвероногое животное»; 2) «домашний скот» (ТРС, 446) и т. д.).

Следовательно, не приходится сомневаться в том, что плеоназмы *мал шаруа* > *мал шаруасы, мал шаруашылығы, шаруа малы* в казахском языке представляют собой не что иное, как сочетание синонимичных, но разноязычных по своему происхождению лексических единиц, семантическая связь между которыми на данном этапе разви-

тия языка считается утерянной. Именно по этой причине такие единицы в структуре плеонастических словосочетаний неравнозначны.

Если следовать формальной логике, то для передачи понятия «скотоводство», «животноводство» в казахском языке было бы достаточно одного лишь слова *шаруашылық* (так как *шаруа* — «скот, животное»), что и наблюдается, например, в соседнем уйгурском языке: *чарвичилик* — «скотоводство, животноводство» (УРС, 213), а *чарвичи* — «скотовод, животновод». Кстати, в казахском языке слово *шаруа* прежде употреблялось в значении «скотовод» (ср. *шаруа адам, кедей шаруа* и др.), и вторичное его значение «хозяйство» (ср.: *әдебиет шаруашылығы* и т. д.) в языке появилось значительно позже.

Следовательно, сочетание *шаруа малы* или *мал шаруашылығы*, производное от *шаруа* — «скот, животное», образовало лексический плеоназм в казахском языке благодаря десемантизации одного из синонимов.

К числу аналогичных плеоназмов в плане диахронии следует отнести сочетание *мүйіз шақша* — «костяная табакерка», «сосуд для содержания нюхательного табака — насвая». Ол *мүйіз шақшасын қағып-қағып* алды да, тілінің астына бір шымшым насыбайды тастап жіберді («Қазақ әд.») — «Он, постучав своей костяной табакеркой, вынул из нее щепотку насвая и положил под язык».

В этом относительно свободном сочетании соседствуют два близких по значению слова, семантическая несовместимость которых преодолевается путем их переосмысления в структуре определенной плеонастической конструкции, где одно из них — слово *шақша* занимает основное, а другое — *мүйіз* — зависимое положение.

Попробуем объяснить. Известно, что слово *мүйіз* в казахском и других тюркских (естественно, в соответствующих фонетических вариантах) языках означает «рожок, рог», «рога». Слово *шақша* — «маленький рог, рожок» — уменьшительная форма от *шақ* — «рог, рога» (одно из двух его значений), по всей вероятности, заимствовано казахским и другими тюркскими языками из иранских через посредство таджикского языка, где слово *шох* — «рог, рога», а *шохча* — «маленький рог, рожок» (ТРС, 461). Из тюркских языков, например, в узбекском слово *шох* употребляется в этом же значении (УРС, 545), в киргизском *чакча* (в первом значении) — «табакерка для насвая», а *мүйіз чакча* — «табакерка из коровьего рога» (Юд. КРС, 837).

Тюркское *мүйіз/мүңіз* — «рог, рога» стало определением в плеонастическом сочетании синонимного (*шақ/шох/чак*) *шақша* — «рог, рога» только потому, что на сей раз уже определяемый компонент (*шақша*) твердо закрепился не в прямом номинативном, а в переносном значении, которое первоначально означало предмет, из которого изготовлялась табакерка, затем — табакерку из коровьего рога, и, наконец, — табакерку вообще без указания на материал, из чего она изготовлена (ср. *ағаш шақша, темір шақша* и т. д.). Именно подобное изменение в семантической структуре слова *шақша* могло быть причиной сдвоения синонимов, один из которых стал определяемым, а другой — определяющим в структуре плеонастического сочетания.

На данном этапе развития языка как синонимы не воспринимаются также компоненты сочетания как *эйел кісі* — «женщина», «женская особа» (противоположность *еркек кісі* — «мужчина»). Известно, что слово *эйел* восходит к арабскому *эйял* — «женщина», «жена». Слово же *кісі* (в разных фонетических вариантах) в современных тюркских языках преимущественно означает «человек». Отсюда *эйел кісі* — досл. «женщина-человек» или «человек-женщина», т. е. «человек женского пола».

Однако в диахроническом плане *кісі/кіші* имело более узкое значение. Еще во времена Махмуда Кашгарского это слово употреблялось повсюду как «жена», «женщина». Например, в «Дивани лугат-ат түрк» М. Кашгарского слово *кіші* — «жена чья-то», «его жена», а *кіші алмақ* — «жениться» (МК, 111, 224). В средневековых источниках прослеживается развитие этого слова в сторону расширения семантики: «жена» > «женщина» > «человек-женщина» > «человек» (вообще), что привело к дальнейшей его семантической дифференциации при помощи сочетаний: *аял кіші* — «женщина» и *ер кіші* «мужчина».

Однако об этих забытых значениях слова *кісі/кіші* можно было бы и не говорить, если бы они не сохранились в современном казахском языке как реликтовое явление. Так, в казахском эпосе «Алпамыс» можно встретить такое выражение: Алмажан сынды бейбақты, *кішілікке* алмақшы — «Хочет взять в жены несчастную Алмажан». Следовательно, слово *кісі* было известно казахам в древнем его значении, причем это значение по объективным законам языка сохранилось, видимо, только благодаря слову, сохранившемуся в соответствующем фонетическом оформлении, *кіші* (*кішілік* — «положение женщины») вместо ожидаемого *кісі* и соответственно — *кісілік* — «человеческое, свойственное человеку».

То, что значительное число этимологически затемненных лексических единиц в казахском языке падает на долю разного рода устойчивых выражений, плеонастических сочетаний и парных слов, отмечает С. К. Кенесбаев: «Қазіргі тілімізде мағынасы көмескіленіп, күңгірт тартқан сөздер, әсіресе, тұрақты тіркестер тобынан жиі ұшырайды. Өйткені олар плеоназм, қос сөз түрінде консервацияланып, басқа сөздермен серіктесіп жұмсалына береді. Олардың бірсыпырасын туыстас тілдермен салыстыра карағанда «көне» сыры ашыла түседі»¹⁰.

И действительно, довольно часто «тайна» подобных затемненных слов раскрывается при сравнительном изучении данных родственных и неродственных, но исторически контактировавших языков.

СПИСОК УСЛОВНЫХ СОКРАЩЕНИЙ:

БжЕ	— «Білім және Еңбек».
ДТС	— Древнетюркский словарь. Л., 1969.
ККРС	— Каракалпакско-русский словарь/Под редакцией Н.А. Баскакова. М., 1958.
КТТС	— Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, I, 1971; II, 1973.

¹⁰ Кенесбаев І. К. Кейбір фразалар төркіні — В кн.: Сөз өнері. Алматы, 1978, 58-б.

- МРС — Монгольско-русский словарь/Под ред. Лувсандэгдэва. М., 1957.
 МК — Махмуд Кашгарский “Диван лугат-ат турк”, т. I—III. Анкара, 1939—1941.
 ПРС — Персидско-русский словарь/Под ред. Б. В. Миллер. М., 1950.
 РАС — Русско-афганский словарь. М., 1973.
 РТС — Русско-тувинский словарь/Под ред. А. А. Пальмбах. М., 1956.
 РУС — Русско-узбекский словарь/Под ред. Р. Абдурахманова. М., 1954.
Радлов. Опыт словаря...— *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. IV. СПб, 1911.
 ТДС — Туркмен дилинин сөзлуги. Ашгабат, 1962.
 ТРС — Таджикско-русский словарь. М., 1954.
 ТувРС — Тувинско-русский словарь/Под ред. Э. Р. Тенишева. М., 1968.
 УРС — Уйгурско-русский словарь. М., 1968.
 ХРС — Хакасско-русский словарь/Под ред. А. И. Инкижекова-Грекул. М., 1953.
 Юд. КРС — *Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь. М., 1965.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЭТИМОЛОГИЯСЫНАН ЭТЮДТЕР*

Бүгінгі таңда еркін дамып, толыға да, молығы түскен қазақ тілінің сөз байлығын, оның сан алуан сыры мен сипатын жан-жақты зерттеу, табиғатына үніле, өзіндік ерекшелігін анықтай беру — сол тілдің қадір-құрметін біле-білген жанкүйер қауымның, зерделі де, зейінді сөз зергерлерінің, әсіресе, тамырын тап басып, табиғатын танытын тіл мамандарының алдында тұрған жауапты да ардақты міндеттердің бірі. Оның үстіне, халқымыздың бағы заманнан бері көне тарихын аркалап, оның барша рухани-мәдени өмірінен сыр шертіп, ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға ауысып келе жатқан асыл мұра — ана тіліміздің тұла бойында әлі де талай сыр жатыр, біз үшін беймәлім жұмбақтар аз емес.

Ол қандай сыр, қандай жұмбақ? Бұл сұрақты қоюшылар: «Ана тіліміздің біз үшін қандай қыр-сыры болуы мүмкін? Ол біздерге анадай жақын, жан дүниемізден, бүкіл табиғи болмысымыздан бөліп алып, жеке-дара қарауға болмайтын біртұтас, етене нәрсе емес пе? Ол ананың ақ сүтімен емізіктеп кіріп, тұла бойымызға түгел тараған, ой-санамызды түгел билеген асыл қасиет болса, сол арқылы біз дүние танысақ, оқысақ, білім алсақ, ойлануды, ойымызды басқа біреуге жеткізуді үйренсек, сезінсек, тебіренсек, сонда да бұл тілдің біз үшін беймәлім сыры, біз білмейтін құпиясы болғаны ма?»— деген дәлел айтуы ықтимал. Орынды сөз.

Солай бола тұрса да, ана тіліміздің сол тілде сөйлеуші қауымға, тіпті, оны жіті білетін ділмар-шешендерге де, сөз өнерін машық ет-

* «Қазақ тілі этимологиясынан этюдтер» топтамасына «Сөз өнері» (Алматы, 1978, 62—71-бб.), «Білім және еңбек» (1984, 1987, 2), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (Алматы, 1966, 240-б.), «Қазақстан әйелдері» (1982, 3, 1983, 10) т. б. журналдар мен журналдарда жарияланған мақалалар енді.

кен зергерлерге де белгісіз жақтары аз емес. Жеке сөздің немесе сөз тіркесінің, мақал-мәтелдердің тіл қауымындағы қолданылатын, беретін лексикалық мағынасы, жалпы мазмұны жұрттың бәріне таныс болуы мүмкін. Бірақ осы ыңғайда қолданылған кейбір сөздерді жеке-дара алып қарайтын болсақ, олардың лексикалық, грамматикалық және басқа сөздерге қатыстық мағынасын ажырату, тұлғалық жағынан түстеп тану, шығу төркінін анықтау, тілдік табиғатын ашып беру — кез келген адамның қолынан келе бермейтін дүние. Сөзіміздің дәлелді болуы үшін мысал келтірейік. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде күнделікті қолданылып жүрген мына тәрізді тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді алайық: *жұрдай болу, түйдей жасты, міз бақпау, мысы құру, сағы сыну, ту сырт, қоқан-лоқы, оқасы жоқ, қан базар, зығырданы қайнау, құрақ ұшу, аза бойы қаза болу, сөзге қонақ бермеу, үл болмасаң, бұл бол; басы бапандай, аяғы сапандай / басы — бапан, аяғы — сапан; бармасаң бадал, қара жерге қадал; жер астынан жік шықты, екі құлағы тiк шықты; құмырқаның да сауыры бар; оралыңның барында ойна да күл; байтал түгіл, бас қайғы; қонақ кәде; арыстанның аузында, түрікпеннің түбінде, сауран айналып келу; бәледен машайық қашыпты, т. б.* Дәл осы тәрізді фактілерді жүздеп келтіруге болады.

Осы мысалдардағы курсив және үзік сызықпен терілген сөздерге назар аударайық. Оларды жеке-дара алып қарайтын болсақ, мағына жағынан да, тұлға жағынан да тіліміздегі басқа сөздермен байланыстыру, төркінін анықтау біз үшін оңайға түспейді. Өйткені бұл сөздердің мағынасы әр түрлі себептермен күнгірттелінген, сөздің өзі сақталса да, халықтың есінде, жадында оның бір замандағы айқын-анық лексикалық мағынасы ұмыт болған.

Осы тәрізді сөздерді мұндай «жағдайға» келтірген объективтік себептердің бірі — тұрақты тіркес шеңберімен шектелуіне байланысты, олардың тілдегі қолданылу жиілігінің азаюы. Сирек қолданылуының салдарынан бұл тәрізді сөздердің лексикалық мағыналары күнгірттенеді, бара-бара архаизм категориясына ауысып, этимологиялық объектіге айналады. Жеке лексикалық элементтердің кейінгі буындар үшін ұмыт бола бастауына екінші бір себеп — олардың тұлғалық, дыбыстық өзгерістерге душар болуы. Бұл жағдай көбінесе шеттен кірген кірме сөздерде байқалады. Тұлғалық, дыбыстық өзгерістер де мағыналық өзгерістер тәрізді, белгілі морфологиялық және фонетикалық заңдылықтар негізінде пайда болып отырады.

Ана тіліміздің біздерге беймәлім сыры мен сипаты дегенде, біз оның, міне, осы жақтарын айтқымыз келеді. Мақаламыздың мақсаты да осы мәселеге байланысты.

Алайда бұл мәселе жөніндегі пікірімізді айқындай түсу үшін, этимологиялық этюдтерге көшуден бұрын, тағы бір жағдайды айта кеткіміз келеді. Өз ана тілін жақсы түсінетін, ол тілде жақсы сөйлейтін, жазатын адамға: «Ана тілінде қанша сөз бар және сол сөздің өз басың қаншасын білесің?» — деп сұрақ қойсақ, бұл сауалға

берілетін жауап Қожекеңнің есегінің түгін аспандағы жұлдыздармен шамалағандай, әзіл-қалжыңның ар жақ-бер жағынан шыққан болар еді. Өйткені тілдік қордағы сөз байлығымызды дәл айтып беру қандай қиын болса, жеке бастың лексиконын анықтау да сондай қиын. Бұл тек ғылыми зерттеу арқылы ғана анықталатын мәселе және оны жобалап айтпаса, дәлме-дәл, нақтылы есептеп шығу да оңай емес. Лексиколог ғалымдардың анықтауы бойынша, ұлы Абай өзінің қолтумаларында 6 мыңдай жеке-дара сөз қолданған екен. Әрине, бұл оның ретіне қарай қолданып, қағазға түсірген (не кейін түсірілген) сөздерінің ғана мөлшері. Сөз жоқ, Абай білген сөздің саны бұдан әлдеқайда көп¹. Дегенмен Абай осы 6 мың сөздің өзімен-ақ кешегі қазақ даласының жағдайын, әлеуметтік өмірін жан-жақты жыр етіп, жетер жеріне жеткізіп суреттеп берген жоқ па еді. Олай болса, жеке бастың қажетіне орта есеппен 5—10 мың сөздің өзі де жетіп асады деп жүрген ғалымдардың пайымдауының да жаны бар сияқты.

Бұл мәселе туралы сөз қозғағанда, біздің айтайын деп отырғанымыз басқа: жеке адамның лексиконы, сөз қолдануы жалпы тіл байлығын толық қамтымайды және қамтуы да мүмкін емес. Қанша ділмар-шешен, сөз шебері болса да, ана тілінің өз арнасынан асып-төгіліп, толассыз толығып, ағыл-тегіл болып жатқан сөз байлығын түгел меңгердім, оны бес саусағымдай жіті білемін деп айта қоймас, айта қалса, ол әбестік болар еді. Өйткені жалпы тілдің лексикалық қоры жеке адамның лексиконынан әлдеқайда мол дүние. Оны алысқа бармай-ақ, бір томдық болып шыққан «Абай тілі сөздігі» мен он том болып шығатын (қазір екі томы баспадан шыққан) «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» сырттай салыстыру арқылы да байқауға болады. Ол шамамен 50 мен 100 мыңның мөлшеріндегі сөз байлығын қамтуы ықтимал.

Сонда ана тілінде сөйлейтін әрбір азаматтың лексиконында көп дегенде жалпы сөздік қордың оннан бірі ғана активті түрде қолданыс табады екен. Қалғанын ол сөз жүйесіне, сөйлеу ыңғайына қарай түсінуді мүмкін. Жоғарыдағы біз келтірген мысалдар осы тәрізді сөздердің қатарына жатады. Оның үстіне ескеретін бір жағдай: тілдің соншама бай сөздік қорын ғасырлар бойы төкпей-шашпай жадында жаттап, есінде сақтап келе жатқан халықтың өзі оны әрдайым белгілі бір деңгейде, мөлшерде ұстауға тырысады.

Тілдегі сөз байлығының белгілі бір деңгейде тұруына, сөйтіп, оның қоғамдағы коммуникативтік қызмет атқару міндетін ақтауына екі түрлі себеп болады: бір жағынан ол жаңа пайда болған, сырттан енген ауыс-түйіс сөздер арқылы байып, толығып жатса, екінші жағынан қажетті өтеп барып, көнерген, ескірген сөздердің есебінен азайып отырады. Тілдің табиғатына тән осы бір толассыз қимыл-қозғалысты, өзгерісті организм клеткаларындағы болып тұратын «өлу-тірілу», жаңалану процесімен салыстыруға болатын тәрізді.

Бірақ тілдің лексикалық құрамындағы өзгерістердің өзіндік бір

¹ Ысқақов А. Абай және қазақтың әдеби тілі.— Кітапта: Абай тілі сөздігі. Алматы. 1968, 12-6.

ерекшеліктері де жоқ емес. Көнерген, ескірген сөздердің бәрі бірдей біржола қолданыстан шығып қалмайды: олар бейне бір тіл тұлғасындағы ескінің елесі, көненің көзі іспетті өз нақыш-сәнімен, өз жарасымдылығымен көпке дейін сақталып қала береді. Бүгінгі бұнындардың біле бермейтін ана тіліміздің сыр-жұмбағы дегенде, біз оқырмандарды тілдік қордың осы жақтарына мегзейміз, оның осындай ерекшеліктеріне назар аударамыз.

Бұл тәрізді сөздердің төркіні мен сырын ашу үшін жобалап айтып, түспалдап соғудан да, байыпты түрде жүргізілген ғылыми зерттеулердің, тарихи-салыстырма әдістің ең тиімді, нақтылы жақтарын пайдалана отырып жасалған этимологиялық талдаулардың маңызы зор деп білеміз. Айта кететін бір жағдай, аталмыш әдісті қолдану дегенді біз тек құр фактіге сүйену ғана деп білмейміз. Бұл жерде ең абзалы — әрбір тілдік фактінің астында жатқан семантикалық, фонетикалық, морфологиялық, стильдік, тарихи-этнографиялық, т. б. социолингвистикалық заңдылықтарға сүйену.

Осы тұрғыдан қарастыра келіп, біз оқырмандар назарына қазақ тілі этимологиясынан бірнеше этюдтер ұсынбақшымыз. Олар, негізінен, фразеологизмдер құрамында кездесетін -дай/-дей формалас сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерде ұшырайтын мағына жағынан күңгірттенген, дербестігін жоғалтқан кейбір сөздер негізінде жасалмақшы.

Фразеологизмдер құрамындағы мағынасы күңгірттенген сөздерден этимологиялық этюдтер. Мысалы: *Мысы құру* фразеологизмінің жалпы мағынасы елдің бәріне де түсінікті. Сонда *мысы* дегеніміз не? Бұл сөз осы тұрғанында тәуелдік форма түрінде келгендіктен, оның негізгі түбір тұлғасы *мыс* болмақшы. Бірақ бұл *мыстың «медь»* мағынасындағы «*мыспен*» еш қатысы жоқ. Қазақ тілінде *мыс* тек осы фраза құрамында ғана сақталып қалған да, оның бұрынғы лексикалық мағынасы ұмыт болған. Алайда бұл сөздің көне түркі, бірқатар қазіргі түркі тілдерінде де әр түрлі фонетикалық тұлғада (*біс ~ быс ~ пыс ~ мыс ~ міс*, т. б.) сақталып, о баста да, қазір де пышақ, қылыш, селебе тәрізді кесетін аспаптардың *өткір жүзін* білдіретіндігін тарихи-салыстырма әдіспен толық дәлелдеуге болады. Сонда тіліміздегі *мысы құру* / *мысы қайту* фразалары басқаша айтқанда, «*жүзі қайту*, *жүзі қайырылу*, *мұқалу*» деген нақтылы мағынаның негізінде жасалып, идиоматикаға айналған. Ол «*амалы таусылу*», «*беті қайту*», «*айла-шарғысы жетпеу*», «*амалсыздану*» тәрізді мағыналарда қолданылғандықтан, о бастағы «*жүз*» мағынасынан мүлдем алыстап кеткен және ұмыт болған.

Біз сөз етіп отырған *мыс* сөзі, сонымен, түркі тілдерінің өзіне ғана тән төл түбірі. Оның арғы төркініне барсақ, тілімізде күнделікті қолданылып жүрген пышақ, пішу, пішен тәрізді сөздердің өздерімен тарихи түбірлес екенін көреміз. Басқаша айтқанда, *мыс* та, *піш* те бір түбірден өрбіген сан алуан этимологиялық варианттардың бір көріністері ғана. Дәл осы сөз, мысалы, қазіргі ұйғыр, тува, т. б. тілдерде *біс* түрінде жеке-дара қолданылып жүр. Бұл түбір сөз түркі тілдерінде етіс және етістік мағынасында қатар айтыла беретін көне синкретикалық түбірлер қатарына жататыны өзінен-өзі көрініп тұр:

пiш бірде пышақтың жүзі, кесетін жағы да, бірде кесу, пішу қимылының өзін білдіріп тұр.

Ал этимологиялық анализді ары қарата тереңдете түссек, *пiш/біс* түбірлерінің өзі Махмұт Қашғари заманында туынды түбір болып есептелген; көне ұйғыр жазу ескерткіштер тілінде *бі [bi]* «пышақтың жүзі, пышақ сияқты аспап» мағынасында қолданылған. Мәселен, *бі бісри* деген қос сөз «қол қаруы» (холодное оружие) деген мағынада жиі кездесетіндігі ғалымдарға мәлім (Uig. II 59₄). Егер бес ғасыр бұрын *бі* деген сөз пышақтың кесетін жүзін, пышақ тәрізді қаруды білдірсе, кейінгі дәуірлердегі *пыш ~ піс ~ быс ~ біс ~ мыс ~ міс* тәрізді тұлғалар *-с// -ш* форманты арқылы жасалған туынды түбір. Дәл осы дәуірде олар қимылды да, затты да білдіретін синкретикалық қасиетке ие болған. *Мыс* түбірінің тарихы, міне, осы.

О қ а с ы жоқ немесе *Еш о қ а с ы жоқ*. Бұл фразеологизмнің жалпы мағынасы бәрімізге де түсінікті. Бірақ осындағы *оқасы* деген қандай сөз, қандай сөздермен қатысты? Ол жағы біздерге беймәлім. Оны тек туыстас тілдердің дәл осы тәрізді фразеологизмімен салыстыру арқылы ғана анықтауға болатын сияқты. Мысалы, қазіргі ұйғыр тілінде *һеч вәқәси йоқ* тіркесі бар. Ол да «абыржуға, алаң болуға тұрарлық уақиға болған жоқ» деген мағынада қолданылады. Сонда бұл фразеологизмдер құрамындағы *оқа > оқа + сы* (қаз.) мен *вәқә > вәқә + си* (ұйғ.) екеуі бір сөз және ол, пайымдап қарасак, араб тілінен ауысқан *vāq'īā* сөзінің қазақ және ұйғыр тілдерінің фонетикалық жүйесіне сай өзгеріске дұшар болған екі түрлі варианты болып саналады. Басқаша айтқанда, бұл сөздің екінші буынындағы [айн] — жоғарыдағы тілдерде бірде [ғ] дыбысы түрінде қалыптасса, бірде мүлдем айтылмай, түсіп қалуына байланысты екі түрде қалыптасқанын көреміз: қазақ тілінде — *оқиға* және *оқа*, ұйғыр тілінде — *вәқиә* және *вәқә*. Бұлардың екінші варианты ауысып, тіл дәстүріне байланысты жоғарыдағы фразеологизмдер құрамында ғана сақталғанын көреміз.

Іш ай деспеу немесе *іш әй десіп көрмеу*. Бұл фразеологизм құрамындағы *ішай//ішәй* сөзі жеке-дара қолданылмайтын тәрізді. Бұл сөзді біз екі морфеманың, яғни парсы тілінен енген *һеч* және *ай/ей* одағайының жымдаса бірігуінен пайда болған біріккен сөз деп білеміз. Сонда бұл фраза о баста: «бір-біріне *еш «ай» («айқайласу», «дауыс көтеру»* мағынасындағы *анайы естілетін одағай) десіп көрмеген»* түрінде айтылған да, кейін сөйлеу тілінің ыңғайына байланысты құрамындағы *еш + ай* қысаң *ішай/ішәй* вариантына ауысқан.

Ш ы қ бермес Ш ы ғ а й б а й. Тұрақты тіркеске айналған бұл күрделі (анықтауышты) жалқы есімнің құрамындағы *шық* пен *шығай* сөздерінің мағынасы біз үшін күнгірт, беймәлім тәрізді. Алдымен *шық* сөзін қарастырып көрейік. Бұл сөздің табиғаты өте қызық. Біздің байқауымызша, бұл түбір сөздің түркі-монғол тілдерінде жиырмадан астам варианты бар да, олардың бәрі «сырость/сырой», «влага/влажный», «мокрота/мокрый», «неспелый», «зеленый» мағынасында қолданылады екен. Олар мыналар: *шық ~ шік ~ чық ~ чік ~ чіг ~ шый ~ шій ~ чый ~ чій ~ зық ~ зік ~ зых ~ зақ ~ зәқ ~ за х ~ зай ~ зәй ~ сыз ~ сіз ~ саз ~ сөз ~ сүй ~ сүй ~ жый ~ жій ~ жу ~*

жу ~ жып ~ жип, т. б. Бұл қатардағы түбірлердің бәрі де белгілі бір фонетикалық заңдылықтар, яғни [ш ~ ч ~ з ~ с ~ ж], сондай-ақ [й ~ к ~ қ ~ г ~ х ~ з ~ у ~ б ~ п] дыбыстарының өзара алмасуы негізінде пайда болып, түркі тілдерінің көпшілігінде не жеке, не туынды сөз құрамында сақталғандығын көреміз. Тек қазақ тілінің өзінде ғана сақталған шық — «салқын түнде шөп басына тұрып, қалатын дымқыл, су тамшысы»; *сыз* — «ылғал, ызғар, дымқылды жер»; говорлардағы: *зай/зэй/зэк* — «дым, дымқыл, дымқылдық, сыз»; *ши* > *шикі* — «піспеген, дымқыл, суы бар» (өсімдік, нан, ет, т. б.); *жіб* > *жібіту*; *жіңсіп терлеу* (мұнда да беттің, дененің дым-қылдануы); *сүй* > *сұйық* тәрізді сөздердің төркіндес екеніне этимологиялық тұрғыдан күмән тудырмау керек.

Сонда *шық бермес* тіркесі о бастағы «дым берместің» синонимі. Ал енді *шығай* сөзіне келсек, ол ерте замандарда қазіргі *кедей*, *кембағал* сөздерінің орнына қолданылған түркі тілдеріне ортақ дербес сөз. Мысалы, «Күлтегін» ескерткішінде «кедей халықты бай қылдым» дегенді *ġıraj bidunıj baj qıltım* [КТ₂₉] деп берген. Сол замандағы *шығай ~ чығай* сөзі, біздің пайымдауымызша, қазақ тілінде екі түрлі формада сақталған: біреуі — жалқы есім құрамындағы *шығай* > *Шығайбай* (дәл аударсақ, *Кедейбай. Шық бермес Шығайбай* — «дым татырмайтын кедей, жұтаған бай») болады да, екіншісі — *шыған*; ол қазақ тіліндегі *шығаннан шыққан кедей* деген фразеологизм құрамында ғана кездеседі. Сонда ол — «кедейден шыққан кедей», немесе «кедейдің кедейі» деген мағынаны білдіреді деген сөз. Ал *шығай* мен *шыған* төркіндес, бір сөздің екі түрлі этимологиялық варианты екенін «Көне түркі сөздігінен» (148-б.) анық көруге болады. Мұндағы айырмашылық — көне түркі тілдеріне тән сөз аяғындағы [й ~ н] дыбыстарының фонетикалық сәйкестігіне байланысты (мысалы: *қой* — *хон* варианттарын салыстыруға болады).

Зығырданы қайнау. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (I₂₆₅) бұл фразеологизмді «ыза кернеу, ашулану» деп түсіндіреді және оның «зығыры қайнау» түрінде айтылатынын ескертеді. Біздің ойымызша, кейінгі вариант алдыңғы варианттың қысқарған түрі тәрізді. Өйткені бұл тұрақты сөз тіркесінің этимологиясы тек *зығырдан* сөзіне ғана байланысты анықталатынын көреміз. Бұл жердегі *зығырдан* парсы тілінен енген *zähärdan* > *zähär* + *дан*, яғни «зәһәр, у құйған ыдыс», ауыспа мағынада «өт жолы» («желчный пузырь»). *Zähärdанның зығырданға* айналуы — қазақ тілі дыбыс жүйесі тұрғысынан дәлелдеуге болатын құбылыс: *зәһәр* сөзі [h] дыбысының ерекшелігіне байланысты бірде *зәр* (*зәр қышады*), бірде *зығыр* (h ~ ғ, ә ~ ы) түріне ауыса береді. Сонда *зығырданның қайнауы*, яғни у салған ыдыстың қайнауы мен қатты ашуланудың, бойды ыза кернеудің арасында логикалық та, образдылық та байланыс, үкестық бар. Бұл процестің биологиялық тұрғыдан да дәлелді екені сөзсіз.

Оралыңның барында ойна да күл. Бұл фразеологизмдегі *орал* сөзі не? Біздің пікірімізше, ол *оралым келмеді* дегендегі *орал* сөзімен төркіндес. Ал, ол өз ретінде қазақ тілінде жеке-дара айтыла беретін *орай* сөзімен түбірлес. Қазіргі қырғыз тілінде *орал* — «удоб-

ный момент»; «подходящее обстоятельство» (Юдахин, 579). Басқаша айтқанда, [й ~ н] дыбыс алмасуы негізінде пайда болған бір сөздің бұлар екі варианты. *Орай* қазақ тілінде, *орол* қырғыз тілінде жеке сақталған. Ал *орал* вариантының қазақ тіліндегі белгілі бір фразеологизмдер құрамында ғана сақталып қалуы заңды нәрсе. Сонда: *Оралдыңның барында ойна да күл тіркесіндегі орал сөзі ораймен төркіндес.*

Үл болмасаң, бұл бол. Осындағы *үл* де, *бұл* де бүгінгі таңда беймәлім сөздер және олар тек осы фразеологизм құрамында ғана айтылады. Бір замандағы бұл фразеологизмнің мағынасы — «бөлінбек түгіл, бүлін». *Үл* түбірі о баста «бүтіннің бөлшегі», «бөлік», «тиісті үлес» мағынасында кең түрде қолданылған. Түркі тілдерінің біразында бұл түбірден *үле-* / *үлі-* / *үлу* түрінде («раздавать, распределять»; «разделить на части» мағынасында) етістік формасы жасалады. Бұл қазақ тілі говорларынан да кездеседі. Сол сияқты *бұл* сөзі де кейбір түркі тілдерінде осы күнге дейін жеке-дара айтыла береді. Ол бірде есімдік, бірде етістік мағынасында айтыла беретін синкретикалық түбір. Мысалы: қазақ тіліндегі *бүлік*, *бүлдір*, *бүліну*, қырғыз тіліндегі *бул-* «раздирать, разбивать, рвать, вырвать», ұйғыр тіліндегі *була-* «отнимать, отбирать, насильно вырвать; ограбить» сөздерінің түбірлес екеніне таласуға болмайды.

Н і л д е й бұзылу. Осындағы *-дай/дей* формалы лексикалық единицаның түбірі *ніл* «көк», «көгілдір» (индиго), «көк бояу» (синька) мағынасында Орта Азия халықтары тілінде жиі кездеседі. Мыс., өзбек тілінде: *бу сенга буёқчининг нилими?* (бұл саған бояушының бояуы ма?), түрікмен тілінде: *нили азан* (жалған жолға түсу, азу), т. б. Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, *ніл* сөзі — түркі тілдеріне будда дінін уағыздаушы жазба ескерткіштерді көне ұйғыр тіліне аударуға байланысты енген санскрит сөзі. Мысалы: *nilutpal* < санскр. *nilorai* — «көкшіл түсті су лилиясы» (Rach III 3₁₀); *nilapusur* < санскр. *nilapusra* — «көк түсті шешек атағын эвкалипт ағашы» (Uig. II 25₁₇). Тәжік, өзбек тілдеріндегі *нилифар* (су лилиясы, лотос) сөзі жоғарыдағы санскр. формасымен байланысты. Сонда *нілдей* бұзылу «көк бояудай бұзылу» деген мағынаны аңғартады және оның *Ніл* өзенімен тікелей байланысы болмауы тиіс.

Жер астынан ж і к шықты, екі құлағы т і к шықты. Осы фразеологизм құрамында тұрып мағынасы күнгірттенген *жік* сөзінің тіліміздегі: *жігі ашылу*, *жік болу*, *жігін білдірмеу* тәрізді тіркестерде кездесетін «аралық», «жапсар», «шекара» мағынасындағы *жік* сөзімен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Бұл қазақ, тағы басқа түркі тілдерінде қазірде ұмыт болған, тек кейбір фразеологизм, туынды түбір құрамында ғана кездесетін (мысалы: *жек көру*, *жексұрын*), көне түркі тілінде өте жиі қолданылған «жын», «шайтан» мағынасындағы *йек* [*jek*] // *джек* [*zek*] // *үік* [*jik*] // *джік* [*zik*] сөзі. Мысалы, көне түркі ескерткіштері тілінде: *jekka tapin-timiz* — «поклонились демонам» (Chuast Л₆₄); қос сөз: *jek onzum* — «жын-шайтандар» (ТТ III₉₁). «Көне түркі сөздігінде» бұл сөздің түркі тілдеріне ескі парсы тілінен ауысқандығы көрсетіледі (253-б.).

Сөйтіп, жоғарыдағы *жек* / *жік* сөздері о баста «жын-шайтан»

мағынасын білдірсе, біздің сөз етіп отырған «*жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты*» фразеологизміміз «*жер астынан жын-шайтан шықты, шыққанда да екі құлағы тіктейе шықты*» деген ұғымды білдіреді. Дәл осы сияқты: *жек көру* — «біреуді жын бейнесінде, жынындай көру»; *жексұрын* — «түрі жын-шайтан сияқты қорқынышты» мағынаны аңғартады.

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда бізге беймәлім, мағынасы күңгірттенген, қолданылуы шектелген сөздердің бірқатарын ғасырлар бойы қалыптасып, тұрақтанып, біртұтас болып құрылған фразеологизмдер құрамынан іздегеніміз абзал. Біле-білсек, бұл тәрізді сөздердің мағынасының күңгірттенуіне де және сол сөздердің құпиясырын ашып беруге де себепші болатын фразеологизмдердің өздері болмақшы. Ол үшін түспал, жолбар емес, пайымды да, жүйелі зерттеулер қажет.

Қазақ тіліндегі байырғы сөздердің контекстегі мағынасы жайлы. *Берен* — қазіргі тілде сиректеу қолданылатын, ал эпикалық шығармалар тілінде жиі кездесетін байырғы сөздердің бірі. Белгілі бір контекстегі мағынасына мән берсек, онда бұл сөздің өзара байланысты екі түрлі лексикалық элементтен тұратындығын байқаймыз. Бірақ бұл байланыс өте көмескі, оны бірден түсіндіре қою мүмкін емес. Өйткені бұл сөз түркі тілдерінің төл тумасы емес, сондықтан да бұл сөздің контекстік қолданыстарындағы мағыналық ауытқуларын (ауыспалы мағыналарын) айқындауға септігін тигізетіндей тұрақты (тірек) семантикасы түркі тілдерінде кездеспейді.

Туыстас тілдер дерегін салыстырудан *берен* сөзінің (фонетикалық варианттары *баран*, *пәрен*, *фаранг* т. б.) салғырт лексикалық элемент ретінде жұмсалатындығын, тіпті түркі тілдерінің көпшілігінде кездеспейтіндігін байқаймыз. Бұл — оның даусыз өзге тілдік элемент екендігін көрсетеді. Кейбір түркі тілдері *берен* сөзіне лексикографиялық сипаттама бергенде, әр түрлі белгілермен (мысалы, ұйғыр тілі сөздігінде *ир* — «иран», өзбек тілі сөздігінде *п-т-а* — «парсы-тәжік-араб», қазақ тілі сөздігінде *п* — «парсы») оның өзге тілдік сөз екендігін көрсетіп отырады. Ал кейбір түркі тілдерінің сөздігінде, этимологиясы көмескі деп танылғандықтан болу керек, мұндай белгілер көрсетілмеген. Бұл жерде әңгіме *береннің* өзге тілдік түп төркінін, я болмаса түркі тілдеріне қандай жолдармен енгендігін көрсету жөнінде емес (бұл өз алдына арнайы сөз болатын нәрсе), біздің ден қойып отырған мәселеміз — қабыл сөздің қабылдаушы тіл (қазақ тілі) топырағындағы семантикалық дамуының өзіндік эволюциясы; әрине, бұл мәселе өзге түркі тілдерінің деректерін салыстыру арқылы айқындалады.

Қазіргі қазақ тіліндегі *берен* сөзінің, негізінен, семантикалық қызметінің екі аспектісі оны қалайда омоним сөз ретінде қарауға себеп болады.

БЕРЕН I п. 1) болаттың ең сапалы түрі, құрыш, болат мағынасында, одан соң болаттан жасалған батырдың қару-жарағын (сауыт, семсер, қылыш, мылтық т. б.) білдіре келіп, кейіннен сол қару-жарактың өз атауы ретінде жұмсала бастаған: а) *берен сауыт* (болаттың сапалы түрінен жасалған сауыт); *жеңсіз берен*: жауға ки-

сең берен ки (фольк.); ә) *берен* немесе *берен мылтық* (болаттың ең сапалысынан жасалған мылтықтың байырғы бір түрі); *берен қанжар*: балдағы алтын ақ берен (фольк.); 2) ауыспалы, поэтикалық «ер жүрек, жігіт», «батыр»: Сансызбай аттас жас *перен* (фольк.)

БЕРЕН II п. қымбат мата, барқыттың таңдаулы түрі. Қазақ тіліндегі *берен* сөзінің жалпы сипаты осылайша берілген де, оның басқа мағынасы әзірше тіркеле қоймаған.

Алайда *берен* сөзінің *берен гүл* тіркесіндегі *беренге*, сондай-ақ «Алдыңғы ат *баран* болмай, қылаң болды, жығылмаса Құлагер қайда деймін?» (Ақан сері) дегендегі жылқының «қара қоныр», «қара кер» түсін білдіретін *баран* сөзіне, немесе «Бұлтсыз аспан күн кеткен соң, тұңғиық терең барқытқа айналып *баранданып* барады» (І. Жансүгіров) дегендегі «күреңіту», «қызыл күрең түске ену» дегенді білдіретін *барандану* етістігіне қатысы бар ма, жоқ па деген мәселенің де басы ашылмаған, тіпті оны айқындауға назар да аударыла қойған жоқ деуге болады.

Алайда туыстас тілдер дерегін салғастыра зерттеу өзге тілден енген қабыл сөздердің, әсіресе құрылымдық өзгеріске ұшыраған кезде, қабылдаушы тіл топырағында қаншалықты семантикалық өзгерістерді басынан өткеретіндігін көрсететін қызықты жайтты айқындай түседі.

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» мен «Қазақша-орысша сөздікте» (1983) берілген сипаттамаға қарағанда *берен* сөзін өзара белгілі бір семантикалық нәзік байланысы бар омонимдес екі сөз деп тұжырымдауға болады, бірақ бұл байланыс бойынша олардың гомогенділігі қазақ тіліндегі игерілуінен айқындала қоймайды.

Сонымен, *берен* сөзінің құрылымының әрі семантикасының эволюциялық даму іздері былайша бейнеленеді: I. Қазақ эпосында *берен* I сөзі 1) «сауыт» (бұл затты білдіретін сауыт деген арнайы сөз болса да), 2) «қанжар» немесе «семсер» (қанжар, семсер сөздері бола тұра), 3) «мылтық» (мылтық сөзі бола тұра) деген мағыналарда қолданылады. Дегенмен, солай бола тұра, қазақ тілінде сөйлеушілер *берен* сөзін бұл заттардың тікелей атауы екендігінен гөрі ең алдымен сол құрал-қарулар (сауыт, семсер, қанжар, мылтық) әзірленетін заттардың атауын білдіретінін айқын түйсінеді. Олай болмаған жағдайда, бір сөздің осыншама әрқилы заттар мен ұғымдарды білдіруі мүмкін болмас та еді. Бұл жерде *берен* сөзінің қандай қасиеті жоғарыда аталған «ер қаруы — бес қарудың» бәріне ортақ болып тұр?

Берен сөзінің мылтық, сауыт тәрізді атаулардың анықтауышы ретінде қолданылу фактісіне қарағанда, шындығында, ол бастапқыда «бес қарудың» бәріне бірдей қатысты ортақ нәрсені білдіргенге ұқсайды.

Қазақ лексикографтары *берен* сөзінің мағынасына тән бұл ортақ белгіні үзілді-кесілді болмаса да, «Жоғары сапалы болат, болаттың ең жақсы түрі» деген мағынада деп көрсетеді. Сонымен, жоғарыда байқағанымыздай, «сауыт» мағынасындағы *берен* сөзіне «ең жоғары сапалы болаттан жасалған» деген түсінік ілесе жүреді, «байырғы мылтықтың түрі» деген мағынаны білдіретін *берен* (ең жоғары сапалы болаттан жасалған) сөзі де осы тәрізді.

Бұл түсініктердің бәрі де қазақ тіліндегі *берен* сөзінің номина-

тивті мағынасының дұрыс берілмеуіне өзінше түсінік болады. Демек, қазақ тіліндегі *берен* сөзінің сол кезеңдегі қолданылуынан «сапалы болат» (болаттың бұл түрінен ертеректе жауынгердің ең таңдаулы жау жарақтары жасалатын болған) немесе соған ұқсастау бір номинациялық мағынаны бөліп көрсетуге болады. Осындай негізде *берен* сөзінің «ер жүрек жауынгер», «шыныққан», «төзімді» (жауынгер туралы) деген ауыспалы мағынасының өріс алуы әбден-ақ мүмкін.

2. Ендігі сөз *берен* II жөнінде. Жұмсалы ортасы мен қолданылу ерекшелігіне қарағанда, *берен* II сөзі «қымбат мата», «барқыттың таңдаулы түрі» дегенге меңзейді: мысалы, *берен бешпет* тіркесі «барқыттың ең жақсы түрінен тігілген бешпет» дегенді білдіреді. Н. И. Ильминскийдің көрсетуінше *берен* — «барқыттың ең таңдаулы түрі».

3. Ал енді басқа да түркі тілдерінің дерегіне назар аударсақ, *берен* сөзінің әр түрлі тұлғада, әр қилы мағынада кездесетінін байқаймыз. Мысалы, туыстығы жағынан қазақ тіліне жақын тілдердің бірі қырғыз тіліндегі *бараң* сөзіне лексикографиялық еңбектердің бірінде (К. К. Юдахин. Қырғызша-орысша сөздік. М., 19) омоним сөз ретінде сипаттама берілген:

БАРАҢ I ир. (*эпос тілінде*) пистонды мылтық (шақпақпен от алатын пілтелі мылтықтан басқа) әр түрлі тұрақты анықтауыштармен қолданылады: *ақ бараң, көк бараң, қара бараң, сыр бараң* — мұндай тұрақты анықтауыштар мылтықтың сырт тұрпатына байланысты аталуы ықтимал; *бараң эмес, милтелүч қара мылтық* — пистонды емес, пілтелі жай мылтық; *Алмамбеттин сыр бараң айдалыға илди эми* (ф о л ь к). Алмамбеттің мылтығын, иығына асады.

БАРАҢ II ир. көне матаның жұқа түрі; *бараңдан қылған көк чепкен* (ф о л ь к) бараннан жасалған көк шекпен; *кашгардың бараң чепкени* тығыз етіп қолдан тоқылған макта мата (Юд. II Кр. РС 109). Бірінші және екінші жағдайда да «иран тілдерінен енген» және «көне» деген белгімен берілген *баран* сөздерінің екі түрлі омоним ретінде сипатталып тұрғандығы осы мысалдардың өзінен-ақ байқалып тұр. Бұлардың мағыналарында ортақ бір арнаға саятындай ұқсастық жоқ.

Алайда бірінші және екінші омонимдерде оларды қазақ тіліндегі *берен* I (мысалы, «мылтық» мағынасы) және *берен* II («матаның түрі», «қымбат мата» мағынасы) сөздерімен жақындастыратын және басын біріктіретіндей ортақ мағына сақталған.

Берен-бараң сөзінің семантикалық дамуы мен игерілуінің тағы бір қырын оның өзбек тілінде қолданылуын қарастыру арқылы да айқындауға болады:

ФАРАНГ (*n-t-a*) көне 1) Француз; 2) Француздық немесе европалық; *фаранг милтик* — ескі білтелі мылтық; *Фаранг румал* — жұқа, жеңіл әрі жылтырағы бар орамал, 3) а у ы с. шебер (аударма — біздікі). Бұл жерде де *берен* сөзіне «көне» деген түсінік беріліп, әуелде арабтардан тәжік-парсы тіліне енген сөз ретінде қарастырылады.

Фаранг «мылтық», әрі «орамал» сөздерінің тұрақты анықтауышы ретінде жұмсала отырып, сонымен бірге сол заттардың шығу тегі,

жасалуы «француздық» (европалық) дегенге меззейді. Сөз болып отырған омонимдер семантикасындағы қайшы құбылысты ұйғыр тілінің фактісі де айқындай түседі. Қазіргі ұйғыр тіліндегі *пәрәң* өзара байланыссыз екі түрлі мағынаны білдіреді: 1) қызыл, ал қызыл, қызғылт: *пәрәң яғлиқ* «қызыл (жібек, үлдір, үлбірек) орамал», *пәрәңдәк қизил* «пәрәңдей қызыл» (плеонастық тіркес) және 2) «француз/француздық» *пәрәң консул* «француз консулы» (Шынжан ұйғырлары тілінде).

Сонымен, жоғарыда казак, қырғыз, өзбек, ұйғыр тілдерінен келтірген мысалдарда *берен (баран)*, *баран* (фаранг), *пәрәң* сөздері бұл тілдерде өзара байланысы жоқ әр түрлі ұғымды білдіретін тәрізді: 1) Жауынгердің жау жарағы: сауыт, мылтық, семсер, қылыш т. б. жасалатын жоғары сапалы құрыш, болат; 2) матаның таңдаулы түрі, барқыт; 3) пистонды мылтық; 4) француз, француздық немесе европалық; 5) қызыл, ал қызыл; 6) қара қоңыр, қара кер (жылқы малының түсі).

Ш а р. Қазіргі казак тілінде 20-дан астам *шар* деген сөз кездеседі. Олардың біразы жеке-дара айтылса, көпшілігі белгілі сөз тіркесінде немесе біріккен сөз құрамында қолданылады екен. *Шар* дегенде бірден көз алдымызға домалақ, жұп-жұмыр, дөң-дөңгелек зат, не үрлеген қарын тәрізді резина елестеуі мүмкін. Дәлірек айтсақ, шар революциядан бұрынғы би-болыс сайлауларында дауыс беруде қолданылған ақ, қара түсті домалақ тастар; осыдан келіп *шар* салу, *шар тастау* тіркестері пайда болған; екінші бір *шар* — о баста аспанға көтерілу үшін ішіне газ толтырылған үлкен аэростат, ішіне жел толтырылып, әсемдік үшін жасалған резина *шар* болса, үшіншісі — жұмыр дүниенің атауы — жер шары. Бұл «шарлардың» барлығы казак тіліне орыс тілінен енгендігі көпшілікке аян.

Тілімізде *шар* қой, бұқашар, құнаншар, шар тарту, шар кою, шөп-шар, дау-шар, шар ете қалу (оқыстан ащы дауыс шығару мағынасында) сияқты «шарлар» тағы бар. Көпшіліктің назарын аударып, біздің арнайы тоқтағалы отырған ендігі бір топ «шарлар» (*сәр, шәр, шер, шир* варианттары да бар) мыналар: *шарбак, шаруа, шарайна, шардақ* (төрт тағанды үйдің шатыры, төбесі), *шартарап* (дүниенің төрт бұрышы), *шарай* топ, *шаршау, шарқат* (төрт бұрышты, шаршы орамал, кей жерде — мойын орағыш), *шаршы* (квадрат, тік бұрыш), *шар* болат, *ширек, шеру* түлік, *шәрияр* (әдетте: төрт шәрияр — пайғамбардың төрт серігі), *шертер* (төрт ішекті музыкалық аспап), *сәрсембі* (күн аты) т. б.

Ең алдымен ескертетініміз: *шар-шәр-шер, сәр-шир* сөздері, түптеп келгенде бір-ақ сөз. Оның төркіні парсы тіліндегі (сондай-ақ тәжік, иран, пушту, т. б. иран туыстас тілдеріндегі) чар-чаһар түрінде айтылып, «төрт» мағынасын білдіретін түбірлес, мағыналас сөздерге барып саяды. *Шар* компонентімен келген бұл сөздер мен сөз тіркестері казак тіліне әр дәуірде, әр түрлі жолмен еніп, әбден сіңісіп, төл сөзіміздей болып кеткендіктен, өзінің о бастағы «төрт» деген мағынасын сақтамаған. Сондықтан да олардың әрқайсысы бізге әр түрлі сөз болып көрінеді. Дегенмен бұл сөздердің төркінін, құрамын, өзара жақындығын, мән-мағынасын білгеннің кімге болса да

артықтығы жоқ. Мәселен: *шарбак*: *шар* — «төрт» және *бақ*, яғни о баста «төрт жағы бірдей бақ» деген мағынада қолданылса, *шаруа*: *шар* — «төрт» және *уа* болып өзгерген парсының *па-най* «аяқ» деген сөздерінен туып, «төрт» аяқты «мал» дегенді білдіреді. Сол сияқты: *шардақ* парсыша — «төрт тағанды, қырлы күмбез», *шарайна* парсыша — «төрт бұрышты айна», *ширек* парсыша — «төрттің бірі», *шаһар* парсыша — «төрт қабырғалы қала», *шертер* парсыша — «төрт ішекті», *шар тарап* парсыша — «төрт жақ, төрт құбыла», *шеру түлік* — «төрт түлік» (түлігі қазақша), *сәрсембі* о баста парсыша — «төртінші күн». Ал енді *шәрияр* дегеннің өзі парсыша «төрт жар, пайғамбардың төрт қолдаушысы» бола тұра, оған кейде алдынан тағы да «төрт» сөзін қосып айту бар. Төртке төрттің қосылуы, әрине, *шәр* сөзінің мағынасы ұмыт болғандықтан туған плеонастық қайталау.

Қорыта келгенде, тілімізде осы сияқты түбірлес, туыстас сөздер өте көп. Олардың өзара қатыстығын білу — тіл табиғатын тереңірек түсінудің бір шарты.

«Саяхатшы» сөздер. «Саяхатшы» деп біз, әдетте, әр түрлі елдерді аралап, әр ықылым алыс та бейтаныс жерлерді көріп қайту үшін саяхат шегетін адамдарды айтамыз. Осындай саяхатшылардан әлемге аты әйгілі Х. Колумб, Марко Поло, Грум-Гржимайло, Миклухо-Маклай, Пржевальский, Ш. Уәлиханов т. б. бәріміз жақсы білеміз.

Ал енді «саяхатшы» сөздер дегенді қалай түсінуге болады? Дәл саяхатшыдай болмаса да, сол сияқты ел-елді аралап, сол елдердің тілінде өзінің ізін, яғни «қолтаңбасын» қалдырып жүрген сөздерді де саяхатшы деуге әбден болады. Егер жаһанкез саяхатшылар жана жер ашып, көз көріп, құлақ естімеген жаңалықтарды жазып, кейінгі ұрпаққа қымбатты мағлұматтар қалдырып отырса, «саяхатшы сөздер де» «аралап шыққан» тілдерде өзі туралы белгілі ұғым, түсінік қалдырады. Ол ұғым-түсінікті өзінше түсініп, өзінше дыбыстық тұлғада қабылдаған шетел — жат ел тілдері ол сөздерді ескерткіш, тәбәрік ретінде өз бойында ұзақ сақтап, етене дүниесіне айналдыруы мүмкін, өз қалауынша өзгертіп, кәдесіне жаратуы ықтимал.

Осындай «саяхатшы» сөздер біздің ана тілімізде де баршылық. Мәселен, бүгінде қолдануы сиректеп, көнере бастаған, бірақ кешегі діндарлар тілінде жиі кездесетін *бірадар* сөзін «саяхатшылар» қатарына жатқызуға болады. Бұл сөздің тілімізде бір-бірінен туындайтын екі түрлі мағынасы бар: 1) «жақын ағайын, досжар адам» және 2) «дін жолында бірге жүріп, аллаға мінажат етушілер». Мысалы: «Қарқаралыда құйрықсыз шай табатын жерің болса, маған да айт, бірадар! — деп, дүкенші шайды алып қайта тығып қойды» (І. Жансүгіров. Әңгімелер). Бұл мысалда *бірадар* сөзі «ағайын», «дос-жаран» мағынасын білдіріп тұр. «Бәрекелді, мыналардың бәрі бірадар ғой шетінен... (Қ. Сатыбалдиев. Қараторғай...). Мұнда *бірадар* — «сопы, молда, діндар» мағынасында қолданылып тұр. Бұл сөз туыстас түркі тілдерінің біразында-ақ кездеседі. Алайық, ұйғыр тілінде *бурадәр* — «дос-жаран», «жолдас», «ағайын-туыс», түрік тілінде *birader* — «брат», «братец» («ағай» мағынасында),

«дос-жаран», өзбек тілінде биродар — «туыс», «дос-жаран», «жолдас-жора» т. б.

Мәселе, бұл сөздің туыстас түркі тілдерінде қолданылуында ғана емес, оның бұл тілдерден басқа да Еуропа мен Азия халықтарының тілін аралап шығып, онда өз «қолтаңбасын» қалдыруында болып отыр. *Бірадар* сөзінің Ұлыбритания еліне шеккен сапарының белгісі ретінде *brother* (бродер) және *pal* (пэл) деген екі сөз қалған. Бұлар «жолдас», «дос-жаран», «ағайындас» деген мағынаны білдіретін өзара төркіндес сөздер. Мамандардың зерттеуіне қарағанда, бұдан 5 мың жыл бұрын үндіеуропа тілінде *бхратэр* деген сөз болған Ол «ағайын, туыс» (яғни «брат») мағынасында қолданылған. Жер жүзін шарлаған осы сөз әр елде әр түрлі өзгеріске түссе де, өзінің негізгі мағынасын сақтап отырған. Ол үнді елінің бір аймағындағы жергілікті халық тілінде көне үнді тілі — санскриттегі — *буатр* болып айтылып келген бастапқы тұлғасын өзгертіп, *прал* түріне ауысқан. Әр түрлі себептермен осы аймақта жасаушы бір тайпа ел — олар кәдімгі цығандар (долылар) — жерінен ауа көшіп, жер жүзіндегі елдердің көбін шарлап, көшіп-қонып өмір сүруді әдетке айналдырғаны белгілі. Олардың біразы Англия жеріне де келіп жеткен. Тұрақтап бір жерде жасамайтын қаңғыбас жандарды жергілікті халық та, өкімет те онша жақсы көрмесе керек. Сондықтан сол түрме қабырғасында бірге жатқан цығандардан ағылшын қылмыскерлері «прал» деген сөзді естиді. Бұл сөзді цығандардың өзара «ау, ағайын», «қымбатты дос» (орыстар «браток», «братец») мағынасында қолдануы құлағына әбден сіңген ағылшын тұтқындары тіліне сәйкес «р» дыбысын түсіріп, *пал* (*пэл*) түрінде қабылдаған. Тұтқындар жаргонынан барып, ол бүтін елге тарап кеткен. Франклин Фолсомның айтуына қарағанда, дәл осы сөз бүгінде тек ағылшындар ғана емес, ағылшын тілдес американдықтар арасына да кеңінен тарап кеткен. Және *пал* (*пэл*) сөзі ағылшын тіліне басқа бір жолмен саяхаттап келген *brother* (братэ) сөзімен қатарласа қолданылып жүр. Бірақ бұл «саяхатшы» сөздерінің туыстас, төркіндес екенін ағылшындардың өздері біле ме, жоқ па — ол жері бізге беймәлім.

Бірадар сөзінің саяхаты тек ағылшындар елімен ғана шектелмейді. Ол Еуропа елдерін түгел аралап, көне латын, грек, ирланд, гот тілдерінде өз «ізің» қалдырған. Кейбір заңды түрдегі дыбыстық өзгерістерін ескермегенде, бұл сөзді біз славян тілдерінің бәрінен де таба аламыз. Мәселен, орысша *брат*, *братец*, *братья* және славян тілінде *братрь*, *брать*, украинша *брат*, болгарша *брат*, сербохарватша *брат*, словенше *brat*, чех тілінде *bratr*, *polqka*, *brat* т. б. Мамандардың айтуына қарағанда, славян тілдеріне *брат* сөзі көне үнді тілінен ауысқан. «Саяхатшы» сөздің бұл тілдерге келу жолы мен сапары — өз алдына бір хикая.

Ал енді *бірадар* сөзінің түркі елдеріне жасаған сапары Еуропа арқылы болмаса керек. Бұл тілдерге ол Орта Азия мен Қазақстанның кең-байтақ жерін бұрыннан мекендеп келген тохар, сак, ру-тайпалары арасындағы ауыс-түйіс дүние болуы ықтимал.

Көріп отырмыз, әр қилы заманда, шым-шытырық жолдармен сапар шегіп, талай жерді шарлаған және барған еліне аты-затымен сіңіп, жоғалып кетпей, ұмыт болмай, белгілі із қалдырып, көп тілге

тамырын жайған осы бір «саяхатшы» сөздің қысқаша тарихы, міне, осылай. Бүгінгі таңның тұрғысынан қызықтайтын бір жағдай: о баста көне үнді-санскриттен шығып Евразия елдерін түгел аралап, оның лингвистикалық картасына өзінің атын қазақ тілінде *бірадар/ бірәдәр*, орыс тілінде *брат*, ағылшын тілінде *brother* және *pal* деп жазып, барлығына да ортақ «жақын туыс, жора-жолдас» деген мағына сыйлаған осы бір «саяхатшы» сөздің халықтарды жақындастыру, туыстастыру, достастыру үшін атқарған миссиясы да тамаша емес пе?

Түбірлес сөздер. Жалпы түркі тілдерінің табиғатына тән керемет ерекшеліктердің бірі — көптеген сөздің бір түбірден тарап, ұя-ұя болып тұратын бірнеше туынды сөз тұлғасында қолданылуы. Мәселен, *көр* деген етістік түбірінен тек қазақ тілінің өзінде ғана: *көрме, көрік, көрікті, көркем, көрші, көрініс, көрім, көреген* сияқты сөздер туындап тұр. Басқа түркі тілдері сияқты қазақ тілінің екінші бір ерекшелігі — о бастағы осындай негізгі (ілкі) түбірлердің тұлғалық жағынан көбінесе (бір, екі, үш және төрт дыбыстан тұратын) бір буынды болып келуінде. Осыған байланысты бір буынды түбірлердің үшінші бір ерекшелігі — олардың бәрі бірдей, тілімізде дербес, жеке сөз ретінде қолданыла бермей, кейбіреулерінің тек туынды сөз құрамында ғана кездесетін, қызметі шектелген, мағынасы күнгірттеніп, табиғаты беймәлім өлі түбірлер санатына енуі.

Түбірлес сөздердің сыры мен сипатын, түп төркінін тереңірек білгісі келетіндердің алдынан әркашан да орағытып шыға беретін заңдылықтардың бір түрі осылар. Егер біз бұл заңдылықтарды біле білмесек, о баста шығу тегі бір, төркіндес, түбірлес, бірақ бүгінде өз бетінше отау тігіп, іргесін «алысқа» салған, сөйтіп туыстығын «ұмыта» бастаған көптеген сөздердің табиғатын дұрыс түсіне алмауымыз мүмкін. Оның тағы бір себебі: о бастағы негізгі түбірдің ұзақ даму процесінде өзгеріске ұшырап, туынды сөздердің ауанымен тұлға, мағына жағынан алшақтауына байланысты. Осыған орай біз о баста бір түбірден тараған қазақ тіліндегі: *дөңгелек, доңғалақ, төңкер, төңірек, төгершік, тегеурін, дегелек, диірмен, теңге* т. б. сөздердің түбірлерін қарастырамыз.

Бір қарағанда, бұл сөздердің арасында мағыналық жақындығы байқалғанымен, тұлға жағынан ұқсастығы шамалы сияқты. Ал шын мәнісінде олай емес: бұлардың бәрі бір түбірден тараған түбірлес, төркіндес сөздер. Оны дәлелдеу үшін жоғарыдағы заңдылықтарға сүйене отырып, бұлардың құрамынан гомогенді (тектес) бір буынды түбірлерді бөліп алуымыз керек. Сонда жоғарыдағы сөздердің құрамынан этимологиялық гипотеза бойынша *дөң- доң- төң- тең- тег- дег- дй-* деген бірыңғай өлі түбірлерді бөліп алып қарасак, олардың заңды түрдегі дыбыстық сәйкестігі бар, шеңбер тәрізді, дөңгелек, домалақ затты білдіретін (орысша: «круг, круглый, шарообразный, кольцообразный») мағыналас элементтер екендігін аңғарамыз. Бұл түбірлердегі бастапқы *д- т- дыбыстарының ортадағы ө- о- е- і- дауысты дыбыстардың және соңғы ң- г- й- дауыссыз дыбыстардың өзара сәйкестігін түркологияда дәлелденген құбылыс деп есептесек, аталмыш түбірлердің о бастағы бір түбірден өрбігенін мойындауға болатын сияқты. Ол түбірді көне түркі ескерткіштері тілінен кез-*

дестіреміз. Ол — «айналдыру, қайыру, бұрау» мағынасында қолданылған дөн- деген дербес етістік түбірі. Дәл осы мағынасында дөң-төң- түбірі бүгінгі әзербайжан, түрік тілдерінде де сақталған. Бірақ басқа түркі тілдерінде ол туынды сөз құрамында ғана кездесіп, «айналу», «дөңгелеу», «дөңгелек» деген мағыналарға негіз болып тұр. Мәселен, қазақ тіліндегі *дөңгелек* пен *доңғалақ* «колесо» мағынасын білдірсе, *төңкер* етістігінен бір затты аударып-төңкеру арқылы домалату, екінші жағына айналдыру әрекеті байқалады: төңіректе «айнала» («кругом», «вокруг») деген ұғым бар; ал *дөгелек қалпақ* пен диірменнің *тегершігін*, ертедегі металл (бақыр, күміс т. б.) *акша* — *теңгені* көз алдымызға елестетсек, сырт көрінісі дөңгелек, жұмыр, домалақ, айналдыруға немесе дөңгелетіп жіберуге болатын әр түрлі тұлғалас заттарды көреміз. Ал *диірмен* сөзі айналатын дөңгелек, тегершік тасқа байланысты қалыптасса, түбірі дйі — түркі тілдеріндегі н, н, г, й дауыссыздардың өзара алмасу заңына сәйкес қалыптасқан. Мысалы, қазақша *тйі-* деген етістік түбірі ұйғырша — *тәг* болып қолданылады; осыдан келеді де қазақша — *диірмен*, ұйғырша — *түгмән*, қырғызша — *тегирмен*, қарашай-балқарша — *тирмен*, қарақалпақша — *дийирман (дигирман)*, башқұртша — *тирмән*, түрікше — *дегирмен*, әзербайжанша — *дәйрман*, туваша — *дээрбе* т. б. болып өзгеріп, о бастағы бір түбірдің бірнеше варианттары пайда болып отыр.

Осылайша өзгерістің, іштей дамудың салдарынан, бүгінде 25-ке жақын түркі тілдерін былай қойғанда, тек бір қазақ тілінің өзінде ғана бір түбірден туындаған варианттар саны аз емес екен. Осындай фактілерді ескермей, әрине, сөз төркініне саяхат жасауға болмайды.

МАЗМУНЫ — СОДЕРЖАНИЕ

<i>Баспадан</i>	5
I. ЭТНОЛИНГВИСТИКА	
Қазақ этнолингвистикасы	8
Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение	30
Культ слова у тюркских народов	41
Этнолингвистикалық этюдтер (<i>жеті қазына, тоғыз тарау</i>)	47
II. ЛЕКСИКОЛОГИЯ	
Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері	50
О критериях определения синкретических основ в тюркских языках	74
О некоторых общих тюрко-монгольских однокоренных основах	82
Қазақ тіліндегі императив тұлғалы етістіктердің өлі түбірлері жайында	87
Грамматические индикаторы в производных основах подражаний в тюркских языках	100
Фонетические факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских языках	105
Экспрессия как фактор языкового выражения эмоций	111
Тіл байлығы — рухани қазына	117
III. ОНОМАСТИКА	
Состояние и перспективы развития казахской ономастики	128
К лингвистическому объяснению этнонима «казак»	134
Қазақ эпосындағы жер-су атаулары мен кісі аттары жайында	140
Атамекен атауларындағы «ақтандақтар»	148
Этнолингвистические аспекты казахской ономастики	157
IV. ТЕРМИНОЛОГИЯ	
Казахская терминология	170
Ғылым тілі және әдеби тіл статусы	180
Терминология көкжиегі	188
Процессы взаимодействия народной и научной терминологии в казахском литературном языке	195
V. ФРАЗЕОЛОГИЯ	
Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке	202
Образно-фондовая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством, в казахском языке	214
Қазақ мақал-мәтелдерінің авторлық-стильдік инварианттары жайында	221

Компаративные зоофразеологизмы, связанные со скотоводством, в казахском языке	227
Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтика- лық табиғаты	231

VI. ЭТИМОЛОГИЯ

Тюркская этимология: проблемы и задачи	250
О принципах этимологического анализа этнонима «казақ».	265
Из опыта этимологического исследования односложных основ в тюрк- ских языках	268
Плеоназмы с этимологически затемненными компонентами (на матери- але казахского языка)	276
Қазақ тілі этимологиясынан этюдтер	288

Учебное издание

Әбдуәли Қайдар

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Редакторлары *Б. Хабдина, А. Құрманғожина*

Суретшісі *Н. Наурызбаев*

Көркемдеуші редакторы *Б. Оспан*

Техн. редакторы *Г. Сәбитова*

ИБ № 528

Терімге 30.03.98 тапсырылды. Басылуға 6.08.98 қол қойылды. Пішімі 60x90¹/₃₂.
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Қаріп түрі «Тип таймс». Шартты 19,0 баспа табак.
Есептік 22,25 баспа табак. Таралымы 1000 дана. № 1617 тапсырыс.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Ана тілі» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Респуб-
ликалық «Кітап» өндірістік бірлестігі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-
үй.